

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXXI

Sa. 290

Nisan 2017

ANKARA – 2017

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:	<u>Sayfa</u>
SARI, DENİZ - ARSLAN, FADİME: İlk Tunç Çağı'nda Batı Anadolu'da Üç Ayaklı Mutfak Kabının Yayılımı ve Gelişimi	1
GÖKCE, BİLCAN: Urartu Krallığı'nda Din Görevlileri	23
GÖKSU, ERKAN: Türkiye Selçuklu Devleti'ne Tabii Devletler ve Tabiiyet Hukuku Üzerine Bir Değerlendirme	43
EROĞLU, HALDUN: Osmanlı Ailesinin Savaşlarda Şehit Olan Üyeleri	67
DEMİRYÜREK, MEHMET – YAZAR, HAKAN: Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Kıbrıs'ta İngiltere Konsoloslugu (1700-1800)	89
ADIYEKE, AYŞE NÜKHET: 18. Yüzyılda Girit'te Cizye Uygulaması ve Toplumsal Etkileri	135
GÜRSOY, ÇİĞDEM: Para Vakıfları Kapsamında Sosyo-Ekonomik Bir Analiz: Davudpaşa Mahkemesi Kayıtları (1634-1911)	159
IŞIK, ZEKERİYA: 19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Tarikatların Devlet Otoritesi Karşısındaki Tutumları	191
ÜNAL, UĞUR: Sultan Abdülaziz Döneminde Bosna Nizâmiye Alayları (1861-1876)	227
ÖZŞAVLI, HALİL: Türkiye'den Son Toplu Ermeni Göçü: Sancak Ermenilerinin Lübnan'a Taşınması 1938-1939	243
Kitap Tanıtma:	
GÜNAYDIN, YUSUF TURAN: Nâdiye Yâsîn Abed, <i>el-İttihâdiyyûn: Dirâse Te'rîhiyye fî Cuz'ürhîmî'l-İctimâ'iyye ve Turûhâtihîmî'l-Fikriyye (Evâhiru'l-Karnî't-Tâsî'a Aşar – 1908) =</i> [الاتحاديون: دراسة تاريخية في جذورهم الاجتماعية وطروحاتهم الفكرية (أواخر القرن التاسع عشر - 1908)	277
ÖZCAN, ALTAY TAYFUN: Ekrem Kalan, <i>Ulus Cuşi (Zolotaya Orda) i Stranı Vostoka: Torgovo-Ekonomičeskie Vzaimootnoşeniya vo Vtoroy Polovine XIII-XIV vv.</i>	281
Özetler	285
İngilizce Özetler	291
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	299
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	302

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief

Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society

PROF. DR. REFİK TURAN

Yayın Komisyonu / Commission of Publications

Prof. Dr. Refik TURAN
Prof. Dr. Güray KIRPIK
Prof. Dr. Erhan AFYONCU
Prof. Dr. Mahmut AK
Doç. Dr. Erkan GÖKSU
Doç. Dr. Ekrem KALAN
Prof. Dr. Yunus KOÇ
Prof. Dr. Ahmet TAŞAGIL

Hakemler / Referees

Doç. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet AKMAN (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Fehmeddin BAŞAR (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)
Prof. Dr. Önder BİLGİ (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülferin ÇELİK (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Yasemin DEMİRCAN (Gazi Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Güven DİNÇ (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Turan EFE (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ERSAN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Ersin GÜLSOY (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Nejla GÜNAY (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa KARA (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Salim KOCA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Özdemir KOÇAK (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU (Marmara Üniversitesi)
Dr. İsmail KURT (İslâmî İlimler Araştırma Vakfı)
Yrd. Doç. Dr. İbrahim ÖZAY (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Efdal ÖZKUL (Yakın Doğu Üniversitesi)
Prof. Dr. Yusuf SARINAY (TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi)
Prof. Dr. Saim SAVAŞ (Uşak Üniversitesi)

Adres / Address:

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sıhhiye / ANKARA

Tel: 310 23 68 / 277-217 - 310 25 00

Fax: 310 16 98

<http://www.ttk.gov.tr>

basinyayin@ttk.gov.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli, Hakemli dergidir.

Nisan 2017 – ANKARA

Bulleten’i indeksleyen uluslararası indeks ve abstraktlar:

America, history and life 0002-7065 1963-; Historical abstracts. Part A. Modern history abstracts 0363-2717 1963-; Historical abstracts. Part B. Twentieth century abstracts 0363-2725 1963-; MLA International Bibliography 2000-; Turkologischer Anzeiger 0084-0076 1973-; FRANCIS (French Online Database) 1985; Archaeological Bibliographic 0341-8308 1982-; Artsand Humanities Citation Index (AHCI) 2010-.

Türk Tarih Kurumu yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler

İnternet Adresi: <http://e-magaza.ttk.gov.tr> - e-posta: e-magaza@ttk.gov.tr

Baskıya Hazırlık: • Baskı: Sarıyıldız Ofset Ltd. Şti. 0312 395 99 94

BELLE TEN

Cilt: LXXXI

NİSAN 2017

Sayı: 290

İLK TUNÇ ÇAĞI'NDA BATI ANADOLU'DA
ÜÇ AYAKLI MUTFAK KABININ YAYILIMI VE GELİŞİMİ*

DENİZ SARI**-FADİME ARSLAN***

Giriş

Doğadaki diğer canlılardan farklı olarak insan düşünme yetisine sahiptir ve bu sayede kendini geliştirebilmiştir. Gelişimini hala sürdüren insanoğlu Alt Paleolitik Dönem'de yani günümüzden yaklaşık 1.5 milyon yıl önce ateşi kontrol altına almış ve böylelikle hayatına birçok yenilik katmıştır¹. Bunlardan en önemlisi pişirmedir. Tüketilecek gıdanın pişirilebilmesiyle gıdalardan daha verimli yararlanılmaya başlanmıştır; dolayısıyla yenilebilecek ürün sayısı artmıştır. İlk pişirme denemeleri muhtemelen kuru kızartma yöntemi ile çıplak ateşte yapılmaktaydı; daha sonra ise gıdalar, közleşmiş ateş üzerinde pişirilmeye başlanmış olmalıdır (Lev.1a). Ardından, pişirilen gıdanın üzerinde kalan is tadından kurtulmak için, ateşte ısıtılmış taşların üzerinde pişirme yapılarak yeni bir teknik daha geliştirilmiş olmalıdır²(Lev.1c). Ayrıca kil topraklarının ısıtılarak sepet veya tahta kaplarda tahıl-

* Bu makale, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı'nda, Fadime ARSLAN tarafından, Yard. Doç. Dr. Deniz SARI danışmanlığında tamamlanmış olan Yüksek Lisans tezine dayanmaktadır.

** Yrd. Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Bilecik/TÜRKİYE, deniz.sari@bilecik.edu.tr

*** Doktora Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi, Arkeoloji Enstitüsü, Denizli/TÜRKİYE, f.arslan.480@yandex.com

¹ Afrika'da yer alan Turkana Gölü'nün doğusunda ele geçirilen Oldowan aletler üzerinde ateş izlerine rastlanmıştır; ayrıca yine hayvan kemikleri ile beraber yanık toprak izleri ve ocak olabilecek bazı taşlar ele geçirilmiştir (bkz. Güven Arsebük, *İnsan ve Evrim*, Ege Yayınları, İstanbul 1995, ss.60-61).

² Mehmet Yılmaz, "Başlangıcından İlk Tunç Çağı Sonuna Kadar Anadolu'da Pişirme

ların kavrulması da benzer bir teknik olarak bilinmektedir. Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'e gelindiğinde ise pişmiş toprak kap üretimi başlamış ve dolayısıyla üretilen kap içinde pişirme yapılabilmiştir. Pişmiş toprak kaplar sayesinde besinler ilk olarak haşlanarak tüketilmiş, daha sonradan yemek çeşitliliği artmaya başlamış olmalıdır.

İlk Tunç Çağı'nda Pişirme ve Gereçleri

Ateşin kontrol altına alınmasına paralel olarak kullanılmaya başlanan ocak ve sonrasında fırının da kullanım alanına göre biçimleri geliştirilmiştir. Belli alanlarda ateşin bulunması ısınma, aydınlanma ve yiyecek pişirme açısından her zaman önemli olmuştur. Mekân içlerinde, genellikle mekân ortasında bulunan ocaklarda muhtemelen odun kömürü kullanılarak yanan ateşe ve ocak tipine göre pişirme yapılacak olan kap yerleştirilmiştir. Kabın ısıdan dengeli faydalanması ve düşmesi için, oturtulduğu alanın da dengeli olması gerekmektedir. Bu denge, ocakla bağlantılı kısımlar ya da kaba uygun olarak yerleştirilmiş taş veya pişmiş toprak ayaklar yardımıyla sağlanabilir (Lev.1b). İlk Tunç Çağı'na kadar benzer yöntemlerle pişirme yapılmış olmalıdır.

Ocak Ayakları :

İç Batı Anadolu'da İlk Tunç Çağı I ve II'de üç ayakların kullanımına kadar ağırlıklı olarak ocak ayakları yardımıyla pişirme yapılmıştır (Lev.1d-g). Başlıca ocak ayağı kullanılan yerleşimler Küllüoba, Keçiçayırı, Demircihüyük, Karaoğlan Mevkii, Kusura ve Karataş-Semayük'tür³. Karataş-Semayük'teki örnekler İç Batı Anadolu'daki ocak ayaklarından farklı tiptedir. İç Batı Anadolu'da görülen ocak ayaklarının kullanımı İlk Tunç Çağı II'nin son evresinde üç ayakların kullanımıyla azalmıştır. Eş boyutta üç ocak ayağının yerleştirilmesiyle düz veya yuvarlak dipli kaplar ocak ayaklarının üst kısmına oturtulabilir ve bu sayede pişirme işlemi ko-

Geleneği", *Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Çanakkale* (2012), ss. 11-13.

³ Küllüoba için bkz. Beyül Öner, "Küllüoba Höyüğü Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı Küçük Buluntuları (Yontmataş Aletler ve Metal Eserler Hariç)", *Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi Bilim Dalı, İstanbul* (2009), res.15, Demircihüyük için bkz. Ayşe Baykal Secher, Julia Obladen Kauder, Demircihüyük IV, Mainz (1996), taf. 99-101, Karaoğlan Mevkii için bkz. Ahmet Topbaş, Turan Efe ve Ahmet İlaslı, "Salvage Excavations of The Afyon Archaeology Museum, Part 2: The Settlement of Karaoğlan Mevkii and The Early Bronze Age Cemetery of Kaklık Mevkii", *Anatolia Antiqua* VI, Paris, 1998, fig.67.166, Kusura için bkz. Winifred Lamb, "Excavations at Kusura Near Afyon Karahisar I", *Archaeologia* 86, Oxford, 1937, fig.19.3, Karataş Semayük için bkz. Jayne L. Warner, *Elmalı Karataş II*, BRYN MAWR, PA., 1994, pl.196c.309U.

laylıkla yapılabilir (Lev.1e-g). Ancak birden fazla malzemenin pişirme için kullanılması her zaman uyum ve denge sağlamaz; bunun fark edilmesiyle zamanla ocak ayaklarının yanı sıra üç ayaklı mutfak kaplarının kullanımı tercih edilmiş olmalıdır. İlk Tunç Çağı'nın başıyla, Batı Anadolu'nun sahil kesimi ve Güneybatı Anadolu'da ilk kez üç ayaklı mutfak kabı kullanımına rastlanmıştır. İç Kuzeybatı Anadolu'da ise bu kap biçimi ancak İlk Tunç Çağı II'nin sonlarına doğru kullanılmaya başlanmıştır. İlk Tunç Çağı III sonunda azalarak devam eden üç ayaklı mutfak kabının kullanımı Orta Tunç Çağı'nda büyük olasılıkla pişirme geleneklerindeki farklılıklara bağlı olarak yok denecek kadar az hale gelmiştir.

Ayaklar:

Ayak bir kabı veya kutuyu bulunacağı seviyeden daha yukarıda olması için ya da estetik açıdan göze hoş geldiğinden kullanılmış olmalıdır. Küresel gövdeli bir kap için üç, köşeli bir kap/kutu için ise dört ayak denge açısından en ideal sayılardır, günümüzden de bunlara birçok alandan örnekler verilebilir. Ayakların kullanımına dair ilk örnekler ayaklı taş kaplardır. Bu kapların günlük kullanım veya kültürel nitelikli olarak üretildikleri düşünülmektedir. Güneybatı Anadolu'daki Hacılar yerleşiminden ele geçen Neolitik Çağ ayaklı taş kapları örnek verilebilir⁴. Pişmiş toprak kap üretimine yeni geçilen bu dönemde taş kapların kullanımı bir anda bırakılmamıştır ve benzer tipte taş kapları az da olsa her dönem görebilmek mümkündür. Ayak kullanımı da unutulmamış; her dönem farklı işlevlerde ayaklı kaplar üretilmiştir. Orta Kalkolitik Çağ'da, Aşağı Pınar yerleşiminden kült masası olarak adlandırılan üç ayaklı bir obje bulunmuştur⁵. Benzer bir obje ise her ne kadar farklı bir döneme ait olsa da Arkaik Çağ'da Sardis'te mutfak olduğu düşünülen bir mekândan ele geçmiştir⁶. Orta Kalkolitik ve Arkaik Çağ'daki bu görünüm benzerliği ayak kavramının ve uygulama biçiminin devamlılığını göstermektedir. Esasen başından günümüze dek, çeşitli hammadde, biçim ve işlevlerde gördüğümüz üç ayak eklentisinin kullanımı her zaman söz konusu olmuştur⁷.

⁴ James Mellaart, *Hacilar I-II*, Edinburg 1970, s. 168: Lev.IIb-c, V-VIa.

⁵ Mehmet Özdoğan, Hermann Parzinger ve Necmi Karul, "Kırklareli Höyüğü 1995 Yılı Kazısı", *KST* XVIII/I, (1996), res. 19.

⁶ Crawford H. Greenewalt, "Sardis: Archaeological Research and Conservation Projects in 2006", *KST* XXIX/III,(2007), s. 386: fig.14.

⁷ Örneğin; Kıbrıs müzesinden tunç bir üç ayak Geç Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir. Üzerine küresel gövdeli bir kap oturabilir ancak üzerine tahta veya mermerden dairesel biçimde bir levha oturtularak sehpa gibi kullanılmış olması daha muhtemeldir, çünkü görünüm itibarıyla günümüz sehpa olarak andırılmaktadır (bkz. Kyriakos Nicolaou, "Archaeological News from Cyprus, 1970", *AJA* Vol.76/3, (1972), s. 311: fig.6). Demir Çağı'nda, Gordion'da Tümülüs III çanak çömlek buluntuları

İlk Tunç Çağı üç ayaklı mutfak kapları da aslında Neolitik Çağ'dan beri bilinen ve kullanılan ayakların pişirme kabına uygulanmış halidir. Ayrıca İlk Tunç Çağı'nda ayak sadece mutfak kaplarında değil testi, çanak, boyunlu çömlek, libasyon kabı gibi diğer çoğu kap biçiminde karşılaşılabildiğimiz bir uygulamadır.

Üç Ayaklı Mutfak Kapları

Üç ayaklı mutfak kabı; küresel gövdeli bir çömlek ve çömleğin gövdesine simetrik olarak yerleştirilmiş üç adet ayaktan oluşmaktadır. Genellikle iri taneli hamurdan şekillendirilmiş büyük boyutlu kaplardır ve özensiz yüzeyleri pişirilmeden önce hafifçe düzeltilmiştir. Kullanım esnasında ocakta yanan ateş veya közle doğrudan temas ettikleri için yüzeylerinde is ve yanık izlerine rastlamak mümkündür. Gövdelerinde kabı taşımaya yardımcı kulp veya tutamaklara sıkça rastlanılır (Lev.1g). Üç ayaklı mutfak kabı özellikle sıvı gıdaları pişirmek için oldukça uygundur ve bazı örneklerin ağız kenarı kapak kullanımına elverişlidir; hatta *in situ* halde bulunmuş kapaklı örnek de vardır⁸. Genellikle bir veya iki adet buhar deliği bulunan kubbeli kapakların üzerinde yanık veya is izlerine rastlanması, ayrıca İlk Tunç Çağı'ndaki diğer pişirme kaplarının ağız çaplarının bu kapaklara göre oldukça büyük olması kubbeli kapakların daha çok üç ayaklı mutfak kaplarıyla birlikte kullanıldığı fikrini desteklemektedir (Lev.3h-i). Ayrıca yerleşmelerde bazen rastladığımız yanık ve is izi bulunan tabakların da gerektiğinde kapak olarak kullanıldığı bilinmektedir. Pişirme kaplarının ateşten faydalanması için yanan ateşten daha yüksekte olması gerekmektedir. Pişirme kabına uygun yapılmış bir ocak, ocak ayağı veya taş gibi malzemelerle bu mümkündür; fakat olası bir denge kaybında kabın düşme ihtimali yüksektir ve birden fazla parçayla pişirme yapmak zordur. Üç ayaklı mutfak kabı ise denge problemi oluşturmaz, oturtulduğu yer engebeli bile olsa kap ayakta kalabilir ve kolaylıkla düşmez. Ayak kısımlarının birleştiği yer

arasında bir adet çanak ve altında üç ayağı bulunmuştur (bkz. Gustav Körte ve Alfred Körte, *Gordion, Ergebnisse Der Ausgrabung im Jahre 1900*, Archäologischen Institut, Berlin 1904, s. 67; Abb.42). Arkaik Çağ'da ise bronzdan yapılmış üç ayaklı kazanlar mevcuttur. Söz konusu kazanlar büyük boyutta özenle yapılmış, sunu kabı veya yarışma ödülü için hazırlanmışlardır (bkz. J.N. Coldstream, *Geometric Greece 900-700BC*, II. Baskı, London and New York 2003, ss. 315-319; fig. 106). Bizans döneminde ise tunç üç ayak, üç ayaklı buhurdanlık gibi çeşitli örnekler karşımıza çıkmaktadır (üç ayak için bkz. David G. Mitten, "Excavations at Sardis 1968", *Türk Arkeoloji Dergisi XVII/1* TTK Basımevi, Ankara, 1969, fig.8; buhurdanlık için bkz. M. Metin Gökçay, "Yenikapı Kazıları/Metro-Marmaray Projesi", *İdol Arkeologlar Derneği Dergisi*, (2007), res.25). Yaklaşık olarak 1880'li yıllara ait üç ayaklı pişmiş topraktan bir kandilde günümüze en yakın örneklerden birini temsil etmektedir (bkz. Kılıç İ. Kökten, "Kuzeybatı Anadolu'nun Tarih Öncesi Hakkında Yeni Gözlemler", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 3/9, (1951), Lev.3.c). Buhurdanlık ve kandil örneğinde ateşin bu sefer kabın içinde yanıyor olması üç ayakların ateşle bağlantısının devam ettiğini akla getirir.

⁸ L. Bernabo Brea, *Poliochni I*, Roma 1964, Tav. CLVII b-c.

hariç kabın dibinin tamamı ateşe doğrudan temas edebilir; bu da pişirmede zaman kazandırır. Ayrıca ayak uçlarının oldukça ince olduğu örnekler zemine çivi gibi sabitlenmiş ve hareket etmemesi sağlanmış olmalıdır. Limni Adası'nda yer alan Poliochni'deki örneklerle ilişkin yapılan yorumlarda üç ayaklı mutfak kaplarının uzun süreli pişirmelere elverişli olduğu belirtilmektedir⁹. Denge kaybı, ısı kaybı gibi sorunlar olmadığı için rahatlıkla uzun süreli pişirimler yapılabilir ve bu sayede pişirilen besinden istenen verim ve lezzet sağlanabilir.

Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı'na Geçiş Dönemi'ne tarihlendirilen tüme yakın kaplar veya ayak parçaları azda olsa mevcuttur. Bunlardan; Geç Kalkolitik Çağı'a tarihlendirilmiş bir ayak parçası; Bilecik'te yer alan Demirköy yerleşiminden (Lev.14b)¹⁰, İlk Tunç Çağı'na Geçiş Dönemi'ne tarihlendirilen tüme yakın bir mutfak kabı ve bir ayak parçası; Afyon'da yer alan Kaklık Mevkii'nden (Lev.6a, Lev.13b)¹¹ ve dört adet ayak parçası ise Çanakkale'de yer alan Kumtepe'den (Lev.13a, Lev.14c-d)¹² bilinmektedir. Her ne kadar coğrafi olarak uzak bir bölge olsa da, Doğu Akdeniz kıyılarında da Kalkolitik Çağ'da üç ayaklı mutfak kaplarının varlığı bilinmektedir¹³. Erken örnekleri olmasına karşın üç ayaklı mutfak kaplarının tam anlamıyla pişirme kabı olarak benimsenip kullanılması İlk Tunç Çağı I'e denk gelir.

Bugüne kadar yapılan kazılar doğrultusunda; Üç ayaklı mutfak kapları, İlk Tunç Çağı'nın başında Batı Anadolu'nun sahil kesiminde ve Doğu Ege Adalarında tam anlamıyla kullanılmaya başlanmış ve dönem boyunca kullanımı artarak devam etmiştir. Güneybatı Anadolu'da ve Büyük Menderes-Yukarı Porsuk Havzaları boyunca yayılım alanı bulan 'Beycesultan İlk Tunç Çağı I Kültür Bölgesi'nde de İlk Tunç Çağı I ile birlikte görülmeye başlayan söz konusu kaplar, İç Kuzeybatı Anadolu'da ise ancak İlk Tunç Çağı II'nin sonlarında kullanılmaya başlamıştır.

⁹ Massimo Cultraro, "Food Preparation and Consumption in the Early Bronze Age of the Northern Aegean: Evidence from Poliochni, Lemnos", *Gianpaolo Graziadio, Riccardo Guglielmino, Valeria Lenuzza ve Salvatore Vitale* (ed.); *Studies in Mediterranean Archaeology for Mario Benzi, Bar International Series 2460*, (2013), s. 109.

¹⁰ Turan Efe, "1990 Yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir İllerinde Yapılan Yüzey Araştırmaları", *AST IX*, (1991), s. 568 res.15.10.

¹¹ Efe, İlaşlı ve Topbaş, a.g.m, s. 385: fig.24/79-80.

¹² Jerome W. Sperling, "Kum Tepe in the Troad: Trial Excavation, 1934", *Hesperia*, Vol. 45, No. 4, (1976), s. 337: fig.18/558; Manfred Korfmann, Çiğdem Girgin, Çiğdem Morçöl, ve Sinan Kılıç, "Kumtepe 1993 Bericht über die Rettungsgrabungen", *Studia Troica V*, Mainz Am Rhein, (1995), Abb.33/18; Abb.34.8; Abb.39/7.

¹³ Doğu Akdeniz Byblos için bkz. Gassia Artin, "The Necropolis and Dwellings of Byblos during the Chalcolithic Period: New Interpretations", *Near Eastern Archaeology*73:2-3, (2010), fig.16.

Mal ve Yüzey Özellikleri

Üç ayaklı mutfak kabı; iri taneli hamurdan kabaca şekillendirilmiş ve genelde yüzeyleri özensiz yapılmış pişirme kaplarıdır. Çoğunlukla hamur renginde sulandırılmış kil ile düzeltilen yüzeylerinde, zaman zaman açkıya rastlamak mümkündür. Genel olarak bu kap biçiminde taşçık, kavkı, mika ve şamot katkı ender olarak da saman katkıya rastlanır. Mevcut veriler ışığında üç ayaklı mutfak kapları yalın ve astarlı mal olmak üzere iki mal grubu altında değerlendirilebilir. Yalın mal astarlı maldan sayıca biraz daha fazladır. Siyah ve gri tonlarında hamur özü her iki mal grubunda da oldukça fazla karşımıza çıkmaktadır (Lev.16).

Yalın Mal:

Yalın malda üç ayaklı mutfak kaplarının yüzeyleri hamur renginde bırakılmış veya sulandırılmış kil ile kabaca düzeltilmiştir. Açıklama astarlı mallara nazaran daha fazladır. Yalın mal en çok Batı Anadolu'nun sahil kesiminde kullanılmıştır. Özellikle Poliochni ve Troya yerleşimlerinde astar yok denecek kadar az uygulanmıştır. Hamur rengi bakımından geniş bir yelpaze karşımıza çıkar. Hamur renkleri kabaca gruplandırılmıştır; kahverengi, kırmızimsı-kahverengi, kırmızı ve açık kahverengi tonları yoğun olarak kullanılmıştır. Ara renkler, devetüyü, bej, siyah ve gri renkleri ise az tercih edilmiştir. Gri ve devetüyü hamur renkleri astarlı maldan farklı olarak sadece yalın malda karşımıza çıkar. Koyu kahverengi, siyah ve gri tonları daha çok İlk Tunç Çağ'ın başında yaygınken, her dönem karşılaştığımız kırmızı ve kırmızı tonlarının kullanımı İlk Tunç Çağı boyunca giderek artmıştır.

Astarlı Mal:

Astarlı malda ise, üç ayaklı mutfak kaplarının yüzeyleri hamur rengine yakın bir tonda kabaca astarlanmıştır. Astarlı malların en yoğun temsil edildiği bölge Göller Bölgesidir; burada astar genellikle pul pul dökülmektedir. Kabaca gruplandırılan astar renklerinde en çok kırmızı tercih edilirken; kahverengi, açık kırmızı ve kırmızimsı kahverengi renklerinin kullanımı da yoğun olarak karşımıza çıkar. Ara renkler, bej, siyah ve gri renkleri ise en az oranlara sahip renklerdir. Çok büyük bir fark olmamakla beraber astar uygulamasında İlk Tunç Çağı II ile birlikte artış söz konusudur.

Bezeme:

Bu kapların yüzeylerinde bezeme az olmakla birlikte daha çok astarlı malda oluk ve yiv bezeme karşımıza çıkar. Ağız kenarı altında, kulbun simetrisinde ya da kabın ortasında boynuz, memecik, nokta, kurtçuk veya kaş biçiminde kabart-

ma bezeme yaygındır (Lev.6c-g, Lev.8d,f,h, Lev.9f, Lev.10c-f, Lev.11a,c, Lev.12d-f). Ağız kenarının üzerine yerleştirilen memecik biçiminde kabartma bezeme Batı Anadolu'nun sahil kesiminde kullanılmıştır (Lev.7a-b). Ayak ya da kulp üzerinde çoğunlukla oluk ve yiv bezemeye rastlanır. Bunların biçimsel olarak birçok çeşitlenmesi olup, en yaygın olanları birbirine paralel yaprak veya çizi biçiminde bezemelerken (Lev.8c, Lev.11c, Lev.12b,c, Lev.13g-j, l,o, Lev.14e,n, Lev.15a, d-g,k), yiv bezemede zikzak motifi, dalgalı hat ve birbirini çapraz kesen çizgiler de kullanılmıştır (Lev.13e-f, k,m, Lev.14c). Bezemenin çoğunlukla Güneybatı Anadolu'da kullanıldığı görülürken az da olsa diğer bölgelerde de bu uygulamaya rastlanır.

Biçim Özellikleri

Ağız kenarı ve gövde özelliklerine göre Batı Anadolu'da; Yükselen Ağızlılar (A), Basit Ağız Kenarlı Küresel Gövdeliler (B) ve Dışa Dönük Ağız Kenarlı/S Profililer (C) olmak üzere üç farklı üç ayaklı mutfak kabı biçimi söz konusudur ve bunlar ayak tiplerine (Lev.4) göre kendi içlerinde alt gruplara ayrılmaktadır.

Yükselen Ağızlılar (A): Genellikle bir dikey kulpludur ve kulbun simetrisinde ağız kenarı hafif yükselmektedir. Bu biçimdeki örneklerde ağız kenarının yükselmesinden dolayı gövdede deformasyon gözlemlenir. En erken örnek İlk Tunç Çağı'na Geçiş Dönemi'ne tarihlendirilirken en geç örnekler İlk Tunç Çağı II'ye tarihlendirilmiştir.

A1 Tipi: Yükselen Ağızlı Uca Doğru İncelen Ayaklılar: En erken üç ayaklı mutfak kabı parçası Kakkık Mevkii'nden olup İlk Tunç Çağı'na Geçiş Dönemi'ne tarihlendirilmiştir (Lev.6a)¹⁴. İlk Tunç Çağı I'e ait Liman Tepe yerleşiminden bir örnek olup söz konusu kap küçük boyutludur ve kabin ayakları da kısadır (Lev.6b)¹⁵. En geç örnekler İlk Tunç Çağı II'ye ait olup Beycesultan ve Aphrodisias yerleşimlerindenidir. Beycesultan'dan iki örnek vardır ve bunlardan bir tanesinin dikey kulbu üzerinde derin oluklara rastlanır, ayrıca gövde üzerinde dikey bir tutamak mevcuttur (Lev.6c)¹⁶. Aphrodisias'ta bir örnekle bilinen bu tipe ait kapta ayak ince ve uzundur (Lev. 6d)¹⁷.

A2 Tipi: Yükselen Ağızlı Ucu Küt Ayaklılar: Bir dikey şerit kulba sahiptirler ve kulbun simetrisinde ağız kenarı hafif yükselmektedir. Kulbun simetrisinde ve gövde

¹⁴ Efe, İlaşlı ve Topbaş, a.g.m., s. 385:fig.24/79.

¹⁵ Vasıf Şahoğlu, "Liman Tepe Erken Tunç Çağı Seramiğinin Ege Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi", *Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı*, Ankara, 2002, s. 179: Lev. 19b.

¹⁶ Seton Lloyd ve James Mellaart, *Beycesultan Vol. I*, London 1962, s. 183: fig.42/5.

¹⁷ Martha Sharp Joukowsky, *Prehistoric Aphrodisias I*, Belgium 1986, fig.1403.I.

üzerinde memecik ya da kurtçuk biçiminde kabartma bezemelere rastlanır. Ayaklar uzun ve neredeyse köşeleri yuvarlatılmış dörtgen kesitlidir. Bu tipe ait toplamda beş örnek olup hepsi Kula Bölgesi Menye Köyüne aittir (Lev.6e)¹⁸. Biçim, görünüş ve hamur özellikleri açısından benzer olan bu örnekler söz konusu bölgeye has olmalıdır. Bu gruba ait örnekler kazı buluntusu değildir; yakın yerleşimlerdeki örneklerle yapılan karşılaştırmalar sonucu İlk Tunç Çağı II'ye tarihlendirilmiştir.

A2 Tipi: Yükselen Ağzlı Uç Kısmı Konik/Çan Biçimli Ayakkılar: A2 Tipinin içinde kabul edebileceğimiz bu tipteki örnekler bir dikey şerit kulba sahiptir ve kulbun simetriğinde ağız kenarı hafif yükselmektedir. Gövde üzerinde memecik biçiminde kabartma bezemelere rastlanır ve ayaklar uzundur. Bu tipe ait iki örnek olup Menye Köyü örneğinde ayakta derin dikey girintiye (Lev.6f)¹⁹, Çeşme Boyalık örneğinde ise ayakta derin yatay girintiye rastlanır (Lev.6g)²⁰. Yapılan karşılaştırmalar sonucu ikisinin döneminin de İlk Tunç Çağı II olduğu düşünülmektedir.

Basit Ağız Kenarlı Küresel Gövdeliler (B): Genelde bir dikey kulplu veya gövde üzerinde karşılıklı bir/iki tutamağa sahiptir. İlk Tunç Çağı ve sonrasında çift kulplu veya at nalı tutamaklı çeşitlemelere de rastlanır. Kulpsuz örnek azdır. Batı Anadolu'nun sahil kesimi bu tipin en yaygın olduğu bölgedir. Bütün Poliochni üç ayaklı mutfak kapları basit ağız kenarlı olup ayaklar cepheden köşeli görülmektedir ve buradaki kaplar biçim olarak da sert hatlara sahiptir. İç Batı Anadolu'da da benzer uygulama İlk Tunç Çağı IIIb'de vardır ancak bu örneklerde ayaklar, Poliochni'dekiler kadar keskin değildir. Bu tip en erken İlk Tunç Çağı I'de görülürken İlk Tunç Çağı IIIb'ye kadar kesintisiz kullanılmıştır.

B1 Tipi: Basit Ağız Kenarlı Küresel Gövdeli Uca Doğru İncelen Ayakkılar: Batı Anadolu'nun sahil kesimi İTÇ başından itibaren bu tipin en yaygın kullanıldığı bölgedir. Troya'da İlk Tunç Çağı I ile kullanılmaya başlanan üç ayaklı mutfak kaplarında, bir dikey kulp olup ağız kenarı üzerinde memecik biçiminde kabartma bezemelere sıkça rastlanır (Lev.7a)²¹. Diğer yerleşmelerde de olduğu gibi karşılıklı iki dikey kulp-tutamaklı kaplar İlk Tunç Çağı II ile birlikte görülmeye başlanır (Lev.8b)²².

¹⁸ Oğuz Bostancı, Neyir Bostancı (Kolankaya), Ulaş Deniz ve Umay Oğuzhanoglu, "Erken Tunç Çağı Anadolu Ticaret Ağına Yeni Bir Katkı: Kula Bölgesinden Bir Grup Erken Tunç Çağı Seramiği", *Anadolu Medeniyeleri Müzesi 2005 Yılı*, Ankara 2006, s. 232; Lev. II-V.

¹⁹ Bostancı, Bostancı, Deniz ve Oğuzhanoglu, a.g.m., s. 232; Lev.I.1.

²⁰ Vasif Şahoglu, Hüseyin Vural ve Emrullah Karaturgut, "Çeşme Boyalık Erken Tunç Çağı Mezarlığı", *AST XXVI/1*, (2008), çiz.3.

²¹ Carl W. Blegen, John L. Caskey ve Marion Rawson, *Troy Volume I*, Princeton, 1950, fig.233.37.1138.

²² Blegen, Caskey ve Rawson, a.g.e., s. 308; fig.406-36.1151.

Thermi İlk Tunç Çağı I'e tarihlendirilen bir örnek küçük boyutlu olup Troya'dakiler gibi dikey kulpludur ve ağız kenarı üzerinde memecik biçiminde kabartma bezemeler vardır (Lev.7b)²³. Poliochni'de İlk Tunç Çağı I'den İlk Tunç Çağı III'ün ortalarına kadar bu tip yoğun olarak kullanılmıştır. İlk Tunç Çağı I'de çoğu dikey kulpluyken az da olsa ip delikli tutamaklı örneklerde vardır (Lev.7c-d)²⁴. İlk Tunç Çağı II ile birlikte karşılıklı iki tutamak-kulp kullanımı yaygınlaşır (Lev.7e-f, Lev.8g, Lev.9a)²⁵. Yeni Bademli Höyük'ten İlk Tunç Çağı II'ye tarihlendirilen üç adet üç ayaklı mutfak kabı bir dikey kulpludur ve bunlar Troya örneklerini andırır (Lev.8a)²⁶. Liman Tepe'de Batı Anadolu'nun sahil kesimindeki diğer yerleşmelerden farklı olarak daha çok dışa dönük ağız kenarlı mutfak kapları vardır. Basit ağız kenarlı bir örnek olup bu da hafif boyunludur (Lev.9c)²⁷. İç Batı Anadolu'dan da örnekler vardır. Demircihüyük'te İlk Tunç Çağı II'de (Q evresinde) kullanılmaya başlanan üç ayaklı mutfak kaplarında mezarlık alanından üç adet tüme yakın örnek bulunmuştur. Bu örnekler basit ağız kenarlı olup at nalı biçimli tutamak, karşılıklı iki tutamak, bir dikey kulp ve iki yatay tutamaklıdır (Lev.8c-d)²⁸. Bu tipin diğer örneklerinden farklı olarak Demircihüyük'te bir kabin ayak üzerinde oluk bezeme vardır (Lev.8c). Karaoğlan Mevkii'nden İlk Tunç Çağı II'ye tarihlendirilen bir üç ayaklı mutfak kabı parçasında kap, karşılıklı iki kulplu olarak tamamlanmıştır (Lev.8e)²⁹. Külliüba'dan İlk Tunç Çağı III'e tarihlendirilen bir örnekte bir dikey kulp ve karşılıklı iki yatay kulba rastlanır (Lev.8h). İlk Tunç Çağı IIIB'ye tarihlendirilen bir mutfak kabı ise yatay kulplu olup bu kabin ayakları cepheden hafif köşeli görünümündedir ve oldukça hantaldır (Lev.9d). Kaklık Mevkii'nden İlk Tunç Çağı IIIB'ye tarihlendirilen bir üç ayaklı mutfak kabı karşılıklı dört dikey kulplu oluşuyla diğer örneklerden ayrılır (Lev.9b)³⁰. Güneybatı Anadolu'da ise sadece Beycesultan yerleşiminden bir basit ağız kenarlı örnek olup bu kap bir dikey

²³ Winifred Lamb, *Excavations at Thermi in Lesbos*, Cambridge, 1936a, s. 125; pl. IX, XXXV-210.

²⁴ Brea, *Poliochni I*, Tav.LXXII.a; Tav.LXXI.a.

²⁵ Brea, *Poliochni I*, Tav.CLIV.c, Tav.CLVII.e; Tav.CCXIX.d; L. Bernabo Brea, *Poliochni II*, Roma 1976, Tav.CCXIXa.

²⁶ Halime Hüryılmaz, "Gökçeada-Yenibademli Höyük 2008 Yılı Kazıları", *KSTXXXI/III*, (2009), res.8.3.

²⁷ Şahoğlu, "Liman Tepe Erken Tunç Çağı Seramiğinin Ege Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi", s. 253; Lev.62.b; Hayat Erkanal ve Sevinç Günel, "1994 Liman Tepe Kazıları", *KST XVII/I*, (1995), ss. 311-325.

²⁸ Jürgen Secher, *Die Bronzezeitliche Necropole Von Demircihüyük-Sarket*, Tübingen 2000, s. 84; Abb.27b; 109: Abb.43a.

²⁹ Topbaş, Efe ve İlaşlı, a.g.m., s. 61: fig.48.86.

³⁰ Topbaş, Efe ve İlaşlı, a.g.m., s. 77: fig.59.177.

kulpludur ve gövde üzerinde sıralı halde nokta biçiminde kabartma bezemeler görülmektedir (Lev.8f)³¹.

B1a Tipi: Basit Ağız Kenarlı Küresel Gövdeli Dışa Açılan Ayaklılar: Uzun uca doğru incelen ayaklar olabildiğince dışa açılmaktadır. Bu ayakların ateşten daha fazla faydalanması için bu şekilde yapıldığı düşünülmektedir. Ayaklar uca doğru incelenmektedir, bu sayede belki de kap tamamen yere sabitlenerek kabın düşmesi engellenmiştir. Bu tipin örnekleri Poliochni yerleşiminden ele geçmiştir ve İlk Tunç Çağı II'den İlk Tunç Çağı IIIa'ya kadar kullanım görmüştür (Lev.9e-h)³². Bu örneklerde tek kulp, karşılıklı iki kulp- tutamak veya tutamak yaygındır.

B2 Tipi: Basit Ağız Kenarlı Küresel Gövdeli Ucu Küt Ayaklılar: Bu tipin iki örneği olup her ikisi de İlk Tunç Çağı II'ye tarihlenir. Kusura örneğinde karşılıklı iki tutamak görülür, ayak çizimde tamamlanmıştır ve orijinalinde uca doğru incelen tipte de olabileceği düşünülmektedir (Lev.10b)³³. Thermi örneğinde ise bir dikey kulp tutamağa rastlanır (Lev.10a)³⁴.

B3 Tipi: Basit Ağız Kenarlı Küresel Gövdeli Uç Kısmı Dışa Kıvrık Ayaklılar: Külliüoba yerleşiminden bir örnekle temsil edilen bu tipin örneği İlk Tunç Çağı II'ye tarihlenmiştir. Uzun ayak uca doğru incelenmektedir ve en uç kısmı dışa kıvrıktır. Bir dikey kulpludur ve gövdede kabartma bezemeler vardır (Lev.10c)³⁵.

Dışa Dönük Ağız Kenarlı/S Profililer (C): Ağız kenarından çıkan bir dikey kulp yaygınken, İç Batı Anadolu ve Güneybatı Anadolu örneklerinde İlk Tunç Çağı II ve III'te karşılıklı iki at nalı biçimli tutamak ve bir dikey kulplu örnekler yaygındır. Bu tipin örneklerinde İlk Tunç Çağı III'e gelindiğinde hafif bir boyundan söz edilebilir. En erken İlk Tunç Çağı I'de görülürken İlk Tunç Çağı III sonuna kadar bu tipin kullanımı devam etmiştir.

C1 Tipi: Dışa Dönük Ağız Kenarlı Ucu Küt Ayaklılar: Sayısal açıdan en fazla örnek Thermi yerleşimindedir ve bunlar İlk Tunç Çağı I'e tarihlenir. Bir dikey kulplu mutfak kaplarında ayaklar incedir ve gövdede memecik biçiminde kabartma bezemelere rastlanır (Lev.10d-e)³⁶. Beycesultan'da İlk Tunç Çağı I ve IIIa'ya tarihlendi-

³¹ Lloyd ve Mellaart, *Beycesultan Vol.I*, s. 177: fig.46/9.

³² Brea, *Poliochni I*, Tav.CXXXII.e; Tav.CLV.c; Tav.CLVII.b-c; Tav.CCXIX.c.

³³ Winifred Lamb, "Excavations at Kusura Near Afyon Karahisar", *Antiquity Vol: LXXXVI* 2, London, (1936b), s. 19-21:fig.7-2.

³⁴ Lamb, *Excavations at Thermi in Lesbos*, s. 125: plt.IX-440.

³⁵ Turan Efe, "Selected EB II Pottery Recovered in the Two Burnt Rooms at Külliüoba Near Eskişehir", *Engin Özgen Anı Kitabı*, (2014), ss. 116-127:17.

³⁶ Lamb, *Excavations at Thermi in Lesbos*, s. 100:plt.XXXV-27; 114: plt.XXXVI-258.

rilen örnekler vardır. İlk Tunç Çağı I'deki mutfak kabı bir dikey kulplu, memecik biçiminde kabartma bezemelidir (Lev.10f)³⁷. İlk Tunç Çağı IIIa'ya tarihlendirilen iki mutfak kabından bir tanesi karşılıklı iki yatay ve bir dikey kulpludur (Lev.11b)³⁸. Diğeri ise bir dikey kulplu ve gövde üzerinde tutamaklı olup bu kabin ayak, kulp ve tutamağı üzerinde oluk bezeme mevcuttur (Lev.11c)³⁹. Bademağacı'ndan İlk Tunç Çağı II'ye tarihlendirilen bir üç ayaklı mutfak kabı bir dikey kulpludur (Lev.11g)⁴⁰. Aphrodisias'ta İlk Tunç Çağı IIIa'ya tarihlendirilen bir örnek ise yakın bölgelerde olduğu gibi karşılıklı iki yatay bir dikey kulpludur (Lev.11a)⁴¹.

C2 Tipi: Dışa Dönük Ağz Kenarlı Uca Doğru İncelen Ayakkılar: Liman Tepe İlk Tunç Çağı I ve IIIa tabakalarında bu tipe ait örneklerle rastlanılmıştır. Bu kaplar muhtemelen benzer tipte olan tüm bir kaptan yola çıkılarak çift kulplu tamamlanmış ve orijinallerinin de çift kulplu olduğu düşünülmektedir (Lev.11d-e,g)⁴². Küllüoba İlk Tunç Çağı II ve III'e tarihlendirilen üç ayaklı mutfak kaplarında karşılıklı iki yatay bir dikey kulp uygulaması yaygındır (Lev.11f, Lev.12a)⁴³. Seyitömer İlk Tunç Çağı III dönemi üç ayaklı mutfak kapları da karşılıklı iki yatay bir dikey kulpludur ve burada yatay kulp ile ayakların aynı anda eklendiği gözlemlenmektedir (Lev.12c-d)⁴⁴. Beycesultan mutfak kaplarından erken İlk Tunç Çağı III'e tarihlendirilen kap karşılıklı iki yatay ve bir dikey kulpludur ve bu kabin ayakları üzerinde oluk beze-

³⁷ Lloyd ve Mellaart, *Beycesultan Vol.I*, s. 123: fig. 16/16.

³⁸ Lloyd ve Mellaart, *Beycesultan Vol.I*, s. 217: fig.54.4.

³⁹ Lloyd ve Mellaart, *Beycesultan Vol.I*, fig.49.11.

⁴⁰ Refik Duru ve Gülsün Umurtak, "Bademağacı Kazıları 2000", KST XXIII/I, (2001), ss. 240-244 res.3; Refik Duru, "Bademağacı Kazıları 2000 ve 2001 Yılları Çalışma Raporu", *Bellelul* 246 Cilt LXVI, (2002), Lev.41.3 Lev.42.4; Sinem Türkteki (Üstün), "1993-2004 Dönemi Bademağacı Kazılarında Bulunmuş Olan İlk Tunç Çağı II Kırmızı Astarlı Malları", *Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Bilim Dalı*, İstanbul, (2006), Lev.47.1.

⁴¹ Joukowsky, *a.g.e.*, ss. 609-610: 439.28.

⁴² Şahoğlu, "Liman Tepe Erken Tunç Çağı Seramiğinin Ege Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi", s. 181: Lev.20.a; s. 277: 74c; s. 288: Lev.80.d; Hayat Erkanal, "1996 Liman Tepe Kazıları", *KST* XIX/I, (1998), res.6.

⁴³ Deniz Sarı, "Küllüoba İlk Tunç Çağı II Çanak Çömleği", *Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Bilim Dalı*, İstanbul, (2004), s. 96: Lev.59.1; Murat Türkteki, "Küllüoba İlk Tunç Çağı III Çanak Çömleği", *Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı*, İstanbul, (2004), s. 66: Lev.7.1.

⁴⁴ Sema Çakalgöz, "Seyitömer Höyük Erken Tunç Çağı Mimarisi ve Buluntuları", *Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Protohistorya ve Önasya Anabilim Dalı*, İzmir (2000), Lev.15.81; Seyitömer kazı buluntularından örnekleri burada yayınlamamıza izin veren Prof. Dr. Nejat Bilgen'e teşekkürü bir borç biliriz.

meye rastlanır (Lev.12b)⁴⁵. Beycesultan'da bir örnekle temsil edilen İlk Tunç Çağı IIIb dönemi üç ayaklı mutfak kabı ise minyatürdür ve ayak üzerinde oluk bezeme vardır (Lev.12e)⁴⁶.

C3 Tipi: Dışa Dönük Ağz Kenarlı Uç Kısmı Dışa Kıvrık Ayaklılar: Kaklık Mevkii'nden İlk Tunç Çağı III'e tarihlendirilmiş bir örnekle temsil edilir. Bir dikey kulba sahip olan bu kapta gövde üzerinde memecik biçiminde kabartma bezemeye rastlanır. Ayaklar kısadır (Lev.12f)⁴⁷.

Ayak parçaları ise küt, uca doğru incelen ve uç kısmı dışa kıvrık olmak üzere üç tipte karşımıza çıkar.

A Tipi: Ucu Küt Ayaklar: En erken örnekler İlk Tunç Çağı'na Geçiş Dönemi'ne tarihlendirilen Kumtepe ve Kaklık Mevkii'ndendir (Lev.13a-b)⁴⁸. Kumtepe ayak parçaları daha çok köşeleri yuvarlatılmış dörtgen kesitlidir. Aphrodisias İlk Tunç Çağı II'ye tarihlendirilen ayak parçalarında düz ön yüzeylerin yanında oluk bezemeli örnekler de mevcuttur (Lev.13c-d, ı-j, o)⁴⁹. İlk Tunç Çağı II'ye tarihlendirilen Mancarlı ayak parçalarında birbirini çapraz kesen ve dalgalı hat motifli oluk bezemeler vardır (Lev.13e,m)⁵⁰. Dalgalı hat motifli örneğin ayak ucu da dalgalı yapılmıştır. Karataş Semayük'te İlk Tunç Çağı II ile kullanılmaya başlanan bu kap biçimine ait ayak parçalarında Mancarlı'ya benzer birbirini çapraz kesen oluk bezemeler, düz çizgi şeklinde yiv bezemelere rastlanır (Lev.13f, h)⁵¹. İlk Tunç Çağı II'ye tarihlendirilen Beycesultan ayak parçalarında da yiv ve oluk bezeme sıklıkla kullanılmıştır. Bezemelerde zikzak, yaprak ve düz çizgi gibi çeşitlenmeler görülür (Lev.13g, k-l)⁵². Bademağacı İlk Tunç Çağı II ayak parçaları da daha çok küt yapılmıştır (Lev.13n)⁵³.

B Tipi: Uca Doğru İncelen Ayaklar: Sayı olarak en fazla olan gruptur. Biçim ve yüzey işçiliği açısından da oldukça çeşitlidir. En erken örnek Demirköy

⁴⁵ Lloyd ve Mellaart, *Beycesultan Vol.I*, fig.49.12.

⁴⁶ Lloyd ve Mellaart, *Beycesultan Vol.I*, s. 227; fig.60.8.

⁴⁷ Topbaş, Efe ve İlaş, a.g.m., s. 42; fig.57.151.

⁴⁸ Sperling, a.g.m., s. 337; fig.18.558; Efe, İlaş ve Topbaş a.g.m., s. 385; fig.24.80.

⁴⁹ Joukowsky, a.g.e., ss. 544-546; Lev.392.27; ss. 582-583; Lev.421.33; ss. 580-583; Lev.421.27; ss.578-583; Lev.421.34; ss.640-642; Lev.462.11.

⁵⁰ James Mellaart, "Preliminary Report on a Survey of Pre-Classical Remains in Southern Turkey", *Anatolian Studies* 4, 1954, s. 214,222-223, çiz.212-213.

⁵¹ Eslick C., *Emlak Karataş V, The Early Bronze Age Pottery of Karataş; Habitation Deposits*, Oxford 2009, ss. 203-204; KT233; s. 158 KT530.

⁵² Lloyd ve Mellaart, *Beycesultan Vol.I*, s. 189; fig.46.11; s. 151; fig.26.9; s. 189; fig.46.12.

⁵³ Sinem Türkteki (Üstün), "Göller Bölgesi İlk Tunç Çağı 1-2 Çanak Çömleği", *Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Bilim Dalı*, İstanbul 2012, Lev.52.4.

yüzey malzemesi içinde Geç Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilen bir ayak parçasıdır (Lev.14a)⁵⁴. Küt ayak parçası da bulunan Kumtepe yerleşiminden İlk Tunç Çağı'na Geçiş Dönemine tarihlendirilen uca doğru incelen ayaklar da mevcuttur (Lev.14b-c)⁵⁵. Ayrıca Kumtepe'de İlk Tunç Çağı I'e tarihlendirilen B tipi ayak parçalarına da rastlanılmıştır (Lev.14d)⁵⁶. Troya'dan İlk Tunç Çağı I'e tarihlendirilen bir ayak parçasında yerleşmedeki diğer ayaklardan farklı olarak ön yüzeyinde bulunan yiv bezeme dikkat çekmektedir (Lev.14e)⁵⁷. Beyköy ve Mancarlı yerleşimlerinden İlk Tunç Çağı I'e, Kale Tepe yüzey malzemesi içinden İlk Tunç Çağı II'ye tarihlendirilen bu tip ayak parçalarına rastlanılmıştır (Lev.14f-h)⁵⁸. Demircihüyük İlk Tunç Çağı II'ye tarihlendirilen Q tabakasından da bu tipe ait ayak parçaları vardır (Lev.14i-j)⁵⁹. Aharköy ve Aizanoi'dende İlk Tunç Çağı II'ye tarihlendirilen ayak parçaları ele geçirilmiştir (Lev.14k-l,n)⁶⁰. Aizanoi ayak parçalarından bir tanesinin ön yüzeyinde oluk bezemeler mevcuttur (Lev.14l). Karaoğlan Mevkii'nden İlk Tunç Çağı II'ye tarihlendirilen ayak parçaları vardır (Lev.14m)⁶¹. Beycesultan yerleşiminden İlk Tunç Çağı II'ye tarihlendirilen ikiz ayak parçasının üzerinde oluk bezemeler görülmektedir (Lev.15a)⁶². Aphrodisias ve Gündürle II; İlk Tunç Çağı II ayak parçaları arasında da bu tipe ait örnekler söz konusudur (Lev.15b-c)⁶³. Karataş Semayük'ten İlk Tunç Çağı II'ye tarihlendirilen bir kabin uca doğru incelen ayaklı olduğu düşünülmektedir (Lev.15d)⁶⁴. Küllioba'da İlk Tunç Çağı IIIa'ya tarihlendirilen bir ayak parçasının üzerinde yiv bezemeler görülmektedir (Lev.15e)⁶⁵. Kanlıtaş Höyük yüzey malzemesi içinde İlk Tunç Çağı III'e tarih-

⁵⁴ Efe, "1990 Yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir İllerinde Yapılan Yüzey Araştırmaları", (1991) s. 568 res.15.10.

⁵⁵ Korfmann, Girgin, Morçöl ve Kılıç, a.g.m., Abb.39.27; Abb.34.8.

⁵⁶ Korfmann, Girgin, Morçöl ve Kılıç, a.g.m., Abb.22.14.

⁵⁷ Blegen, Caskey ve Rawson, a.g.e., s. 78,116: fig.265.15.

⁵⁸ Türkteki (Üstün), "Göller Bölgesi İlk Tunç Çağı 1-2 Çanak Çömleği", Lev.43.2; Lev.43.1; Tayfun Caymaz "Urla Yarımadası Prehistorik Yerleşimleri", *Arklar 11-1*, (2008), s. 12 çiz.VIII.12.

⁵⁹ Turan Efe, *Demircihüyük Band III, Die Keramik 2, Die Frühebronzezeitliche Keramik der Jüngeren Phasen (ab Phase H)*, Mainz am Rhein, 1988, s. 157: taf.56.6; 160: taf.60.11.

⁶⁰ Efe, *Demircihüyük Band III, Die Keramik 2*, s. 166: 67.7; İna Lochner ve Deniz Ş.M. Ay, "Die Frühbronzezeitlichen Keramik, Die Frühebronzezeitlichen Siedlungsbefunde in Aizanoi, Vorbericht über die Kampagnen 1997 bis 1999", *Archäologischer Anzeiger*, Berlin, 2001, Abb.17.59-60.

⁶¹ Topbaş, Efe ve İlaşlı, a.g.m., s. 61: fig.48.88.

⁶² Lloyd ve Mellaart, *Beycesultan Vol.I*, s. 158, 165: fig. 33.8.

⁶³ Joukowsky, a.g.e., ss. 546-547: Lev.393.39; Türkteki (Üstün) "Göller Bölgesi İlk Tunç Çağı 1-2 Çanak Çömleği", Lev.116.3.

⁶⁴ Eslick, a.g.e., s. 207: KT487.

⁶⁵ Türkteki, "Küllioba İlk Tunç Çağı III Çanak Çömleği", Lev.18.8.

lendirilen ayak parçaları üzerinde derin oluk bezemelere rastlanır (Lev.15f-g)⁶⁶. Bahçeşisar yerleşiminden İlk Tunç Çağı IIIb'ye tarihlendirilen kulp-gövde-ayak parçası bulunan bir kabin da uca doğru incelen ayaklı olduğu düşünülmektedir (Lev.15h)⁶⁷. Kusura'dan İlk Tunç Çağı III'e tarihlendirilen bir ayak parçası da uca doğru incelen tiptedir (Lev.15i)⁶⁸. Bolvadin ve Alyamak Höyük yüzey malzemesi içinden de bu tipe ait ayak parçaları yer almaktadır (Lev.15j-k)⁶⁹. Alyamak Höyük de ayak parçasının ön yüzeyinde yaprak biçiminde oluk bezeme görülmektedir.

C Tipi: Uç Kısmı Dışa Kıvrık Ayaklar: Uca doğru incelen ayak parçalarında en uç kısım hafif dışa kıvrılmaktadır. Bu parçalar üçgen görünümündedir ve üçgen ayakta denmektedir. İlk Tunç Çağı IIIb'ye tarihlendirilen iki örnek olup bunlar Kaklık Mevkii'nden ele geçmiştir (Lev. l-m)⁷⁰.

Değerlendirme ve Sonuç

Neolitik Çağ'dan beri bildiğimiz ayaklı kap ve kutular her dönem farklı biçim ve işlevlerde kullanılmıştır. Elimizdeki veriler ışığında, üç ayaklı mutfak kaplarının İlk Tunç Çağı'nın başlamasıyla beraber ilk kez pişirmede kullanıldığını söyleyebiliriz; bu aşamadan itibaren pişirme ile üç ayakların bağlantısı neredeyse hiç bitmemiştir. Günümüzde bile birçok alanda rastladığımız üç ayaklar hâlâ denge ve yukarıda tutma özelliğinden dolayı çokça tercih edilmektedir.

İlk Tunç Çağı başından itibaren Doğu Anadolu'da Karaz kültürünün yayılım alanı içinde olan örneğin Pulur Sakyol, Sos Höyük gibi yerleşmelerde sabit ya da seyyar at nalı biçimli ocak ayakları ve zaman zaman da maltızlı kaplar tercih edilmiştir⁷¹; ayaklı kaplar ise daha ziyade mezarlarda açığa çıkarılmış kült kapları arasında sayılabilir⁷².

⁶⁶ Kanlıtaş için bkz. Ali Umut Türkcan, "Kanlıtaş Höyük ve Cıvanı (İnönü, Eskişehir), Yüzey Araştırması", *AST XXVIII/I*, (2010), ss. 303-328, Lev.15f-g; Kanlıtaş Höyük ve çevresi yüzey araştırmalarında ele geçirilen ayak parçası örneklerini burada yayınlamamıza izin veren Doç. Dr. Ali Umut Türkcan'a teşekkürü bir borç biliriz.

⁶⁷ Turan Efe, "Early Bronze Age III Pottery From Bahçeşisar: The Significance of the Pre Hitite Sequence in the Eskişehir Plain, Northwestern Anatolia", *AJAVol. 98/1* (1994), fig.22.94.

⁶⁸ Topbaş, Efe ve İlaş, a.g.m., s. 83: fig.63.190.

⁶⁹ Özdemir Koçak, "Afyon- Bolvadin Yüzey Araştırmaları 2002 (Neolitik Çağdan İlk Tunç Çağına Kadar)", *AST XXI/ I*, (2003), ss. 173-180: çiz.1; C.A. Burney, "Northern Anatolia Before Classical Times", *Anatolian Studies Vol.6* (1956), p.196: Lev.40.

⁷⁰ Topbaş, Efe ve İlaş, a.g.m., s. 77: fig.58.166-167.

⁷¹ Antonio Sagona ve Paul Zimansky, *Ancient Turkey*, London and New York 2009, s. 188, fig.5.20.

⁷² Machteld J. Mellink 'Archaeology in Asia Minor', *AJA Vol. 87/IV*(1983), pp. 427-442.

Üç ayaklı mutfak kapları ise, Batı Anadolu'da İlk Tunç Çağı'nın farklı evrelerinde ortaya çıkmakla beraber büyük oranda bütünlük içindedir ve sadece yerel bazı küçük farklarla birbirinden ayrılmaktadır; boyut, tip ve mal grubu açısından yerel gelenekler değişmemiştir.

İlk Tunç Çağı başıyla beraber Batı Anadolu'nun sahil kesiminde üç ayaklı mutfak kaplarında, İlk Tunç Çağı boyunca karşılaşacağımız karakteristik biçim neredeyse oturmuştur ve bölgede yoğun kullanım görmüştür. Troya, Poliochni, Thermi, Liman Tepe gibi yerleşmelerde söz konusu kapların gelişimini stratigrafik olarak izleyebilmekteyiz. Basit ağız kenarlı küresel gövdeli uca doğru incelen ayaklı mutfak kaplarında (B1 Tipi) bir dikey kulp ve ağız kenarı altında ya da üzerinde memecik biçiminde kabartma bezeme tipiktir; yalın yüzeyleri genelde açıktır. Ancak Liman Tepe yerleşiminde dışa dönük ağız kenarı ve karşılıklı iki kulplu (C2 Tipi) örnekler çoğunluktadır ve bu kapların yüzeyleri astarlıdır. Güneybatı Anadolu'da ise Beycesultan ve Bademağacı yerleşimlerinde üç ayaklı mutfak kapları kullanılmaya başlanmıştır. Buradaki mutfak kapları dışa dönük ağız kenarlıdır (C1 veya C2 Tipi).

İlk Tunç Çağı II'de, tüm Batı Anadolu'da bu kap biçimi yaygınlaşır, bu dönem söz konusu kabın en yoğun kullanıldığı dönemdir ve neredeyse tüm tiplerin örnekleri temsil edilmektedir. Batı Anadolu'nun sahil kesiminde basit ağız kenarlı küresel gövdeli mutfak kaplarında (B1 Tipi) karşılıklı iki kulp, kulp-tutamak veya tutamak gibi çeşitlemeler görülmektedir. Liman Tepe yerleşimindeki mutfak kapları, bir önceki İlk Tunç Çağı I'de olduğu gibi dışa dönük ağız kenarlı ve çift kulpludur (C2 Tipi). Güneybatı Anadolu'da dışa dönük ağız kenarlı mutfak kapları Bademağacı ve Aphrodisias'ta yaygınken (C1 Tipi), Beycesultan, Kusura ve Karaoğlan Mevkii'nde basit ağız kenarlı mutfak kapları (B1 Tipi) az da olsa karşımıza çıkar. Güneybatı Anadolu'da, çoğunlukla astarlı yüzeylere sahip kaplarda, ayak ve kulp üzerinde oluk ve yiv bezeme uygulamasına artık sıkça rastlanmaktadır. Bu kap biçiminin bazı istisnai örnekler dışında İç Batı Anadolu'da ortaya çıkması ise ancak İlk Tunç Çağı II'nin sonlarına denk gelir. Burada hem basit ağız kenarlı (B1 Tipi) hem de dışa dönük ağız kenarlı (C2 Tipi) örnekler söz konusu olup bunların yüzeyleri çoğunlukla hamur renginde astarlıdır. Bu bağlamda İç Batı Anadolu'da bu kap biçiminin İlk Tunç Çağı I'de de bilindiği ya da İlk Tunç Çağı II'de gelişkin biçiminin yakın yerleşimlerden görülüp kullanıldığı düşünülebilir. Küllüoba IVB tabakasında ilk kez ortaya çıkan üç ayaklı mutfak kaplarının kullanımı bir sonraki evre Erken İlk Tunç Çağı III'de devam eder, İlk Tunç Çağı IIIb'de, diğer bir deyişle Orta Tunç Çağı'na Geçiş Dönemi'nde çok az oranda temsil edilir, Orta Tunç

Çağı'nda ise kullanımı tamamen ortadan kalkar. Kütahya Seyitömer'de de benzer gelişim söz konusudur.

İlk Tunç Çağı IIIa'da; mutfak kapları artık en gelişkin halini almıştır. Ağız kenarı uygulamasında İlk Tunç Çağı II'deki gelenek devam etmektedir. Biçim ve tip olarak değişmesede Güneybatı Anadolu ve İç Batı Anadolu'da dışa dönük ağız kenarlı mutfak kaplarında, iki yatay ve bir dikey kulp uygulaması İlk Tunç Çağı II'den gelişerek bu dönemde yaygın olarak kullanılmıştır (C2 Tipi).

İlk Tunç Çağı III'ün sonuyla (İTÇ IIIb); İç Batı Anadolu Bölgesi'nde bazı ayaklar hafif köşeli yapılmıştır ve oldukça hantal bir görünümündedirler. Benzer tip-te ayaklar İlk Tunç Çağı başından beri Poliochni'de görülmektedir. Bu dönemde üç ayaklı mutfak kaplarının kullanımı neredeyse yok denecek kadar azalmış, nadir kap biçimleri arasına girmiştir. Bunun nedeni ocak ve fırın kullanımındaki değişiklikler olarak tahmin edilmektedir.

Orta Tunç Çağı'nda ise ender olarak görülen üç ayaklı mutfak kabına, Troya VI. tabakanın son evresinde çark yapımı bir üç ayaklı mutfak kabı ve beş adet ayak parçası örnek verilebilir⁷³. Thermi'de Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilmiş bir adet ve Liman Tepe III. tabaka 4. evreden de bir adet üç ayaklı mutfak kabı söz konusudur⁷⁴. Seyitömer yeni dönem kazılarında Orta Tunç Çağı IVC tabakasından bir adet üç ayaklı mutfak kabı dışında örneğe rastlanmamıştır⁷⁵. Ayrıca Beycesultan IVb tabakasından bir adet üç ayaklı mutfak kabı ele geçmiştir, bunun yanında IVb ve c tabakalarında üç ayaklı mutfak kaplarının yerini aldığı düşünülen maltuz ve çömleği şeklinde örnekler tespit edilmiştir⁷⁶. Batı Anadolu'da üç ayaklı mutfak kaplarının kullanımı neredeyse tamamen bitmişken, Miken ve Minos kültüründe üç ayaklı mutfak kaplarının kullanımını görmek mümkündür⁷⁷.

Sonuç olarak, üç ayaklı mutfak kaplarının kullanımı büyük oranda pişirme gelenekleri ve bu geleneklerdeki gelişim ve değişimlerle ilgili olmalıdır. Şöyle ki, Batı Anadolu sahil kesiminde bugüne dek İlk Tunç Çağı'nda fırın kullanıldığına

⁷³ Carl W. Blegen, John L. Caskey ve Marion Rawson, *Troy Volume III*, Princeton 1953.

⁷⁴ Lamb, *Excavations at Thermi in Lesbos*, s. 642; Hayat Erkanal ve Michal Artzy, "2000 Yılı Liman Tepe Kazı Çalışmaları", *KST XXIII/1*, (2001), res.3.

⁷⁵ A. Nejat Bilgen, *Seyitömer Höyük Kazısı Ön Raporu (2006-2010)*, Kütahya 2010, s. 283: res. 205.

⁷⁶ Seton Lloyd ve James Mellaart, *Beycesultan Vol. II, London 1965*, P.10:1,3, P.22: 8-9, P.29: 4.

⁷⁷ Bkz. Carl Knappet, "Assessing a Polity in Protopalatial Crete: The Malia-Lasithi State", *AJA* Vol. 103/4, (1999), fig. 16; Yusuf Boysal, "Teos Kazısı 1965 Yılı Kısa Raporu", *Türk Arkeoloji Dergisi* 14/1-2, Ankara, (1967), s. 126: res.5; P.A. Mountjoy, "The East Aegean-West Anatolian İnterface in the Late Bronze Age: Mycenaean and the Kingdom of Ahhiyawa", *Anatolian Studies Vol. 48*, (1998), s. 40: fig.2.

dair bir veri yoktur, Liman Tepe ve Troya'dan anladığımız kadarıyla burada her zaman ocaklar tercih edilmiştir. Kabin ateşten istenen ısıyı alması için her zaman ayaklı kaplar pişirmede tercih edilmiştir. İç Batı Anadolu'da ise İlk Tunç Çağı başından itibaren kubbeli fırınlar önemli bir mimari öğedir. Ayaklı kaplar kubbeli fırınlarda pişirmeye uygun değildir, işte bu nedenle Küllüoba, Demircihüyük gibi yerleşmelerde İlk Tunç Çağı II sonlarına dek pişirme büyük oranda küresel gövdeli çömleklere yapılmış olmalıdır. Bununla beraber, iç bölgelerde ocak ayakları pişirme gereçlerinin ayrılmaz bir parçasıdır. Ocak ayakları genellikle yanmamış şekilde ele geçmektedir ve çoğu bezemelidir. Dolayısıyla ocak ayakları direkt pişirme işleminde değil de, pişirme işlemi bittikten sonra yemeğin sıcaklığını koruması için köz üzerine yerleştirilerek kullanılıyor olmalıdır. Dolayısıyla küresel gövdeli kaplar hem fırınların içinde hem de ocak ayaklarının üzerinde kullanılmaya elverişli bir biçime sahiptir. Geç İlk Tunç Çağı II'ye gelindiğinde Küllüoba'dan anladığımız kadarıyla büyük olasılıkla fırınların kullanımı yanında, ocak kullanımında yoğun bir artış olmuş ve buna paralel olarak artık burada da üç ayaklı mutfak kapları görülmeye başlamıştır. Orta Tunç Çağı'na Geçiş Dönemi'yle (İTÇ IIIb) beraber farklı bir durum ortaya çıkar. Bu defa sahil kesiminde, özellikle Troya IV'te gördüğümüz kadarıyla artık kubbeli fırınlar yoğun olarak kullanılmaya başlanılmıştır. İç Batı Anadolu'da Orta Tunç Çağı'na ait kazısı yapılmış çok fazla yerleşim bulunmamaktadır. Çok sayıda *in situ* buluntu konteksleri içeren Seyitömer Höyük'te ise farklı bir gelenek ortaya çıkar. Burada artık at nalı biçimli ocaklar pişirmede kullanılmıştır. At nalı biçimli ocaklar ve ocak ayakları sayesinde üç ayaklı mutfak kaplarına gerek kalmamış ve pişirme küresel gövdeli düz dipli çömleklere yapılabilmektedir. Güneybatı Anadolu'da ise Beycesultan'a baktığımızda, burada düz dipli çömleklere ek olarak üretilmiş maltuzları görmekteyiz. Az da olsa üç ayaklı mutfak kapları da pişirmede kullanılmıştır fakat maltuzlu kapların kullanımı giderek artmış ve üç ayaklı mutfak kaplarının kullanımı bitmiştir. Aynı zamanda Beycesultan'da kenarları hafif yükseltilmiş daire ya da köşeleri yuvarlatılmış dörtgen biçimli ocaklar kullanılmaya başlanmış ve kubbeli fırınlar da İlk Tunç Çağ'dakilere benzer biçimde kullanılmaya devam edilmiştir.

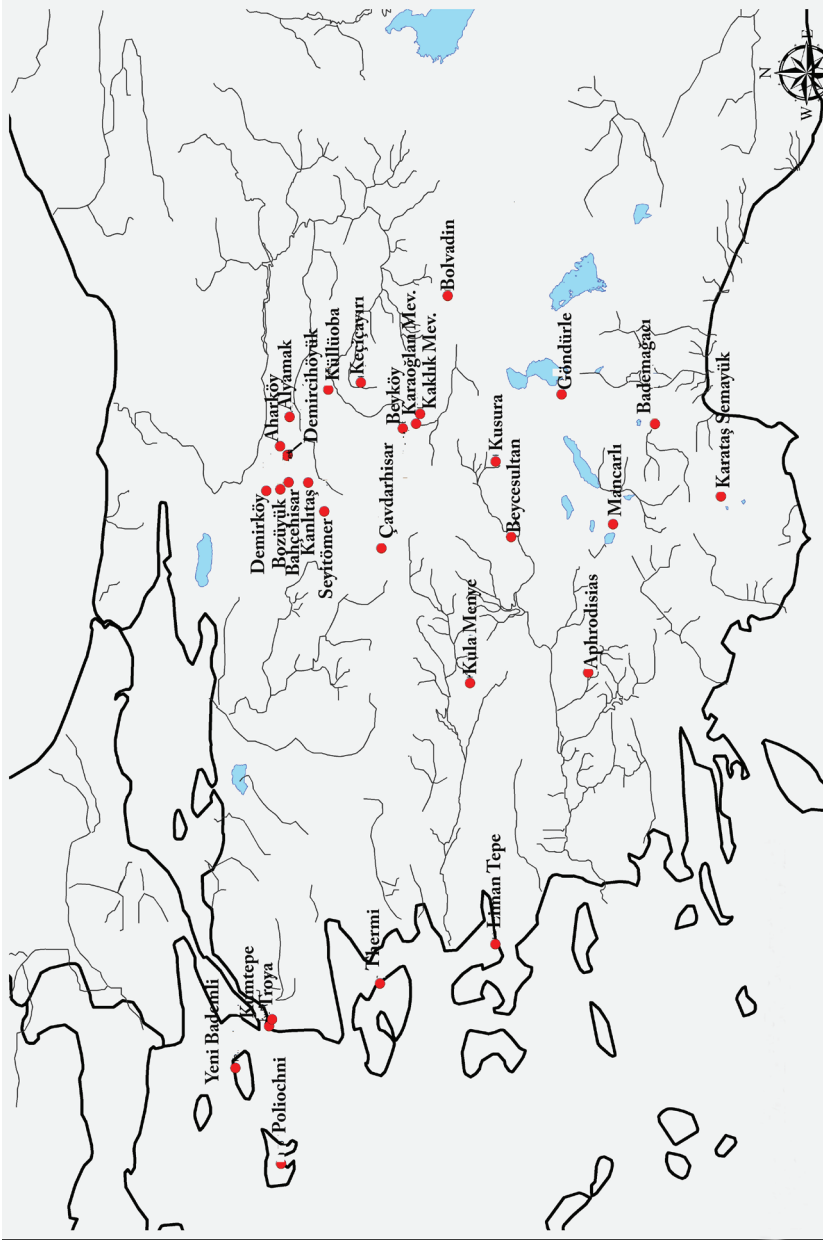
KAYNAKLAR

- Arsebük, Güven, *İnsan ve Evrim*, Ege Yayınları, İstanbul 1995.
- Artin, Gassia, “The Necropolis and Dwellings of Byblos during the Chalcolithic Period: New Interpretations”, *Near Eastern Archaeology* 73:2-3, (2010).
- Bilgen A. Nejat, *Seyitömer Höyük Kazısı Ön Raporu, (2006-2010)* Kütahya 2010.
- Blegen, Carl W., Caskey John L. ve Rawson Marion, *Troy Volume I*, Princeton 1950.
- , *Troy Volume III*, Princeton 1953.
- Bostancı, Oğuz, (Kolankaya) Neyir, Deniz Ulaş ve Oğuzhanoğlu Umay, “Erken Tunç Çağı Anadolu Ticaret Ağına Yeni Bir Katkı: Kula Bölgesinden Bir Grup Erken Tunç Çağı Seramiği”, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2005 Yıllığı*, Ankara 2006, ss. 221-250.
- Boysal Yusuf, “Teos Kazısı 1965 Yılı Kısa Raporu”, *Türk Arkeoloji Dergisi* 14/1-2, Ankara, 1967, ss. 231-234.
- Brea, L. Bernabo, *Poliochni I*, Roma 1964.
- , *Poliochni II*, Roma 1976.
- Burney, C.A., “Northern Anatolia Before Classical Times”, *Anatolian Studies Vol.6*, (1956), pp.179-203.
- Çaymaz, Tayfun, “Urta Yarımadası Prehistorik Yerleşimleri”, *Arkder 11-1*, ss.1-11, (2008).
- Coldstream, J.N., *Geometric Greece 900-700BC*, II. Baskı, London and New York 2003.
- Cultraro, Massimo, “Food Preparation and Consumption in the Early Bronze Age of the Northern Aegean: Evidence from Poliochni, Lemnos”, Giampaolo Graziadio, Riccardo Guglielmino, Valeria Lenuzza ve Salvatore Vitale (ed.); *Studies in Mediterranean Archaeology for Mario Benzi, Bar International Series 2460*, pp. 103-111, (2013).
- Çakalgöz, Sema, “Seyitömer Höyük Erken Tunç Çağı Mimarisi ve Buluntuları”, *Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Protohistorya ve Önasya Anabilim Dalı*, İzmir 2000.
- Efe, Turan, İlaşlı Ahmet ve Topbaş Ahmet “Salvage Excavations of the Afyon Archaeological Museum, Part 1: Kaklık Mevkii, A Site Transitional to the Early Bronze Age”, *Studia Troica* 5, Mainz Am Rhein, 1995, pp. 357-399.
- Efe, Turan, *Demircihüyük Band III, Die Keramik 2, Die Frühebronzezeitliche Keramik der Jüngeren Phasen (ab Phase H)*, Mainz am Rhein, 1988.

- , “1990 Yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir İllerinde Yapılan Yüzey Araştırmaları”, *AST IX*, 1991, ss. 561-584.
- , “Early Bronze Age III Pottery From Bahçehisar: The Significance of the Pre Hitite Sequence in the Eskişehir Plain, Northwestern Anatolia”, *AJAVol. 98/1* (1994), pp. 5-34.
- , “Kültür Gruplarından Krallıklara: Batı Anadolu'nun Tarihöncesi Kültürel ve Siyasal Gelişim Profili”, *Colloquium Anatolicum III*, (2004), ss.15-29.
- , “Selected EB II Pottery Recovered in the Two Burnt Rooms at Külliüoba Near Eskişehir”, *Engin Özgen Anı Kitabı*, (2014), ss. 115-128.
- Erkanal, Hayat – Günel, Sevinç, “1994 Liman Tepe Kazıları”, *KST XVII/1*, (1995), ss.305-328.
- Erkanal, Hayat, “1996 Liman Tepe Kazıları”, *KST XIX/1*, (1998), ss. 379-398.
- Erkanal, Hayat – Artzy Michal, “2000 Yılı Liman Tepe Kazı Çalışmaları”, *KST XXIII/1*, (2001), ss. 375-388.
- Eslick, C., *Elmalı Karataş V, The Early Bronze Age Pottery of Karataş; Habitation Deposits*, Oxford 2009.
- Duru, Refik ve Umurtak Gülsün, “Bademağacı Kazıları 2000”, *KST XXIII/1*, (2001), ss. 237-244.
- , “Bademağacı Kazıları 2000 ve 2001 Yılları Çalışma Raporu”, *Bulleten 246 Cilt LXVI*, (2002), ss. 549-594.
- Gökçay, M. Metin, “Yenikapı Kazıları/Metro-Marmaray Projesi”, *İdol Arkeologlar Derneği Dergisi*, ss.16-27,(2007).
- Greenewalt, Crawford H., “Sardis: Archaeological Research and Conservation Projects in 2006”, *KST XXIX/III*, ss. 371-386, (2007).
- Hüryılmaz, Halime, “Gökçeada-Yenibademli Höyük 2008 Yılı Kazıları”, *KST XXXI/III*, (2009), ss. 231-246.
- Joukowsky, Martha Sharp, *Prehistoric Aphrodisias I*, Belgium 1986.
- Knappet, Carl, “Assessing a Polity in Protopalatial Crete: The Malia-Lasithi State”, *AJA Vol.103/4*, (1999), pp. 615-639.
- Koçak, Özdemir, “Afyon-Bolvadin Yüzey Araştırmaları 2002 (Neolitik Çağdan İlk Tunç Çağına Kadar)”, *AST XXI/ I*, (2003), ss.173-184.
- Korfmann, Manfred, Girgin Çiğdem, Morçöl Çiğdem ve Kılıç Sinan, “Kumtepe 1993 Bericht über die Rettungsgrabungen”, *Studia Troica V*, Mainz am Rhein, 1995, pp. 237-291.

- Kökten, Kılıç İ., “Kuzeybatı Anadolu’nun Tarih Öncesi Hakkında Yeni Gözlemler”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 3/9, ss.200-220, (1951).
- Körte, Gustav ve Körte Alfred, *Gordion, Ergebnisse Der Ausgrabung im Jahre 1900*, Archaologischen İnstitus, Berlin 1904.
- Lamb Winifred, *Excavations at Thermi in Lesbos*, Cambridge 1936a.
- , “Excavations at Kusura Near Afyon Karahisar”, *Antiquity* Vol: LXXXVI 2, London, (1936b), pp.1-64.
- , “Excavations at Kusura Near Afyon Karahisar I”, *Archaeologia*86, Oxford, pp. 1-64, (1937).
- Lochner, İna – Ay, Deniz Ş.M. , “Die Frühbronzezeitlichen Keramik, Die Frühbronzezeitlichen Siedlungsbefunde in Aizanoi, Vorbericht über die Kampagnen 1997 bis 1999”, *Archaeologischer Anzeigener*, Berlin, (2001), pp.269-295.
- Lloyd, Seton – Mellaart, James, *Beycesultan Vol. I*, London 1962.
- , *Beycesultan Vol. II*, London 1965.
- Mellaart, James, “Preliminary Report on a Survey of Pre-Classical Remains in Southern Turkey”, *Anatolian Studies* 4, (1954), pp. 17-240.
- , *Hacılar I-II*, Edinburg 1970.
- Mellink, Machteld J., ‘Archaeology in Asia Minor’, *AJA Vol. 87/IV* (1983), pp. 427-442.
- Mitten, David G., “Excavations at Sardis 1968”, *Türk Arkeoloji Dergisi* XVII/1 TTK Basımevi, Ankara, 1969, ss. 111-114.
- Mountjoy, P. A., “The East Aegean-West Anatolian İnterface in the Late Bronze Age: Mycenaean and the Kingdom of Ahhiyawa”, *Anatolian Studies Vol. 48*, (1998), pp.33-67.
- Nicolao, Kyriakos, “Archaeological News from Cyprus, 1970”, *AJA Vol.76/3*, (1972), pp. 311-320.
- Öner, Beyil, “Küllüoba Höyüğü Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı Küçük Buluntuları (Yontmataş Aletler ve Metal Eserler Hariç)”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi Bilim Dalı, 2009, İstanbul.
- Özdoğan, Mehmet, “1986 Yılı Trakya ve Marmara Bölgesi Araştırmaları’ *AST V/II*, (1987), ss. 157-174.
- , Parzinger Hermann ve Karul Necmi “Kırklareli Höyüğü 1995 Yılı Kazısı”, *KST XVIII/I*, (1996), ss. 53-81.

- Sagona, Antonio – Zimansky, Paul, *Ancient Turkey*, London and New York, 2009, s. 188, fig. 5.20.
- Sarı, Deniz, “Küllüoba İlk Tunç Çağı II Çanak Çömleği”, *Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Bilim Dalı* İstanbul, (2004).
- Seeher, Ayşe Baykal, Kauder Julia Obladen, *Demircihüyük IV*, Mainz 1996.
- Seeher, Jürgen, *Die Bronzezeitliche Necropole Von Demircihüyük-Saruket*, Tübingen 2000.
- Sperling, Jerome W., “Kum Tepe in the Troad: Trial Excavation, 1934”, *Hesperia*, Vol. 45, (1976) No.4, pp. 305-364.
- Şahoğlu, Vasıf, “*Liman Tepe Erken Tunç Çağı Seramiğinin Ege Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, 2002 Ankara.
- Şahoğlu, Vasıf – Vural, Hüseyin – Karaturgut Emrullah, “Çeşme Boyalık Erken Tunç Çağı Mezarlığı”, *AST XXVI/I*, 2008, ss. 235-252.
- Topbaş, Ahmet – Efe, Turan – İlaşlı, Ahmet, “Salvage Excavations of The Afyon Archaeology Museum, Part 2: The Settlement of Karaoğlan Mevkii and The Early Bronze Age Cemetery of Kaklık Mevkii”, *Anatolia Antiqua VI*, Paris, (1998), pp. 21-94.
- Türkcan, Ali Umut, “Kanlıtaş Höyük ve Cıvarı (İnönü, Eskişehir), Yüzeysel Araştırması”, *AST XXVIII/I*, (2010) ss. 303-328.
- Türkteki, Murat, “*Küllüoba İlk Tunç Çağı III Çanak Çömleği*”, *Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı*, İstanbul 2004.
- Türkteki, (Üstün) Sinem, “1993-2004 Dönemi Bademağacı Kazılarında Bulunmuş Olan İlk Tunç Çağı II Kırmızı Astarlı Malları”, *Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Bilim Dalı*, İstanbul 2006.
- , “Göller Bölgesi İlk Tunç Çağı 1-2 Çanak Çömleği”, *Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Bilim Dalı*, İstanbul 2012.
- Warner, Jayne L., *Elmalı Karataş II*, BRYN Mawr, PA. 1994.
- Yılmaz, Mehmet, “Başlangıcından İlk Tunç Çağı Sonuna Kadar Anadolu'da Pişirme Geleneği”, *Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı*, Çanakkale 2012.

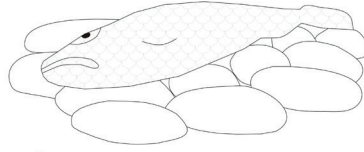
Levha 1. Metinde adı geçen merkezler

b

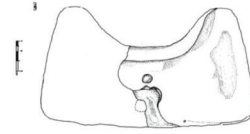
d

c

e

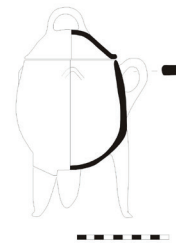
f

g

h

i

Levha 2: **a:** Köz üzerinde pişirme, **b:** Taş desteklerle pişirme, **c:** ısıtılmış taş üzerinde pişirme, **d:** Andiron yardımıyla pişirm Küllüoba (Küllüoba (Küllüoba Kazı Arşivi), **e:** Andiron, Küllüoba UV 18. 47, İTÇ II, IV B Evresi (Küllüoba Kazı Arşivi), **f:** Andiron, Küllüoba (Öner, *a.g.t.*, Lev.31), **g:** Üç Ayaklı mutfak Kabı, Küllüoba (Küllüoba Kazı Arşivi), **h-i:** Üç Ayaklı Mutfak Kabı ve Kapak, Küllüoba (Küllüoba Kazı Arşivi).

a. Küllüoba Üçayaklı Mutfak Kabı, U 18 plankaresi, İTÇ II Dönemi, (Küllüoba Kazı Arşivi)

b. Küllüoba Üçayaklı Mutfak Kabı, U/V 18 plankaresi, İTÇ II Dönemi, (Efc, 2014. fig. 9)

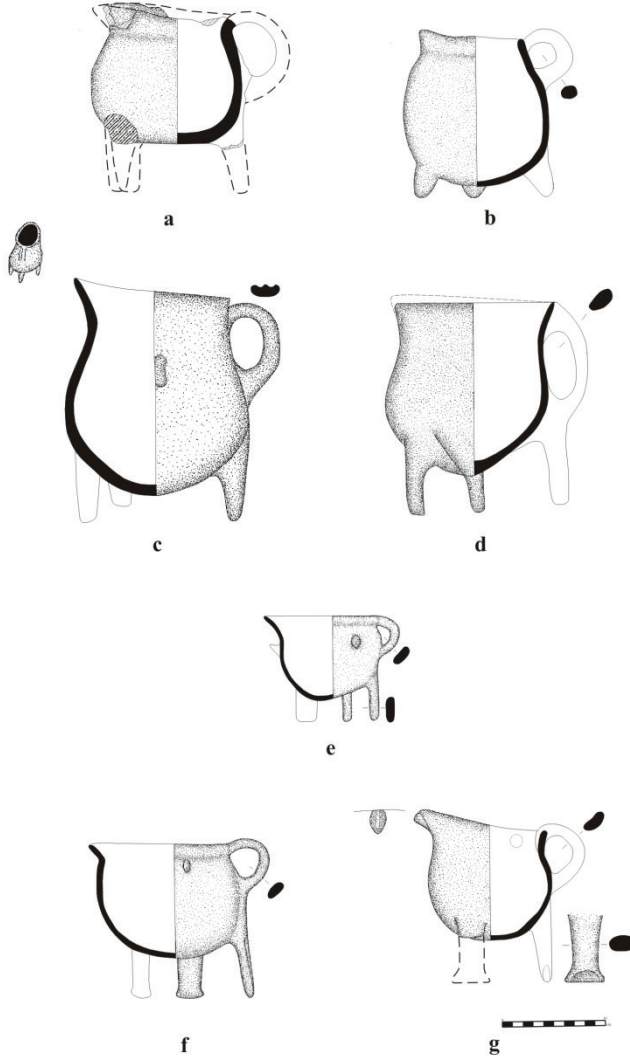
	İlk Tunç Çağı'na Geçiş	İlk Tunç Çağı I	İlk Tunç Çağı II	İlk Tunç Çağı IIIa	İlk Tunç Çağı IIIb
A1 Tipi					
A2 Tipi					
A2a Tipi					
B1 Tipi					
B1a Tipi					
B2 Tipi					
B3 Tipi					
C1 Tipi					
C2 Tipi					
C3 Tipi					

	İlk Tunç Çağı'na Geçiş	İlk Tunç Çağı I	İlk Tunç Çağı II	İlk Tunç Çağı IIIa	İlk Tunç Çağı IIIb
A Tipi					
B Tipi					
C Tipi					

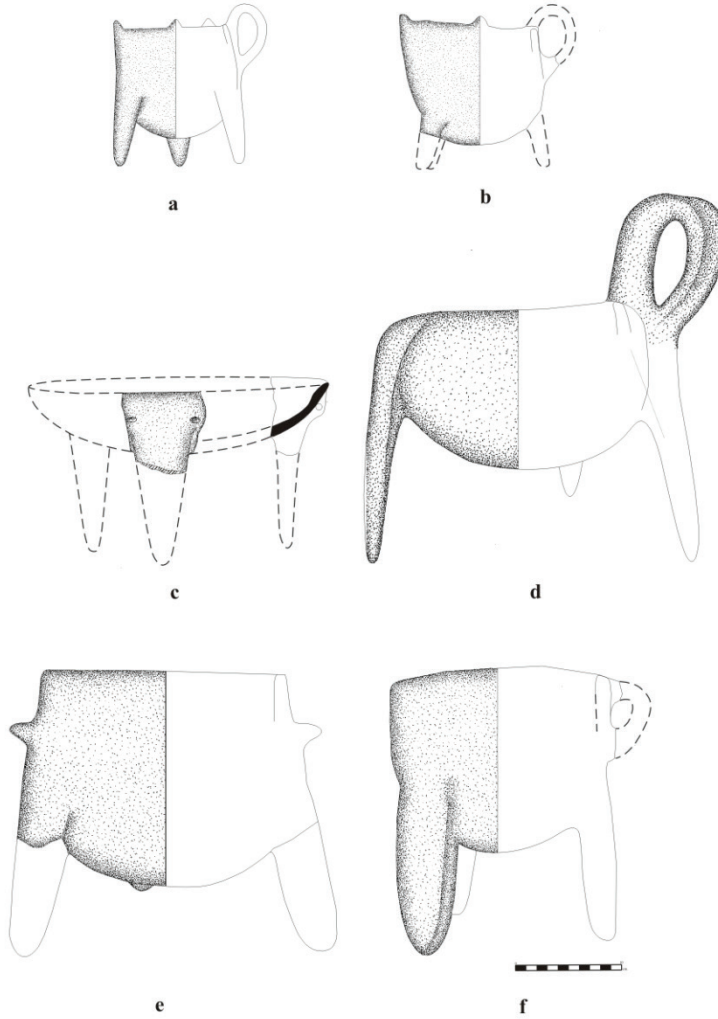
Levha 4: Tüm ve Tüme Yakın Tipoloji, Ayak Parçaları Tipoloji.

	İlk Tunç Çağı'na Geçiş	İlk Tunç Çağı I	İlk Tunç Çağı II	İlk Tunç Çağı IIIa	İlk Tunç Çağı IIIb
Troya					
Poliochni					
Thermi					
Limantepe					
Yeni Bademli					
Küllüoba					
Seytömer					
Karaoğlan					
Kaklık					
Kusura					
Beycesultan					
Aphrodisias					
Bademağacı					

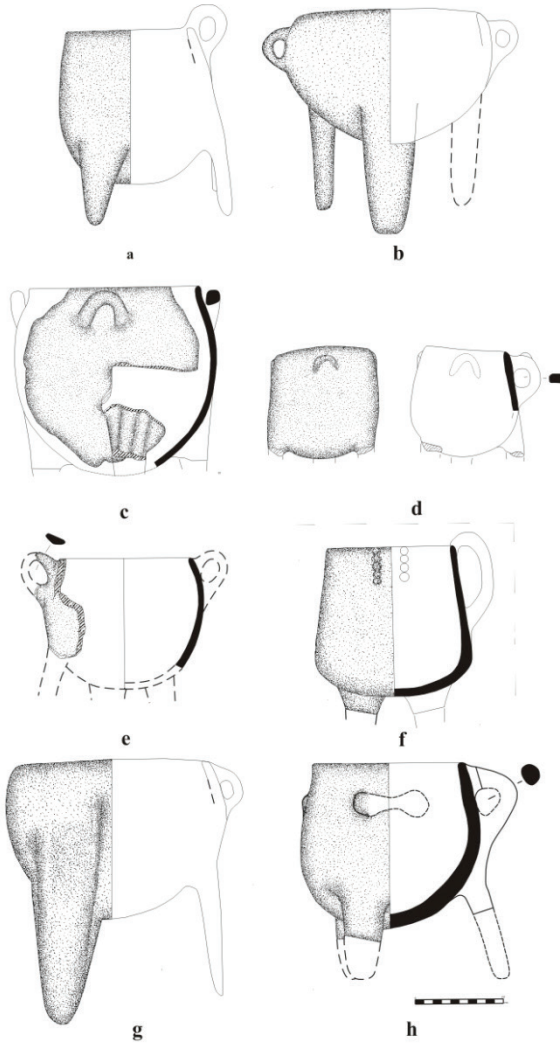
Levha 5: Batı Anadolu'da Üç Ayaklı Mutfak Kaplarının Değişimi.

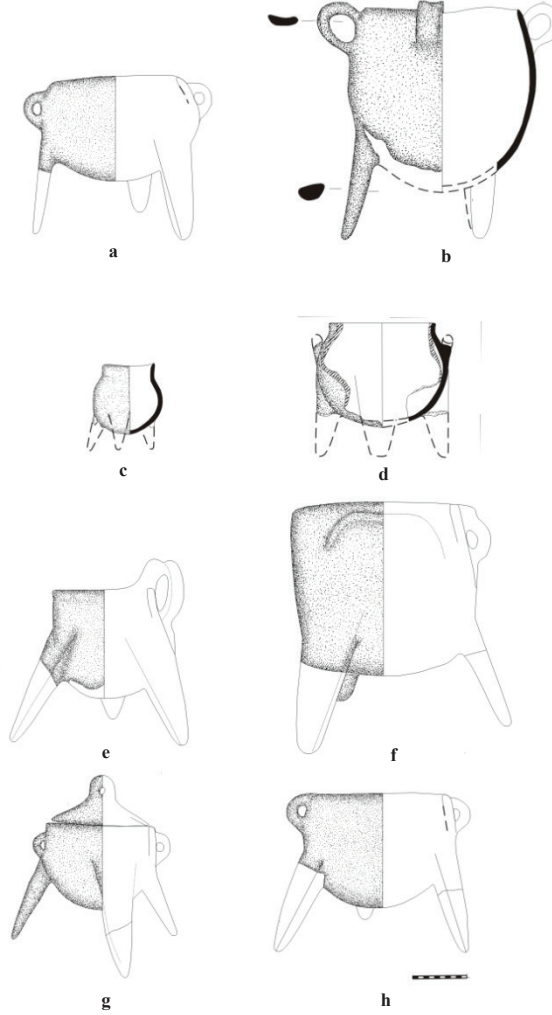
Levha 6: a-d: A1 Tipi, a: Kaklık Mevkii, İTÇ'ye Geçiş (Efe, İlaşlı ve Topbaş a.g.m., s. 385: fig.24/79), **b:** Liman Tepe, İTÇ I (Şahoğlu "Liman Tepe Erken Tunç Çağı Seramiğinin Ege Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi", s.179: Lev. 19b), **c:** Beycesultan, İTÇ II (Lloyd ve Mellaart *Beycesultan Vol. I*, s. 183: fig.42/5), **d:** Aphrodisias, İTÇ II (Joukowsky *a.g.e.*, 1403.1), **e: A2 Tipi**, Menye Köyü, İTÇ II (Bostancı, Bostancı, Deniz ve Oğuzhanoglu a.g.m., s. 232: Lev.I.1), **g:** Çeşme Boyalık, İTÇ (Vasıf, Vural ve Karaturgut a.g.m., çiz.3).

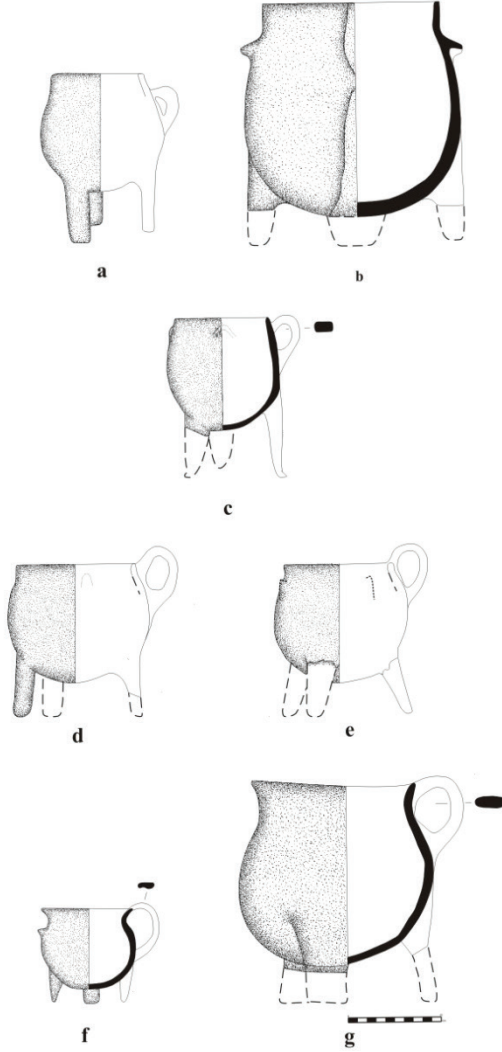
Levha 7: a-f: B1 Tipi, a: Troya, İTÇ I (Blegen, Caskey ve Rawson *a.g.e.*, s. 125: fig.233.37.1138), **b:** Thermi, İTÇ I (Lamb, *Excavations at Thermi in Lesbos*, s. 125: plt. IX, XXXV-210), **c-d:** Poliochni, İTÇ I (Brea *Poliochni I*, Tav.LXXII.a; Tav.LXXI.a), c-f: Poliochni, İTÇ II (Brea *Poliochni I*, Tav.CLIV.C, Tav. CLVII.c).

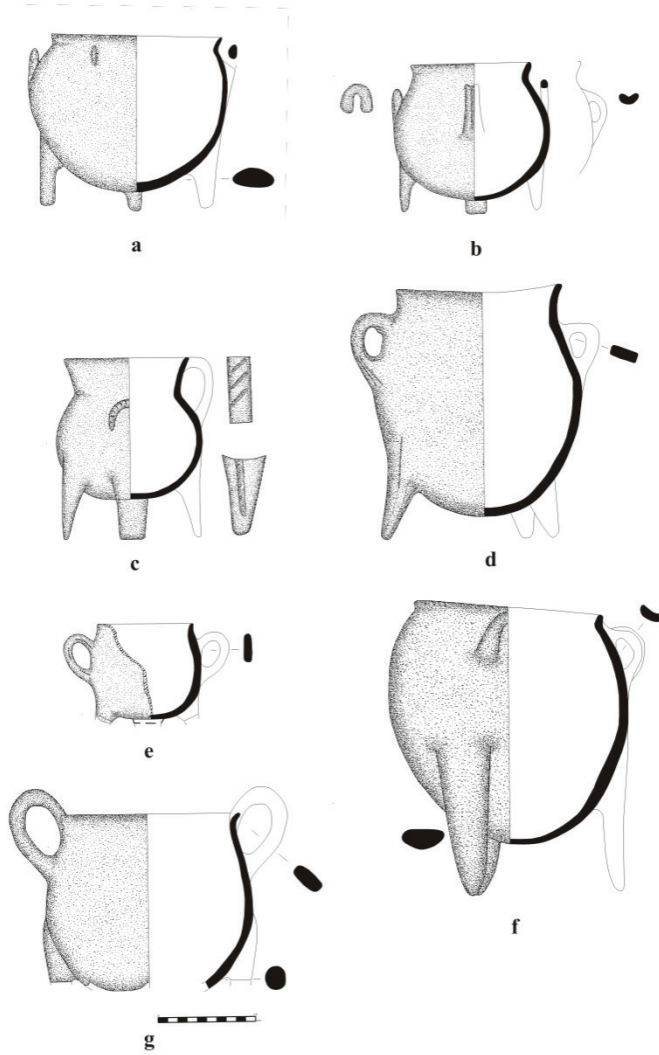
Levha 8: a-h: B1 Tipi, a: Yeni Bademli, İTÇ II (Hüryılmaz a.g.m., res.8.3), **b:** Troya, İTÇ II (Blegen, Caskey ve Rawson a.g.e., s. 308: fig.406-36.1151), **c-d:** Demircihüyük, İTÇ II (Secher *Demircihüyük-Sarıket* s. 84: Abb.27b; 109:Abb.43a), **e:** Karaoğlan Mevkii, İTÇ II (Topbaş, Efe ve İlaşlı a.g.m., s. 61: fig.48.86), **f:** Beycesultan, İTÇ II (Lloyd ve Mellaart *Beyesultan Vol.I*, s. 177: fig.46/9), **g:** Poliochni, İTÇ IIIa (Brea *Poliochni I*, Tay.CCXIX.d), **h:** Külliüoba İTÇ III.

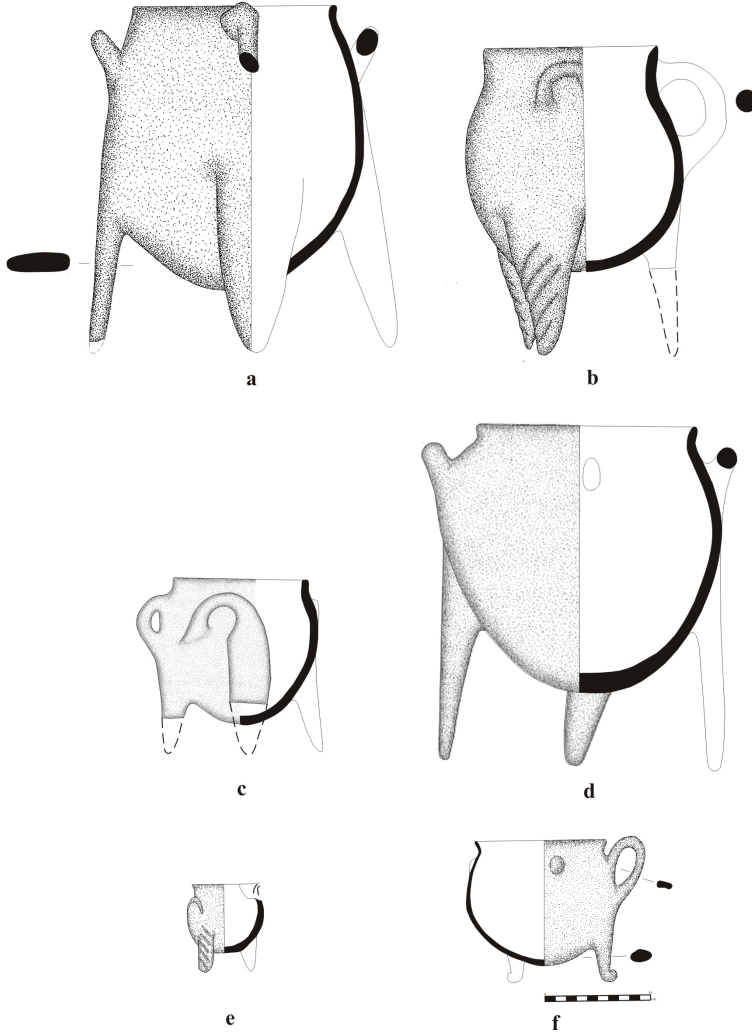
Levha 9: a-d: B1 Tipi, a: Poliochni, İTÇ IIIa (Brea, *Poliochni II*, Tav.CCXIXa), **b:** Kakkık Mevkii, İTÇ IIIb (Topbaş, Efe ve İlaslı a.g.m., s. 77: fig.59.177), **c:** Liman Tepe, İTÇ III (Şahoğlu “Liman Tepe Erken Tunç Çağı Sراميğinin EGe Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi”, s. 253: Lev.62.b. Erkanal ve Günel “1994 Liman Tepe Kazıları”, s. 311-325), **d:** Küllüoba, İTÇ III, **e-h: B1a Tipi, e-g:** Poliochni, İTÇ II (Brea *Poliochni I*, Tav. CXXXII.e; Tav.CLV.c; Tav.CLVII.b-c), **h:** Poliochni, İTÇ IIIa (Brea *Poliochni II*, Tav.CCXIX.c).

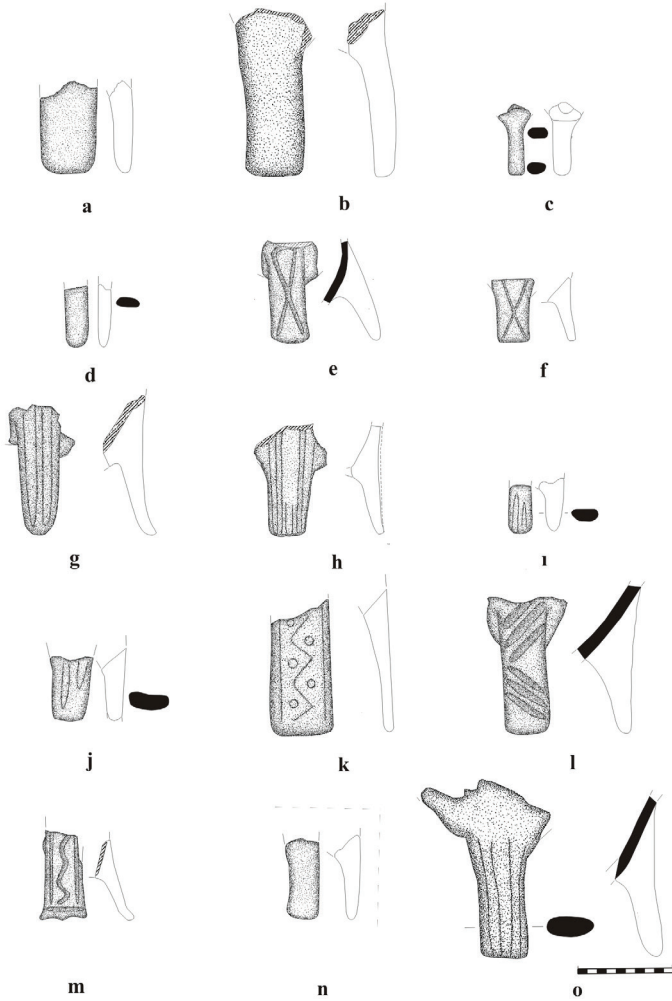
Levha 10: a-b: B2 Tipi, a: Thermi, İTÇ II (Lamb, Exavations at Thermi in Lesbos, s. 125: plt.IX-440), **b:** Kusura, İTÇ II (Lamb, "Excavations at Kusura Near Afyon Karahisa", s. 19-21: fig.7-2), **c:** B3 Tipi Küllüoba, İTÇ II (Efe "Two Burnt Rooms at Küllüoba Near Eskişehir", s. 116-127:17), **d-g:** C1 Tipi, d-e: Thermi, İTÇ I (Lamb Excavations at Thermi in Lesbos, s. 100: plt.XXXV-27; 114: plt.XXXVI-258), **f:** Beyesultan, İTÇ I (Lloyd ve Mellaart *Beyesultan Vol.I*, s. 123: fig. 16/16), **g:** Bademağacı, İTÇ II (Duru ve Umurtak "Bademağacı Kazıları 2000", ss. 240-244 res.3, Duru "Bademağacı Kazıları 2000 ve 2001", Lev.31.3 Lev.42.4, Türkteki (Üstün), "Bademağacı İlk Tunç Çağı II Kırmızı Astarlı Mallar" Lev.47.1).

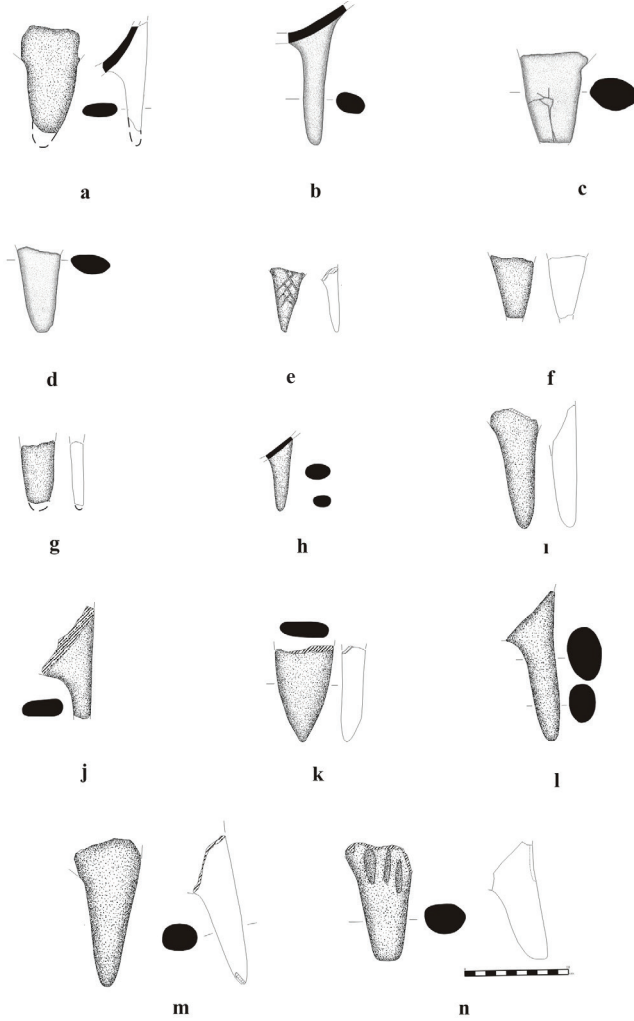
Levha 11: a-c: C1 Tipi, a: Aphrodisias, İTÇ IIIa (Joukowsky *a.g.e.*, ss. 609-610: 430.28), **b-c:** Beycesultan, İTÇ IIIa (Lloyd ve Mellaart *Beycesultan Vol.I*, s. 217: fig.54.4, fig.54.4, fig.49.11). **d-g: C2 Tipi, d-e:** Liman Tepe, İTÇ I (Şahoğlu “Liman Tepe Erken Tunç Çağı Seramiğinin Ege Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi”, s. 181: Lev.20.a; s. 288: Lev.80.d; Hayat Erkanal “1996 Liman Tepe Kazıları”, res.6), **f:** Küllüoba, İTÇ II (Sarı *a.g.t.*, s. 96: Lev.59.1), **g:** Liman Tepe, İTÇ IIIa (Şahoğlu “Liman Tepe Erken Tunç Çağı Seramiğinin Ege Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi”, s. 277: Lev.74.c).

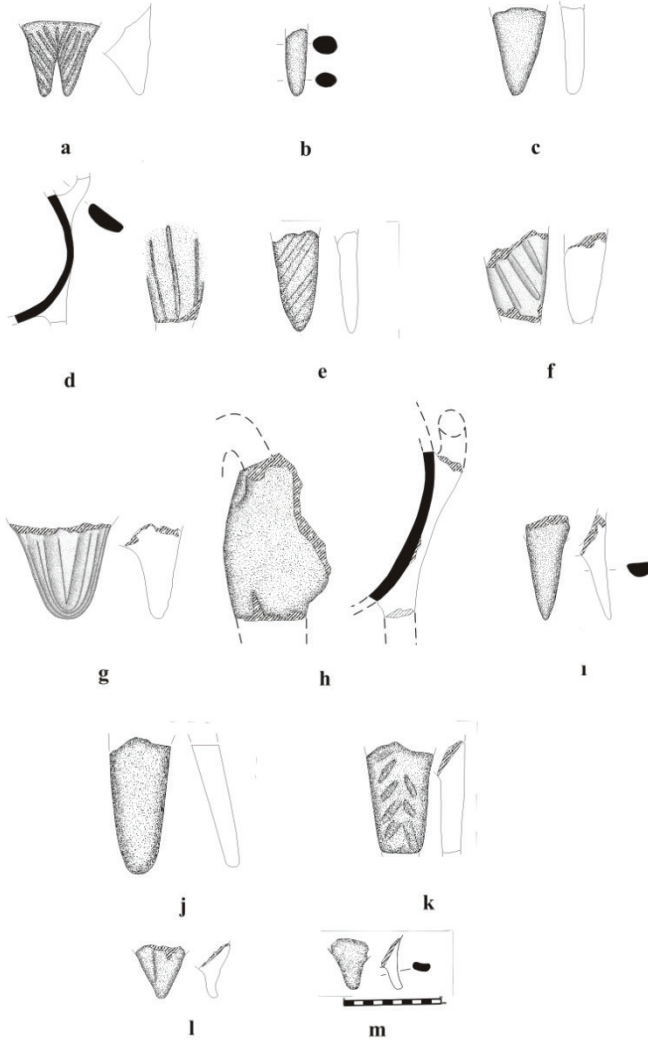
Levha 12: a-e: C2 Tipi, a: Küllüoba, İTÇ IIIa (Türkteki *a.g.t.*, s. 66: Lev.7.1), **b:** Beycesultan, İT IIIa (Lloyd ve Mellaart *Beycesultan Vol.I*, Fig.49.12), **c:** Seyitömer, İTÇ III (Çakalgöz *a.g.t.*, Lev. 15.81), **d:** Seyitömer, İTÇ III, **e:** Beycesultan, İTÇ IIIb (Lloyd ve Mellaart *Beycesultan Vol.I*, s. 228: fig.60.8), **f: C3 Tipi**, Kaklık Mevkii, İTÇ III (Topbaş, Efc ve İlaşlı, a.g.m., s. 42: fig.57.151).

Levha 13: a-o: A Tipi, a: Kumtepe, İTÇ'ye Geçiş (Sperling a.g.m., s. 337: fig. 18.558), **b:** Kakkık Mevkii, İTÇ'ye Geçiş (Efe, İlaşlı ve Topbaş a.g.m., s. 385: fig.24.80), **c-d:** Aphrodisias, İTÇ II (Joukowsky a.g.e., ss. 544-546: Lev.392.27; ss.582-583: Lev.421.33), **e:** Manclarlı, İTÇ II (Mellaart "Survey of Pre-Classical Remains in Southern Turkey", çiz.212), **f:** Karataş-Semayük, İTÇ II (Eslick a.g.e., ss. 203-204: KT233), **g:** Beycesultan, İTÇ II (Lloyd ve Mellaart *Beycesultan Vö.I.* s.189: fig.46.11), **h:** Karataş-Semayük, İTÇ II (Eslick a.g.e., s.158. KT530), **i-j:** Aphrodisias, İTÇ II (Joukow a.g.e. s. 580-583: Lev.421.27; 579-583: Lev.421.34), **k-l:** Beycesultan, İTÇ II (Lloyd ve Mellaart *Beycesultan Vö.I.* s.151: fig.26.9; 189:fig.46.12), **m:** Manclarlı, İTÇ II (Mellaart "Survey of Pre-Classical Remains in Southern Turkey" çiz.213), **n:** Bademağacı, İTÇ II (Türkteki (Üstün) "Göller Bölgesi İlk Tunç Çağı 1-2 Çanak Çömleği", Lev.52.4), **o:** Aphrodisias, İTÇ IIIa (Joukowsky a.g.e., ss. 640-642: Lev.462.11).

Levha 14: a-n: B Tipi, a: Demirköy, Geç Kalkolitik (Efe "1990 Yüzev Araştırmaları", s. 568 res.15.10), **b-c:** Kumtepe, İTÇ'ye Geçiş (Korfmann, Girgin, Morçöl ve Kılıç, a.g.m., Abb.39.27; Abb.34.8), **d:** Kumtepe, İTÇ I (Korfmann, Girgin, Morçöl ve Kılıç, a.g.m, Abb.22.14), **e:** Troya, İTÇ I (Blegen, Caskey ve Rawson *a.ge.*, s. 78,116: fig.265.15), **f:** Beyköy, İTÇ I (Türkteki (Üstün) "Göller Bölgesi İlk Tunç Çağı 1-2 Çanak Çömleği", Lev.43.2), **g:** Manclarlı, İTÇ I (Türkteki (Üstün) "Göller Bölgesi İlk Tunç Çağı 1-2 Çanak Çömleği", Lev.43.1), **h:** Kale Tepe, İTÇ II (Caymaz a.g.m., s.12 çiz.VIII.12), **ı-j:** Demircihüyük, İTÇ II (Efe *Demircihüyük Band III. Die Keramik 2*, s. 157; taf.56.6; 160: taf.60.11), **k:** Aharköy, İTÇ II (Efe *Demircihüyük Band III, Die Keramik 2*, s. 166: 67.7), **ı:** Aizanoi, İTÇ II (Ay (Efe) ve Lochner a.g.m., Abb. 17.59), **m:** Karacaoğlun Mevkii, İTÇ II (Topbaş, Turan ve İlaş a.g.m., s. 61: fig.48.88), **n:** Aizanoi, İTÇ II (Ay Efe) ve Lochner Abb.17.60).

Levha 15: a-k: B Tipi, a: Beycesultan, İTÇ II (Lloyd ve Mellaart *Beycesultan Vol.I*, s. 158, 165: fig. 33.8), **b:** Aphrodisias, İTÇ II (Joukowsky *a.g.e.*, ss. 546-547: Lev.393.39), **c:** Gündürle II, İTÇ II (Türkteki (Üstün) "Göller Bölgesi İlk Tunç Çağı 1-2 Çanak Çömleği" Lev.116.3), **d:** Karataş-Semayük, İTÇ II (Eslick *a.g.e.*, s. 207: KT487), **e:** Küllioba, İTÇ IIIa (Türkteki "Küllioba İlk Tunç Çağı III Çanak Çömleği", Lev.18.8), **f-g:** Kanlıtaş, İTÇ III, **h:** Bahçehisar, İTÇ IIIb (Efe "Early Bronze Age III Pottery From Bahçehisar", fig.22.94), **i:** Kusura, İTÇ III (Topbaş, Turan ve İlaşlı *a.g.m.*, s. 83: fig.63.190), **j:** Bolvadin, İTÇ (Koçak *a.g.m.*, s. 173-180: çiz.1), **k:** Alyamak, İTÇ (Burney *a.g.m.*, s. 196: Lev.40), **l-m:** C Tipi, Kalkık Mevkii, İTÇ IIIb (Topbaş, Efe ve İlaşlı *a.g.m.*, s. 77: fig.58.166-167).

	Adılı Mal	Yalm Mal	Genel Anonim Şirketler	Genel Anonim Şirketler	Açık Anonim Şirketler	Diğer Şirketler	Diğer	Kerem A.Ş.	Kerem A.Ş.	Kerem A.Ş.	Açık Anonim Şirketler	Diğer	A1 Tipli	A2 Tipli	A3a Tipli	B1 Tipli	B1a Tipli	B2 Tipli	B3 Tipli	C1 Tipli	C2 Tipli	C3 Tipli	A Tipli	B Tipli	C Tipli
Troya	X	X		X		X	X									X					X			X	
Poliochni	X	X	X	X	X	X	X									X	X								
Thermi	X	X	X	X	X											X		X		X					
Kumtepe	X	X	X		X	X	X	X															X	X	
Liman Tepe	X			X	X		X	X		X	X	X	X	X		X					X			X	
Kula Bölgesi	X	X	X					X	X					X	X										
Demircihüyük	X	X	X	X	X		X			X						X								X	
Küllüoba	X	X	X	X		X	X					X				X			X		X			X	
Bahçehisar			X	X	X				X																X
Kanlıtaş ve Çev.	X	X	X	X			X	X																	X
Seyitömer			X		X	X	X	X	X			X									X				
Karaağlan Mevkii		X		X			X	X								X								X	
Kaklık Mevkii		X	X	X		X	X	X	X		X	X	X			X							X	X	X
Kusura		X	X	X				X										X							X
Beycesultan	X	X		X			X	X	X				X			X				X	X		X	X	
Aphrodisias		X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X							X			X	X	
Mancarlı						X	X	X				X												X	X
Bademağacı Karataş Semayük			X				X	X												X				X	
Karataş Semayük	X		X	X			X	X	X															X	X

a

	İTÇ'na Geçiş		İTÇ I		İTÇ II		İTÇ IIIa		İTÇ IIIb	
	Yalm	Astarlı	Yalm	Astarlı	Yalm	Astarlı	Yalm	Astarlı	Yalm	Astarlı
Troya			3		1					
Poliochni			4		15		3			
Thermi			6		1					
Kumtepe	1					1				
Kula Bölgesi					1	5				
Liman Tepe				4				3		
Urfalı Yarımadası			1		1	4				
Demircihüyük					5	1				
Küllüoba										
Bahçehisar								1	1	
Seyitömer							1	4		
Aızanoi						3				
Karaağlan Mevkii						2	1			
Kaklık Mevkii		2							1	3
Kusura					1			1		
Beycesultan		1			5	3	1		1	2
Aphrodisias					8	6	1	2		
Göller Bölgesi			3		2	4				
Bademağacı				2			3			
Karataş Semayük					1	3				

b

Levha 16: a: Mal Gruplarının Dönemsel Dağılımı, b: Yerleşmelerin Genel Mal Grubu ve Tipleri

URARTU KRALLIĞI'NDA DİN GÖREVLİLERİ

BİLCAN GÖKCE*

Giriş

Önasya uygarlıklarından Urartular M.Ö. 9.-7. yüzyıllar arasında başta Van Gölü Havzası olmak üzere batıda Karasu-Fırat, kuzeyde Kuzey Ermenistan Dağları, doğuda İran Azerbaycan'ındaki Sabalan Dağları, güneyde ise Zağros Dağları ile birleşen Doğu Toroslara kadar uzanan coğrafyada egemenlik kurmuştur.¹ Urartu Devleti'nin iki yüz elli yıl kadar hâkimiyet sürdüğü bu coğrafyada siyasi ve askeri üstünlüğünün yanı sıra dinsel alanda da önemli gelişmeler ortaya koydukları bilinmektedir. Urartuların dini yaşantısı hakkında bilgi edindiğimiz verileri üç kısımda ele almak mümkündür. Bunlar mimari kalıntılar, tasvirli eserler (mühürler, kemerler, madalyon, pektoral, adak levhaları) ve yazılı kaynaklardır.

Çok tanrılı olan Urartu dini eski gelenekleri sürdürmekle beraber kendine özgü yenilikler de getirmiştir. Nitekim Urartuların din alanındaki en önemli yeniliklerinden biri kral İşpuini (M.Ö. 830-810) döneminde gerçekleştirilmiştir. Kral İşpuini, krallığın resmi tanrılar panteonunu oluşturmuş ve bunu da Meher Kapı olarak adlandırılan bir kaya nişi içerisine yazdırmıştır. Nişin içinde iki kez tekrarlanan yazıtta, Urartu panteonunda kutsanan toplam 79 tanrı ve tanrıçanın adı ile bu tanrı ve tanrıçalara kurban edilecek hayvan türleri ve sayıları verilmiştir. İlk sırada yer alan savaş tanrısı Haldi Urartuların baş tanrısıdır. Bunu fırtına tanrısı Teişeba ve güneş tanrısı Şiuni izler. Yine tanrılar panteonunda söz konusu üç tanrıyı izleyen birçok tanrı ve tanrıça da bulunmaktadır.²

Urartu Krallığı'nda dinin önemli bir yerinin olduğunu bugüne kadar ortaya çıkarılan ve dini pratiklerin uygulandığı tapınaklar ile açık hava kutsal alanlarından anlayabilmekteyiz.³ Urartu dönemi tapınaklarından standart planlı olanlar, mimari açıdan

* Yrd. Doç. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Van/ TÜRKİYE, bilcan.g@gmail.com

¹ M. Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (Çev. B. Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, ss. 24-25.

² A. Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir 1997, ss. 153-155; B. B. Piotrovskii, "Urartu Dini", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 23 (1965), ss. 37-40; M. B. Baştürk, *Din ve Dini Ayınların Urartu Krallığı'ndaki Toplumsal ve Siyasal Rolü*, (Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2006, ss. 34-58.

³ Çilingiroğlu, *a.g.e.*, s. 73; Açık hava tapınım alanları için bkz., T. Özgüç, *Aluntepe II/ Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler/Tombs, Storerooms and Ivories*, Türk Tarih Kurumu

krallığın en erken dönemlerinden geç dönemlerine kadar değişmeden devam etmiştir. Bunlar kule tipli olup köşeleri rizalitlidir. Tapınak alanının etrafında sütunlu bir alan bulunmaktadır. Susi odalarının önünde dini merasimlerin yapıldığı bir avlu yer almaktadır. Kare planlı tapınak yapısına uymayan bir örnek mevcuttur. Bu tapınak, Urartu Kralı I. Argişti (M.Ö. 785/80-756) tarafından Sevan Gölü civarındaki İrepuni kentinde inşa ettirilmiştir. Söz konusu tapınak, dikdörtgen planı ve köşelerinde rizalitlerinin olmayışıyla standart planlı Urartu tapınaklarından farklılık gösterir.⁴

Kalelerde bulunan tapınakların yanı sıra Urartu'da dini pratiklerin uygulandığı bir diğer mekân tipi de açık hava kutsal alanlardır. Açık hava kutsal alanları iki türdedir. Bunlardan ilki basit anlamda kayalara oyulmuş nişlerden oluşur.⁵ İkinci tür ise Erzincan/Altuntepe'den bilinmektedir. Bu kutsal alanda dört stel ve stellerin önünde yer alan hayat ağacı söz konusudur.⁶

Yukarıdaki mimari kalıntıların yanı sıra Urartu metal eserlerinden kemerler⁷, kalkanlar⁸, adak levhaları⁹, taşıt aksamları¹⁰, koşum takımları¹¹, miğferler¹², madalyonlar

Basımevi, Ankara 1969, ss. 28-33; F. Işık, "Das Felsgrab von Köseoglu und Totentempel Urartus", *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 28 (1995), ss. 211-234; R. Çavuşoğlu, "Rock-cut Tombs and an Open-Air Shrine at Madavank Eastern Turkey", *Ancient Near Eastern Studies* XL (2003), ss. 151-153.

⁴ M. N. Van Loon, *Urartian Art: Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, Leiden 1966, s. 48.

⁵ Baştürk, *a.g.t.*, 2006, s. 59.

⁶ Özgüç, *a.g.e.*, 1969, ss. 28-33; Baştürk, *a.g.t.*, 2006, s. 61.

⁷ H. J. Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, Prähistorische Bronzefunde Abteilung XII Band 3, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1991a, taf. 67/255-256, taf. 68/264, 269, taf. 69/269; U. Seidl, *Bronzekunst Urartus*, Verlag Philipp Von Zabern-Mainz Am Rhein 2004, Faltafel A/3-4; R. Çavuşoğlu ve B. Gökce, "Urartu Krallığı'nda Metal Kazan Kullanımı", *Tarhan Armağanı/M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler/Essays in Honour of M. Taner Tarhan* (Eds. O. Tekin, M. H. Sayar, E. Konyar), Ege Yayınları, İstanbul 2013, s. 111, çiz. 2/A-B.

⁸ O. Belli, *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1999, çiz. 17; Seidl, *a.g.e.*, 2004, s. 85, abb. 48.

⁹ H. J. Kellner, "Votive Plaques", *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991b, ss. 286-299; Seidl, *a.g.e.*, 2004, ss. 169-197.

¹⁰ R. Merhav, "Chariot and Horse Fittings", *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991a, ss. 74-75, figs. 27-28, ss. 76-77, figs. 29-30/a-b; U. Seidl, "Horse Trappings", *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991, s. 85, figs. 39, 87, fig. 44, s. 90, fig. 48, s. 92, figs. 51-52, s. 96, figs. 62-63; R. Merhav, "Pairing and Grouping of Chariot and Horse Gear", *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991b, s. 104, figs. 64-65, s. 105, fig. 66/a-b, s. 108, figs. 71-72, s. 109, figs. 73-74, s. 111, fig. 78, s. 112, fig. 79; Seidl, *a.g.e.*, 2004, s. 93, abb. 59, 95, abb. 63, s. 96, abb. 64-65, s. 98, abb. 66-67, s. 102, abb. 74.

¹¹ Seidl, *a.g.e.*, 2004, s.79, abb. 40, s. 82, abb. 46, s. 83, abb. 47, s. 108, abb. 82, s. 111, abb. 83, s. 117, abb. 90.

¹² P. Calmayer, "Helmet and Quivers", *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*

ve pektoraller¹³, seremoni bakracı¹⁴, mühürler¹⁵ ile duvar resimleri¹⁶ ve kabartmaları¹⁷da din konusunda bilgi edinmemizi sağlamaktadır. Bu eserlerde dinsel içerikli konular arasında kutsal ağaç etrafında düzenlenen törenler, libasyon, tanrı, tanrıça, mitolojik ve kanatlı cin figürleri işlenmiştir. Bunların yanı sıra ele geçen az sayıdaki bronzdan tanrı heykelcikleri¹⁸ dinle ilgili bilgi sağlayan bir diğer önemli buluntu grubudur.

Arkeolojik verilerden Urartu dininde ayinlerin gerçekleştirildiği bilinmektedir. Yazıtlara göre Urartular hasat zamanı (bağbozumu), tahta çıkış törenleri, sefere çıkma ve askeri zaferler sonrasında bir dizi tören gerçekleştirmişlerdir. Bu ayinlerin tümünün ortak noktası, tanrı-tanrıçalara hayvan kurbanı ve ziyafet temalarıdır.¹⁹

Yukarıdaki verilerden Meher Kapı kaya nişi, tapınaklar ve açık hava kutsal alanlarının Urartu dininde önemli bir yer teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Yine, arkeolojik verilerden bu alanlarda Urartu toplumu tarafından dini ayinlerin gerçekleştirildiği bilinmektedir. Bu yönüyle söz konusu ayinlerde din görevlilerinin önemli bir yeri olduğu düşünülebilir. Bu nedenle, bu çalışmada Urartu din görevlileri dini mekânlar, tasvirli eserler (mühürler, kemerler, madalyon, pektoral, adak levhaları) ve yazılı kaynaklar ışığında değerlendirilmiştir.

(Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991, ss. 127-133; Seidl, *a.g.e.*, 2004, s. 69, abb. 30, s. 71, abb. 31, s. 72, abb. 32.

¹³ H. J. Kellner, "Personal Adornments", *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991c, ss. 164-170.

¹⁴ R. Merhav, "Ceremonial Buckets", *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991c, s. 220, fig. 22.

¹⁵ R. D., Barnett, "Further Russian Excavations in Armenia (1949-1953)", *Iraq* 21/1 (1959), fig. 6; C. Işık, "Neue Beobachtungen zur darstellung von Kultszenen auf urartäischen Rolltempelsiegeln", *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 101 (1986), ss. figs. 1-2.

¹⁶ Erzincan/Altuntepe duvar resimleri için bkz., T. Özgüç, *Altuntepe Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri/Architectural Monuments and Wall Paintings*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1966, ss. 16-17, figs. 18-19, s. 30, fig. 37, pl. 1/1-2; Arin-Berd (*Erebuni*) duvar resimlerinde yer alan dinsel temalar için bkz., C. Hovhannissian, *The Wall-Paintings of Erebuni*, Armenian SSR Academy of Sciences Publishing House, Yerevan 1973, figs. 1, 15, 16, 26, 46.

¹⁷ Çilingiroğlu, *a.g.e.*, 1997, ss. 138-139, çiz. 31, res. 89; Salvini, *a.g.e.*, 2004, s. 177, çiz. 9.

¹⁸ R. Merhav, "Sculpture in the Round", *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991d, ss. 274-277, figs. 1-2; Seidl, *a.g.e.*, 2004, taf. 37/a-c; B. Gökçe, "Urartularda İnsan Biçimli Metal Heykelcikler", *Tarhan Armağanı/M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler/Essays in Honour of M. Taner Tarhan* (Eds. O. Tekin, M. H. Sayar, E. Konyar), Ege Yayınları, İstanbul 2013, ss. 211-212, çiz. 2-3.

¹⁹ Urartu dini ayinleri için bkz. Baştürk, *a.g.t.*, 2006, ss. 86-113.

Yazılı Veriler

Urartu yazıtlarının konusunu çoğunlukla askeri seferler ve imar faaliyetleri oluşturur. Bunun yanında yazılı kaynaklarda dini içerikli konular da söz konusudur. Bu tip yazıtlarda adları geçen bazı mesleklerin din görevlileri olduğu ile ilgili çeşitli yorumlar yapılmıştır. Dini konu edinen ve içeriğinde görevli adı geçen yazıtlardan ilki Urartu kralı I. Argišti'ye ait Armavir yazıtıdır. İkinci yazıt Urartu kralı II. Rusa'ya aittir. Bu yazıtların yanı sıra Ayanis (Rusaşinili Eudurukai) ile Karmir-Blur (Teişebai URU) gibi merkezlerde bulunan *susi* tapınaklarının giriş duvarlarını süsleyen ve kral II. Rusa'ya ait bir grup yazıtta da din görevlilerinin adı geçmektedir. Son olarak Yukarı Anzaf Kalesi kazılarında ele geçmiş bir tablet din görevlileri hakkında bize bilgiler sunmaktadır.

Bu kaynaklarda geçen ve din görevlileri olduğu düşünülen meslek ve kişi adları aşağıda incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

LÚšseluini: Armavir yazıtında adı geçen meslek adlarından ilkidir.²⁰ König, LÚšseluini'nin rahip olduğunu belirtmiştir.²¹ Arutyunyan ise aynı kişinin tapınak görevlisi olabileceğini ileri sürmüştür.²²

LÚurbikani: Armavir yazıtında adı geçen bir başka meslek adıdır.²³ Urartuca urb- veya urbu/urpu sözcüğünün “kurban etmek” anlamına geldiği kabul edilmektedir.²⁴ Buradan hareketle LÚurbikani ibaresi bir meslek olarak “sunu yapan din görevlisi” olarak yorumlanmıştır.²⁵ Salvini'de bu öneri ile paralel olarak aynı ibare'nin “kurban eden” anlamına geldiğini bildirir.²⁶ Bu veriler ışığında LÚurbikani'nin, Urartu dini ritüellerinde muhtemelen kurban kesen veya sunan bir din görevlisi olduğu sonucu çıkarılabilir. Urartuların tanrılarına dini törenler sırasında çok sayıda hayvan kurban etikleri bilinmektedir. Kurban etme ritüeli çoğu toplumlarda olduğu gibi Urartularda da din görevlileri tarafından icra edilmiş olmalıdır. Bu törenlerde kurban edilen hayvanların bazı organlarının sunu için kullanıl-

²⁰ CTU I: ss. 352-353, yazıt no. A 8-14, satır 5,12,13.

²¹ Hchl: yazıt no. 98 A, B, 112, 201.

²² KUKN: yazıt no. 193, 463.

²³ CTU I: ss. 352-353, yazıt no. A 8-14, satır 8,9.

²⁴ Hchl: s. 208; G. A. Melikişvili, *Die Urartäische Sprache*, Biblical Institute Press, Roma 1971, s. 88; M. Salvini ve İ. Wegner, *Einführung in die urartäische Sprache*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2014, s. 115.

²⁵ Hchl: ss.112, 208; KUKN: yazıt no. 211,472.

²⁶ Salvini vd., *a.g.e.*, 2014, s. 115.

dıkları yazılı verilerden anlaşılmaktadır. Nitekim Karmir-Blur²⁷ ve Ayanis²⁸'de ele geçen yazıtlarda “.....*Haldi tapınağı kapısı önünde yapılan dini ayinlerde kurbanın kalbi ve karaciğerinin krala (II. Rusa'ya) geri kalanının Haldi Tapınağı'na verilmesi.....*” ifadeleri yer almaktadır. Bu yazıtlardan Urartuların tanrılarına dini törenler eşliğinde kurban adadıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca Ayanis Kalesi tapınak avlusunun güneybatısında yer alan mekân içinde ele geçen tunç kazanın yanında çok sayıda hayvan kemiği bulunmuştur. Bu kemiklerin üzerinde bıçak izlerinin varlığı saptanmıştır. Bıçak izlerinden yola çıkılarak kurban edilen hayvanların parçalandığı belirtilmiştir.²⁹ Yine tapınak alanı içinde kurban edilen bu hayvanların parçalarının bir bölümünün, merasime katılan bazı önemli kişilere servis edilmiş olabileceği de ifade edilmiştir.³⁰ Eldeki verilerden bu törenlerde kurbanı kesen ve dağıtan kişilerin din görevlileri olduğu düşünülebilir.

LÚpurunurdani: Armavir yazıtında adı geçen bir diğer meslek adıdır.³¹ Kö-nig LÚpurunurdani'nin bir tür din görevlisi olduğuna işaret eder.³² Arutyunyan ise aynı meslek adı için “tapınak görevlisi” yorumunu yapmıştır.³³

LÚauciṭeni: Urartu kralı II. Rusa dönemine ait Urartu tapınak yazıtlarında³⁴ geçen LÚauciṭeni'nin tapınakla bağlantılı bir meslek adı olduğu belirtilmiştir.³⁵ Ağırlıklı olarak dini ritüelleri konu edinen yazıttaki söz konusu mesleğin bulunduğu satırın devamında “*onlar muhteşem silahları sunarlar*” ibaresi geçmektedir.³⁶ Nitekim Urartu da çeşitli eşya ve silahlar, tanrılara özellikle de baş tanrı Haldi'ye sunu olarak adanmaktadır. Kutsal alanlara silahları adayarak onları duvarlara asmak

²⁷ CTU I: ss. 572-573, yazıt no. A12-2 III.

²⁸ M. Salvini, “Monumental Stone Inscription”, *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusaḫimili Eiduru-kai 1989-1998*, (Eds. A. Çilingiroğlu and M. Salvini), CNR, Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Roma 2001, s. 257, ay-susi. section III; CTU I: s. 566, yazıt no. A12-1 III.

²⁹ A. Çilingiroğlu, “Ayanis Tapınak Alanında Bir Ocak ve Bereketlilik Kültü ile İlişkisi”, *Refik Duru'ya Armağan/Studies in Honour of Refik Duru* (Eds. G. Umurtak, Ş. Dönmez, A. Yurtsever), Ege Yayınları, İstanbul 2007, s. 266.

³⁰ Çilingiroğlu, a.g.m., 2007, s. 266.

³¹ CTU I: s. 353, yazıt no. A 8-14, satır 11.

³² Hchl: yazıt no. 98 A,B, 112,197.

³³ KUKN: yazıt no. 193, 458.

³⁴ Karmir-Blur yazıtı için bkz. CTU I: s. 573, yazıt no. A12-2 III, satır 2; Ayanis yazıtı için Salvini, a.g.m., 2001, s. 257, ay-susi. section III, satır 11; CTU I: s. 566, yazıt no. A12-1 III, satır 11.

³⁵ Salvini, a.g.m., 2001, s. 260, dipnot 10; Arutyunyan ise Salvini'ye paralel olarak LÚauciṭeni'nin “Tapınak hizmetlisi veya çalışanı” olduğunu belirtir, bkz., KUKN: s. 439, yazıt no. 425.

³⁶ Salvini, a.g.m., 2001, s. 260.

veya mekânlara koyma geleneği Karmir-Blur³⁷, Ayanis³⁸, Kayalıdere³⁹, Erzincan/Aluntepe⁴⁰ ve Çavuştepe⁴¹(Sardurihinili) gibi merkezlere ait tapınaklardan bilinmektedir.⁴² Yine çeşitli eşya ve silahların tanrılara adak olarak sunulduğunun bir diğer kanıtı da, Yeni Assur kralı II. Sargon'un (M.Ö. 721-705) M.Ö. 714 yılında yağmaladığı Muşaşir (Ardini) kenti ile ilgili metinlerde bulunmaktadır.⁴³ Çilingiroğlu, bu veriler ışığında Urartu'da tanrılar için yapılan "adak sunma" şeklinde bir tapınmanın olduğunu belirtmiştir.⁴⁴ Eldeki bu veriler, LÚauciṭeni'nin büyük olasılıkla tanrıya silah sunusu yapan ve sunu silahlarının depolanması görevini yürüten bir din görevlisi olduğunu düşündürtebilir.

LÚpalagi: II. Rusa dönemine ait Urartu tapınak yazıtlarında adı geçen bir diğer meslek adıdır.⁴⁵ Diakonoff, palagi sözcüğünün kökünü oluşturan pal- ifade-sinin "söylemek, ezberden okumak" anlamında olduğunu iddia etmiştir.⁴⁶ Ayrıca Diakonoff, LÚpalagi'nin muhtemelen bir tür din görevlisi olduğunu da ifade etmiştir.⁴⁷ Salvini'de aynı meslek adı için "dini ayinlerle ilgili bir din görevlisi" yorumunu yapmıştır.⁴⁸

LÚ D'aruba: II. Rusa dönemine ait Ayanis saray kompleksinde ele geçen bir bulla üzerinde LÚ D'a-ru-ba "Tanrıça Aruba'nın Adamı" ifadesi geçmektedir.⁴⁹

³⁷ B. B. Piotrovskii, *Karmir-Blur*, Al'bom, Leningrad 1970, figs. 38-39, 43-44, 48-49, 54-55.

³⁸ A. Çilingiroğlu, "Urartu'da Tapınma ve Tapınma Yerleri", *Light on Top of the Black Hill Studies Presented to Halet Çambel/Karatepe'deki Işık Halet Çambel'e Sunulan Yazılar*, (Eds. G. Arsebük, M. J. Mellink, W. Schirmer), Ege Yayınları, İstanbul 1998, s. 233.

³⁹ C. A. Burney, "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere", *Anatolian Studies* 16 (1966), s. 69.

⁴⁰ Özgüç, *a.g.e.*, 1966, 6 vdd., lev.XIII/1.

⁴¹ Çilingiroğlu, *a.g.m.*, 1998, s. 232.

⁴² Ayrıca Urartu dönemi mezarlarında insan iskeletleriyle birlikte eşya ve silahlar da ele geçmiştir. Ancak bunlar sunu olarak adanma amacından çok ölünün kişisel eşyaları ya da ölü armağanlarıdır. Bu konuda detaylı bilgi için bkz., N. Çevik, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000, ss. 79-88.

⁴³ Bu metnin ayrıntıları için bkz., LAR II: ss. 94-98, yazıt no. 172-173; Çilingiroğlu, *a.g.m.*, 1998, s. 233.

⁴⁴ Çilingiroğlu, *a.g.m.*, 1998, s. 233.

⁴⁵ Karmir-Blur yazıtı için bkz. CTU I: s. 572, yazıt no. A12-2 II, satır 3; Armavir yazıtı için bkz. CTU I: s. 574, yazıt no. A12-3, satır 7; Ayanis yazıtı için bkz. Salvini, *a.g.m.*, 2001, ss. 257, 260, ay-susi.section II, satır 9; CTU I: s. 566, no. A12-1 II, satır 9.

⁴⁶ I. M. Diakonoff, "Sacrifices in the City of Teiseba (UKN 448)-Lights on the Social History of Urartu", *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 21 (1991), s. 14, dipnot 19.

⁴⁷ Diakonoff, *a.g.m.*, 1991, s. 14, dipnot 19.

⁴⁸ Salvini, *a.g.m.*, 2001, s. 260.

⁴⁹ Salvini, *a.g.m.*, 2001, s. 291, CB Ay-39.

Tanrıça Arubani Urartu baş tanrısı Haldi'nin konsortu olup adı Meher Kapısı üzerinde yer alan Urartu panteon listesinde tanrıçaların ilk sırasında yer almaktadır. Bu yazıtta tanrıça Arubani'ye bir inek ve bir koyun kesilmesi bildirilmektedir.⁵⁰ Ayanis'te bulunan bulla üzerinde bahsi geçen kişinin (LÚ^Daruba) tanrıça Arubani'ye ait bir kült işini yürüttüğü belirtilmiştir.⁵¹ Buradan tek bir tanrı-tanrıçaya kendini adayan bir din görevlisi akla gelmektedir.

LÚ.DINGIR: Yukarı Anzaf Kalesi kazılarında çıkan bir tablette geçmektedir. Tablette ok ve yayların taksimatıyla ilgili ^mur₄-tú-ú LÚ.DINGIR-i-ni “Tanrı'nın adamı Urtu” ifadesi okunmaktadır.⁵² LÚ.DINGIR Sümerogramları, Urartu kaynakları içinde şimdilik sadece bu tablette geçmektedir. Böylece ilk kez bu tableten Urartu'da bir din görevlisinin adının “urtu” olduğunu öğrenmekteyiz.

Görsel Veriler

Urartu yazılı kaynaklarının yanı sıra tasvirli eserleri de (mühürler, kemerler, madalyon, pektoral, adak levhaları) din görevlileri hakkında görsel veriler sunmaktadır. Nitekim Urartu tasvirli eserlerinden bazı kemer parçaları, adak levhaları, madalyon, pektoral ve mühürler üzerinde işlenmiş dini konulu sahnelerde kadın ve erkek figürleri yer almaktadır. Söz konusu eserlerde kadın ve erkekler çeşitli dinsel aktiviteleri gerçekleştirirken tasvir edilmişlerdir. Aşağıda öncelikle, dinsel aktivitelerde yer alan kadınlar ve ardından erkek figürleri değerlendirilmiştir.

Kadın: Kadın figürlerini Urartu adak levhaları, bazı kemer parçaları, madalyon ve pektoral üzerinde işlenmiş dini konulu sahnelerde görebilmekteyiz. Söz konusu eserlerde kadın figürleri, tahtta oturan tanrı ya da tanrıça ile aslan üzerinde ayakta betimlenmiş tanrıya dua ederken, olasılıkla merasim için kurban edilecek hayvanlara (keçi veya oğlak) eşlik ederken veya libasyon yaparken betimlenmişlerdir.

Tahtta oturan bir kadına hizmet eden kadın figürlerini bir adak levhası⁵³ ve bir madalyon⁵⁴ üzerinde işlenmiş sahnelerden bilmekteyiz. Seidl; adak levhası üzerindeki sahnenin, kalenin içerisinde bir tapınak tasviri önünde tahtta oturan tanrıça/rahibeye? hizmet eden iki kadından oluştuğunu ileri sürmüştür.⁵⁵

⁵⁰ CTU I: s. 126, yazıt no. A 3-1, satır 21.

⁵¹ Salvini, a.g.m., s. 291, CB Ay-39.

⁵² M. Salvini ve O. Belli, “Two Clay Documents from Upper Anzaf Fortress Van”, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 45/2 (2003), s. 150, satır 17-18, translation satır 18-19.

⁵³ Seidl, a.g.e., 2004, s. 191, taf. 65/a.

⁵⁴ Kellner, a.g.m., 1991c, s. 164, fig. 1.

⁵⁵ Seidl, a.g.e., 2004, s. 191, taf. 65/a.

Sahnedeki kale içinde, kare formlu tapınağın önünde arkalı ve ayakları aslan ayağı biçimli tahtta oturan kadın figürü görülmektedir. Bu figürün bir elinde kâse bulunmaktadır. Üzerinde ayak bileklerine kadar inen süslemeli ve kemerli bir giysi vardır. Başında kenar kısımları tanrısalik alameti olan adeta ateş kıvılcımlarını andıran şualarla bezenmiş bir örtü söz konusudur. Bu verilerden hareketle tahtta oturan figürün tanrıça olduğu ileri sürülmüştür.⁵⁶ Tahtta oturan kadının karşısında iki kadın figürü daha yer almaktadır. Bunlardan ön taraftaki, ayak bileklerine kadar inen süslemeli ve kemerli bir giysiye sahiptir. Baş kısmında yine ayak bileklerine kadar inen süslemeli bir örtü bulunmaktadır. Soylulara özgü olan bu giyim tarzından yola çıkılarak bunun din görevlisi olduğu önerilmiştir.⁵⁷ Bunun gerisindeki figür diğer iki figürden başının açık olmasıyla ayrıttır. Nitekim bu figür birçok Urartu kemeri üzerindeki hizmetkâr kadınlarla aynı özellikleri sergilemektedir (Çiz. 1). Bu nedenle, bu kadın figürünün de olasılıkla dinsel işleri yürüten bir tapınak hizmetçisi olduğu söylenebilir.

Adak levhasının yanı sıra madalyon üzerindeki sahnede, tahtta oturan bir kadın figürü söz konusudur.⁵⁸ Kadının ayakları tahtın hemen önünde yer alan bir tabure üzerinde durmaktadır. Üzerinde iç içe kare ve püsküllerle bezenmiş ayak bileklerine kadar inen bir giysi mevcuttur. Başında ise yine uçları püsküllü ve üzerinde iç içe kare motifleri bulunan bir başörtüsü vardır. Profilden ve kutsal selamlama pozisyonunda işlenmiştir. Bu figürün hemen karşısında ayakta duran ve dua eder pozisyonda bulunan bir başka kadın figürü bulunmaktadır. Figürün başında ayak bileklerine kadar inen bir başörtüsü, üzerinde ise iç içe kare motifleriyle süslenmiş ayak bileklerine kadar uzanan bir giysi vardır (Çiz. 2). Burada dikkat çekici olan nokta, tahtta oturan kadın ile karşındaki kadının giysi özellikleri açısından benzer olmasıdır. Elde her ne kadar veri bulunmasa da tahtta oturanın muhtemelen tanrıça, karşısında dua edenin ise soylu sınıfından biri olasılıkla da kraliçe olduğu düşünülebilir. Bu bağlamda kraliçenin dini ritüellerde dua ederek din görevlisi ya da baş rahibelik görevini üstlenmiş olması ihtimal dâhilindedir.

Ayrıca tanrıların bulunduğu dini sahnelerde de kadın figürlerini görmekteyiz. Nitekim bir adak levhasında⁵⁹ aslan üzerinde ayakta (Çiz. 3) ve bir pektoralde⁶⁰

⁵⁶ R. Çavuşoğlu, K. Işık ve B. Gökçe, "Women and Their Status in Urartu: A Critical Review", *Ancient Near Eastern Studies* 51 (2014), s. 252.

⁵⁷ Çavuşoğlu vdd., a.g.m., 2014, s. 252.

⁵⁸ Kellner, a.g.m., 1991c, s. 164, fig. 1.

⁵⁹ R. Merhav, "Some Observations on Pectorals and Medallions", *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991c, s.176, fig. 17.

⁶⁰ Kellner, a.g.m., 1991c, s. 165, fig. 2.

tahtta oturan tanrı figürleri (Çiz. 4) işlenmiştir. Profilden işlenen tanrı figürlerinin başlarında boynuzlu bir başlık vardır. Kutsal selamlama pozisyonunda olan tanrıların üzerinde püsküllerle süslenmiş bir giysi söz konusudur. Tanrıların hemen karşısında yanında oğlak bulunan ve dua eden bir kadın yer almaktadır. Profilden işlenmiş kadınlar giysi olarak madalyon üzerindeki figürle aynı özellikleri sergilemektedir. Söz konusu eserler üzerindeki bu kadın figürleri tanrıya kurban edilecek hayvanı getiren din görevlileri olmalıdır.

Bunların yanı sıra bir adet adak levhasında⁶¹ üç kadın figürü betimlenmiştir (Çiz. 5). Kadınlardan soldaki ayakta ve oldukça uzun işlenmiştir. Üzerinde ayak bileklerine kadar inen, iç içe kare motifleriyle bezenmiş, kısa kollu ve belinde kemeri bulunan bir giysi vardır. Başında, beline kadar inen uçları püsküllü ve yüzeyi yine iç içe kare motifleriyle işlenmiş bir başörtüsü bulunmaktadır. Takı olarak bilezik kullanımı görülmektedir. Bunun hemen önünde kendisinden oldukça küçük boyutlu, dua eden iki kadın figürü arka arkaya yer almaktadır. Bu kadınların hemen yanında bir oğlak vardır. Bu sahnede yer alan kadınlar da benzer giysiler giymektedir. Yine bu sahnede ayakta duran kadın figürünün diğer iki kadından daha uzun boyutlu işlenmesinden yola çıkılarak, bunun olasılıkla tanrıça/soylu kadın (?) karşısındakilerin ise din görevlisi kadınlar olduğu belirtilmiştir.⁶²

Yakındoğu'da libasyonun (sıvı kurbanı merasimi) tanrılara sıvı sunma şeklinde yapılan bir tür tapınım olduğu bilinmektedir.⁶³ Çilingiroğlu, Urartu uygarlığında da libasyonun, kurban kanı, şarap ve su kullanılarak yapılmış olduğunu önermiştir⁶⁴ Nitekim Urartu eserlerinden bazı kemerler üzerinde libasyon sahneleri betimlenmiştir. Söz konusu sahnelerde kadın figürleri tasvir edilmiştir.⁶⁵ Kemerler üzerinde bulunan panolarda ellerinde genellikle testi olan karşılıklı iki kadın, ortada bulunan geniş ağızlı ve dış yüzeyleri bezemeli bir çömleğe (Çiz. 6/A) ya da boğa başlı bir kazana (Çiz. 6/B) sıvı dökerken işlenmiştir. Başları açık olan kadınların üzerinde ayak bileklerine kadar inen beli kemerli ve çoğunlukla bezeli zaman zaman da sade bir giysi vardır. Libasyonun dinsel boyutu göz önüne alındığında,

⁶¹ E. Rehm, *Kykladern und Alter Orient Bestandskatalog des Badischen Landesmuseums Karlsruhe*, Badisches Landesmuseum, Karlsruhe 1997, s. 484, fig. 571, U184.

⁶² Çavuşoğlu vdd., a.g.m., 2014, s. 253.

⁶³ J. Black ve A. Green, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia: an Illustrated Dictionary*, Published by British Museum Press for the Trustees of the British Museum, London 1992, ss. 117-118.

⁶⁴ Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 102.

⁶⁵ Kellner 1991a: taf. 67/256; taf. 68/264-269; taf. 69/269; taf. 71/282; Çavuşoğlu ve Gökce, a.g.m., 2013, çiz. 2/A-B.

bu kadınların da Urartu'da libasyon törenlerini yapan din görevlileri olduğu söylenebilir.

Erkek: Urartu tasvirli eserlerinde (mühürler, kemerler, madalyon, pektoral) erkekler de din konulu sahnelerde betimlenmiştir. Bilinen örnekler Van/Toprakkale⁶⁶, Karmir-Blur⁶⁷, Ayanis⁶⁸ ve Elaziğ⁶⁹ mühürleri ile iki kemer parçası⁷⁰ üzerinde işlenmiş sahnelerdir.

Van/Toprakkale (Çiz.7) ve Elaziğ (Çiz. 8) mühürlerinde steller önünde hayat ağacı dölleme sahnesi betimlenmiştir. Sahnede bir platform üzerinde üç adet stel ve yine aynı simetride bulunan bir platform üzerinde hayat ağacı işlenmiştir. Hayat ağacı ve stellerin hemen önünde zeminde tek kulplu bir testi yer almaktadır. Testinin gerisinde profilden işlenmiş ayakta ve dua eder pozisyonda bir erkek figürü vardır. Figürün üzerinde ayak bileklerine kadar uzanan ve çeşitli sembollerle bezenmiş bir giysi mevcuttur. Hayat ağacı önündeki dölleme sahnesini gerçekleştiren erkek figürünün din görevlisi (rahip) olduğu belirtilmiştir.⁷¹

Karmir-Blur mühründe bir kurban sahnesi işlenmiştir. Bir altarn önünde profilden verilmiş kanatlı iki mitolojik yaratıktan biri diğerinin yüzüne bakacak şekilde tasvir edilmişlerdir. Bu mitolojik yaratıklardan birinin hemen yanında keçi diğerinin yanında ise bakraç bulunmaktadır. Yanında keçi bulunan karışık figürün başında boynuzlu bir başlık yer almaktadır. İki mitolojik yaratık arasında betimlenmiş olan altardan ateş yükselmektedir. Altarn hemen yukarısında yarım ay ve stilize hayat ağacı betimlenmiştir. Bu mitolojik yaratıkların hemen gerisinde başında koni⁷² biçimli bir başlığı olan erkek figürü söz konusudur. Bu erkek figürü

⁶⁶ A. Ayzazian, *Urartian Glyptic: New Perspectives*, University of California, Berkeley 2006, ss. 997-998.

⁶⁷ Ayzazian, *a.g.t.*, 2006, ss. 771-772.

⁶⁸ E. Abay, "Seals and Sealings", *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahimili Eiduru-kai 1989-1998*, (Eds. A. Çilingiroğlu and M. Salvini), CNR, Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Roma 2001, s. 329.

⁶⁹ Baştürk, *a.g.t.*, 2006, lev. XVII/c.

⁷⁰ R. Çavuşoğlu, *Urartu Kemerleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Erzurum 2002, ss. 207-208, kat. no. 52, çiz. no. 52; R. Çavuşoğlu, *Urartu Kemerler/Urartian Belts*, Rezan Has Müzesi Yayınları, İstanbul 2014, lev./pl. XXX/5.

⁷¹ Ayzazian, *a.g.t.*, 2006, ss. 997-998.

⁷² Koni biçimli başlıklara sahip din görevlileri Urartu'nun çağdaşı Yeni Assur dönemine ait bir adet taş vazo parçası ve bir adet silindir mühür üzerindeki sahneden bilinmektedir (bkz., D. Collon, "Depictions of Priests and Priestesses in the Ancient Near East", *Priest and Officials in the Ancient Near East: Papers of the Second Colloquium on the Ancient Near East-the City and its Life, held at the Middle Eastern Culture Center in Japan (Mitaka, Tokyo), March 22-24, 1996* (Ed. K. Watanabe), Heidelberg: Winter 1999, s. 38, figs. 25-26).

her iki eliyle kutsal hayat ağacını taşımaktadır⁷³ (Çiz. 9). Nitekim eldeki verilerden bu erkek figürünün olasılıkla kült alanına hayat ağacı getirmekle sorumlu olan din görevlisi olabileceği kanaatindeyiz.

Erkek figürlerini kültüsel içerikli ziyafet sahnelerinde de görmekteyiz. Bunun tek örneği Van Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen bir kemer parçası üzerindedir. Sahnede profilden verilmiş ve tahtta oturan bir tanrı vardır. Tanrının başında boynuzlu bir başlık bulunmaktadır. Yine tanrı başının etrafını hale şeklinde, uçları lale motifliyle (şua) biten süsler çevirmektedir. Üzerinde ayak bileklerine kadar inen uçları püsküllerle ve üzeri iç içe kare motifleri ile süslenmiş kısa kollu bir tunik vardır. Kutsal selamlama pozisyonunda olan tanrının her iki kol bileğinde bilezik yer almaktadır. Tanrının önünde üzerinde yarım ay şeklinde ekmeğin bulunduğu üç ayaklı sehpa vardır. Tahtta oturan tanrıya karşı başında boynuzlu polosa sahip bir tanrı daha yer almaktadır. Bu tanrı tahtta oturan tanrıya olasılıkla içecek sunmaktadır. Bunun hemen gerisinde üzerinde tek kulplu sürahi ve kâselerin bulunduğu bir üç ayaklı sehpa mevcuttur. Sehpaya yönelmiş ve başları üzerinde güneş diski bulunan iki erkek figürü bulunmaktadır. Erkek figürlerinin üzerinde kısa kollu, ayak bileklerine kadar inen püsküllerle süslenmiş bir giysi vardır⁷⁴ (Çiz. 10). Yine sahnedeki figürler küçükten büyüğe doğru sıralanmıştır. Bu da aralarındaki statü farkından kaynaklanmış olmalıdır. Sahnenin dinsel boyutu göz önüne alındığında, burada bulunan iki erkeğin özellikle tanrılara ziyafet temalı konularda hizmet eden din görevlileri olduğu söylenebilir.

Yukarıdaki dinsel aktivitelerin yanı sıra bir kemer parçası⁷⁵ ve bir mühür⁷⁶ üzerindeki hayat ağacını dölleme sahnesinde erkekler betimlenmiştir. Kemer parçasında işlenmiş sahnede ortada kartuş içinde bir hayat ağacı ve bu ağacın her iki tarafında karşılıklı iki erkek figürü işlenmiştir. Profilden işlenen figürler ayakta betimlenmiştir. Bunların başlarında miğfer, üzerlerinde ise ayak bileklerine kadar inen beli kemerli bir giysi vardır. Figürler bir elinde bakraç diğer elinde kâse tutmaktadır (Çiz. 11). Mühür üzerinde betimlenmiş sahnede de hayat ağacının her iki tarafında karşılıklı iki erkek figürü tasvir edilmiştir. Ayakta ve profilden işlenmiş figürlerin başında miğfer, üzerlerinde ise ayak bileklerine kadar inen bir giysi var-

⁷³ Mühür üzerinde erkek figürünün elinde taşıdığı hayat ağacının bronz örneği Toprakkale kazılarında ele geçmiştir (bkz. R. B. Wartke, *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin* (=Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 22), Printed in the German Democratic Republic, Berlin 1990, 87, abb. 20/c, taf. 25/1.

⁷⁴ Çavuşoğlu, *a.g.t.*, 2002, ss. 207-208, kat. no. 52, çiz. no. 52.

⁷⁵ Çavuşoğlu, *a.g.e.*, 2014, lev.pl./XXX/5.

⁷⁶ Abay, *a.g.m.*, 2001, s. 329.

dır. Bunlar sol elleriyle uzun dikey bir çubuk tutarken sağ ellerini hayat ağacına yönlendirmişlerdir⁷⁷ (Çiz. 12). Bilindiği üzere Urartu'nun çağdaşı Yeni Assur'da (M.Ö. 1000-612) kutsal hayat ağacının iki yanında simetrik duran birer kral figürü vardır.⁷⁸ Aynı durumun Urartular için de geçerli olabileceği düşünülebilir. Böylelikle söz konusu kemer parçası ve mühür üzerinde işlenmiş ve dölleme işini gerçekleştiren erkek figürlerinin büyük olasılıkla kral olduğu ve kralın da dini ritüellerde din görevlisi ya da başrahip rolünü üstlendiği düşünülebilir.

Tartışma ve Sonuç

Gerek yazılı verilerden ve gerekse tasvirli eserlerden (mühürler, kemerler, madalyon, pektoral, adak levhaları), Urartu Krallığı'nda kültürel ritüellerde hem kadın hem de erkek din görevlilerin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim mühürler, kemerler, madalyon, pektoral, adak levhaları gibi tasvirli eserlerde işlenmiş ve dini ritüellerde görev almış olan kadın ve erkeklerin ritüel esnasında giydikleri kıyafetlerde farklılıklar görülmektedir. Özellikle tahtta oturan kadın ile tanrının karşısında betimlenen kadın figürleri; ayak bileklerine kadar inen, kısa kollu, kemerli, iç içe veya dairelerle bezenmiş süslü elbiseler giyerler. Başları ise ayak bileklerine kadar inen süslemeli bir örtü ile kapatılmıştır. Bunun aksine libasyon sahnesinde işlenmiş kadın figürleri başlarının açık olmasıyla ayırt edicidir. Erkek figürlerine baktığımızda ise açık havada tapınım alanında betimlenmiş olanların başlarında omuzlarına kadar inen bir başlık ya da miğfer, üzerlerinde ayak bileklerine kadar gelen ve bazen çeşitli dinsel sembollerle bezenmiş zaman zaman da sade bir giysi vardır. Bunun aksine dinsel içerikli ziyafet sahnesinde işlenmiş erkek figürlerinin giysi uçları püsküllerle süslenmiş başları ise açıktır. Söz konusu verilerden yola çıkılarak bu giysilerin ritüel esnasında giyilen kıyafetler olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Yeni Assur kralı II. Sargon (M.Ö. 721-705) Urartu kutsal kenti Muşaşir'e (Ardini) yapmış olduğu ünlü 8. sefer (M.Ö. 714) sonucu ele geçirdiği ganimetlere ait listelerde, Urartu ülkesinden alınan giysiler hakkında da bilgi vermektedir. Söz konusu seferde ganimet listeleri içinde Urartu yöneticilerinin giydiği, kenarları “*sibtusu murdú ?*”⁷⁹ ile tutturulan “*9 ayin giysisinin*” bahsi de geçmektedir.⁸⁰ Bu bil-

⁷⁷ Aynı sahnenin benzeri Ayanis'den ele geçmiş bronz miğfer üzerine de kazanmıştır. Bunun için bkz. Z. Derin ve A. Çilingiroğlu, “Armour and Weapons”, *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahimili Eйдuru-kai 1989-1998*, (Eds. A. Çilingiroğlu and M. Salvini), CNR, Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Roma 2001, fig. 13.

⁷⁸ V. Sevin, *Assur Resim Sanatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, s. 35, res. 30, s. 34, res. 29.

⁷⁹ *sibtusu murdú ?* metinde geçtiği şekliyle yazılmıştır.

⁸⁰ D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia II*, The University of Chicago Press, Chicago 1968, 97, yazıt no. 173.

gi ışığında ayin sırasında din görevlileri tarafından giyilen özel elbiselerin olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca betimlemelerden hem kadınların hem de erkeklerin giyim kuşamlarında farklılıklar olduğu görülmektedir. Bu durum, Urartularda din görevlileri arasındaki statü farkına işaret olarak görülebilir.

Urartu tasvirli eserleri (mühürler, kemerler, madalyon, pektoral, adak levhalar) ve sınırlı sayıdaki yazılı verileri bize din görevlerinin yapmış oldukları işler hakkında bilgiler sunmaktadır. Betimlemelerde kadın din görevlileri kurbanlık hayvan getirirken, tapınırken ya da libasyon yaparken işlenmiştir. Erkek figürleri ise açık hava tapınım alanlarında steller önünde hayat ağacı dölleme sahnesinde dua ederken veya açık hava tapınım alanlarında ritüelin yapıldığı alana hayat ağacını taşıırken resm edilmiştir. Bunların yanı sıra yazılı kaynaklarda tanrıça Arubani'ye ait bir kült işini yürüten, dini ritüeller esnasında dua veya ilahi okuyan, kurban kesen veya sunan din görevlilerinin varlığından da haberdarız. Ayrıca dinsel içerikli bir ziyafet sahnesinde erkek din görevlileri betimlenmiştir. Yine bir yazılı kaynakta tanrıya silah sunusu yapan ve sunu silahlarının depolanması görevini yürüten din görevlisinin olduğu bilinmektedir. Urartu'da din görevlileri sadece söz konusu bu işleri mi yapıyordu, bunların arasında Urartu'nun çağdaşı Yeni Assur Krallığı'nda⁸¹ olduğu gibi dini mekânların kapı ve kutsal oda muhafızları yok muydu? Şimdilik eldeki verilerden yola çıkarak bu sorunun çözümüne yönelik yeterli delil yoktur. Ancak Urartu'nun önemli merkezlerinden Ayanis Kalesi'nde Haldi tapınağına kral II. Rusa tarafından armağan edilen ve çoğunlukla üzerlerinde adak yazıtları bulunan kalkan, miğfer, sadak ve mızrak gibi farklı türdeki silahlar tapınak duvarlarına belli bir süre asıldıktan sonra depolara alınmış ve burada saklanmışlardır. Çilingiroğlu, bu armağanların kutsal bir emanet olarak süresiz bir şekilde depolarda kalmış olabileceklerini belirtmiştir.⁸² Ayrıca Çilingiroğlu, depo odalarının sadece tek girişinin olması ve burasının da tapınak avlusunda bulunundan yola çıkarak depolara olasılıkla din görevlileri (rahipler) tarafından denetlenen bir girişin varlığına işaret etmiştir.⁸³ Ayanis Kalesi'ndeki bu veriler bize Yeni Assur Krallığı'nda olduğu gibi Urartu Devleti'nde de tapınak mekânlarını denetleyen kapı ve kutsal oda muhafızlarının olduğunu düşündürmüştür. Söz konusu

⁸¹ F. M. Fales, "People and Professions in Neo-Assyrian Assur", *Assyrien im Wandel der Zeiten/XXXIXe Rencontre Assyriologique Internationale, Heidelberg, 6-10 Juli 1992*, (Eds. H. Waetzoldt ve H. Hauptmann), Heidelberg Orientverlag, Heidelberg 1997, s. 35.

⁸² A. Çilingiroğlu, "Ayanis Kalesi Depo Odaları ile İlgili Bazı Öneriler", *Muhibe Darga Armağanı*, (Eds. A. Tibet, E. Konyar, T. Tarhan ve A. Colby), Sadberk Hanım Müzesi Yaynevi, İstanbul 2008, s. 190.

⁸³ Çilingiroğlu, a.g.m., 2008, s. 190.

bütün bu veriler bizi kadın ve erkek din görevlilerinin sadece kültüsel ritüellerde yer almadıklarını, ayrıca bunların bir bölümünün muhtemelen tanrı ve tanrıçaların genel ya da günlük işlerine bakan farklı din görevlileri olabileceği sonucuna da götürmektedir.

Bunların yanı sıra kral ve kraliçenin dini ritüellerdeki rolü neydi? Bu soruyu cevaplamak için kesin veriler bulunmamaktadır. Bununla birlikte özellikle Ayanis susi tapınağı yazıtında dini törenlerde kral II. Rusa'nın bulunduğu anlaşılmaktadır. Yazıtı göre bazı kurban organları krala sunulmuştur. Bu yazıtın dışında bir madalyon (Çiz. 2), bronz kemer parçası (Çiz. 11) ve mühür (Çiz. 12) üzerinde betimlenen sahneler de olasılıkla kral veya kraliçe olduğunu düşündüğümüz figürlerin dini törenlerdeki rolüne açıklık getirmektedir. Kral olasılıkla hasat zamanı (bağbozumu), tahta çıkış törenleri, sefere çıkma ve askeri zaferler sonrasında gerçekleştirilen dini törenlerin tamamında vardı. Şimdilik kraliçenin bu törenlere eşlik edip etmediğine dair elimizde veri bulunmamaktadır. Ancak birkaç kemer üzerinde sadece kadınların olduğu sahneler betimlenmiştir.⁸⁴ Sadece kadınların bulunduğu bu sahnelerde işlenmiş din temalı konularda muhtemelen kraliçe de katılmış olmalıdır. Tüm bu verilerden Urartularda dini törenlere kral ve kraliçenin iştirak ettiği çıkarımına gidilebilir. Bununla birlikte söz konusu törenlerdeki işlevleri ile ilgili daha çok veriye ihtiyacımız vardır.

Urartularda tapınak ve açık hava tapınım alanlarının olduğu bilinmektedir. Bu durumda söz konusu Urartu tapınım alanlarında din görevlilerine ait iş kollarında bir cinsiyet ayrımı var mıydı? Yazılı kaynaklarda şimdilik her ne kadar bu konuyla ilgili veriler bulunmasa da tasvirli eserlerden (mühürler, kemerler, madalyon, pektoral, adak levhaları) bu konuda bilgiler elde edebilmekteyiz. Nitekim tasvirli eserlerde açık hava tapınım alanlarında yapılan libasyon sahnelerinde kadınları ve yine açık hava tapınım alanlarında steller önünde gerçekleştirilen ritüellerde erkek figürlerini görmekteyiz. Bu veriler bize özellikle açık hava tapınım alanlarında yapılan dini törenlerde bir cinsiyet ayrımının olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bunların yanı sıra tanrıya silah sunusu yapan ve sunu silahlarının depolanması görevini yürüten, ilahi veya dua okuyan, kurban kesme işlerinin ise olasılıkla kadınlardan ziyade erkekler tarafından yapıldığı düşünülebilir. Ayrıca Urartu tapınak alanlarında gerçekleştirilen ritüellerde bir cinsiyet ayrımının olup olmadığına dair elimizde şimdilik veri bulunmamaktadır. Yine de bu durum tapınaklarda iş bölümü açısından bir cinsiyet ayrımının olmadığı anlamına gelmemelidir.

⁸⁴ Kellner, *a.g.e.*, 1991a, taf. 70-71/282.

Bugüne kadar yapılmış olan arkeolojik çalışmalarda, Urartu dönemine ait çok sayıda nekropol ve kaya mezarı tespit edilmiştir. Söz konusu nekropoller ve kaya mezarlarından Urartu toplumunun ölü gömme gelenekleri hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Nitekim ele geçen verilerden ölüne öteki dünyaya yolculuğunda bir takım dini merasimler yapıldığı bilinmektedir. Elde her ne kadar veri bulunmasa da ölü gömme aşamasına muhtemelen din görevlilerinin de katılmış olabileceği kanaatindeyiz.

Yukarıdaki verilerin yanı sıra Urartu yönetim sisteminde din görevlilerinin yeri hakkında bilgiye sahibiz. Keza son zamanlarda yapılan bilimsel çalışmalar, bunların Urartu sarayı içinde fakat saraydan bağımsız bir ekonomiye sahip olduklarını ortaya koymuştur. Bunun en güzel örneğini Ayanis Kalesi'nden bilmekteyiz. Söz konusu kalede var olan depo mekânlarının iki farklı insan grubu tarafından kullanılmış olduğu belirtilmiştir. Nitekim dini görevleri olan insanların tapınak ve "aşıhısi"⁸⁵ yapısındaki mallardan, kale yöneticilerinin ise diğer depolarda saklanan mallardan sorumlu oldukları ifade edilmiştir. Yani tapınağa armağan edilen veya tapınak arazilerinden elde edilen malların kale ekonomisiyle doğrudan bir ilişkisinin olmadığı önerilmiştir. Bu verilerden yola çıkılarak Urartu yönetim sisteminde din görevlilerinin ekonomik açıdan zengin ve bağımsız olduğu önerilmiştir.⁸⁶ Söz konusu verilerden din görevlilerinin ekonomik açıdan zengin oldukları söylenebilir, ancak elimizdeki verilerin yetersizliğinden dolayı Çilingiroğlu'nun önerdiği gibi bunların ekonomik olarak krallıktan bağımsız olduklarını söylemek şimdilik zordur.

Bugüne kadar ele geçmiş Urartu yazılı kaynakları din görevlileri hakkında sınırlı da olsa bilgi vermektedir. Ancak yazılı kaynaklardaki en önemli verilerden biri Urartu'da ilk kez bir din görevlisi adının "urtu" olarak geçmiş olmasıdır.

Sonuç olarak, yukarıdaki verilerden Urartu dini yaşamında din görevlilerinin de önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Urartu'da tapınım alanlarında gerçekleştirilen ritüellerde hem kadınlar hem de erkekler aktif bir rol almıştır. Tasvirli eserlerde kadın din görevlileri sunu, tapınma, kurbanlık hayvan getirme, hizmet etme ya da libasyon sahnelerinde; erkek din görevlileri ise hayat ağacı dölleme sahnesinde dua ederken, ziyafet sahnesinde hizmet ederken veya hayat ağacını taşırken resmedilmiştir. Yazıtlarda geçen din görevlilerinin kesin olarak ne iş yap-

⁸⁵ "Aşıhısi" yapısının ne anlama geldiği kesinlik kazanmamış olsa da depo mekanları da olan bir yapı bütününe ifade ettiği belirtilmiştir (bkz., Çilingiroğlu, a.g.m., 2008, s. 190).

⁸⁶ Çilingiroğlu, a.g.m., 2008, ss. 190-191.

tıklarını bilemiyoruz. Bu durum Urartu dini metnlerinin dilbilimsel açıdan tam olarak çözümlenememiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte Urartu yazıtlarındaki dini törenlerin anlatımından sadece kurban kesen veya sunan ile silah sunusu yapan din görevlilerin olduğu sonucuna ulaşılabilmektedir. Ayrıca kadın ve erkek figürlerin giyim kuşamlarındaki farklılık din görevlileri arasında bir sosyal statü farkının sonucu olarak açıklanabilir. Yine özellikle tasvirli eserler de kadın ve erkek din görevlileri ritüeller sırasında farklı işler yaparken betimlenmiştir. Bu durum, ritüeller sırasında din görevlileri arasında bir iş bölümünün kanıtı olarak değerlendirilebilir. Elde edilen tüm veriler, kadın ve erkek din görevlilerinin Urartu devletinde gerçekleştirilen dini ritüellerde önemli bir katkı sağladığını göstermektedir.

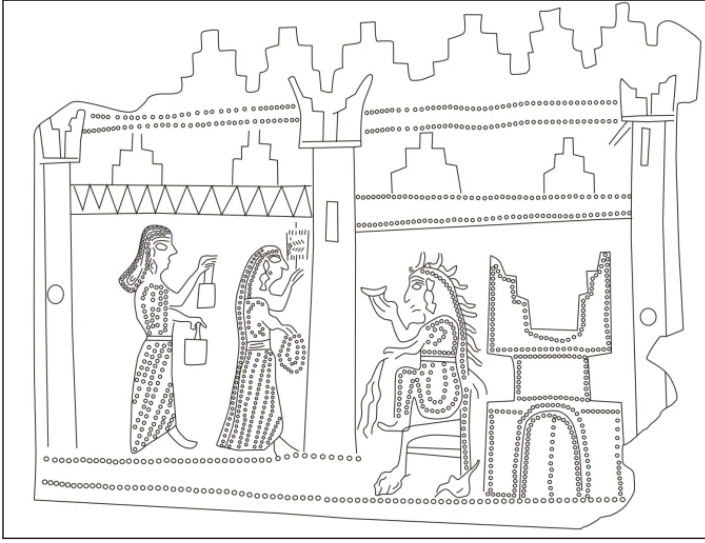
KAYNAKLAR

- Abay, E., “Seals and Sealings”, *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, (Eds. A. Çilingiroğlu and M. Salvini), ss. 321-355, CNR Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Roma 2001.
- Ayvazian, A., *Urartian Glyptic: New Perspectives*, University of California, Berkeley 2006.
- Barnett, R. D., “Further Russian Excavations in Armenia (1949-1953)”, *Iraq* 21/1 (1959), ss. 1-19.
- Baştürk, M. B., *Din ve Dini Ayinlerin Urartu Krallığı'ndaki Toplumsal ve Siyasal Rolü*, (Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2006.
- Belli, O., *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1999.
- Black, J. ve Green, A, Gods, *Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia: an Illustrated Dictionary*, Published by British Museum Press for the Trustees of the British Museum, London 1992.
- Burney, C. A., “A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere”, *Anatolian Studies* 16 (1966), ss. 55-111.
- Calmayer, P., “Helmet and Quivers”, *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991, ss. 123-133.
- Collon, D., “Depictions of Priests and Priestesses in the Ancient Near East”, *Priest and Officials in the Ancient Near East: Papers of the Second Colloquium on the Ancient Near East-the City and its Life, held at the Middle Eastern Culture Center in Japan (Mitaka, Tokyo), March 22-24, 1996* (Ed. K. Watanabe), Heidelberg: Winter 1999, ss. 17-47.
- Çavuşoğlu, R., *Urartu Kemerleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Erzurum 2002.
- , “Rock-cut Tombs and an Open-Air Shrine at Madavank Eastern Turkey”, *Ancient Near Eastern Studies* XL (2003), ss. 135-159.
- , *Urartu Kemerler/Urartian Belts*, Rezan Has Müzesi Yayınları, İstanbul 2014.
- Çavuşoğlu, R., ve Gökce B., “Urartu Krallığı'nda Metal Kazan Kullanımı”, *Tarhan Armağanı/M. Taner Tarhan'ı Sunulan Makaleler/Essays in Honour of M. Taner Tarhan* (Eds. O. Tekin, M. H. Sayar, E. Konyar), Ege Yayınları, İstanbul 2013, ss. 105-115.

- Çavuşoğlu, R., Işık, K. ve Gökce, B., “Women and Their Status in Urartu: A Critical Review”, *Ancient Near Eastern Studies* 51 (2014), ss. 235-261.
- Çevik, N., *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000.
- Çilingiroğlu, A., *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir 1997.
- , “Urartu’da Tapınma ve Tapınma Yerleri”, *Light on Top of the Black Hill Studies Presented to Halet Çambel/Karatepe’deki Işık Halet Çambel’e Sunulan Yazılar*, (Eds. G. Arsebük, M. J. Mellink, W. Schirmer), Ege Yayınları, İstanbul 1998, ss. 229-239.
- , “Ayanis Tapınak Alanında Bir Ocak ve Bereketlilik Kültü ile İlişkisi”, *Refik Duru’ya Armağan/Studies in Honour of Refik Duru* (Eds. G. Umurtak, Ş. Dönmez, A. Yurtsever), Ege Yayınları, İstanbul 2007, ss.265-271.
- , “Ayanis Kalesi Depo Odaları ile İlgili Bazı Öneriler”, *Muhıbe Darga Armağanı*, (Eds. A. Tibet, E. Konyar, T. Tarhan ve A. Colby), Sadberk Hanım Müzesi Yayınevi, İstanbul 2008, ss. 187-197.
- Derin, Z. ve Çilingiroğlu, A., “Armour and Weapons”, *Ayanis I: Ten Years’ Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, (Eds. A. Çilingiroğlu and M. Salvini), ss. 155-189, CNR, Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Roma 2001.
- Diakonoff, I. M., “Sacrifices in the City of Teiseba (UKN 448)-Lights on the Social History of Urartu”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 21 (1991), ss. 13-21.
- Fales, F. M., “People and Professions in Neo-Assyrian Assur”, *Assyrien im Wandel der Zeiten/XXXIXe Rencontre Assyriologique Internationale, Heidelberg, 6-10 Juli 1992*, (Eds. H. Wactzoldt ve H. Hauptmann), Heidelberger Orientverlag, Heidelberg 1997, ss. 33-41.
- Gökce, B., “Urartularda İnsan Biçimli Metal Heykelcikler”, *Tarhan Armağanı/M. Taner Tarhan’a Sunulan Makaleler/Essays in Honour of M. Taner Tarhan* (Eds. O. Tekin, M. H. Sayar, E. Konyar), Ege Yayınları, İstanbul 2013, ss. 211-217.
- Harutjanyan, N. V.,
KUKN=*Korpus Urartskich Klinoobraznykh Nadpisej*, Nacional’naja Akademija Nauk Respubliki Armenii Institut Vostokovedenija, Yerevan 2001.
- Hovhannissian, C., *The Wall-Paintings of Erebuni*, Armenian SSR Academy of Sciences Publishing House, Yerevan 1973.
- Işık, C., “Neue Beobachtungen zur darstellung von Kultszenen auf urartäischen Rolltempelsiegeln”, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 101 (1986), ss. 1-22.

- Işık, F., “Das Felsgrab von Köseoglu und Totentempel Urartus”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 28 (1995), ss. 211-234.
- Kellner, H. J., *Gürtelbleche aus Urartu*, Prähistorische Bronzefunde Abteilung XII Band 3, Franz Steiner Verlag Stuttgart 1991a.
- , “Votive Plaques”, *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991b, ss., 286-297.
- , “Personal Adornments”, *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991c, ss. 164-170.
- König, F. W., *Hchl=Handbuch de Chaldischen Inschriften*, 2 Vols, Biblio Verlag, Graz 1955-57.
- Luckenbill, D. D., *LAR II=Ancient Records of Assyria and Babylonia II*, The University of Chicago Press, Chicago 1968.
- Melikişvili, G. A., *Die Urartäische Sprache*, Biblical Institute Press, Roma 1971.
- Merhav, R., “Chariot and Horse Fittings”, *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991a, ss. 53-77.
- , “Pairing and Grouping of Chariot and Horse Gear”, *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991b, ss. 97-113.
- , “Ceremonial Buckets”, *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991c, ss. 214-225.
- , “Sculpture in the Round”, *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991d, ss. 274-283.
- , “Some Observations on Pectorals and Medallions”, *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991e, ss. 173-176.
- , “Cauldrons and Their Stands”, *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991f, ss. 226-243.
- Özgüç, T., *Altın-tepe I Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri/Architectural Monuments and Wall Paintings*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1966.

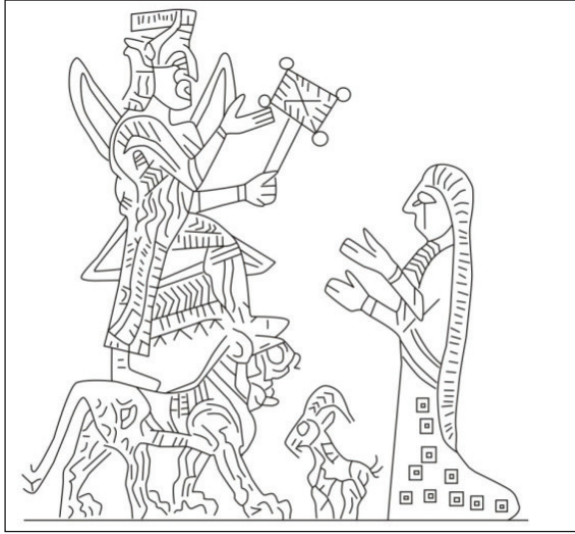
- , Altuntepe II Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler/Tombs, Storerooms and Ivories, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1969.
- Piotrovskii, B. B., “Urartu Dini”, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 23 (1965), ss. 37-48.
- , *Karmir-Blur*, Al'bom, Leningrad 1970.
- Rehm, E., *Kykladen und Alter Orient Bestandskatalog des Badischen Landesmuseums Karlsruhe*, Badisches Landesmuseum, Karlsruhe 1997.
- Salvini, M., “Monumental Stone Inscription”, *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, (Eds. A. Çilingiroğlu and M. Salvini), ss. 251-271, CNR, Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Roma 2001.
- , *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (Çev. B. Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
- , CTU I= *Corpus dei testi uratei, vol. I. Le iscrizioni su pietra e roccia: I Testi, DocAs VIII/1*; CNR Istituto di studi sulle civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente, Roma 2008.
- Salvini, M., ve Belli, O., “Two Clay Documents from Upper Anzaf Fortress Van”, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 45/2 (2003), ss. 141-152.
- Salvini, Mirjo ve Wegner, İ., *Einführung in die urartäische Sprache*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2014.
- Seidl, U., “Horse Trappings”, *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991, ss. 79-96.
- , *Bronzekunst Urartus*, Verlag Philipp Von Zabern-Mainz Am Rhein 2004.
- Sevin, V., *Assur Resim Sanatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010.
- Van Loon, M. N., *Urartian Art: Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, Leiden 1966.
- Wartke, R. B., *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjecten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin* (=Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 22), Printed in the German Democratic Republic, Berlin 1990.

Çizim 1. (Scidl, *a.g.e.*, s. 191, taf. 65/a)

Çizim 2. (Kellner, *a.g.m.*, 1991c, s. 164, fig. 1)

Çizim 3. (Merhav, a.g.m., 1991e, s. 176, fig. 17)

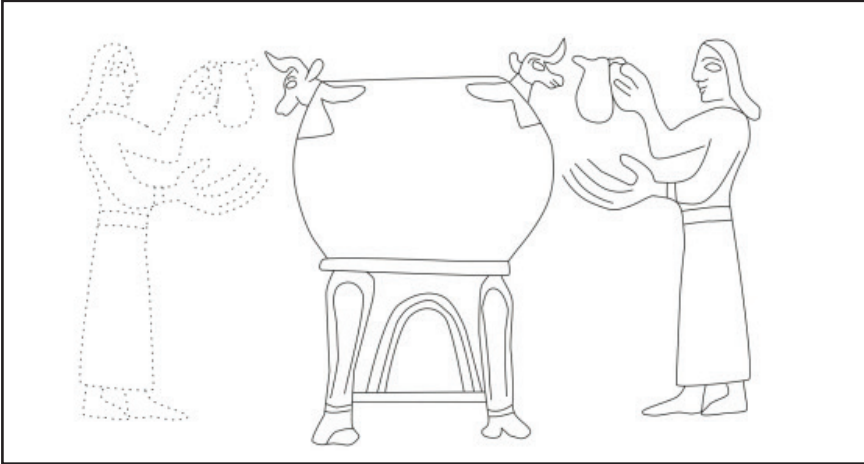
Çizim 4. (Kellner, a.g.m., 1991c, s. 165, fig. 2)

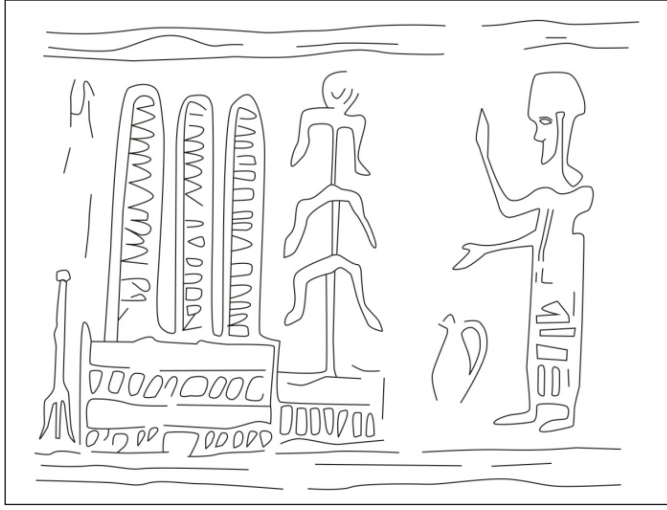
Çizim 5. (Rehm, *a.g.e.*, s. 484, fig. 571)

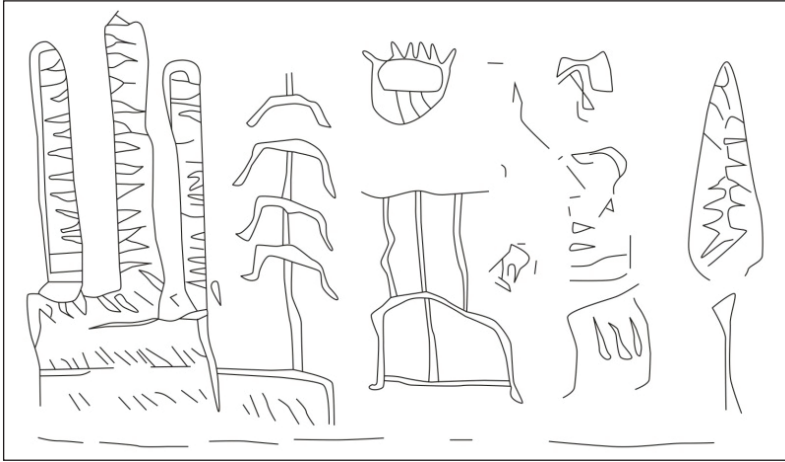
Çizim 6/A. (Merhav 1991f, a.g.m., Fig. 6.2)

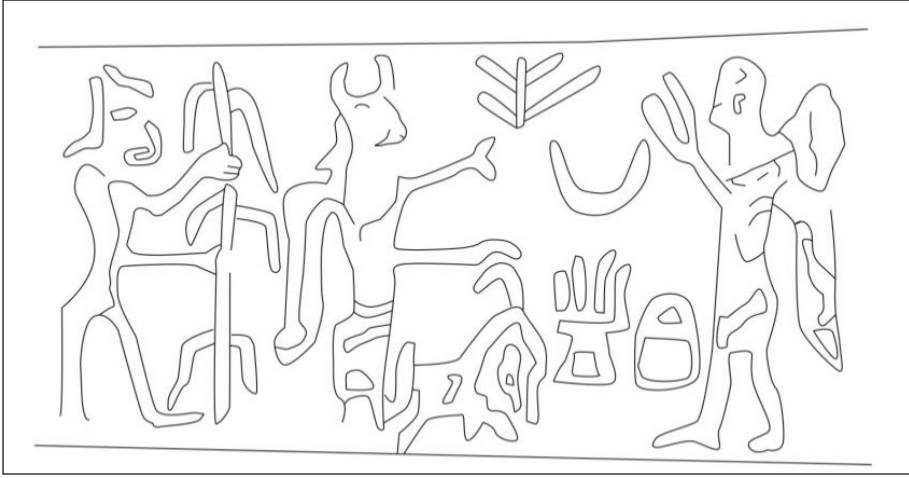
Çizim 6/B. (Çavuşoğlu ve Gökce, a.g.m., s. 111, çiz. 2)

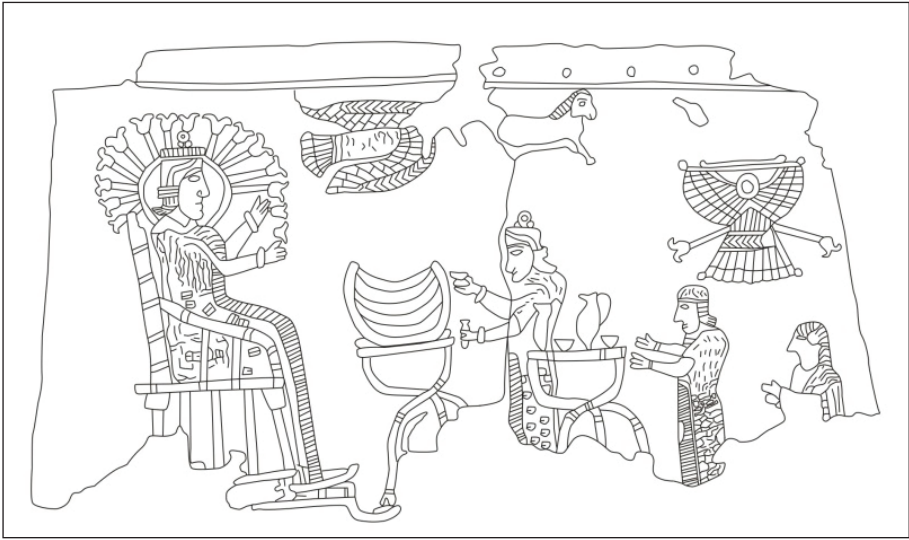
Çizim 7. (Ayvazian, *a.gt.*, ss. 997-998)

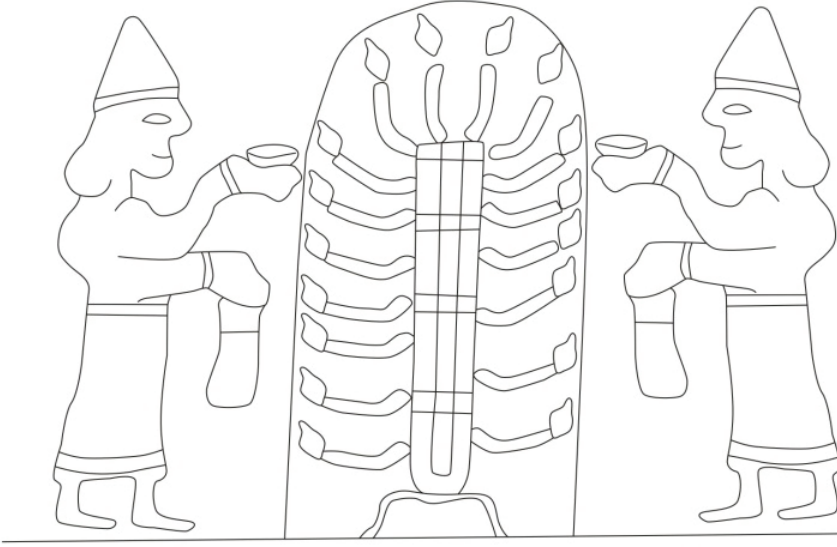
Çizim 8. (Baştürk, *a.gt.*, lev. XVII/c)

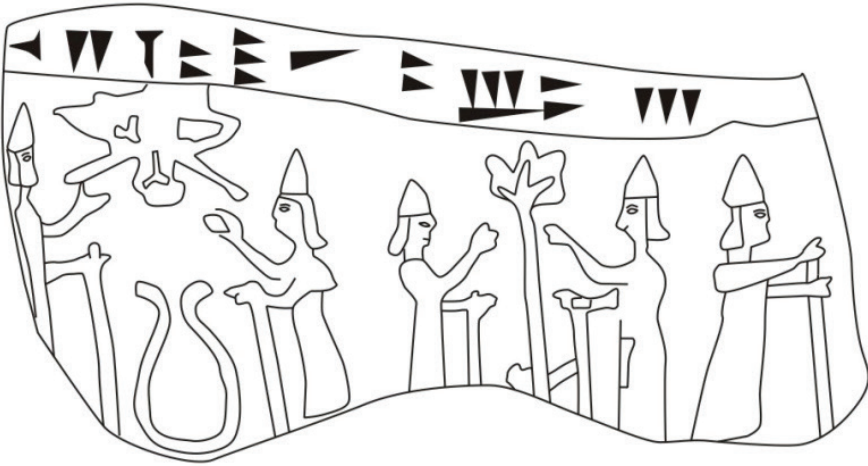
Çizim 9. (Ayvazian, *a.g.t.*, s. 772)

Çizim 10. (Çavuşoğlu, *a.g.t.*, çiz. no. 52)

Çizim 11. (Çavuşoğlu, a.g.e., Lev./pl. XXX/5)

Çizim 12. (Abay, a.g.m., Fig. 7)

TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NE TÂBÎ DEVLETLER VE TÂBİİYET HUKUKU ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

ERKAN GÖKSU**

Giriş

Bir devletin teşkilat yapısı ve bu teşkilatın işleyişi meselesi, içerisinde oldukça karmaşık, çok yönlü ve değişken unsurlar barındıran çok geniş bir sistemi ifade eder. Bu geniş sistemi bütün cepheleri ile ve akla gelebilecek bütün sorulara cevap verecek şekilde görmek, anlamak ve izah etmek oldukça zor bir iştir.

Bu durum, sair Ortaçağ Müslüman Türk devletleri gibi Türkiye Selçukluların sözkonusu olduğunda daha müşkülleşir. Zira bu dönem üzerinde çalışan tarihçilerin hemen her sahada karşılaşmaları temel meselelerden biri olan “kaynakların durumu” veya “yetersizliği” meselesi, özellikle teşkilat tarihiyle ilgili çalışmalarda araştırmacılar için en önemli zorluklardan birini teşkil eder.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin, bilhassa siyasi ve askerî işleyişini anlamak bakımından son derece önemli olduğunu düşündüğümüz “*Tâbi Devletler ve Tâbiyet Hukuku*” meselesini izah konusunda da aynı müşkülle karşı karşıya olduğumuzu belirtmeliyiz. Bilindiği üzere Ortaçağ devletler hukukuna göre savaş veya sulh yoluyla bir devletin hâkimiyetini kabul eden hükümdar veya emîrlerin, klasik tâbiyet (vasallık) şartlarını ve bu şartlardan doğan mükellefiyetleri kabul ettikleri malumdur. Avrupa¹, Uzak Doğu² ve sair bölgelerde kurulmuş muhtelif devletlerde de

* Kastamonu'da düzenlenen “Uluslararası Malazgirt'ten Osmanlıya Selçuklu Sempozyumu”nda (22-23 Mayıs 2014) sunulan aynı isimli tebliğin metnidir.

** Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir/TÜRKİYE, erkangoksu@hotmail.com

¹ Lassa Oppenheim, *International Law: A Treatise, The Third Edition*, (Edited by Ronald F. Roxburgh), London 1920., s. 161-162.; Francis Turner Palgrave, *The Lord and the Vassal: A Familiar Exposition of the Feudal System in the Middle Ages*, (Publisher: John W. Parker), MDCCCXLIV (1844)., s. 17-60 ve muhtelif yerler; Henry Halam, *View of the State of Europe During the Middle Ages*, I, Boston 1853, s. 162-187 ve muhtelif yerler; R. W. Southern, *The Making of the Middle Ages*, (New Haven, CT: Yale University Press), 1953., s. 16-17.; Jeffrey Burton Russell, *Medieval Civilization*, (New York: John Wiley and Sons), 1968., s. 193, 104-205, 212-227.; Marc Bloch, *Feudal Society*, II., (Translated by L. A. Manyon), Chicago 1961, s. 145-175, 190-240.; Francois Louis Ganshof, *Feudalism*, (Translated by Philip Grierson), London 1996.; Franz Oppenheimer, *The State*, (Little, Brown, and Company), New York 1975., s. 66-85.

² Kanichi Asakawa, *The Documents of Iriki: Illustrative of The Development of the Feudal Institutions of*

mevcut olduğu görülen tâbiyet hukukunun, Ortaçağ İslâm devletlerinde tezahür eden en önemli şart ve mükellefiyetleri, yıllık haraç vermek, metbû' hükümdar adına hutbe okutmak ve metbû' hükümdar adına sikke darp ettirmektir. Bunların dışında, metbû' hükümdar "sultan" unvanını taşıırken, tâbi hükümdarın "melik" unvanını kullanması, metbû' hükümdarın sarayının kapısında günde beş nevbet çalınırken, tâbi hükümdarın üç nevbetle yetinmesi, metbû' hükümdar nezdinde hükümdar soyundan ve ekseriya tâbi hükümdarın oğullarından rehinelere bulundurulması gibi hususlar da klasik tâbiyet alâmetlerinden kabul edilmiştir³.

Büyük Selçuklu Devleti ve diğer Müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi Türkiye Selçuklu Devletinde de metbû'-tâbi ilişkilerinin imzalanan tâbiyet antlaşmaları, "sevğendname" veya "ahidname"ler çerçevesinde belirlendiği bilinmekle birlikte, Türkiye Selçuklu Devleti ile başka devletler arasında imzalanan sair diplomatik vesikalar (barış, ticaret, gümrük antlaşmaları vs.) gibi tâbi devletlerle yapılan tâbiyet antlaşmalarının orijinalleri de günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte bazı vekâyinamelerde bu vesikaların çok az sayıda ve muhtasar olsa da kopyalarına tesadüf edilmektedir ki, bu durum, sözkonusu kayıtlara adeta orijinal belge niteliği kazandırmaktadır.

"*Türkiye Selçuklu Devleti'ne Tâbi Devletler ve Tâbiyet Hukuku*" hakkında müracaat edebileceğimiz diğer bir kaynak türü sikkelerdir. Ancak Türkiye Selçukluları dönemine ait elde mevcut bulunan sikkelerin de meseleyi akla gelebilecek her türlü soruya cevap verecek derecede malumat içerdiği söylenemez. Zira bırakalım tâbi emîrlerin metbû' hükümdarlar nâmına darp ettirdikleri sikkeleri, Türkiye Selçuklu sultanlarının kendi adlarına bastırdıkları sikkelerin bile tamamı günümüze ulaşmamıştır. Kaldı ki, bu sikkelerin tamamı günümüze ulaşmış olsa bile, bunlardan hareketle sadece Türkiye Selçuklu Devleti'nin tâbiyetini kabul eden hükümdar veya emîrler ile tâbiyet tarihleri hakkında malumat edinilebilirdi.

Konu hakkında bilgi edinebileceğimiz diğer kaynaklar ise başta İbn Bîbî ol-

Japan, (Yale University Press), New Haven 1929., s. 12-28, 39-50, 52.

³ Buna mukabil her tâbi hükümdar, metbû' hükümdarın menfaatlerini haleldar etmemek kaydı ve şartıyla iç ve dış işlerinde tamamıyla müstakil olup, üçüncü bir devletle harp veya sulh yapmakta, elçiler gönderip, elçiler kabul etmekte serbesttir. Şu halde, tâbi hükümdar, tâbi devlet hudutları içinde hükümranlık haklarına sahiptir. Yalnız bu hak ve salâhiyetler, metbû' hükümdarın, her istediği zaman tâbi devlet sınırlarını aşamayacağı mânasına gelmez. Hatta metbû' hükümdar bu hususta sebep göstermeğe de mecbur değildir. Diğer taraftan, herhangi iç ve dış mesele dolayısıyla müşkül duruma düşmüş olan tâbi hükümdar, yardım istediği takdirde, metbû' hükümdar onun yardımına koşmak zorundadır. Bu da metbû' hükümdarın mükellefiyetini teşkil eder. Ayrıca tâbi (vassal) hükümdarların da upkı metbû' hükümdarlar gibi, maddî ve manevî hâkimiyet sembolleri olduğu bilinmektedir (Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK, Ankara 1993, s. 97-98)

mak üzere Türkiye Selçuklu dönemine ait vekâyinâmeler ve diğer yazılı eserlerdir. Bunlar arasında özellikle Simon de Saint Quentin'in eserinde Türkiye Selçuklu Devleti'ne tâbi devletlerin kısmî bir listesi ve tâbiyet hukuku hakkında çok önemli ve dikkat çekici bilgilere tesadüf edilmektedir. Ancak sözkonusu vekâyinâmelerin hemen hepsinde yer alan bilgilerin, daha çok sefer, savaş, barış veya başka bir meseleden bahsedilirken zikredilen dolaylı ve çoğu zaman dağınık bilgilerden oluşması sebebiyle, meseleyi akla gelecek bütün sorulara cevap verebilecek şekilde tam ve eksiksiz olarak izaha yeterli olduğu söylenemez.

1. Türkiye Selçuklu Devleti'ne Tâbi Devletler

Gerek muasır kaynaklardaki kayıtlardan gerekse meskûkât kataloglarından hareketle hangi hükümdar veya emirlerin hangi dönemlerde Türkiye Selçuklu tâbiyetini kabul ettiklerine dair bilgi edinmek mümkündür⁴. Sikke katalogları ve muasır kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla, tam anlamıyla müstakil bir devlet hüviyetini kazandı⁵ XII. asır sonlarından, Moğol vesayetine girdiği XIII. asır ortalarına kadar geçen süre içinde Türkiye Selçuklu Devleti'nin tâbiyetini kabul eden devletler:

Dânişmendliler ⁶,

⁴ Meskûkât kataloglarındaki sikkelere göre Türkiye Selçuklu Devleti'nin tâbiyetini kabul ettiği anlaşılan devletlere dair bir liste için bkz, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1941., s. 127-130; Ayrıca bkz, Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK Yay, Ankara 2010, s. 176-178.

⁵ Bazı kaynaklar, Süleyman Şâh ve I. Kılıç Arslan'tan Anadolu, İznik veya "Batının Sultanı" olarak bahsetseler de (Anna Komnena, *Alexiad*, (Çev. Bilge Umar), İstanbul 1996., s. 124, 126, 133.; *Süryani Patrik Mihaîl'in Vekâyinâmesi (1042-1195)*, II, (Türkçe terc., Hrand D. Andreasyan), Ankara 1944. (TTK Kütüp. No:44'de yayınlanmamış tercüme), s. 29., Smbat, *Chronicle*, (Trans. Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey 2005., s. 45, 47, 59.; Vardan, *Compilation of History*, (Trans. Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey 2007., s. 109; (Türkçe terc., "Çihan Tarihi", (Çev. Hrant D. Andreasyan), *Tarih Semineri Dergisi*, III, İÜEF, (1937), s. 186). Türkiye Selçuklu Devleti'nin, Büyük Selçuklu Devleti'nin bir vasalı olarak kurulduğu, Süleyman Şâh ve I. Kılıç Arslan dönemlerinde bu statüsünü devam ettirdiği, I. Mesut döneminde ise Büyük Selçuklu Devleti'nin vasalı durumunda olan Irak Selçuklu Devleti'nin vasalı yani "vasalın vasalı" haline geldiği malumdur (İbnü'l-Esir, *et-Târihu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye*, (Tahkik: Abdulkadir Ahmed Tuleymat), Kahire 1963., s. 21). Ancak bu statünün, hukukî bir vaziyetten ibaret olduğu, Türkiye Selçuklularının fiilen müstakil hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Geniş bilgi için bkz., Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 113-114.; Muharrem Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, TTK Yay., Ankara 2003., s. 105-107.

⁶ Dânişmendliler, II. Kılıç Arslan döneminde tamamen hâkimiyet altında alınmıştır. Geniş bilgi için bkz, İbnü'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârûkîn ve Âmid*, (Türkçe terc. Meyyâfârûkîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı), (Çev. Ahmet Savran), Erzurum, 1992., s182); *Anonim Selçuknâme, (Târih-i âl-i Selçuk der Anadolu)*, Anadolu Selçukluların Devleti Tarihi III, (Neşr ve çev. Feridun Nafiz Uzluk), Ankara,

Saltuklular⁷,
 Mengücekliler⁸,
 Hısn-ı Keyfa,
 Âmid⁹ ve Mardin Artukluları¹⁰,
 Musul hâkimleri¹¹,

1952., s. 39; (Türkçe terc., s. 25).; Mihail, s. 251-252.; Ebu'l-Ferec (Bar Hebraus), *Ebu'l-Ferec Tarihi*, II, (Süryaniceden İngilizceye Çev. Ernest A. Wallis Budge-İngilizceden Türkçeye Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yay., Ankara 1999., s. 423-424.; Clifford Edmund Bosworth, *The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual*, (Edinburgh University Pres), Edinburgh 2004., s. 216.; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 140.

⁷ Saltukluların, 585/1189'a kadar Irak Selçuklularına tâbi oldukları, basturdıkları sikkelerden anlaşılmaktadır (Coşkun Alptekin, "Saltuklu Sikkeleri", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı:13 (Ahmed Zeki Velidi Togan Özel Sayısı), (1985), s. 293-296.; *Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri*, III, ("Asya'dan Anadolu'ya İnen Rüzgar" Beylikler Dönemi Sikkeleri - "The Wind Blowing from Asia to Anatolia" An Exhibition of Beylik Period Coins), İstanbul, 1994, s.11-13). Ancak İbnü'l-Esîr, 560/1164-1165 yılı hadiseleri arasında İzzü'd-dîn Saltuk'un, II. Kılıç Arslan'ın tabiiyetini kabul ettiğini, hatta kızını Sultan'a vermek suretiyle şhiyet kurduğunu zikretmiştir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh Tercimesi*, IX, (Çev: Abdülkerim Özaydın), İstanbul 1987, s. 257-258); *Anonim Selçuknâme*'de de Erzurum hükümdarının II. Kılıç Arslan'a itaat ettiği kaydedilmiştir (s. 39., Türkçe terc., s. 26).

⁸ Anonim Selçuknâme'de II. Kılıç Arslan döneminde itaat altına alındıkları kaydedilmiştir (s.39., Türkçe terc., s. 26). Divriği Mengüceklilerinden Şehinşâh b. Süleyman b. İshak'ın II. Kılıç Arslan ile II. Rüknu'd-dîn Süleyman adına sikke bastırıldığı bilinmektedir (Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu*, IV., Kostantiniye 1321., s. 522, 523). Erzincan Mengücek Beyi Behrâm Şâh da 1165 yılında Türkiye Selçuklu tabiiyeti kabul etmiştir (İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s. 441.; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 141-142).

⁹ Türkmenler arasında büyük nüfuz sahibi olup Anadolu'da Türkiye Selçuklu Devletine eş bir siyasi teşekkül olarak (İbnü'l-Esîr, *el-Atabekîyye*, s. 81) Artukoğullarının Diyarbakır (âmid) kolu, II. Kılıç Arslan döneminde itaat altına alınmıştır (*Anonim Selçuknâme*, s. 39., Türkçe terc., s. 26). Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf) ve Âmid Artukluları meliki Salih Nâsîrü'd-dîn Mahmud'un 614/1217 tarihinde I. İzzü'd-dîn Keykâvus adına ve oğlu Mesud'un (Rüknu'd-dîn Mevdud) 624/1227 tarihinde I. Alâü'd-dîn Keykubâd adına basılmış sikkeleri mevcuttur (İsmail Gâlib, *Meskûkât-ı Türkmâniyye Kataloğu*, İstanbul 1311., s. 160, 165; Ahmed Ziya, *Meskûkât-ı İslâmiyye Takvîmi*, Konstantiniyye 1328., s. 73.; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s. 300).

¹⁰ Mardin Artukluları hükümdarı Melik Mansur Nâsîrü'd-dîn Artuk Arslan'ın, 623-624/1226, 625/1227, 626/1228, 634/1236 senelerinde Düveysir ve Mardin'de I. Alâü'd-dîn Keykubâd ve II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev adına bastırıldığı sikkeler bulunmaktadır (*Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu*, IV., s. 180, 181; *Meskûkât-ı İslâmiyye Takvîmi*, s. 76.; *Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri*, III, s. 37.; Kâtib Ferdî, *Mardin Mülûk-ı Artukîyye Tarihi ve Kitâbeleri Vesâir Vesâik-i Mühimme*, (Nesr. Ali Emîri-Yay. Haz. Y. Metin Yardımcı), İstanbul 2006., s. 18, 67.

¹¹ Musul Hükümdarı Nâsîrü'd-dîn Mahmud, 620/1223 ve 621/1224 tarihlerinde I. Alâü'd-dîn Keykubâd hâmine sikke darbettirmiştir ki bunlardan ilki Eyyûbî Melikleri el-Kâmil ve el-Eşref'le müşterektir (*Meskûkât-ı Türkmâniyye Kataloğu*, s. 97, 98). Yine Musul Atabegleri'nin şubesi olan Bedrû'd-dîn Lülü'nün de 639/1241 tarihinde II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev adına kesilmiş altın sikkeleri

Sumeysat¹², Haleb¹³, Dimaşk¹⁴ gibi vilâyetlerde hüküm süren Eyyûbî melikleri,

Kilikya Ermeni Krallığı¹⁵,

Trabzon Rum İmparatorluğu¹⁶,

Rus Melikliği¹⁷

ve Gürcü Krallığıdır¹⁸.

Ayrıca Bizans ve İznik Rum İmparatorluğu'nun da muhtelif dönemlerde Türkiye Selçuklu tâbiyetini kabul ettikleri anlaşılmaktadır¹⁹.

mevcuttur (*Meskûkât-ı Türkânîyye Kataloğu*, s. 103, 104, 105).

¹² Selahaddin Eyyûbî'nin büyük oğlu el-Melikü'l-Efdal, amcası el-Melikü'l-Âdil ve diğer Eyyûbî melikleriyle yaşadığı mücadeleler esnasında II. Rüknu'd-dîn Süleyman Şâh'ın tâbiyyetine girmiş (İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s. s. 156); Ebu'l-Ferec, II, 475.; R. Stephen Humphreys, *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260*, Albany, State University of New York Press, 1977., s. 435) ve bu vaziyeti I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve İzzü'd-dîn Keykâvus dönemlerinde de devam ettirmiştir (İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s. 170); Ebu'l-Ferec, II., s. 486.; Tahsin Saatçı, "Samsat'ta Türk İslâm Sikkeleri", *X. Türk Tarih Kongresi (22-26 Eylül 1986)*, III., Ankara 1991., s. 941-943.

¹³ Haleb hükümdarı el-Melikü'l-Nâsir b. Selâhü'd-dîn, 638/1240 tarihinde II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev adına bastırılmış olduğu sikkeleri mevcuttur (*Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmîyye Kataloğu*, IV., s. 229-231.; *Meskûkât-ı Türkânîyye Kataloğu*, s. 62, 65, 68)

¹⁴ Dimaşk (Şam) hükümdarı İmâdü'd-dîn İsmail b. Melik âdil'in (638/1240) tarihinde Halep'te II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev adına kestirdiği gümüş sikkeler bulunmaktadır. (*Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmîyye Kataloğu*, IV., s. 229-231.; *Meskûkât-ı Türkânîyye Kataloğu*, s. 62, 65, 68)

¹⁵ I. Mesud'dan başlayarak II. Kılıç Arslan, Rüknu'd-dîn Süleyman, I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev, I. İzzüddin Keykâvus, I. Alâü'd-dîn Keykubâd ve II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev namlarına sikke bastırılmışlardır (*Takvîm-i Meskûkât-i Selçûkiyye*, s. 36.; *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmîyye Kataloğu*, IV., s. 182, 231-233). Jean de Joinville, Kilikya Ermeni Krallığının Türkiye Selçuklu tabiiyetinde olduğunu şu ifadelerle izah zikretmektedir: "Sultanın büyük serveti ve zenginliği, Ermeni Kralının Fransa Kralına gönderdiği yaklaşık beş yüz livre değerindeki büyük çadırın da anlaşılmaktadır. Ermeni Kralı, Fransa Kralına bu çadırın kendisine Konya Sultan'ı tarafından tâbîlik alâmeti olarak verildiğini söyledi. Tâbîlik ise sultanın bu çadırlarını muhafaza etmek ve onun evlerini temiz tutmak idi." (Jean de Joinville, *The Memoirs of the Lord of Joinville*, (A New English Version Ethel Wedgwood), London 1906., s. 62.; (Türkçe terc., *Bir Haçlıın Hatıraları*, (Çev: Cüneyt Kanat) Ankara 2002., s. 83-84).

¹⁶ Trabzon Rum İmparatorlarının Türkiye Selçuklu sultanları adına darpettirdikleri sikkeler mevcut değildir. Ancak Sinop'un fethinden (1214) Köseadağ Savaşı'na kadar Türkiye Selçuklu Devleti'ni metbu olarak tanıdıkları kesin surette bilinmektedir (George Finlay, *History of Greece from its Conquest by the Crusaders to its Conquest by the Turks, and of the Empire of Trebizond 1204-1461*, Edinburg 1851., s. 380-381, 392-393.; W. Miller, *Trebizond the Last Greek Empire*, Amsterdam 1968., s. 18-25.; Bartusis, *The Late Byzantine Army*, s. 22.

¹⁷ İbn Bibî (el-Hüseyn b. Muhammed b Ali el-Caferî er-Rugedî), *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, Tıpkı Basım, (Önsöz ve fihristi haz. Adnan Sadık Erzi), TTK Yay., Ankara 1956., s. 319-323.

¹⁸ İbn Bibî, s. 422-424.

¹⁹ Kaynaklarda Türkiye Selçuklu Devleti ile Bizans ve İznik Rum İmparatorluğu arasında

2. Tâbiyyet Antlaşmaları

Bu verilerden hareketle, Türkiye Selçuklu devletine tâbi devletler hakkında umumî bir liste çıkarmak mümkün olsa da elde mevcut bilgilerin, söz konusu tâbi devletlerin başında bulunan hükümdar veya emîrlerle Türkiye Selçuklu sultanları arasındaki hukukî ve fiilî vaziyeti bütün yönleriyle ortaya koymaya imkân verdiği söylenemez. Esasen Büyük Selçuklu Devleti ve diğer Müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi Türkiye Selçuklu Devleti'nde de metbû'-tâbi ilişkilerinin imzalanan tâbiyyet antlaşmaları, "sevgendnâme (سوگندنامه)"²⁰, "ahidnâme (عهدنامه)"²¹ veya muâhedenâme (معاهده نامه)"²²ler çerçevesinde belirlendiği²², belirli dönemlerde yenilenen²³ bu antlaşmalarda, tâbi hükümdarların metbû' hükümdara karşı yerine getirmek zorunda oldukları mükellefiyetlerin de belirtildiği bilinmektedir. Ancak "Notarân-ı Dîvân-ı Saltanat (نوطاران دیوان سلطنت)"²⁴ tarafından kaleme

yapılan antlaşmalara, Bizans ve İznik Rum imparatorlarının, Selçuklu sultanlarını metbû' olarak tanıdıkları, haraç verdiklerine dair kayıtlara tesadüf edilmekle beraber, bu devletler arasındaki ilişkilerin mahiyeti bugün bile tam anlamıyla açıklığa kavuşmuş değildir. Bkz., Göksu, a.g.e., s. 178 n.

²⁰ Hasan Enverî, *İstîlâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selçukî*, Tahran 2535., s. 254.

²¹ Hasan Enverî, s. 258.

²² Metbû' hükümdarlar ile tâbi hükümdarlar arasında imzalanan tâbiyyet antlaşmalarından çok azı günümüze ulaşmıştır. Büyük Selçuklu dönemine ait yegâne örnek, Sultan Sancar'la Harizmşah Atsız arasından imzalanan sevgendnâmedir (Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Ve İkinci İmparatorluk Devri*, TTK Yay., Ankara 1991, s. 321-323.; Ayrıca bkz., aynı yazar, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I", *DTCFD*, VIII/4 (1951), s. 580). Bunun dışında Hârezmşahlar (Bahâ'ü'd-dîn Muhammed b. Müeyyed Bağdâdî, *et-Teveşül ile't-Teresül*, (Mukâbele ve Tashiḥ: Ahmed Behmenyâr), Tahran 1315., s. 138-145) ve Osmanlıların ilk dönemine ait birkaç sevgendnâme örneği de mevcuttur (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Karamanoğulları Devri Vesikalarından İbrâhim Bey'in Karaman İmâretü Vakfiyesi", *Bellelen*, I/1 (1937), s. 56-144.; Alâü'd-dîn Aköz, "Karamanoğlu II. İbrahim Beyin Osmanlı Sultanı II. Murad'a Vermiş Olduğu Ahidnâme", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. Ü. Türkiyat Araş. Enst Yay., Sayı.18 (Güz 2005), s. 159-178.; Nejdî Gök, Osmanlı Diplomatikasında Bir Berat Çeşidi Olan Ahidnameler", *Türkiye Günlüğü*, 59 (Ocak-Subat 2000-02), s. 97-113)

²³ Özellikle hükümdar değişikliği söz konusu olduğunda diğer devlet görevlileri gibi tâbi hükümdar veya melikler de Sultan'ı ziyaret eder, itaatlerini bildirir ve "kulluk görevlerini" yerine getirirlerdi. Bu cümleden olmak üzere ahid ve misaklar da yenilenirdi. Nitekim Türkiye Selçuklularında I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev (İbn Bibî, s. 20, 30), III. İzzü'd-dîn Kılıç Arslan (İbn Bibî, s. 76), I. İzzü'd-dîn Keykâvus (İbn Bibî, s. 120-121), Alâü'd-dîn Keykubâd'ın (İbn Bibî, s. 209-210) ve II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in tahta oturmalarından (İbn Bibî, s. 464-465, 497-498) sonra bu ameliyatın uygulandığı görülmektedir. Alâü'd-dîn Keykubâd dönemine ait bir kayıta ise "Şam, Diyarbakır, Rabia, Musul, Cezire, Yemen, Taif, Şam ve Sis beldelerinin meliklerinin, makamlarını emniyete almak için her yıl fermân ve menşûrlarının yenilenmesini istedikleri, durumları ve memleketleri hakkında bilgi verdikleri" zikredilmiştir ki bu kayda göre de tâbiyyet antlaşmalarının her yıl yenilediği anlaşılmaktadır (İbn Bibî, s. 228-229).

²⁴ "... نوطاران دیوان سلطنت در قلم اورده ..." İbn Bibî, s. 153. (Burada noter kelimesinin

alınan ve muhafaza edilmek üzere hazineye gönderilen²⁵ bu sevgendnâme veya muâhedenâmelerin orijinaleri günümüze ulaşmamıştır.²⁶ Her ne kadar İbn Bîbî bu vesikalardan bir kısmının kopyasını nakletmiş ise de bunlar çok az sayıda ve muhtasar olduklarından²⁷, konu hakkında yeteri derecede bilgi sahibi olmamıza imkân vermemektedir.²⁸

a) Trabzon Rum İmparatorluğu İle Yapılan Tâbiyet Antlaşmaları

İbn Bîbî'nin naklettiği tâbiyet muâhedenâmeleri arasında en kapsamlıları Trabzon Rum İmparatorluğu²⁹ ve Kilikya Ermeni Krallığıyla imzalanan sevgend-

zikredilmiş olması dikkat çekicidir. Simon de Saint Quentin de "sultanın katibi" anlamında olmak üzere "notarius" kelimesini kullanmıştır (Simon de Saint Quentin, *Histoire des Tartares*, (Türkçe terc., *Bir Kışın Anılarında Tatarlar ve Anadolu*, (Çev. Erendiz Özbayoğlu) Antalya 2006., s. 65). Osman Turan, Haçlılar veya İtalyanlar ile süren sıkı temaslar neticesinde birtakım İtalyanca kelimelerin Türkçeye girdiğini ve noter (notaire) kelimesinin de bunlardan biri olduğunu söylemektedir (Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, İstanbul 2002., s. 305 n).

²⁵ "...سوگندنامه در خزانه بردند..." İbn Bîbî, s. 153. Gaznelilerde de "sevgendnâmeler" in "devâthâne"de muhafaza edildiği bilinmektedir (Güller Nuhoğlu, *Beyhâkî Tarihi'ne Göre Gazneliler'de Devlet Teşkilâtı ve Kültür*, (İÜ SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1995., s. 207)

²⁶ Yukarıdaki kayıta açığa görüldüğü üzere Türkiye Selçukluları döneminde resmi vesikaların arşivlenmiş ve hazinede muhafaza edilmiştir. Ancak Türkiye Selçuklu Devleti ile başka devletler arasında imzalanan diğer diplomatik vesikalar (barış, ticaret, gümrük antlaşmaları vs) gibi tâbiyet muâhedenâmelerinin orijinaleri de günümüze ulaşmamıştır (M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları", *Belleten*, VII/27, (Temmuz 1943), s. 403 dn)

²⁷ İbn Bîbî, naklettiği sevgendnâmelerden bazılarının maddelerini vermiş bazılarının ise sadece yapıldığından söz etmiştir. Mesela aman dilemek suretiyle Kalonoros Kalesini teslim eden Kır Vart'la (İbn Bîbî, s. 244-248), İznik Rum İmparatoru'yla (İbn Bîbî, s. 80), Antalya hâkimiyle (İbn Bîbî, s. 141), Rus melikiyle (İbn Bîbî, s. 312), Erzincan Meliki Alâü'd-dîn Dâvud Şâh'la (İbn Bîbî, s. 351-352), Kır Han'la (İbn Bîbî, s. 430-432), Âmid hâkimiyle (İbn Bîbî, s. 493-494) yapılan ahidnâmelerden de bahsedilmekle beraber tâbiyet şart ve mükellefiyetlerine dair çok az bilgi vermiştir.

²⁸ Bunun yanında, vasallık mefhumunun, her zaman ve her yerde aynı olan, katlaşmış bir mefhum olmadığı, bilakis, zaman, yer ve şartlara, hatta metbû' hükümdarın kudret ve karakterine, tâbi devletin tâbi duruma sokuluş şekline ve bilhassa metbû' hükümdarla tâbi hükümdarın aynı hanedandan veya soydan olup olmadığına göre değişen gayet elastik ve çok kademeli bir mefhum olduğu unutulmamalıdır. Nitekim tâbiyet statüsünün, bazen tâbi hükümdarın salâhiyet ve hukukunu son derece tahdîd eden bir tâbîlik merhalesine (âzamî had) vardığı, bazen de dikkatle bakılmadığı takdirde, tâbi devletin tâbîlik durumunu gözden kaçabilecek kadar sembolik (asgarî had) bir mahiyet kazandığı görülmektedir (Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 97-98) ki, bu durumun da Türkiye Selçuklu Devleti ile onun tâbiyetini kabul etmiş olan hükümdar veya emirler arasındaki hukukî ve fiilî durumun tespitini güçleştiren bir faktör olduğu söylenebilir. Bkz., Göksu, *a.g.e.*, s. 181-182.

²⁹ Dördüncü Haçlı Seferi (1200-1204) sırasında Latinlerin İstanbul'u işgal etmesi üzere, Bizans İmparatoru III. Aleksios'un damadı Laskaris İznik'te, Komnenos sülalesine mensup bulunan Aleksios da Gürcü Kraliçesi Thamar'a'nın desteğiyle Trabzon'da birer devlet kurmuşlardır (Finlay, *History of Greece*, s. 368 vd.; Miller, *Trebizond the Last Greek Empire*, s. 7-15.; George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*,

nâmelerdir. Kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla Sivas'ta bulunan Sultan I. İzzü'd-dîn Keykâvus, Kyr Aleksios'un kötü yönetimi ve kendi ülkesinin sınırlarını aşarak Türkiye Selçuklu arazisine tecavüz ettiği haberini alınca sefer için hazırlıklara girişmiştir. Sultan'ın Sinop'a hareket ettiği sırada kuzeydeki uc beylerinin Trabzon Rum İmparatoru Kyr Aleksios'u esir aldıkları haberi ulaşır.³⁰ Türkiye Selçuklu ordusu Sinop önlerine gelip kuşatmayı başlattıktan kısa bir süre sonra şehir halkı, esir alınan Trabzon Rum İmparatoru Kyr Aleksios'un öldürülmeyip ülkesine dönmesine, kendilerinin de istedikleri yere gitmesine izin verilmesi durumunda şehri teslim edeceklerini bildirirler. Bunun üzerine Sultan I. İzzü'd-dîn Keykâvus, Tekfur'u huzuruna çağırarak, onun ve habercinin yanında "Eğer şehri teslim ederlerse, Tekfur Kyr Aleksios'nin canına ve malına hiçbir zarar gelmez. Şehirde bulunanların canlarına ve mallarına da hiçbir şekilde saldırıda bulunulmaz. Onlara istedikleri yerde oturma izni veririm. Tekfur, bana itaat edip haraç vermeyi sürdürüp kararlaştırılan miktarı her yıl hazineye ulaştırdıkça ve istendiği zaman orduya yardım ettikçe ben Sinop ve halkından başka bütün Canit bölgesinin idaresini ona bırakırım. O her zaman benden yardım görür. Eğer bu dediğim aksini yapar da şehrin tesliminde ihmal davranırsa, Yaradan'ın izniyle orayı zorla alır, Tekfur'u öldürür, küçük büyük o vilâyetin bütün ahalisini esir alırım" şeklinde bir sevgendnâme verir. Sevgendnâme'nin şehre götürülmesi üzerine Sinop halkı şehri teslim eder ve "Saltanat bayrağı kale burcuna çekilir" (26 Cemâziye'l-âhir 611/28 Ekim 1214). Birkaç gün sonra Kyr Aleksios'u yanına çağırın Sultan, kendisi tarafından verilen "sevgendnâme"nin onun tarafından da imzalanmasını ister. Bunun üzerine Kyr Aleksios, "Notarân-ı Dîvân-ı Saltanat"ta kaleme alınan ve hazineye kaldırılan sevgendnâmeye uyacağını taahhüt eder.

İbn Bibî'nin verdiği bilgiye göre Kyr Aleksios'un, orada bulunan iki tarafın emîrleri, büyükleri ve itibarlı kişilerinin de şahadetiyle kabul ettiği ve buna dair sözlü olarak tasdik ettiği muâhedenâme şu şekildedir:

(Çev. Fikret Işıltan), TTK Yay., Ankara 1999, s. 393 vd). I. Gıyâsü'd-din Keyhüsrev'in, Laskaris'le bir antlaşma yaptıktan sonra 1206 tarihinde Trabzon üzerine bir sefer yaptığı biliniyorsa da kaynaklarda bu sefer hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır (İbnü'l-Esir, (Türkçe terc., XII, s. 201); Finlay, *History of Greece*, s. 376.; Miller, *Trebizond the Last Greek Empire*, s. 16.; Tuncer Baykara, *I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev (1164-1211) Gazi-Şehit*, TTK Yay., Ankara 1997, s. 33)

³⁰ I. İzzeddin Keykâvus, Sivas'ta Sinop seferi için hazırlık yaparken, kuzeydeki uc beyleri, avlanmak üzere şehrin dışına çıkmış bulunan Trabzon Rum İmparatoru Kyr Aleksios'u 500 kişiyi bulan maiyyetiyle beraber ele geçirmişler ve "zeredhâne-i hâss"a hapsedmişlerdi (İbn Bibî, s. 148-149.; Ebu'l-Ferec, II., s. 497.; *Anonim Selçuknâme*, s. 43.; Finlay, *History of Greece*, s. 380-381.; Miller, *Trebizond the Last Greek Empire*, s. 18.; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 305.; Salim Koca, *Sultan I. İzzü'd-dîn Keykâvus (1211-1220)*, TTK Yay., Ankara 1997., s. 31)

“Muzaffer Sultan İzzü'd-dîn Keykâvus b. Keyhüsrev, benim camımı bağışlar, Sinop'un dışında Canit ve yöresini benim ve çocuklarımla idaresine bırakırsa, kendisine her yıl 10.000 dinar (altın), 500 at, 2000 sığır, 10.000 koyun ve hazineye gelen her cins maldan 50 yük hediyeği kendi hayvanlarımla gönderir, istediği zaman imkânlar ölçüsünde asker yardımı yaparım.”³¹

Görüldüğü üzere şahitler huzurunda sözlü ve yazılı olarak akdedilen antlaşmaya göre Kyr Aleksios, klasik tâbiyet şartlarını ve şartlardan doğan mükellefiyetleri kabul ettiğini beyan etmiştir.³² Ancak sikke darbı³³ ve Kyr Aleksios'un “Sultan tarafından talep edildiği takdirde” göndermeyi taahhüt ettiği asker sayısı ve niteliğinin belirtilmemiş olması dikkat çekicidir. Her ne kadar metindeki “imkânlar ölçüsünde” ifadesi, taahhüt edilen kuvvetlerin sayısının belirlenmemiş olduğu zehabını uyandırmakla beraber, bu kayıtların “Notarân-ı Dîvân-ı Saltanat” tarafından kaleme alınıp “hazineye gönderilen” vesikanın kopyası veya özeti olduğu düşünülecek olursa müellifin bu hususu atlamış olması muhtemeldir.³⁴

b) Kilikya Ermeni Krallığı İle Yapılan Tâbiyet Antlaşmaları

İbn Bibî'nin naklettiği en kapsamlı tâbiyet muâhedenâmelerinden ikincisi ise I. İzzü'd-dîn Keykâvus'la Kilikya Ermeni Kralı Leon arasında imzalanan sevgendnâmedir(1218). Bu sevgendnâmede asker sayısı ve niteliğinin açıkça belirtildiği görülmektedir. Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren hâkimiyet tesis ettiği Kilikya Ermeni Krallığı'nın, Haçlı Seferleri ve Selçuklu hanedan üyeleri arasında meydana gelen taht kavgalarının meydana getirdiği otorite boşluğundan istifade ile Türkiye Selçuklu tâbiyetinden çıktığı, zaman zaman Selçuklu şehzadeleri arasında meydana gelen taht kavgalarına müdahale ettiği, ancak her defasında yeniden hâkimiyet altına alınarak muhtelif tâbiyet antlaşmaları yapıldığı malumdur³⁵. Ancak bu antlaşmalarda diğer tâbiyet mükellefiyetleriyle ilgili

³¹ İbn Bibî, s. 153.

³² Ebu'l-Ferec, Kyr Aleksios'un öldürüldüğünü söylemektedir (II., s. 497) Halbuki İbn Bibî'de kaydın devamında “sevgendnâme hazineye gönderilince sultan tekfura tâbiyet sembolü olarak hil'at, altın işlemeli elbise, külah, at ihsan etti ve onun bir kaç adamına da ikramlarda bulundu, saltanat ahırından (istabl-ı hâss) atlar verilmesini ve onların da atlara binip hareketlerini emretti.” denmektedir (İbn Bibî, s. 153). Bu kayıt daha önce de belirttiğimiz üzere Türkiye Selçuklularının resmî vesikalari hazinede muhafaza ettiklerini açıkça göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

³³ Sikke darbı meselesinin klasik tabiiyet şartlarından biri olduğu düşünülecek olursa Trabzon Rum İmparatorlarının Türkiye Selçuklu sultanları adına sikke darbettirmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Ancak günümüze ulaşan sikkeler arasında Trabzon Rum İmparatorları tarafından bastırılanlar mevcut değildir.

³⁴ Göksu, *a.g.e.*, s. 18-182.

³⁵ Türkiye Selçuklu Devleti ile Kilikya Ermeni Krallığı arasındaki ilişkiler ve bu devletin Türkiye

diğer hususlar yer almakla beraber yardımcı kuvvet gönderilmesine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ermeni Krallığı'nın metbû'u Türkiye Selçuklu Devleti'ne yardımcı kuvvet göndermeyi taahhüt ettiğine dair ilk kayda ise 1218'de I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un Ermenileri tekrar tâbiyete almasından sonra rastlanır. İzzü'd-dîn Keykâvus'un Kilikya üzerine yürümesi üzerine Türkiye Selçuklu kuvvetleri karşısında tutunamayan Ermeni Kralı Leon, Sultan'a bir mektup göndererek "kılıç ve mühür sâhibi" Sultan'dan af dilemiş ve eğer Sis vilâyeti ona tekrar tevcih edilirse diğer mükellefiyetlerle beraber silahlı ve teçhizâtlı 500 süvariye Sultan'ın emrettiği yere göndereceğini taahhüt etmiştir. Sultan'ın uygun görmesi üzerine Leon'un yeminnâme veya ahidnâmesi (sevgendnâme) hazırlanmış ve imza edilerek Sultan'a arz edilmiştir.³⁶

Sultan I. Alâü'd-dîn Keykubâd'ın Kilikya Ermeni Krallığı üzerine yaptığı 1225 tarihli seferden sonra tabiiyet antlaşmasının yenilendiği görülmektedir. Leon'dan sonra Ermeni Krallı olan Hetum'un³⁷, tabiiyet şartlarına uymadığı, bazı tüccar kafilelerine zarar verdiği haberini alan I. Alâü'd-dîn Keykubâd³⁸, bu duruma son vermek ve tâbiini cezalandırmak üzere harekete geçmiştir. İlerleyen Selçuklu ordusuna karşı koyamayacağını anlayan Hetum, gönderdiği elçiler vasıtasıyla Sultan'dan affedilmesini istemiş ve Sis vilâyetinin tekrar ona tevcih edilmesi halinde Türkiye Selçuklu ordusuna 1000 süvari ile 500 çarhçı göndermeye hazır olduğunu, Sultan adına sikke basurup hutbede onun adını okutmaya ve haracı iki misline çıkarmaya hazır olduğunu belirtmiştir. Hetum'u affeden Sultan, Dîvân-ı Âlî'de "onun istediği şekilde" bir ahidnâme yazılmasını emretmiştir.³⁹

Selçuklu Devleti'nin tâbiyyetine ne zaman girdiği meseleleri hakkında toplu bilgi için bkz., Mehmet Ergan, "Kilikya Ermeni Krallığı'nın Türkiye Selçuklularına Tâbiyyeti Meselesi", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999., s. 301-315.

³⁶ İbn Bibî, s. 169-170.

³⁷ İbn Bibî, Leon olarak kaydetmiş ise de doğrusu Hetum'dur.

³⁸ İbn Bibî'nin kaydına göre Sultan'ın Konya'dan Kayseri'ye gittiği sırada huzuruna çıkan bir tüccar, kendisinin Heleb diyarından geldiğini, Ermeni vilayetinden geçerken malının gaspedildiğini söylemiştir. Tüccar sözlerini bitirir bitirmez başka biri de Antalya yerlilerinden olduğunu, kazandığı bütün servetini bir gemiye yükleyip Mısır'a doğru deniz yolu ile hareket ettiğini, ancak Franklar tarafından saldırıya uğrayıp bütün mallarına el koyulduğundan bahsederek şikâyetle bulunmuştur. Bu haberlere kızan Sultan da Ermeni Kralı üzerine sefer kararı almıştır. İbn Bibî, s. 302-303.; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 343.; Emine Uyumaz, *Sultan I. Alâü'd-dîn Keykubâd Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, TTK Yay., Ankara 2003, s. 31.

³⁹ İbn Bibî, s. 341-342. Kirakos'a göre bu anlaşma Lambron (Namrun) Senyörü Konstantin tarafından imzalanmıştır (Kirakos, *History of the Armenians*, (Trans. Robert Bedrosian), Sources of the Armenian Tradition, New York 1986., s. 152-153.; ayrıca bkz., *Anonim Selçuknâme*, s. 46., (Türkçe terc., s. 30); Ebu'l-Ferec, II, s. 521.; Osman Turan, "Anatolia in the Period of the Seljuks and the Beyliks",

Kilikya Ermeni Krallığıyla imzalanan tâbiiyet antlaşmalarında hem asker sayısının hem de niteliğinin belirtilmiş olması bizim açımızdan önemli bir bilgidir. Kayıttan anlaşıldığı kadarıyla gönderilecek yardımcı kuvvetin sayı ve niteliği Ermeni Kralı tarafından teklif edilmiş ve öylece kabul edilmiştir. Ancak bunun antlaşma öncesi yapılan görüşmelerde müzakere edilip Türkiye Selçuklu Devleti'nin talebine göre belirlenmiş olması da ihtimal dâhilindedir. Zira burada sadece asker sayısı değil, niteliği de söz konusu olduğuna göre Türkiye Selçuklu ordusunun ihtiyaçlarının da göz önüne alınmış olduğu tahmin edilebilir.

İzzü'd-dîn Keykâvus döneminde yapılan antlaşmada belirlenen 500 süvarinin Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde 1000 süvari ve 500 çarhçıya çıkarılmış olması da dikkat çekicidir. Bu artışın, her fırsatta metbû'una karşı isyan eden Ermeni kralına verilmiş bir ceza olduğuna hükmedilebilir. Nitekim tâbiiyet şartlarının ağırlaştırılmasının sadece asker sayısı konusunda değil, yıllık haraç ve sair hususlar için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır⁴⁰.

c) Diğer Tâbi Devletler ve Tâbiiyet Şartları

Türkiye Selçuklu devletine tâbi devletler hakkında bilgi veren diğer bir çağdaş gözlemci Simon de Saint Quentin'dir. II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev döneminde (1245-1248) Selçuklu Türkiye'sini ziyaret eden müellif, konu hakkında başka kaynaklarda rastlanmayan önemli bilgiler vermiştir. Her ne kadar bu bilgilerin tahkik edilememesi, zaman zaman sıkıntıya sebep olsa da tâbi devlet kuvvetleri hakkında İbn Bîbî'nin verdiği sevgendnâme örneklerinden sonra en önemli kayıtların Simon de Saint Quentin'e ait olduğu söylenebilir⁴¹.

Müellif, "Sultan'a bağlı büyük tâbiler" in metbû' hükümdara karşı yerine getirmek zorunda oldukları hutbe ve sikke darbı gibi klasik tâbiiyet şartları yanında yardımcı kuvvet gönderilmesi hususunu "bağlılık sözleşmesi yaparak ve yemin ederek" kabul ettiklerini belirtmekte⁴² ve bu suretle İbn Bîbî'yi teyit etmektedir. Ancak bundan daha önemlisi, müellifin tâbi devlet kuvvetlerinin sayılarını gösteren kısmî bir liste vermiş olmasıdır. Esasen -daha önce de belirttiğimiz gibi- tâbi devletlerin ve buna bağlı olarak bu devletler tarafından gönderilen asker sayısının sürekli değişmiş olması, sabit bir sayıdan söz etmeye imkân vermemektedir. Bu-

The Cambridge History of Islam, Vol.1/A, (Edited by Peter Malcolm Holt, Ann Katharine Swynford Lambton, Bernard Lewis), Cambridge 1970., s. 246-247)

⁴⁰ Ermeni Kralı, İzzü'd-dîn Keykâvus döneminde yapılan antlaşmada belirlenen yıllık haraç 20.000 dinar idi (İbn Bîbî, s. 170). Ayrıca bkz, Göksu, *a.g.e.*, s. 183-186.

⁴¹ Göksu, *a.g.e.*, s. 186.

⁴² Simon de Saint Quentin, (Türkçe terc), s. 51.

nunla beraber söz konusu kuvvetlerin Türkiye Selçuklu ordusu içerisindeki sayısının devletin ikbâl çağında yani I. Alâü'd-dîn Keykubâd ve II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in ilk yıllarında en üst seviyeye ulaştığı muhakkaktır. Nitekim İbn Bibî'nin kaydettiğine göre Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde Türkiye Selçuklu Devleti'nin hâkimiyet sahası "Abhaz (Gürcü) beldelerinden Hicaz sınırlarına, Ermen vilâyetinin başından Yemen şehirlerine Rus şehirleri yakınından Tarsus hududuna, Başkird sınırının başlangıç noktasından Valaşkird bölgesinin sonlarına, Antalya serhaddinden Antakya şehrinin sınırlarına, Suğdak ve Kıpçak sahrasından Irak sonlarına kadar ulaştığı"⁴³, bu bölgelerde hüküm süren Şam, Diyar-ı bekr, Rabia, Musul, Cezîre, Yemen, Taif, Dımaşk ve Sis ülkelerinin meliklerinin, makamlarını emniyete almak için "her yıl" Sultan'ın huzuruna çıkararak durumları ve memleketleri hakkında bilgi verdikleri, fermân ve menşûrlarının yenilenmesini istedikleri bilinmektedir.⁴⁴ II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in ilk yıllarında da aynı durum devam etmiştir ki Simon de Saint Quentin'in verdiği bilgiler bu döneme aittir. Dolayısıyla her ne kadar müellifin verdiği bilgiler kısmî bir liste mahiyeti taşıya ve sıhhati hakkında bazı tereddütler olsa da söz konusu dönemde Türkiye Selçuklu ordusunda bulunan tâbi devletler ve tâbiyet hukuku hakkında genel bir hükme varmaya yardımcı olmaktadır. Simon de Saint Quentin'in verdiği diğer önemli ayrıntı ise tâbi devlet kuvvetleri ile ilgilidir. Müellifin verdiği bilgiye göre :

"Küçük Ermenistan kralı, Türk sultanına 300 mızrakla (lance) dört ay hizmet etmekle yükümlü tutuluyordu. Bunun yanı sıra Muhammed yasasını yılda iki kez en büyük kentte ilan etmeyi ve toprağında ortasında Sultan'ın yer aldığı parayı tedavüle sokmayı üstleniyordu.

⁴³ "Kaydın devamında şunlar söylenmektedir: "Bu bölgelerdeki Müslüman ve Hıristiyan emirler ile Şam melikleri kendilerini onun kölesi (gulâm) sayarlar, onun divânından ve dergâhından emir alırlardı. Sikkelerini, minberlerini ve ülkelerinin nakidlerini (nükud-i memalik), samimi dualar ve gerçek övgüler söyleyerek onun kutlu lakapları ve mübarek ismiyle şereflendirirdi... O'nun dergâhının hükümlerine uymayı, onu uygulamayı, ülkelerinin selameti, devletlerinin kalıcılığı, güç ve kuvvetlerinin devamı için gerekli sayarlardı. Vergileri, malları, hediye ve bağışları onlara hiçbir zarar vermeden ve hiç geciktirmeden devlet hazinesine (hazâne-i âmir) ulaştırırlardı. Eğer bir kimse o konuda ihmallik etse diğer sınır muhafızlarına (merzâbân) ve başkalarına ders olacak şekilde o davranışının cezasını ve kurallara uymamanın karşılığını görürdü." (İbn Bibî, s. 223-224)

⁴⁴ İbn Bibî, s. 228-229. (Cenâbî, Alâü'd-dîn Keykubâd'ın hâkim olduğu şehirler arasında Konya ve oraya bağlı bulunan yerler ile Aksaray, Kayseri, Aydın, Menteşe, Saruhan, Hamid, Germiyanogullarının ülkeleri, Gerede, Kastamonu, Ankara, Malatya, Maraş, Elbistan, Tokat, Amasya, Niksar, Erzincan, Sinop'u saymaktadır (Cenâbî Mustafa Efendi, *el-Aylemü'z-Zâhir fi Ahvâli'l-Evâ'il ve'l-Evâhir*, (Haz. Muharrem Kesik, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-Aylemü'z-Zâhir fi Ahvâli'l-Evâ'il ve'l-Evâhir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları İle İlgili Kısımın Tenkidli Metin Neşri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994., s. 20-21)

Namrun (Lambron) beyi, Sultan nereye isterse oraya gitmek zorunda olan 29 mızrağı (lance) onun emrine veriyordu.

Vatachius (Vatatzes) da 400 mızrakla (lance) onun hizmetinde olacaktı, Sultan ne zaman ve ne kadar isterse.

Trabzon beyi ona 200 mızrak (lance) veriyordu.

Haleb (Alapia) sultanı her istendiğinde 1000 mızrakla (lance) hizmetinde olacaktı.

Malatya, Ayntab (Antep) ve Mardin (Meredin) beyleri, Hama (Hameta) ve Hums (Camella), Şam (Damascus), Meyyâfârikîn (Monferanquin), Amman (Haman) emîrleri de bağlık sözleşmesi yaparak ve yemin ederek, herhangi bir düşmana karşı ellerinden geleni yapmayı üstlenmişlerdi.⁴⁵

Müellifin zikrettiği sayılar, İbn Bîbî'nin daha önceki dönemler için verdiği sayılardan oldukça azdır. Bunun yanında tâbî devlet kuvvetlerinin hepsinin de "lance" yani "mızrak" olarak nitelendirilmiş olması dikkat çekicidir. Bu kayıttan hareket eden bazı yazarlar, "lance" ifadesinin söz konusu kuvvetlerinin kullandığı silaha işaret ettiğini varsaymak suretiyle Simon de Saint Quentin'in kaydettiği bütün yardımcı kuvvetlerin "mızraklı asker" olduğunu yargısına varmışlardır.⁴⁶ Gerçekten de söz konusu kuvvetlerin silah ve teçhizatının tâbî hükümdar tarafından karşılandığı düşünülecek olursa, müellifin bu hususu belirtmek üzere "lance" ifadesini kullandığı akla gelebilir. Ancak bu yaklaşımdan hareket edildiği takdirde Türkiye Selçuklu ordusundaki bütün tâbî devlet kuvvetlerinin "mızraklı asker" olduğunu kabul etmek icap eder ki böyle bir yaklaşımın gerçekçi olmayacaktır.

Hâlbuki Ortaçağ Avrupası askerî literatüründe "lance" tabirinin "bir süvari ve bu süvariye bağlı savaşçı ve hizmetkârlardan oluşan bir birliği" ifade ettiği ve bir lance/mızrağın, ortalama beş savaşçıdan oluştuğu anlaşılmaktadır⁴⁷. Bu durumda

⁴⁵ Simon de Saint Quentin, (Türkçe terc), s. 51; Ayrıca bkz, Göksu, *a.ge.*, s. 186-188.

⁴⁶ Salim Koca, *Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür*, Ankara 2005, s. 114.

⁴⁷ Bir "lance"nin kaç savaşçıdan oluştuğu konusunda farklı kayıtlar bulunmaktadır. Mallet, XIV. yüzyılda Floransa'daki ücretli askerlerin aldığı ücretle ilgili verdiği bilgide üç kişiden oluşan bir "lance"nin yılda 40 filorin aldığını söylemektedir (Michael Mallet, *Mercenaries and Their Masters: Warfare in Renaissance Italy*, Totowa, New Jersey: Rowman and Littlefield, 1974, s. 136). Bazı yazarlar, tam teçhizatlı beş veya altı savaşçıdan oluştuğu söylerken (*Elements of Military Art and History*, (Ed. De La Barre Duparcq-Translated and Edited: Brig.-Gen. George W. Cullum) New York 1863., s. 105.; *Sir John Hawkwood (L'Acuto): Story of a Condottiere*, (Translated from the Italian of John Temple-Leader, Giuseppe Marcotti, by Leader Scott), (Published by T. Fisher Unwin), London 1889., s. 39.; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 346-347), bazıları da bu sayının değişik dönemlerde ve değişik ülkelerde farklılık gösterdiğini, bununla beraber üçten az, altıdan fazla olmadığını ifade etmişlerdir

Simon de Saint Quentin'in "lance" tabiriyle tek bir "mızraklı" askeri değil, ortalama "beş savaşçıdan oluşan bir birliği" kastetmiş olduğuna hükmedilebilir. Böylece müellifin kaydettiği tâbi devlet kuvvetlerinin hepsinin "mızraklı asker" olmadığı anlaşıldığı gibi bir "lance"nin tam teçhizatlı beş askere karşılık geldiği düşünülürse söz konusu kuvvetlerin sayısı da daha gerçekçi bir sayıya ulaşır.

Dikkat edilmesi gereken diğer bir husus da Simon de Saint Quentin'in verdiği rakamların, II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev dönemine ait olmasıdır. Daha önce de belirttiğimiz gibi tâbiyet muâhedelerinin muhtelif vesilelerle yenilediği, yenilenen her muâhedede daha önce belirlenmiş olan asker sayısının değişebildiği göz önünde bulundurulacak olursa, bu hususun önemi daha iyi anlaşılır. Esasen sadece Simon de Saint Quentin'in değil İbn Bibî'nin verdiği rakamların da hangi dönem için verilmişse o dönem için geçerli olduğu unutulmamalıdır. Şüphesiz yenilenen muâhedenâmelerde bir önceki muâhede ahkâmına sadık kalınmış olması da ihtimal dâhilinde bulunmakla beraber, bunu teyit edecek malumatta sahip değiliz. Dolayısıyla sözgelimi Kilikya Ermeni Krallığı'yla I. İzzü'd-dîn Keykâvus döneminde imzalanan sevgengnamede belirtilen asker sayısı ile Alâü'd-dîn Keykubâd veya II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev döneminde belirlenen asker sayısının farklı olması gayet doğal olup bunu kaynaklar arasındaki tutarsızlık gibi görmemek gerekir⁴⁸.

3. Tâbi Devlet Kuvvetleri ve Türkiye Selçuklu Ordusundaki Yeri

Gerek İbn Bibî'nin verdiği muâhedenâme örnekleri, gerekse Simon de Saint Quentin'in kayıtları üzerinde yaptığımız değerlendirmelerin, tâbi devlet kuvvetleriyle ilgili esasların tâbiyet antlaşmalarında belirlendiği, söz konusu kuvvetlerin sayısı, niteliği, ne zaman ve ne şekilde orduya katıldıkları, silah, teçhizat ve sair masraflarının karşılanması gibi hususlar hakkında umumî bir tablo oluşturmaya yeterli olduğu kanaatindeyiz. Ancak Türkiye Selçuklu Devleti'nin tâbiyetini kabul eden devletlerin, söz konusu muâhedenâme örnekleri ve Simon de Saint Quentin'in listesinde zikredilenlerden ibaret olmadığı, bunların dışında da birçok hükümdar veya emîrin muhtelif dönemlerde Türkiye Selçuklu tâbiyetini kabul ettikleri malumdur. Her ne kadar bu hükümdar veya emîrlerin hangi şart ve mükellefiyetler dâhilinde Türkiye Selçuklu tâbiyetini kabul ettiklerine dair fazla malumatımız olmasa da Türkiye Selçuklu ordusuna asker göndermeyi kabul ettiklerini gösteren kayıtlara rastlanmaktadır.

(Charles Mills, *History of Crusades: For the Recovery and Possession of the Holy Land*, I., London 1821., 127-128); Ayrıca bkz., David Nicolle, *Saladin and the Saracens: Armies of the Middle East 1100-1300*, (Osprey Military: Men-at-arms Series: 171), London 1986., s. 34.; Alessio Bombaci, "The Army of the Saljuqs of Rum", *Annali*, 38/4 (1978), 343-369., s. 352.

⁴⁸ Göksu, *a.g.e.*, s. 188-189.

Bu konudaki bir kayda Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde yapılan 1224-1225 tarihli Suğdak Seferi'nde rastlanır. İbn Bibî'nin kaydına göre Melikü'l-Ümerâ Hüsâmü'd-dîn Çoban kumandasındaki Türkiye Selçuklu ordusu, Karadeniz'i geçip⁴⁹ Suğdak'a yaklaşıncı, Suğdaklılar endişeye kapılmışlar ve Hüsâmü'd-dîn Çoban'ı karşılamak üzere bir elçi göndermişlerdir. Elçinin getirdiği mesaj şu şekildedir: “Biz cihan padişahının kullarıyız. Onun büyük bir orduyu bu sahile göndermesinin sebebini bilmiyoruz. Eğer bâc'ı ve geçiş resmini (resm-i bâc ve ubûr) ödemekte ihmal davrandıysak, bırakın onu fazlasıyla telafi edelim. Fermâna uyararak bu zor işi kolaylaştıralım. Eğer Rus tarafına gitmek istiyorsanız, selvi boylu yiğitlerimizi seçip alet ve edevâtlarıyla size gönderelim de onlar, askerlikte ve kullukta görevlerini yapıp, Sultan'ın düşmanlarına kılıç sallasınlar ve onun yolunda canlarını feda etsinler.”⁵⁰

Elçi bu mesajla beraber “ordunun geri dönmesi halinde kusurlarının karşılığını imkân nisbetinde ödeyeceklerini, ‘kulluk’ rüsümünü yenileyip galiz yeminler ve sağlam anlaşmalarla pekiştireceklerini söylemiş ve buraya kadar zahmet çekmiş olan ordunun ‘nal baha’sı’⁵¹ 50.000 dinar ödeyebileceklerini” belirtmiştir. Ancak bu ifade Hüsâmü'd-dîn Çoban'ın hiddetlenmesine sebep olmuş ve elçiye “orduyu buraya savaş pazarını altın karşılığında satmak için bu tarafa gelmediğini, her gelen elçinin boş sözlerine aldanıp işinden vazgeçmeyeceğini, Sultan'dan aldığı fermân uyarınca hareket edip bu fermândan yüz çevirenleri cezalandırıp itaat edenleri ödüllendireceğini” söyleyerek elçiyi geri göndermiştir.⁵²

Anlaşıldığı kadarıyla Suğdaklılar, Türkiye Selçuklu Devleti'ne itaatlerini arz etmek ve klasik tâbîyet şartlarını kabul ettiklerini bildirmek suretiyle daha önce de örneklerine rastladığımız bir muâhede yapmak istemiş ancak bunda başarılı olamamışlardır. Bununla beraber Kıpçak Meliki'nin mağlup edilmesi⁵³ ve Rus Meliki'nin itaatini arz etmesinden sonra Suğdak'ı kuşatan Türkiye Selçuklu kuvvetleri karşısında fazla dayanamamışlar ve diğer tâbîyet şart ve mükellefiyetleriyle beraber⁵⁴ “istendiği zaman savaşçı yiğitlerle saltanat hizmetine katılmayı” kabul ederek

⁴⁹ Metinde Hazar Denizi denilse de doğrusu Karadeniz'dir.

⁵⁰ İbn Bibî, s. 311.

⁵¹ Nal-baha hakkında bkz., Erdoğan Merçil, “Nal-baha ve Kullanılışına Dair Örnekler”, *Belleken*, LX/227, (1996), s. 21-32.

⁵² İbn Bibî, s. 312-313.

⁵³ İbn Bibî'nin bu mücadele esnasında Kıpçak kuvvetlerini Türk, Selçuklu ordusunu ise Rum ordusu olarak nitelendirmesi dikkat çekicidir (İbn Bibî, s. 314-318)

⁵⁴ İbn Bibî, kaydına göre Suğdaklılar şunları söylemişlerdir: “Her yıl buyurduğunuz miktarda haraç ödeyelim. Bize yükleyeceğiniz bâc'ı verelim, bu diyarda alınan veya kaybolan tüccar mallarını araştırıp bulalım ve onları sahiplerine iade edelim. Askerlerin emirlerinden, huzurun büyüklerinden

Türkiye Selçuklu Devleti'nin tâbiyetini kabul etmek zorunda kalmışlardır.⁵⁵

İbn Bîbî'nin kayıtlarından, Suğdaklılarla bir tâbiyet antlaşması yapıp yapılmadığı açıkça anlaşılammaktadır. Ancak diğer tâbi devletler gibi Suğdaklılarla da bu tür bir antlaşmanın yapılmış olması muhtemeldir. Hatta bu sefer sonrasında Türkiye Selçuklu tâbiyetine giren Kıpçak ve Rus Melikleriyle de benzer antlaşmaların yapılmış olması icap eder ki bu olaydan sonra Türkiye Selçuklu ordusunda karşımıza çıkan Rus ve Kıpçak askerlerinin, bu melikler tarafından gönderilen tâbi devlet kuvvetleri oldukları söylenebilir.

Tâbi meliklerin Türkiye Selçuklu ordusuna asker göndereceklerini beyan etmelerine dair bir başka örnek de yine Alâü'd-dîn Keykubâd dönemine aittir. İbn Bîbî'nin kaydına göre Alâü'd-dîn Keykubâd, Türkiye Selçukluları'nın sadık tâbilerinden Erzincan Mengücek Beyi Behrâm Şâh'ın⁵⁶ ölümünden sonra (1225) yerine geçen, fakat tâbiyet şart ve mükellefiyetlerine⁵⁷ aykırı hareketlerde bulunan Alâ'üd-dîn Dâvud Şâh üzerine yürüyüp Erzincan'ı doğrudan Türkiye Selçuklu Devletine bağladıktan sonra (1228)⁵⁸, orduyu Dâvud Şâh'ın kardeşi Melik Muzafferü'd-dîn Muhammed'in idaresindeki Kogonya (Şebinkarahisar) ve Melik Rük-nü'd-dîn Cihan Şâh'ın idaresinde bulunan Erzurum'a yollamıştır. Orduya, hiçbir

bu ülkenin emîrlğine veya zeamete tayin edeceğiniz kimseye can u gönülden hizmet edelim. Kendi öz çocuklarımızı rehin olarak padişahın dergâhına gönderelim. Bizden görev istendiği zaman savaşçı yiğitlerle saltanat hizmetine katılalım. Bu sözlerin aksine davranırsak, kanımız, malımız, çocuklarımız size helal olur” dediler (İbn Bîbî, s. 328)

⁵⁵ Bir cami inşa edilen, kadı, imam ve müezzinler gönderilen Suğdak'ta Selçuklu hâkimiyetinin ne kadar devam ettiği kesin olarak bilinmemektedir. Bununla beraber Moğolların bölgeyi tekrar ele geçirdikleri 1239 yılına kadar devam ettiği tahmin edilebilir. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 359; Bu sefer hakkında toplu bilgi için bkz, A. Yakubovski, “İbn-i Bîbî'nin XIII. Asır başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikâyesi”, (Çev. İsmail Kaynak), *AÜ DTCFD*, XII (1954), s. 207-226.; Uyumaz, *a.g.e.*, s. 34-38.

⁵⁶ Behrâm Şâh, altmış yıl (1165-1225) boyunca Selçuklulara tâbi bir bey olarak kalmıştır (İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s. 441)

⁵⁷ İbn Bîbî'nin verdiği bilgiye göre Alâü'd-dîn Dâvud Şâh'la imzalanan ahidnâme şu şekildeydi: “Dâvud şâh, içtenlikle aramızdaki anlaşmaya uyar, bizim düşmanlarımıza dostluk göstermez, aramızda olan gizli anlaşmazlıkları bildiren mektupları ülkelere göndermez, garaz sahiplerinin ve kışkırtıcıların asılsız sözlerine kulak asmaz, içini dışını bize bağlılık ilkeleriyle süslerse, bizden yardım, destek, makam ve mevki görür. O zaman ülkemizin sübaşı (serleşker) ve komutanlarının (sipehdâr) niyetleri ve hırsları, onun ülkesinin ve adamlarının üzerinden uzak olur. Eğer kaleme aldığımız bu kendisinden beklenen şartların dışına çıkarsa, layık olduğu cezaya çarptırılır.” (İbn Bîbî, s. 351-352).

⁵⁸ Bölgenin idaresi Melik Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'e verilmiş ve böylece Erzincan'daki Mengücek hanedanı son bulmuştur (İbn Bîbî, s. 359.; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s. 441); Ebu'l-Ferec, II., s. 525.; Turan, “Anatolia in the Period of the Seljuks and the Beyliks”, s.247.; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2001, s. 83-84.; Uyumaz, *a.g.e.*, s. 41-44)

şekilde halka zarar verilmemesini emreden Sultan, Melik Rüknü'd-dîn Cihanşâh ile Melik Muzafferü'd-dîn'in bu hareket karşısında nasıl bir tavır alacaklarını beklemeye başlamıştır.⁵⁹ İşte bu sırada Sultan'ın askerlerinin ülkesine girdiğini ve bazı yerlerin saltanat divânının yönetimine geçtiğini öğrenen Erzurum Hâkimi Melik Rüknü'd-dîn Cihan Şâh, bir yandan çok miktarda hediye ve yolluk hazırlayarak ordunun emîrlere yollarken, diğer yandan da büyük emîrlere birini de Sultan'a göndererek itaatini arz etmiş, bağlılık ve kulluk yolundan çıkmayacağını belirtmiş ve bu cümleden olmak üzere "istendiği zaman yardımcı kuvvet göndereceğine" dair vaatte bulunmuştur.⁶⁰

4. Selçuklu Hanedanına Mensup Meliklerin Durumu

Bu kaydın bizim açımızdan en önemli tarafı, "istendiği zaman yardımcı kuvvet göndereceğini" vaat eden emîrin, bir Türkiye Selçuklu meliki oluşudur. Şöyle ki; Büyük Selçuklularda, hanedan üyesi meliklerin idaresinde bulunan "birinci kategoriden vasal devletler" teşekkül ettiği ve bu durumun Türk hâkimiyet geleneği neticesinde ülkenin hanedan azası arasında üleştirilmesinden ileri geldiği malumdur. Büyük Selçuklu Devleti'nin birinci kategoriden vasalı olarak ortaya çıkıp daha sonra müstakil hale gelen Türkiye Selçukluları da söz konusu geleneği devam ettirmiş ve ülkeyi, hanedan azası arasında taksim etmişlerdir. En bariz örneğine II. Kılıç Arslan döneminde rastladığımız bu taksim geleneği neticesinde muhtelif bölgelere gönderilen Selçuklu meliklerinin, Türkiye Selçuklu Sultan'ı karşısındaki hukukî durumları incelendiğinde, klasik vasallık şart ve mükellefiyetlerine bağlı oldukları görülür. Nitekim vaktiyle Nejat Kaymaz tarafından da belirtildiği üzere⁶¹ söz konusu meliklerin kendi merkezlerinde, biraz daha küçük çapta olmakla beraber, tıpkı payitahttaki gibi bir teşkilâta, maiyyetinde, yine aynı payitahttakine benzer bir askerî ve sivil idare kadrosuna, hâkimiyet alâmetlerine⁶² sahip oldukları,

⁵⁹ İbn Bibî, s. 359-360.

⁶⁰ İbn Bibî kaydın devamında şunları söylemektedir: "Elçi saltanat huzuruna varıp, sözlü ve yazılı mesajları iletip hediyeleri arz edince Sultan, onu sonsuz merhamet ve cömertlik kapsamına aldı. Melik'in isteğini yerine getirerek Erzurum mülkünü ona verdikten sonra "Bundan sonra ordu, onun bölgesine girip dolaşmasın" diye fermân çıkardı. Ordular, saltanat bargâhının hükmüyle yağma ve talandan döndüler. O zaman Melik Rüknü'd-dîn'in korku ve endişesi kayboldu." (İbn Bibî, s. 360-361).

⁶¹ Nejat Kaymaz, "Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitanda İdare Mekanizmasının Rolü (I)", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/2-3 (1964), s. 114-115.

⁶² Tokat Meliki Rüknü'd-dîn Kılıç Arslan, I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'i tahtan indirmek üzere Konya'ya hareket ettiği sırada, askerlerini, "onun cihângîr çetresinin gölgesinde (ظلال چتر جهانگیرش)" toplamıştı (İbn Bibî, s. 31).

kendi adlarını taşıyan sikkeler bastırıp⁶³, kitabeler yazdırdıkları⁶⁴, birbirleriyle ve civardaki devletlerle serbestçe askerî ve siyasî münasebetlere giriştikleri, buna karşılık her yıl Sultan'ın huzuruna çıkarak itaatlerini arz etmek⁶⁵, hutbede ve sikkede⁶⁶ Sultan'ın adını zikretmek ve icap ettiğinde Türkiye Selçuklu ordusuna asker göndermek⁶⁷ gibi tâbiyet şart ve mükellefiyetlerini yerine getirdikleri görülmektedir.

Bununla beraber Türkiye Selçuklu meliklerinin hüküm sürdükleri bölgelerde kurdukları siyasî nizâmın, Büyük Selçuklu Devleti'ndeki birinci dereceden vassal devletlerle aynı mahiyette olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira hiçbir Türkiye Selçuklu melikinın Kirman Selçuklu Devletinin Kavurt, Suriye Selçuklu Devleti'nin kurucusu Tutuş veya Irak Selçuklu Devleti'nin kurucusu Mahmud bin Muhammed gibi ayrı bir siyasî irade haline geldiği, tasarrufunda bulunan bölgede bir hanedan veya siyasî teşekkül oluşturduğunu gösteren herhangi kayıt bulunmamaktadır.⁶⁸

Melik Rüknu'd-dîn Cihan Şâh'ın Sultan Alâü'd-dîn Keykubâd'a tâbiyetini arz ederek "istendiği zaman yardımcı kuvvet göndereceğini" vaat etmesi, Selçuklu meliklerinin de klasik vasallık şart ve mükellefiyetlerine tâbi olduklarını gösteren örneklerden biri olası sebebiyle dikkat çekicidir. Daha önce de belirttiğimiz gibi diğer meliklerin de söz konusu şart ve mükellefiyetlere bağlı olduklarına dair bazı bilgilere rastlanmakla beraber, Melik Rüknu'd-dîn Cihan Şâh'la ilgili bu kayıt "as-

⁶³ Nejat Kaymaz'ın da belirttiği gibi ("İdare Mekanizmasının Rolü I", s. 114 n), melikler sadece mahalli tedavül kıymetini haiz bulunan bakır paralar basturabilmişlerdir. (Bkz., *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmîyye Kataloğu*, IV, s. 118-124; *Takvîm-i Meskûkât-i Selçûkiyye*, s. 9-14)

⁶⁴ Mesela Kayseri'de II. İzzü'd-dîn Kılıç Arslan'ın oğullarından Kayseri Meliki Nureddin Sultan Şâh'ın 589/1193 tarihli kitabesinde babasının ismi dahi geçmemektedir (Halil Edhem (Eldem); *Kayseriyye Şehri*, (Haz. Kemal Göde), Ankara 1982., s. 30-31). Aynı şekilde Melik Muğisü'd-dîn Tuğrul Şâh'ın da Bayburt Kalesi'nde üç kitabesi bulunmaktadır. Bu kitabelerden birinde "sultan", diğer ikisinde ise "melik" unvanı mevcuttur (Halil Edhem, a.g.e., s. 41 n).

⁶⁵ *Takvîm-i Meskûkât-ı Selçûkiyye*, s. 11, 13. (İbn Bibî'nin kaydına göre melikler, "her yıl bir defa babalarının huzuruna gelirler, hizmet için gerekli şartları yerine getirdikten sonra arzularına kavuşmuş, amaçlarına ulaşmış olarak atlarını kendi topraklarına sürerlerdi." (İbn Bibî, s. 22).

⁶⁶ J. C. Hinrichs, "Erzurum Selçuklularının Sikkeleri", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı: 6 (1976), s. 163-178.; İbrahim Artuk, "Alâü'd-dîn Keykubâd'ın Meliklik Devri Sikkeleri", *Bellelen*, XLIV/174 (1980), s. 265-271.

⁶⁷ Daha önce belirttiğimiz gibi Erzurum Meliki Rüknu'd-dîn Cihan Şâh, Alâü'd-dîn Keykubâd'a istendiği zaman askerî kuvvet göndereceğini taahhüt etmiştir (İbn Bibî, s. 360)

⁶⁸ Bazı batılı yazarlar, II. Kılıç Arslan'ın oğullarından Muğisü'd-dîn Tuğrul Şâh'ın Erzurum'da 14 yıl süren hâkimiyetini, Türkiye Selçuklu hâkimiyeti dışında müstakil bir hükümet gibi değerlendirmişlerse de bu tür bir yargının yanlış olduğu ortadadır (*Takvîm-i Meskûkât-i Selçûkiyye*, s. 14-15)

ker gönderilmesi” konusunun da bu mükellefiyetlere dâhil olduğunu gösteren sayılı mehazlardan biri olması bakımından önem arz etmektedir⁶⁹.

Sonuç

Tâbi devletler ve tâbiyet hukuku meselesi, sair Ortaçağ devletleri gibi Türkiye Selçuklu devletinin de siyasî, idarî ve askerî işleyişlerini anlama konusunda son derece önemlidir. Ancak Ortaçağ Türk tarihinin hemen her meselesinde olduğu gibi bu konuda da elimizde çok fazla bilgi mevcut olmadığından meseleyi kesin hatlarıyla ortaya koymak oldukça zordur. Bilhassa metbu hükümdar ile tâbi melik veya emîr arasında imzalandığı bilinen tâbiyet anlaşmaları, sevgendnâme veya ahidnâmelerin hiçbirinin orijinal nüshalarının elimize ulaşmamış olması, konunun esaslı bir şekilde izahını adeta imkânsız hâle getirmektedir. Bununla beraber döneme ait sikkeler hangi melik veya emîrin hangi tarihlerde Türkiye Selçuklu Devleti'ne tâbi olduğu hakkında bilgi verdiği gibi, diğer yazılı eserler de yine tâbi melik ve emîrler, bu melik ve emîrlerle yapılan tâbiyet anlaşmaları ve tâbiyet hukuku hakkında malumat vermektedir. Söz konusu kaynaklarda yer alan kayıtlar, dikkatle incelenince görülmektedir ki, tâbi melik ve emîrlerin, metbû hükümdarlarına karşı yerine getirmek zorunda oldukları mükellefiyetler iki taraf arasında imzalanan anlaşmalar çerçevesinde belirlenip, yerine göre her sene yenilenen bu anlaşmaların aksine hareket edenler âsi sayılmaktadır. Bu anlaşmalarda belirtilen sair hükümler içinde en önemlileri, belirlenen miktarda vergi ve askerî kuvvet gönderilmesidir. Aralarında hanedana mensup meliklerin de bulunduğu tâbi devletlerden gelen vergi ve askerî kuvvet, genel yekûn içinde değerlendirildiğinde oldukça büyük yer tutmaktadır ki, bu durum, tâbi devletlerin, metbû devletin siyasî ve idarî yapısı kadar mâli ve askerî işleyişi için de hayati bir öneme sahip olduklarını göstermektedir.

⁶⁹ Göksu, *a.g.e.*, s. 204-206.

KAYNAKLAR

- Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu*, IV., Kostantiniye 1321.
- Ahmed Ziya, *Meskûkât-ı İslâmiyye Takvîmi*, Konstantiniye 1328.
- Aköz, Alâaddin, “Karamanoğlu II. İbrahim Beyin Osmanlı Sultanı II. Murad’a Vermiş Olduğu Ahidnâme”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. Ü. Türkiyat Araş. Enst Yay., Sayı.18 (Güz 2005), s. 159-178.
- Alptekin, Coşkun, “Saltuklu Sikkeleri”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı:13 (Ahmed Zeki Velidi Togan Özel Sayısı), (1985), s. 293-296.
- Anna Komnena, *Alexiad*, (Çev. Bilge Umar), İstanbul 1996.
- Anonim *Selçuknâme*, (*Târîh-i Âl-i Selçûk der Anadolu*), Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III, (Neşr ve çev. Feridun Nafiz Uzluk), Ankara, 1952.
- Artuk, İbrahim, “Alâü'd-dîn Keykubâd’ın Meliklik Devri Sikkeleri”, *Belleten*, XLIV/174 (1980), s. 265-271.
- Asakawa, Kanichi, *The Documents of Iriki: Illustrative of The Development of the Feudal Institutions of Japan*, (Yale University Pres), New Haven 1929.
- Bahâ’ü'd-dîn Muhammed b. Mücyyed Bağdâdî, *et-Teveşşül ile’t-Teveşşül*, (Mukâbele ve Tashîh: Ahmed Behmenyâr), Tahran 1315.
- Bartusis, Mark C., *The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453*, (Philadelphia: University of Pennsylvania Press), 1992.
- Bloch, Marc, *Feudal Society*, II., (Translated by L. A. Manyon), Chicago 1961.
- Bombaci, Alessio, “The Army of the Saljuqs of Rum”, *Annali*, 38/4 (1978), s. 343-369.
- Bosworth, Clifford Edmund, *The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual*, (Edinburgh University Pres), Edinburgh 2004.
- Cenâbî Mustafa Efendi, *el-‘Aylemü’z-Şâhir fî Ahvâli’l-Evâ’il ve’l-Evâhir*, (Haz. Muharrem Kesik, *Cenâbî Mustafa Efendi’nin el-‘Aylemü’z-Şâhir fî Ahvâli’l-Evâ’il ve’l-Evâhir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları İle İlgili Kısımın Tenkidli Metin Neşri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994.
- Ebu’l-Ferec (Bar Hebraus), *Ebu’l-Ferec Tarihi*, II, (Süryaniceden İngilizceye Çev. Ernest A. Wallis Budge-İngilizceden Türkçeye Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yay., Ankara 1999.
- Elements of Military Art and History*, (Ed. De La Barre Duparcq-Translated and Edited: Brig.-Gen. George W. Cullum) New York 1863.
- Ersan, Mehmet, “Kilikya Ermeni Krallığı’nın Türkiye Selçuklularına Tâbiyeti

- Meselesi”, *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999., s. 301-315.
- Finlay, George, *History of Greece from its Conquest by the Crusaders to its Conquest by the Turks, and of the Empire of Trebizond 1204-1461*, Edinburg 1851.
- Ganshof, Francois Louis, *Feudalism*, (Translated by Philip Grierson), London 1996.
- Gök, Nejdet, Osmanlı Diplomatasında Bir Berat Çeşidi Olan Ahidnameler”, *Türkiye Günlüğü*, 59 (Ocak-Subat 2000-02), s. 97-113.
- Göksu, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK Yay, Ankara 2010.
- Halam, Henry, *View of the State of Europe During the Middle Ages*, I, Boston 1853
- Halil Edhem (Eldem), *Kayseriye Şehri*, (Haz. Kemal Göde), Ankara 1982.
- Hasan Enverî, *İstılâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selçûkî*, Tahran 2535., s. 254.
- Hinrichs, J. C., “Erzurum Selçuklularının Sikkeleri”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı: 6 (1976)., s. 163-178.
- Humphreys, R. Stephen, *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260*, Albany, State University of New York Press, 1977.
- İbn Bîbî (el-Hüseyin b. Muhammed b Ali el-Caferî er-Rugedî), *el-Evâmirü'l-Âlâ'iye fi'l-Umûri'l-Âlâ'iye*, Tıpkı Basım, (Önsöz ve fihristi haz. Adnan Sadık Erzi), TTK Yay., Ankara 1956.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh Tercümesi*, IX-XII, (Çev: Abdülkerim Özeydın), İstanbul 1987.
- , *et-Târîhu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye*, (Tahkik: Abdulkadir Ahmed Tukeymat), Kahire 1963.
- İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid*, (Türkçe terc. Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı), (Çev. Ahmet Savran), Erzurum, 1992.
- İsmail Gâlib, *Meskûkât-ı Türkmâniyye Kataloğu*, İstanbul 1311.
- Jean de Joinville, *The Memoirs of the Lord of Joinville*, (A New English Version Ethel Wedgwood), London 1906, (Türkçe terc., *Bir Haçlının Hatıraları*, (Çev: Cüneyt Kanat) Ankara 2002.
- Kâtib Ferdî, *Mardin Mülûk-i Artûkiyye Tarihi ve Kütâbeleri Vesâir Vesâik-i Mühimme*, (Neşr. Ali Emiri-Yay. Haz. Y. Metin Yardımcı), İstanbul 2006.
- Kaymaz, Nejat, “Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü (I)”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/2-3 (1964), s. 114-115.
- Kesik, Muharrem, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, TTK Yay., Ankara 2003.
- Kirakos, *History of the Armenians*, (Trans. Robert Bedrosian), Sources of the Armenian Tradion, New York 1986.

- Koca, Salim, *Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür*, Ankara 2005.
- , *Sultan I. İzzü'd-dîn Keykâvus (1211-1220)*, TTK Yay., Ankara 1997.
- Köprülü, M. Fuad, “Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları”, *Bellekten*, VII/27, (Temmuz 1943), s. 379-458.
- Köymen, Mehmet Altay, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I”, *DTCFD*, VIII/4 (1951), s. 537-648.
- , *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi V, İkinci İmparatorluk Devri*, TTK Yay., Ankara 1991
- , *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1993.
- Mallet, Michael, *Mercenaries and Their Masters: Warfare in Renaissance Italy*, Totowa, New Jersey: Rowman and Littlefield, 1974.
- Merçil, Erdoğan, “Nal-baha ve Kullanılışına Dair Örnekler”, *Bellekten*, LX/227, (1996), s. 21-32.
- Miller, W., *Trebizond the Last Greek Empire*, Amsterdam 1968., s. 18-25.
- Mills, Charles, *History of Crusades: For the Recovery and Possession of the Holy Land*, I., London 1821.
- Nicolle, David, *Saladin and the Saracens: Armies of the Middle East 1100-1300*, (Osprey Military: Men-at-arms Series: 171), London 1986.
- Nuhoğlu, Güller, *Beyhakî Tarihi'ne Göre Gazneliler'de Devlet Teşkilâtı ve Kültür*, (İÜ SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1995.
- Oppenheim, Lassa, *International Law: A Treatise, The Third Edition*, (Edited by Ronald F. Roxburgh), London 1920.
- Oppenheimer, Franz, *The State*, (Little, Brown, and Company), New York 1975.
- Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), TTK Yay., Ankara 1999.
- Palgrave, Francis Turner, *The Lord and the Vassal: A Familiar Exposition of the Feudal System in the Middle Ages*, (Publisher: John W. Parker), MDCCCXLIV (1844).
- Russell, Jeffrey Burton, *Medieval Civilization*, (New York: John Wiley and Sons), 1968.
- Saatçi, Tahsin, “Samsat'ta Türk İslâm Sikkeleri”, *X. Türk Tarih Kongresi (22-26 Eylül 1986)*, III., Ankara 1991, s. 941-943.
- Simon de Saint Quentin, *Histoire des Tartares*, (Türkçe terc., *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu*, (Çev. Erendiz Özbayoğlu) Antalya 2006.
- Sir John Hawkwood (L'Acuto): Story of a Condottiere*, (Translated from the Italian of John Temple-Leader, Giuseppe Marcotti, by Leader Scott), (Published by T. Fisher Unwin), London 1889.

- Smbat, *Chronicle*, (Trans. Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey 2005.
- Southern, R. W., *The Making of the Middle Ages*, (New Haven, CT: Yale University Press), 1953.
- Süryanî Patrik Mihail'in Vekâyinâmesi (1042-1195)*, II, (Türkçe terc., Hrand D. Andreasyan), Ankara 1944. (TTK Kütüp. No:44'de yayınlanmamış tercüme)
- Turan, Osman, "Anatolia in the Period of the Seljuks and the Beyliks", *The Cambridge History of Islam*, Vol.1/A, (Edited by Peter Malcolm Holt, Ann Katharine Swynford Lambton, Bernard Lewis), Cambridge 1970., s.246-247.
- , *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2001.
- , *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, İstanbul 2002., s. 305 n.).
- Uyumaz, Emine, *Sultan I. Alâü'd-dîn Keykubâd Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, TTK Yay., Ankara 2003.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Karamanoğulları Devri Vesîkalarından İbrâhim Bey'in Karaman İmâretî Vakfiyesi", *Belleten*, I/1 (1937)., s. 56-144.
- , *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1941.
- Vardan, *Compilation of History*, (Trans. Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey 2007. (Türkçe terc., "Cihan Tarihi", (Çev. Hrant D. Andreasyan), *Tarih Semineri Dergisi*, III, İÜEF, (1937), s. 154-255.
- Yakubovski, A., "İbn-i Bibi'nin XIII. Asır başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikâyesi", (Çev. İsmail Kaynak), *AÜ DTCFD*, XII (1954), s. 207-226.
- Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri*, III, ("Asya'dan Anadolu'ya İnen Rüzgar" Beylikler Dönemi Sikkeleri - "The Wind Blowing from Asia to Anatolia" An Exhibition of Beylik Period Coins), İstanbul 1994.

OSMANLI AİLESİNİN SAVAŞLARDA ŞEHİT OLAN ÜYELERİ

HALDUN EROĞLU*

Tam anlamıyla orta zamanlara ait bir imparatorluk olarak kurulan Osmanlılar, hükümdar ve onun etrafında yer alan yetişmiş bürokratik elitin oluşturduğu yönetim modeli ile idare ediliyordu. İmparatorluğun kuruluş aşamasında henüz eğitim kurumlarının tam anlamıyla oturmamış olması ve kurulan devletin yönetimi için gerekli olan donanımlı yöneticilere duyulan ihtiyaç, hanedana mensup üyelerin bu konuda önemli roller oynamalarını icbar kıldı. Savaşan akıncı beylerin ele geçirdiği yerlerin sancak haline getirildikten sonra hâkimiyetin tam anlamıyla tesisi için ailenin üyeleri sancakbeyi tayin edilerek bölgenin idaresi sağlanıyordu. Daha Osman'ın, oğullarından bu yönde istifade etmesinden itibaren başlayan bu uygulama sonraki dönemlerde sistemli ve kurumsal bir hale büründürülmüştü.¹

Buna rağmen Osmanlı tarihi çalışmalarına kısaca göz atıldığında ilk dikkat çeken tartışmanın aileye mensup üyelerin, hükümdarın ölümünden sonra kalkıştıkları saltanat kavgası ve bu kavganın sonucunda tahta oturan tarafından diğerleri hakkında verdikleri idam kararları olduğu görülür. Henüz Osman'ın aşiretin başına geçtiği zamanda ortaya çıkan ve aile içi iktidar kavgasının tipik bir örneği olan yeğen Osman ile amca Dünder'in çekişmesi Dünder'in öldürülerek bundan sonraki üç yüz yıllık Osmanlı tarihinde tahtın babadan oğula geçmesinin bir kural olmasına yol açacaktı. Bu hadise aynı zamanda Osmanlı tarihinde hanedan üyesi öldürülmesi meselesinin de başlamasına bir anlamda cevaz vermiş oldu. Osman'ın amcası ile olan çekişmesinin akabindeki yüz elli yıllık gelişmeler, II. Mehmed'in teşkilat kanunnamesine kardeş katlini bir kural olarak koydurmasına ve böylece meselenin hukukî bir zemine oturtulmasına yol açtı.² Gerek II. Mehmed'in kardeş katlini kanun haline getirmesinden önceki dönem gerek daha sonraki gelişmeler imparatorluğun ilk üç yüz yıllık tarihinde hanedan içi kavgaları ve ortaya çıkan

* Prof. Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, eroglu@ankara.edu.tr

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Haldun Eroğlu, *Osmanlı Devletinde Şehzadelik Kurumu*, Akçağ yay. Ankara 2004.

² Abdülkadir Özcan, "Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi ve Nizam-ı Alem İçin Kardeş Katli Meselesi", İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, c. 33, (İstanbul 1980-1981), s. 7-56; Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1996, s. 197-202.

iktidar-muhalefet ilişkisini her daim akılda tutarak ailenin erkek üyelerinin bir isyancı ya da tipik bir muhalif olarak görölmelerini ister istemez zorunlu kıldı.

Hanedan üyelerinin iktidar uğruna öldürölmeleri meselesinde, kardeş katlinin kanunnameye derc edilmesinden sonra gelinen nokta, aile mensuplarının hükümdarın ölümlüyle birlikte takındıkları tavırlarda çok ciddi bir değışime yol açtı. Zira bu kanunun hukukî bir niteliğe büründürölmüşünün, yaşanan tecrübeler istinaden, kargaşayı ortadan kaldırmaya yönelik bir uygulama olduğu düşünölsede esasında hanedan üyelerinin ölümlerinin mukadder olması dolayısıyla merkezi otoriteye karşı gelerek muhalif bir girişimde bulunmalarını mecburiyet haline getirmişti. Bu tarihi hakikatin müsebbibi, bizatihi iktidar ve onu ele geçirme arzusu ydu. Nitekim tarihi olayların seyri bu gerçeğı bütün açıklığıyla gözler önüne seriyor. Zira II. Mehmed ve halefi hükümdarların ölümlünden sonra yaşananlara bakıldığında kardeş katli kanununun amacının her ne kadar başlangıçta iktidarın el değıştirmesi sırasında yaşanan karmaşayı önlemek olsa da akabinde sözü edilen kanun maddesi, maksadın hâsıl olması şöyle dursun aksine devletin içine düştüğü kaotik durumun bizatihi kendisi haline geldi.

Bu kaotik durum zamanla öyle bir hal almıştı ki; tahtı ele geçirdikten sonra kardeşlerini ve yeğenlerini ortadan kaldırmaya yönelen yeni hükümdarın çabaları, diğere hanedan üyelerini sadece ölkede içlerinde başka bölgelere kaçmak zorunda bırakmıyor, aynı zamanda rakip devletlere sığınmalarına hatta onların saflarında Osmanlılara karşı yapılan savaşlarda ordu komutanlıkları bile yapmalarına yol açıyordu.

Muhalif Osmanlı hanedan üyelerinin bu kabil davranışları ve bunun doğruluğı ya da yanlışlığı üzerine yapılan tartışmaları bir tarafa bırakarak Osmanoğlu ailesine mensup olup da hayatını savaş meydanlarında rakipleri ile yapılan muharebelerde kaybederek şehit olanların varlığı bütün bu karmaşanın içinde kaybolup gitmektedir. Neticede hükümdar olamadan ve kardeş katli meselesine bağılı olarak öldürenlerin dışında Osmanlı fetihlerinde bizatihi yer alarak ordu saflarında komutan olarak görev yaptıkları sırada hayatını kaybeden aile üyelerinin varlığının tebarüz ettirilmesi şehzadelere dair var olan yargının olumlu yönde değışmesine katkı sağlayacaktır.

Osmanlı imparatorluğunun kuruluş aşamasında aileye üye olanların yaptıkları katkı son derece önemliydi. Özellikle kuruluş devrinde sadece aşiretin reisinin oğlu değil, onun yanında diğere aile mensupları da fetihler sırasında yöneticinin etrafında yer alarak askerî faaliyetlere komutan olarak katılıyor ve büyük yararlılıklar

gösteriyorlardı.³ Ertuğrul'un Osman, Gündüz ve Saru Yatı (veya Savcı) adlarındaki üç oğlu da Osman'ın aşiret reisliği döneminde kendisi ile birlikte kuracakları devletlerinin genişlemesi için önemli faaliyetlerde bulunmuşlardı. Kaynaklar daha Ertuğrul'un sağlığında oğullarından Saru Yatı'nın, Sultan Alaâddin'e gönderilerek kendilerine bir yurtluk yer vermesi konusunda elçilik görevinde bulunduğunu, bunun üzerine Anadolu Selçuklu Sultanı Alaâddin'in, Ertuğrul ve aşiretine Bilecik ve Karacahisar arasındaki Söğüt'e yerleşme izni verdiğini kaydediyorlar.⁴

Saru Yatı'nın babasından sonra da aşiretin başına geçen kardeşi Osman'ın yanında yer aldığı ve topraklarını genişletme sırasında ona destek verdiği anlaşılıyor. Hatta oğlu Bay (Uyal) Hoca da babasının yanında amcası Osman'ın fetihlerine katılarak Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşuna katkıda bulunan aile üyeleri arasında ilk sırada yerini almıştı. Osman'ın ilk savaşı olarak da bilinen ve ona pusu kuran İnegöl tekfuru ile yaptığı mücadelede kardeşi Saru Yatı ve oğlu Bay Hoca, aşiretin yeni liderinin en yakın silah arkadaşları arasında yer almaktaydılar. Osman'ın aşiretin başına geçtikten sonra yetmiş kişilik kuvveti ile Ermeni Beli'nde İnegöl tekfuruna yapacağı saldırının hazırlıkları onun askerî gücünün ne kadar küçük olduğunu gösterirken ve bu küçük birlik içerisinde aile üyelerinin varlığını hayli önemli kılıyor. Zira Osman'ın yetmiş kişilik küçük askerî birliğinin içinde kardeşi Saru Yatı ve onun oğlu Bay Hoca da bulunuyordu. Sayıca bir hayli az olan bu birlik ile İnegöl tekfuruna saldırı hazırlığında olan Osman'ın girişimini casusu vasıtasıyla öğrenen tekfur, ona pusu kurdu. Kaynakların verdiği bilgiden anlaşıldığı üzere Osman'ın da casusları vardı ve bunlardan biri olan Artun adındaki martolos İnegöl tekfurunun saldırıyı öğrendiğini ve buna karşılık ona pusu kurduğunu Osman'a bildirdi. Osman, casusundan pusu haberini alır almaz büyük bir süratle tekfurun pusu kurduğu yere doğru harekete geçti. Yetmiş kişilik piyade kuvvetiyle saldırıya geçen Osman'ın kuvvetlerine karşın İnegöl tekfurunun askerleri sayıca oldukça fazla idi. İnegöl tekfuru ile Osman arasında çok çetin geçen bu mücadele, Osman'ın yeğeni Bay Hoca'nın savaş meydanında hayatını kaybetmesine sebep

³ Haldun Eroğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşunda Hanedan Üyelerinin Rolü" *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 25, (Isparta/Mayıs 2012), s. 11-23.

⁴ Aşık Paşazade, *Osmanoğullarının Tarihi*, (Haz. Kemal Yavuz- M. A. Yekta Saraç), İstanbul 2003, s. 323; *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, (Giese Neşri), (haz Nihat Azamat), Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yay. İstanbul 1992, s. 9; *Anonim Osmanlı Kroniği(1299-1512)*, (Haz. Necdet Öztürk), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000, s. 10; *Râhî Tarihi*, (Yaşar Yücel- Halil Erdoğan Cengiz, Oxford Nüshası, Değerlendirme, Metnin Yeni Harflere Çevirisi, Tıpkı Basım ile Birlikte), TTK, *Belgeler* c. XIV, sayı 18 (Ankara 1992) s. 376; *Tevârih-i Cedid-i Mir'at-ı Cihan*, (Düzenleyen Atsız), İstanbul 1961, s. 35.

oldu. Saru Yatı'nın oğlu Bay Hoca'nın bu ilk savaşta hayatını kaybetmesi onun Osmanlı tarihinin aileye mensup ilk şehit unvanını almasına vesile olmuştu. Yapılan savaşın galibinin kim olduğu konusunda tam bir bilgi bulunmasa da Bay Hoca'nın şehitliği ve savaş sonrasında Osman'ın yaylaya çekilmiş olması en azından kazananın o olmadığına işaret ederken, ilk şehit Bay Hoca'nın cenazesi savaşın yapıldığı Ermeni Beli'nin dibinde yer alan Hamza Bey köyüne defnedilmişti. Bay Hoca'nın mezarının yanında bir kervansarayın bulunduğu bilgisi⁵ bu şehit aile üyesinin yol üstünde, ticari faaliyetlerin yoğun olduğu önemli bir yerleşim yerine defnedildiğini gösteriyor.

Oğlunu İnegöl tekfuru ile yapılan savaşta şehit veren Saru Yatı, daha sonra kardeşi Osman ile birlikte hareket etmeye ve savaşlara katılmaya devam etti. İnegöl tekfuru ile yapılan savaş sonrasında ve gördüğü rüyayı onun devlet sahibi olacağı şeklinde yorumlayan Edebalı'nın bu müjdesinden sonra Osman fetihlerine hız verme kararı almıştı. Edebalı'nın rüya yorumu sonrasında İnegöl'e gelen Osman, hemen yanındaki Kulaca hisarını ele geçirdi. Akıncı Türklerin bu başarısından rahatsız olan etraftaki düşmanlar, Karacahisar tekfuruna giderek Osman'ın bu fethinin kendileri için iyi olmadığını, eninde sonunda buraların tamamen Osman'ın liderliğindeki Türkler tarafından ele geçirilecek olunmasından korktuklarını, bu yüzden bir an önce harekete geçerek ona karşı hazırlık yapıp kuvvetlerini birleştirmeleri gerektiğini bildirdiler. Bu teklif ve Osman'ın kazandığı zafer karşısında Karacahisar tekfuru kayıtsız kalamadı ve kardeşi Kalanoz'u, oluşturduğu ordusunun başına geçirdi. Akabinde kısa bir süre önce Osman ile savaşan İnegöl tekfuruna güçlerini birleştirme teklifinde bulundu. Bu teklif sonucunda Karacahisar ve İnegöl tekfurlarının askerî birlikleri, Osman'a karşı hareket üzere bir araya gelerek toplandılar. Karacahisar ve İnegöl tekfurlarının askerlerinin Kalanoz'un önderliğinde toplandığını öğrenen Osman süratli bir şekilde hareket ederek savaşmak üzere İkizce'ye geldi. Daha sonra Tomoniç(Domaniç)'e geçen her iki ordu burada karşılaştılar. Yapılan savaşta henüz oğlunu yeni şehit vermiş bulunan Saru Yatı şehit oldu. Osman, yeğeni Bay Hoca'dan sonra şimdi de kardeşi Saru Yatı'nın şehit olduğunu öğrenince düşman kuvvetlerinin komutanı Kalanoz'un derhal yakalanmasını emretti. Osman, yakalanan Kalanoz'un, Saru Yatı'nın şehit edilmesine karşılık intikam amacıyla önce karnının yarılması sonra da it gibi gömülmesi emrini verdi. Kalanoz'un, Saru Yatı'nın şehit olmasına karşılık olarak

⁵ *Âşık Paşazade*, s. 324-325; Mehmed Neşri, *Kılâb-ı Cihan-Nümâ*, (Yay. Faik reşit Unat-Mehmed Altay Köymen), c. I, TTK yay. Ankara 1995, s. 81; İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, I. Defter, (haz. Şerafettin Turan), TTK yay. Ankara 1991, s. 86-87.

işkenceyle öldürüldükten sonra gömüldüğü yere *İleşeni* adı verildi. Osman, yapılan savaşta şehit düşen kardeşinin cenazesini Söğüt'te babasının yanına defnederken, Saru Yatı artık Osmanlı tarihinin ikinci şehit aile üyesi olarak tarihteki yerini almış oldu. Kaynaklar Saru Yatı'nın bir çam ağacının dibinde şehit olduğunu, ara sıra orada ışık görüldüğünü bu yüzden o ağaca *Kandilli Çam* adının verildiğini kaydederler.⁶ Öyle anlaşılıyor ki kurulacak olan imparatorluk için çok önemli olduğu anlaşılan bu ilk iki savaş Osman'ın önünü açarken kaderin bir cilvesi olarak baba Saru Yatı ile oğul Bay Hoca'nın çok kısa aralıkla arka arkaya şehit olmalarına sebep olmuştu.

Osman'ın hız kesmeden devam eden fetihleri sahip oldukları toprakların sınırlarını genişletirken, elde edilen başarılar bölgede yer alan Doğu Romalı şehir komutanlarını rahatsız etmişti. Zira kendi geleceklerinden endişe duydukları için birlikte hareket etme gereği hissettiler. Bu da Osman'a karşı ister istemez bir ittifak kurmaları sonucunu beraberinde getirdi. Bursa tekfurunun etrafında kurulan bu ittifakın içinde Edrenos, Kestel ve Kite tekfurları yer almışlardı. Adı geçen tekfurların birlikte hareket ederek oluşturdukları orduları Osman'a ağır bir darbe vurmak amacıyla harekete geçti. Ancak Osman durumdan haberdar olunca topladığı askerleri ile birlikte üzerine gelen orduya karşı hazırlığını yaptı. İlk çarpışma Koyunhisar'da oldu. İkincisi Dimboz'da gerçekleşti. Bursa civarında yapılan bu savaşı kazanan Osman olmuş, Edrenos tekfuru kaçarken, Bursa tekfuru kalesine sığınmak zorunda kalmıştı. Kestel tekfurunun savaş meydanında öldüğü bu önemli savaşta Kite tekfuru ise Ulubat tekfuruna sığınarak şimdilik canını kurtarabildi. Eline çok iyi bir fırsat geçtiğinin farkında olan Osman, Ulubat tekfurundan Kite tekfurunu istediğinde, Ulubat köprüsünden öteye geçmeme şartını kabul etmek kaydıyla istediği kişi kendisine teslim edildi. Ele geçirdiği Kite tekfurunu kalesinin önüne getiren Osman bu sayede Kite hisarını ele geçirme şansını yakalamış oldu. Kite kalesini ele geçirme başarısı gösteren Osman yaptığı anlaşma gereği Ulubat köprüsünden bir daha hiç geçmedi. Osman'ın dört kale tekfurunun güçlerini birleştirerek oluşturdukları güçlü kuvvet karşısında kazandığı bu zafer onun önünü açan en önemli savaştı. Daha önceki savaşlarda olduğu gibi bu savaşta da Osman'ın aile üyeleri onun yanında yer almışlardı. Bunlar kardeşi Gündüz ve oğlu Aydoğdu idi. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş tarihi olarak da kabul

⁶ *Âşık Paşazade*, s.327; *Neşri*, c. I, s. 85-87, İbn *Kemal*, I. Defter, s. 103; Hoca Sadettin, bu savaşta ölen kişinin Osman'ın diğer kardeşi Gündüz mü? Saru Yatı mı? olduğu konusunda şüpheye düşmektedir. Bkz *Tacü't-Tevârih*, c. I., (Sad. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1979, s. 31.

edilen Koyunhisar savaşında Aydoğdu şehit düşmüştü. Osmanlı tarihinin üçüncü aile şehidi olan Aydoğdu, Dimboz'dan Koyunhisar'a giden yol üstünde defnedildi. Hem ilk savaşlarda şehit düşmesi hem de aileye mensup olması bakımından Aydoğdu'nun mezarı ilerleyen zamanda bir ziyaretgâh halini aldı. O kadar ki mezar toprağının atıldığı suyu içenin sıtma ateşinden kurtulduğuna ve sancısı olan atın mezarın etrafında üç defa döndürülmesinden sonra ağrularından kurtulduğuna inanılmıştı.⁷ Oruç Bey'in Aydoğdu'nun mezarının *Türk Han Mezarı* olarak hala anıldığını kaydetmesi kuruluş devri aile üyelerine verilen önemin göstergesi olması bakımından altının çizilmesi gereken önemli bir husustur.⁸ 27 Temmuz 1302 tarihinde yapılan Koyunhisar Savaşı'nın tarihi⁹ hakkında Hoca Sadettin'in, Osman'ın savaştan kaçarak kalesine sığınan Bursa tekfurunun cezalandırılmak üzere kalesini kuşattığı (H 717) 1317 yılını vermesi bariz bir hataya işaret eder.¹⁰

İbn Kemal, aynı savaşta Aydoğdu ile birlikte gazilerin reisi olan babası Gündüz'ün de ölerək oğlu ile birlikte aynı anda şehadet şerbetini içtiği bilgisini veriyor.¹¹ Saru Yatı ve Bay Hoca'nın ardı sıra yapılan savaşlarda şehit olmalarından sonra Gündüz ve Aydoğdu'nun da Koyunhisar Savaşı'nda birlikte ölümleri Osmanlı tarihinde aile üyesi ikinci baba oğul şehadeti olmasının yanı sıra Osman için çok önemli iki destekçi ve savaşçısını daha kaybetmesi anlamına da geliyordu.

Osmanlı tarihinin diğer bir savaş şehidi, Orhan'ın oğlu Süleyman idi. Süleyman, Osmanlı tarihinin en önemli hamlelerinden biri olan Rumeli'ye geçişi gerçekleştiren ve Osmanlıların bölgeye yerleşmelerini sağlayan aileye mensup önemli bir şahsiyet idi. Karasioğlu Beyliği'nin ele geçirilmesinden sonra sancakbeyi olarak bölgeye tayin olunan Süleyman bundan istifade Rumeli topraklarına geçip sınırların genişlemesini sağlayarak tarihî bir fırsatın yakalanmasına sebep olmuştu. Osmanlı kaynaklarının hemen hepsi Rumeli'ye ilk geçişleri ve fetihleri gerçekleştiren Orhan'ın oğlu Süleyman olduğu konusunda ittifak halindedirler.¹² Süleyman, babası Orhan'ın isteği ile askerlerini Rumeli'ye geçirmiş ve böylece çok önemli bir

⁷ *Âşık Paşazade*, 343; *Tacü'l-Tevârih*, c. I, s. 40; *Anonim Osmanlı Kroniği*, s. 16; *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman* (Giese neşri), s. 14.

⁸ *Oruç Bey*, s. 30.

⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, TTK yay. Ankara 1995, s. 109; H. İnalçık, *Devlet-i Âliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, Türkiye İşbankası yay. Ocak 2010, s. 16-17

¹⁰ *Tacü'l-Tevârih*, c. I, s. 40-41.

¹¹ *İbn Kemal*, I. Defter, s. 151.

¹² *Neşri*, c. I, s. 173; *Tacü'l-Tevârih*, c. I, s. 87vd.; İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, II. Defter (yay. Şerafettin Turan), TTK yay. Ankara 1991, s. 96; Hadidi, *Tevârih-i Al-i Osman*, (haz. Necdet Öztürk), Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Yay. İstanbul 1991, s. 71 vd. *Seldûn-nâme (1299-1490)*, (haz. Necdet Öztürk), TTK yay. Ankara 2001, s. 52.

genişleme imkanı sağlamıştı. Neşri, Orhan'ın Rumeli'ye geçmeyi düşündüğünü, bu fikrini bir toplantı sırasında dile getirdiğini ve o sırada Karasi ilinde sancakbeyi olan oğlunun bundan haberdar olması ile Rumeli'ye Osmanlıların ilk adımlarını attıklarını kaydeder.¹³ Bunun gerekçesinin Rumeli topraklarının sahip olduğu siyasi, coğrafi ve ekonomik imkanların olduğunun altını özellikle çizmekte fayda var.¹⁴ Rumeli'nin sahip olduğu ekonomik ve siyasi imkanların varlığından haberdar olan Orhan ve etrafındakiler, Süleyman'ın önderliğinde yönünü Rumeli topraklarına çevirmiş ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu karmaşada taraf olarak bundan istifade etme başarısı göstermişti. Bu da Osmanlıların kalıcı olarak Rumeli'ye yerleşmelerine imkan sağladı. Bu amaca müteallik Süleyman ilk olarak Ece ve Evrenos beyleri, karşı kıyıya göndererek ele geçirilen bir kâfirden aldıkları bilgilerle bir gece yaklaşık seksen kişilik askerini iki gemi ile Rumeli'ye geçirip Çimbi kalesini ele geçirerek ilk adımı atmış oldu.¹⁵ Ancak Rumeli'de asıl kalıcılığı sağlayan olay, 1352 yılında Kantakuzenos'un imparatorluk tahtını ele geçirmek için Osmanlılardan askerî yardım istemesi ve bunun için lojistik bir üs olarak kullanılmak üzere daha önce Süleyman tarafından ele geçirilen Çimbi kalesine yerleşmesine müsaade edilmesi olmuştu.¹⁶ Rumeli'ye yerleşmeyi gerçekleştiren Süleyman babasının sağlığında Absuyu ve Aydos'da önemli askeri görevlerde bulunmuştu. Daha sonra İznikmid ve Taraklı Yenicesi'ne gönderilerek bölgenin ele geçirildikten sonra hakimiyetin tam anlamıyla tesisinde rol oynamıştı. Akabinde Karasioğlu topraklarının ele geçirilmesi ile birlikte Karasi sancakbeyi olarak görevlendirildi.¹⁷ Özellikle Taraklı Yenicesi'ndeki görevinde istikrarlı adaletli yönetim anlayışı bölge halkının ağızından Aşıkpaşazade'de "*Ne olaydı evvelden de bunlar bize hakim olalardı*" şeklinde biraz da abartılı bir biçimde akis bulacaktı.¹⁸

Süleyman'ın bu tecrübesi onun Karasi sancağındaki görevi sırasında Rumeli'ye geçişlerde kullanılmak üzere devreye girecekti. Osmanlı askerlerinin Rumeli'ye geçmesi ile birlikte başlatılan fetihler büyük bir yoğunlukla devam etti. Özellikle Tekirdağ ve Hayrabolu arasında süre gelen fetihlerle birlikte ele geçirilen yerlere ve hisarlara yerleştirilmek üzere Karasi vilayetinden göçer evlerin nakli,

¹³ *Neşri*, c. I, s. 173.

¹⁴ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. H. Eroğlu, *Osmanlılar Yönetim ve Strateji*, İstanbul 2006, s. 72vd.

¹⁵ *Anonim Osmanlı Kroniği*, s. 20; *Hadidi*, s. 71; *Neşri*, c. 1, s. 173-175; *İbn Kemal*, II. Defter, s. 112vd.

¹⁶ H. Eroğlu, *Osmanlılar Yönetim ve Strateji*, s. 76.

¹⁷ *Aşık Paşazade*, s. 362, 363 ve 372.

¹⁸ *Aşık Paşazade*, s. 369.

fetihler açısından önemli bir dönüm noktası oldu.¹⁹ Böylece Osmanlıların Rumeli'deki kâhçılığının temelleri Süleyman tarafından yavaş yavaş atılıyor, fetihlere devam ediliyordu.²⁰ Süleyman'ın Hacı İlbey'e Konur hisarını vermesi ve yanına Evrenos Bey'i bırakması önemli bir hamleydi. Zira her ikisini Dimetoka'yı almakla görevlendirirken kendisi de Hayrabolu ve Çorlu'ya akınlar düzenlemeyi sürdürdü. Süleyman bu bölgeye gidip akınlarını gerçekleştirdikten sonra döndüğü yer fetihlerin merkez üssü gibi kullanılan Gelibolu idi. Bütün bu gelişmeler ve fetihler devam ederken Süleyman da babasından sonra Osmanlı yönetimini ele almaya hazırlanıyordu. Ancak onun Rumeli fetihlerinin hız kesmeden devam ettiği sıradaki zamansız ölümü hesapları alt üst etti. Karamanî Nişancı Mehmed Paşa'nın hastalıktan öldüğünü belirtmesine rağmen,²¹ fetihlerle uğraştığı günlerde avlanmaktan geri durmayan Süleyman, vurduğu bir avın peşinde koşarken atının ayağının bir deliğe girmesiyle yere yuvarlandı. Ağır yaralanan Süleyman bu hadiseden kısa bir süre sonra hayatını kaybetti ve Osmanlı tarihinin akınlarda hayatını kaybeden beşinci aile üyesi oldu.²² Rumeli topraklarında fetihler yaparken şehit olan Süleyman, Bolayır'a defnedildi. Süleyman'ın Bolayır'a defnedilmesini Aydınoglu Umur Bey'in "*Şimden gerü sana destur yoktur kim gerü Anadolu'ya geçesün*"²³ demesine bağlı olarak Süleyman'ın vasiyetinin böyle olduğuna dair "*meğer Süleyman Paşa'ya ol hal vaki olmazdan öndin yanında olan gazilere vasiyyet etmişti kim;*"*Ben bu yakında dünyadan gidiserim. Beni bu vilayette Bolayır'da "defn eylen ve eğer kâfirler size üşerse kaçmayasız, Allah'a tevekkül idesiz, durasız. Hak te'alanın hükmetin göresiz diye ısmarlamuşdı. "Ve hem gayret idesiz benim ölümü kâfirlere aldırmayasız"* cümlelerini yazan kaynakların, devamında Süleyman'ın ölüm haberini alan kâfirlerin saldırıya geçtiğini, bunun üzerine Süleyman'ın adamlarının şehit şehzadenin tabutunu yüksek bir yerde duvar altına gömdüklerini, üstüne taş yığarak belirsiz hale getirdiklerini bildiriyorlar.²⁴

Öyle anlaşılıyor ki Rumeli'yi Osmanlılara açan ve ilerisi için çok önemli ve stratejik bir hamleyi gerçekleştirmiş bulunan Süleyman'a tıpkı diğer şehit aile üyelerinde olduğu gibi bir kutsiyet atfedilmiştir. Zira onun ölümünü haber alan ve Osmanlıların eline geçen bölgeleri geri almak üzere saldırı düzenleyen kâfirlerin sayıca fazla olmalarına rağmen yenilerek çekilmek zorunda kalmaları üzerine, bu

¹⁹ *Âşık Paşazade*, s. 376-377; Neşri, c. I, s. 181.

²⁰ H. İnalçık, *Devlet-i Âliyye*, s. 50vd.

²¹ Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa, *Tevârihü's-Selatini'l-Osmaniyye (Osmanlı Sultanları Tarihi)*, *Osmanlı Tarihleri I*, (çev. Konyalı İbrahim Hakkı), İstanbul 1949, s. 346.

²² *Âşık Paşazade*, s. 378-379; Neşri, c. I, s. 185-187.

²³ M. Halil Yinanç, *Düsturname-i Enveri Medhal*, Evkaf matbaası, İstanbul 1930, s. 66.

²⁴ *Anonim Osmanlı Kroniği*, s. 23; *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, (Giese neşri), s. 20.

zaferi kazanan müslümanlara yardım eden bir alay boz atlıdan bahsedilmesi hayli ilginç. Kaynakların aktardığına göre bu boz atlılar, kâfirlere saldırarak onları yok etmişti. Kâfirler o kadar telaşlanmışlardı ki, bunların yerden mi çıktıklarını, yoksa gökten mi indiklerini anlayamamışlar ve nereden geldiği belli olmayan bu boz atlıları karşılarında görünce kolları kalkmaz, elleri tutmaz olmuştu. Bu anlatılar, bir taraftan Süleyman'ın şehit düşmesiyle Osmanlıların Rumeli'deki fetihlerine son vermek üzere harekete geçerek saldıran kâfirleri yok etmek üzere *kayıp erenle-*rin Allah tarafından gönderildiğine inanıldığını göz önüne sererken,²⁵ öte yandan Süleyman'ın mezarının vasiyetine uygun olarak Bolayır'da kaldığını, askerlerinin onun emirlerine harfiyen uyararak Rumeli topraklarını terketmediklerini, böylece Osmanlıların bölgedeki kalıcılığının temel sebebinin bu davranış olduğunu gösterir. Osmanlıların Rumeli'deki kalıcılığının göstergesi olan Süleyman'ın askerlerinin bu davranışı bir tarafa kaynaklardaki aktarılmış şekliyle bu hadise, Süleyman'ın şahsında Rumeli fetihlerine yüklenen kutsal rolü taçlandırmaya yönelik bir çabadan başka ne olabilir?

Osmanlılara Rumeli'nin kapılarını açarak bundan sonrası için çok önemli bir fırsat sunan Rumeli fâtihi Süleyman'ın ölüm tarihi konusunda farklı görüşlerin bulunması bu tarih üzerine hayli tartışma yapılmasına sebep olmaktadır. Bir gurup tarihçi, ölüm tarihini 758 (1357) olarak verirken²⁶, diğer gurup 759 (1359) olarak kaydeder.²⁷

Osmanlı tarihinin altıncı şehidi olarak kaynaklara yansıyan aile üyesi Bayezid'in oğlu Ertuğrul idi. Bayezid'in Ertuğrul, Süleyman, Mustafa, İsa, Musa, Mehmet ve Kasım olmak üzere toplam yedi oğlu olduğu bilinmektedir.²⁸ Osmanlı şehzadelerinin sancaklara gönderilerek idareci konumunda bölgenin yönetimine katkı yapmaları için sancakbeyliğinde bulunmaları prensibi doğrultusunda çocuklarından Ertuğrul'a, Saruhan'ı²⁹ daha sonra Karasi (Balıkesir) sancağını vermişti.³⁰ Emir Süleyman'a önce Aydın ili sonra Kastamonu³¹ ve nihayet Sivas

²⁵ *Anonim Osmanlı Kroniği*, s. 24; *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, (Giese neşri), s. 20-21.

²⁶ *Aşık Paşazade*, s. 379; *Hadîdî*, s. 8. Ayrıca bkz. Osman Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, TTK yay. Ankara 2007, s. 17.

²⁷ *Neşri* c. I, s. 187, *Oruç Bey*, s. 38.

²⁸ *Neşri*, c. I, s. 365; Ayrıca bkz. H. Eroğlu, Şehzadelik Kurumu, s. 62-63.

²⁹ *Neşri*, c. I, s. 339; *Anonim Tevârih-i Al-i Osman* (Giese neşri), s. 31.

³⁰ *Aşıkpaşazade*, s. 395.

³¹ *Neşri*, c. I, s. 323; *Ruhî Tarihi*, s. 394.

ele geçirilince burayı³² verdi. Diğer oğullarından Mustafa'yı Hamid İli ve Teke,³³ İsa'yı Antalya, Musa'yı ise Kütahya sancakbeyi yapmıştı. Mehmet ise Amasya'da idi.³⁴ Kasım henüz çok küçük olduğu için o sancakbeyi olamamıştı ve saray bulunuyordu.³⁵

Bayezid'in büyük oğlu Ertuğrul'un akıbeti üzerine yapılan tartışmaların temelinde kaynaklardaki bilgilerin farklılığı yatar. Zira daha hangi sancakta bulunduğu konusundaki ihtilafla başlayan bu mesele onun öldüğü tarih ve savaş üzerine yoğunlaşmaktadır. Zira Ertuğrul'un Aydın ili sancakbeyliği yaptığını Süleyman'ın ise Saruhan sancakbeyi olduğunu kaydedenler de bulunmaktadır.³⁶ Kaynaklar, Ertuğrul'un Menemen ovasında kışlayan Saruhanlı göçer evlerin var olan tuz yasağına uymamaları yüzünden Bayezid'e şikâyet edildiğini, bunun üzerine hünkârın, oğlu Ertuğrul'a emir vererek yasağı uymayan göçer evlerin Filibe'ye sürgün edilmesini sağladığını, hatta şimdi bütün Filibe ovasının bu göçürülenler tarafından meskûn olduğunu kaydetmeleri, onun Saruhan sancakbeyliğini doğruluyor.³⁷ Ankara Savaşı'na giden Bayezid'in yanına oğullarını da aldığını belirten Âşık Paşazade'nin, Süleyman'ı Aydın, Saruhan ve Karasi sancakbeyi olarak göstermesi³⁸ Ertuğrul'un ölümünden sonra buraların idaresinin ona bırakıldığını ortaya koymaktadır.

Ancak esas tartışma Ertuğrul'un nerede ve ne zaman öldüğü üzerinde yoğunlaşır. Zira Neşri'deki "*Vé Ertuğrul, atasının hayatında Kadı Burhaneddin vakasında Allah emrine varmışdı.*" kaydından hareketle Ertuğrul'un Kırkdilim savaşında (1392) şehit olduğu kabul edilegelmektedir. Neşri'nin kaydını mehas alan tarihçiler Ertuğrul'un ölümünü bu tarihe bağlama gayreti güderler.³⁹ Âşık Paşazade, Oruç Bey

³² *Aşıkpaşazâde*, s. 137; *Neşri*, c. I, s. 321; *Hadiâtî*, s. 132-133; *Anonim Osmanlı Kroniği*, s. 42; *Lütfi Paşa*, s. 49.

³³ *Solakzâde*, c.I, s. 99; Paul Wittek, *Menteşe Beyliği, 13-15'inci Asırda Garbi Küçük Asya Tarihine Dair Tetkik*, (çev. O. Ş. Gökyay), TTK yay. Ankara 1986, s. 85.

³⁴ İ. H. Uzunçarşılı, "Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri" *Bellelen*, XXXVI, sayı 156, (Ankara 1975), s. 661.

³⁵ *Neşri*, c. I, s. 365.

³⁶ *Hoca Sadettin* c.I, s. 196; *Solakzâde*, *Solakzâde Tarihi*, (haz. Vahid Çabuk), Kültür Bak. Yay. , c. I, Ankara 1989, s. 72.

³⁷ *Aşıkpaşazade*, s. 406; *Neşri*, c. I, s. 339.

³⁸ *Aşıkpaşazade*, s. 410.

³⁹ M. Halil Yinanç, "Bayezid I", *İA*, c. IV, s. 372, Ancak Yinanç, daha sonra kaleme aldığı anlaşılan yazısında Ertuğrul'un ölümünü, Timur ile yapılan muharebeden önce 1395-1396 yıllarına tarihlemektedir. Bkz. "Ertuğrul Çelebi" *İA*, c. IV s. 328; İ. H. Uzunçarşılı ise bu bilgiyi verirken dipnotunda-kaynakta isim geçmemesine rağmen-*Bezmi u Rezm*'i mehas olarak gösterir. Bkz. *Osmanlı Tarihi*, c. I, TTK yay. Ankara 1994, s. 277.

ve anonim tarihler ise Ertuğrul'un ölümünden hiç bahsetmezken bazıları da babasının sağlığında öldüğünü nakletmekten ileri gitmezler.⁴⁰

Osmanlı kaynaklarındaki birbiriyle çelişkili bilgilerin yanında Osmanlı Kadı Burhaneddin çekişmesini en ayrıntılı şekilde anlatan ve devri olaylarının en önemli kaynağı olan Esterabadi'nin *Bezm u Rezm* adlı eserinde Ertuğrul'un ya da herhangi bir Osmanlı ailesi üyesinin isminin hiç geçmemesi, onun Osmanlılar ile Kadı Burhaneddin arasında yapılan Kırkdilim savaşında (1392) öldüğü iddiasını mesbetsiz bırakmaktadır. Zira savaşı detaylarına kadar anlatan Esterabadi, Osmanlılar ile karşılaşan Kadı Burhaneddin'in askerlerinin sayısının çok fazla olmasından dolayı, sultanın onların tamamını teftiş etmeye bile zaman bulamadığını, iki ordunun karşılaşması sırasında çok çetin bir savaşın yaşandığını, kılıç darbeleleriyle kellelerin uçtuğunu, kısa sürede ortalığın kan gölüne döndüğünü, düzlüklerde ceset tepelerinin meydana geldiğini, bu durum karşısında Osmanlı ordusunun yorgun ve bitkin bir halde kaçarak kendilerini dağların kovuklarına gizlediklerini kaydederken, Bayezid'in herhangi bir oğlundan söz açmaması ilginç olduğu kadar şayet şehzade bu savaşta öldüyse bundan haberinin olmaması veya bunu önemsiz gördüğü sonucunu doğurmaz.⁴¹

Ertuğrul'un bu bilinmezliğini aydınlatmak için Timur'un Sivas şehrini kuşatması sırasında Osmanlı kuvvetlerinin başında Ertuğrul'un bulunduğu ve bu sırada şehit olduğu yönünde bilgiler veren Osmanlı tarihlerine bakmak gerekir. Sözcüleri Ruhi, Bayezid'in Malatya ve Erzincan'ı fethettiği yıla dair olayları anlatırken *"Bu tarih sekiz yüz üçüncü yılda(803/1400-1401) idi. Hem ol yıl Padişah-ı âlem penahın Ertuğrul nam oğlu vefat idiüb padişah-ı âlem anunçün begayet müteellim olub ol yıl bir gayri yere sefer olmayub adl ve dad itmeğle meşgul oldu."* kaydıyla şehzadenin öldüğü yıl olarak 1400 tarihini yer olarak ise zımnen Timur'un Sivas'ı kuşatmasını işaret eder.⁴² İbn Kemal de benzer şekilde bir kayıt düşerek şehzadenin ölümüne dair Timur'un Sivas kuşatmasını anlattığı kısımda şunları yazar; *"Ol esnada ki ... mezbur diyâr-ı meşhârın (Sivas) şehriyâr İsfendiyâr-ı rüzgâr, şehzâde-i kâmgâr Ertuğrul vefât etdi."*⁴³

Öte yandan Timur'un tarihçisi Nizameddin Şami, kaleme aldığı *Zafernâme*'de Sivas şehrinin Timur tarafından ele geçirilişi ile ilgili olayları verdiği sayfalarda

⁴⁰ *Hoca Sadettin*, c. I, s. 193; Gelibolulu Mustafa Ali; *Kıtabü'l-Tarih-i Künhü'l-Ahbar*, (hazırlayanlar Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ahmet Gül, İbrahim Hakkı Çuhadar) Kayseri 1997, s. 179.

⁴¹ Aziz. b. Erdeşir-i Esterabadi, *Bezm u Rezm*, (çev. Mürsel Öztürk), TTK yay. Ankara 2014, s. 389-390; Ayrıca bkz. Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi yay. Ankara 1970, s. 114vd.

⁴² *Ruhi Tarihi*, s. 397.

⁴³ *İbn Kemal*, IV. Defter, s. 375.

Mustafa isimli bir emirden bahseder⁴⁴ ve bunun Sivas'ın emiri olduğunu ve mertçe savaştığını ekler. Timur'un, on sekiz gün süren kuşatmada şehrin hisarın etrafına mancıklar kurduğunu ve surların dövüldüğünü, durumun vahametini anlayan Emir Mustafa'nın Timur'a yalvararak af dilediğini, kendisine gelen Mustafa ve şehrin şeyhleri ile kadısına Timur tarafından aman verildiğini, akabinde şehirde bulunan Ermenilerin ve dört bin kişilik süvari birliğinin kazılan kuyulara atılarak öldürüldüğünü anlatan kaynak Emir Mustafa'nın sonu hakkında suskun kalmıştır.⁴⁵

Batılı yazarların ve kaynakların bu olay ile ilgili yazdıklarına bakılırsa Zafername'de söz edilen Mustafa'nın Yıldırım'ın oğlu Ertuğrul olma ihtimalinden bahsetmeyi belki mümkün kılar. Zira Iorga ve Zinkeisen, Calcocondilas'a dayanarak Timur'un Sivas'ı kuşatmasında orada Yıldırım'ın oğlu Ertuğrul'un bulunduğunu, yaklaşık dört bin kişilik bir süvari birliğini komuta ettiğini, şehrin Hristiyan halkının, süvarilerle birlikte öldürüldüğünü belirtiyorlar.⁴⁶ Zafername'deki bilgilerle örtüşen batılı yazarların aktardıkları bu manada önemli. Zafername'de Mustafa olarak bahsedilen ve sonu ile ilgili bilgi verilmeyen kişi şayet Ertuğrul ise Zinkeisen'in Calcocondilas'a dayanarak verdiği esir alınan şehzadenin varlığına Timur'un üç gün dayanabildiği, sonrasında bir ata bağlanıp sürüklenerek feci bir biçimde öldürdüğü bilgisi ile tamamlanmış oluyor.⁴⁷ Zira Osmanlı hanedanının bir üyesine yakışmayan bir biçimde öldürülmesinin Bayezid'i çok etkilediği aşikâr. O yüzden İstanbul kuşatmasını kaldırıp bütün gücünü Timur ile yapılacak savaş için birleştirerek Anadolu'ya yönelmesi bu bakımdan açıklayıcıdır.⁴⁸ Ancak öncesinde Timur'un Sivas'a saldırı hazırlığını öğrendiğinde kısa süre önce Akkoyunlu Osman Bey'in Sivas'ı ele geçirme girişimine karşı Osmanlı ordusunun başında onu mağlûp eden⁴⁹ Süleyman'ı bu kez Timur'a karşı ağabeyi Ertuğrul'a yardım etmesi için Sivas'a göndermiş, ancak o, rakip ordunun sayısının fazlalığını görünce saldırmanın akıllıca olmadığını düşünerek babasının yanına dönmüştü.⁵⁰

⁴⁴ Nizamüddin Şâmî, *Zafername*, (terc. Necati Lugal), TTK yay. Ankara 1949, s. 261.

⁴⁵ *Zafername*, s. 262.

⁴⁶ Johann Wilhem Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Nilüfer Epçeli), c. I, s. İstanbul 2011, s. 269-270, N. Iorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Nilüfer Epçeli), c. I, İstanbul 2005, s. 288, İbn Arabşah bu sayıyı üç bin olarak veriyor. Bkz. *Acaibü'l-Makdur fi Nevaibü'l-Timur (Tarih-i Timurleng)* (Osmanlıca çeviri Nazmizâde Efendi), İstanbul 1377, s. 93.

⁴⁷ J. W. Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. I, s. 269-270.

⁴⁸ J. W. Zinkeisen, Calcocondilas'ın Ertuğrul'u övdüğünü ve yaşlıları arasında en güçlü olanın o olduğunu savaş sanatına yetenekli olduğu için Asya'da bırakıldığını, böylece iktidar gücünü daha etkili bir biçimde kullanmasına fırsat verildiğini kaydediyor. Bkz. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. I, s. 271.

⁴⁹ Ebu Bekr-i Tihranî, *Kütâb-ı Diyarbekriyye*, (çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı yay. Ankara 2001, s. 42.

⁵⁰ İbn Arabşah, *Acaibü'l-Makdur fi Nevaibü'l-Timur* s. 94.

Ertuğrul'un sonuna dair Osmanlı kaynaklarından Ruhî ve İbn Kemal ile örtüşen batılı kaynaklardaki bu bilgiler Bayezid'in içinde bulunduğu halet-i ruhiyeye delil teşkil eder. Sivas'ın Timur tarafından ele geçirilmesi ve oğlu Ertuğrul'un ölümü üzerine Bayezid'in çok kederli ve hüzünlü olduğu, bu yüzden de halk arasında onun üzüntüsünün dilden dile dolaştığı aktarılır. Hünkârın, Bursa da yaptırdığı bir imaretin inşaatının ihtiyaçlarını karşıladığı sırada bir çobanın ney (kaval) çalmasını işitince ona şu sözleri söylediğinin kaydedilmesiyle duygu dünyası faş ediliyor; “Çal bire çoban çal. Ne canın yandı, ne ciğerin yakıldı. Ertuğrul gibi oğlun mu öldü? Sivas gibi şehrin mi yıkıldı?”⁵¹

Hatta o kadar ki Bayezid'in bu iki elim olay karşısında içine düştüğü sıkıntıdan dolayı dünyadan el ayak çekerek büyük oğlu Süleyman'ı tahta geçirmeyi düşündüğü fakat Ertuğrul'un ölümünü bahane ederek korktu ve kaçtı denilmesinden çekindiği için bu fikrinden vazgeçtiği, oğlu Ertuğrul'un ve şehri Sivas'ın intikamını almak için Timur ile savaşmaya karar verdiği yönündeki fikirlerin varlığı⁵² tartışmalı olması bir yana Ankara savaşına bu denli hırslı ve azimli bir biçimden girmesinin kanıtı gibidir.

Öte yandan son zamanlarda yayınlanan bir İtalyan arşiv belgesi Ertuğrul'un iddia edildiği gibi 1392 yılında Osmanlılar ile Kadı Burhaneddin arasında yapılan Kırkdilim savaşından sonra hayatta olduğunu gösteriyor. E. Zachariadou, daha önce Teologo'da (Ayasoluk/Efes) yaşamış “*Hükümdâr Ertuğrul Bey (Herchogolbei) Çelebi, Teologo Hâkimi*” kitabının yazarı Efes'in soylu bir ailesine mensup Rum Kyr Michael Pyllis'in de kaydettiği bilgiyi doğrulayan bir belgeden bahseder. Bu belge 1396'da Teologo hâkiminin Sakız mavnası hâkimi Giovanni Giustiniani de Furneto'dan 562 Duka altın vergi aldığı bilgisini içermektedir. Zachariadou'nun bahsettiği ve Giovanni Bardi'nin tasdik ettiği 8 Şubat 1398 tarihli Sakız adası noterliği evrakı arasında yer alan bu belgeyi, Domenico Gioffrè neşretmiştir.⁵³ Zachariadou, I. Bayezid'e bağlı olan Aydın emirliğinin en önemli şehir olan Ayasoluk'ta görev yapan bu Osmanlı beyinin adının Herchogolbei olduğunu bu isimde Bayezid'in en büyük oğlu Ertuğrul'a çok benzediğini ileri sürer.⁵⁴ Ayrıca aynı Ertuğrul'un 19 Ağustos 1400 tarihinden biraz önce Girit'e elçi yolladığını Venediklilerle dostluk

⁵¹ *İbn Kemal*, IV Defter, s. 385.

⁵² Hayrullah Efendi, *Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Tarihi*, c 5, İstanbul 1277, s. 65

⁵³ Elizabeth A. Zachariadou, “Ertogrul Bey il savrano di Teologo (Efeso)” *Atti Della Societa Ligure Di Storia Patria, Nuovo serie V (LXXIX) Fasc I*, Genona, 1965, s. 155, (Bu metnin İtalyanca'dan çevirisini yapan Araş. Gör. Veysel Gökberk Manga'ya teşekkür ederim.)

⁵⁴ E. Zachariadou, “Ertogrul Bey il savrano di Teologo (Efeso)”, s. 156.

kurmayı planladığını ve babası öldükten sonra kendi kardeşlerine karşı savaşırken onların yardımına güvenip güvenemeyeceğini sorduğunu da ilave ediyor.⁵⁵

Batılı belge ve kaynakların şahitliği 1400 yılında Osmanlı ordusunun başında Timur'a karşı Sivas şehrini savunurken Timur tarafından öldürülerek hayatını kaybeden Ertuğrul'un şehit olduğunu gösteriyor ki yukarıda da belirtildiği gibi bazı Osmanlı kaynakları da bunu teyit ediyor. Bütün bunlar dikkate alındığında Ertuğrul'un ölümü meselesi ile ilgili olarak devrin kaynaklarındaki bilgilerin çelişkili olması meselenin tam anlamıyla vuzuha kavuşmasının önündeki en büyük engel gibi durmasına rağmen hem Osmanlı kaynaklarının bazılarında hem de batılı kaynaklarda yer alan bilgilerden Ertuğrul'un 1400 yılındaki Timur'un Sivas şehrini ele geçirmesi sırasında hayatını kaybettiği sonucunu kabul etmenin en doğrusu olduğu anlaşılıyor.

Osmanlı tarihinin yedinci savaş şehidi aile üyesi ise I. Bâyezid'in Ankara savaşında ölen oğlu Mustafa idi. Osmanlı hükümdarı I. Bayezid, Timur ile giriştiği amansız mücadele sonunda onunla 1402 yılında Ankara'da karşılaşmış ve bu savaşta kendisi esir düşerken diğer oğullarından Süleyman Mehmed ve İsa kaçmış; Musa, Timur tarafından esir alınmış, Mustafa ise hep tekrarlarına gelen haliyle kaybolmuştu.

Bu savaşa bütün gücüyle hazırlanan I. Bayezid, şehzâdelerini de yanında götürerek savaşta onlardan kol komutanı olarak faydalanmıştır. Bayezid'in hangi şehzâdelerini götürdüğü konusundaki ihtilafta bir gurup Osmanlı kaynağı Süleyman, Mustafa ve Mehmed'in götürüldüğünü kaydederken⁵⁶ başka bir gurup ise diğer iki oğlu Musa ve İsa'nın da bu savaşta yer aldığını ileri sürerler.⁵⁷ Öte yandan İbn Kemâl'in, Süleyman, Musa, Mustafa ve Mehmed'in götürüldüğünü yazmasına karşın⁵⁸ Bizans kaynaklarından Doukas; Süleyman, İsa, Mehmed ve Musa'yı savaş meydanında gösterirken iki küçük oğlu Mustafa ile Orhan'ı(Kasım?) Bursa'da bıraktığını kaydeder.⁵⁹ Ancak bu farklı görüşlerin rehberliğinde I. Bayezid'in

⁵⁵ Zachariadou, "Ertogrul Bey il savnro di Teologo (Efeso)", s. 158.

⁵⁶ *Âşık Paşazâde*, (haz. N. Atsız.) MEB yay. İstanbul 1992, s. 68-69, Neşri, c. I, s. 349-351, Oruç Bey, s. 59vd.; *Anonim Osmanlı Tarihi (1299-1512)*, s. 47; Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1341, s. 55.

⁵⁷ *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, (Giese neşri), s. 50; *Tacü'l-Tevârih*, c. I, s. 261-262; Gelibolulu Âli, *Kıtabü't-Tarih-i Künhü'l-Ahbâr*, (haz. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ahmet Gül, İbrahim Hakkı Çuhadar), Kayseri 1997, s. 151; *Solakzâde*, s. 99; *Ruhâ Tarihi*, s. 399.

⁵⁸ İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osman*, IV Defter, (haz. Koji Imazawa), TTK yay. Ankara 2000, s. 411vd.

⁵⁹ Doukas, *Decline and Fall Of Byzantium to the Ottoman Turks*, Wayne State University Press, Detroit 1975, s. 95. Bu Şehzâdenin adı bazı kaynaklarda Kasım olarak geçmektedir.

Timur'a duyduğu kin ve nefret dikkate alındığında Osmanlı hükümdarının savaşın kendisi açısından önemine istinaden şehzâdelerinden küçük olan Kasım dışında hepsinin götürmüş olması kuvvetle muhtemel.

Savaş için askeri düzeni oluşturan hükümdar Bayezid ordusunun sağ kolunda Süleyman'ı, sol kolunda ise Mehmed'i görevlendirmiş, diğer çocuklarını yanında merkezde tutmuştu.⁶⁰ Şehzâdelerin ordunun kol komutanlıklarında bulunmaları merasimden öteye bir anlam içermiyordu ve aslında askerî idaresi sağ kolda Kara Timurtaş'ta, sol kolda ise Hoca Firuz Bey'de bulunuyordu.⁶¹ Timur ordusunda ise ordunun sağ kolunda Timur'un oğlu Miranşâh Mirza yer almış, hemen önünde diğer oğlu Ebubekir Mirza yerleştirilmişti. Sol kolda Şahrüh Şah Halil ve Şah Hüseyin adlarındaki şehzâdeleri orduyu idare ediyorlardı. Mahmut Mirza ile seksen alay imdatçı (yardımcı) ile birlikte geriye bırakılmıştı. Ayrıca Timur, ordusunun önüne 32 tane fil dizmişti.⁶² İki ordu sayıca birbirlerine yakın düzeyde idi. Osmanlı ordusunun yetmiş bin civarında, Timur'un ordusunun ise bu sayıdan biraz daha fazla olduğu kabul edilmektedir.⁶³

Savaşın başlamasından önce Osmanlı şehzâdeleri ve devlet ileri gelenlerinin, Timur ordusunun dinlendiği sırada saldırı teklifi I. Bayezid tarafından geri çevrilmişti. Çünkü I. Bayezid, Timur'a çok güçlü bir kin duyuyor, cephe savaşı ile kazanılacak bir zafer arzuluyordu. Bu kibri, eline geçen fırsatı değerlendiremeyip karşılıklı bir savaşı tercih etmesine yol açmıştı. I. Bayezid'in şehzâdeleri ve devlet ileri gelenlerinin teklifini geri çevirmesi üzerine, iki tarafın orduları savaş düzenini aldıktan sonra savaşa başladılar.⁶⁴ Savaşın ilk hamlesi Timur'dan gelmiş, Miranşâh Mirza bu saldırıyı gerçekleştirmişti. Osmanlı sol kolundaki Sırp askeri buna karşılık verdi. Aynı şekilde hükümdarın bulunduğu merkeze İskender Mirza ile Mahmut Mirza saldırmış Osmanlı yeniçerisi bu saldırıya da karşılık vermişti. Ancak daha bu ilk saldırıda Osmanlı sağ kolunu idare eden Emir Süleyman'ın emrindeki askerler dağıldılar. Kendisine bağlı birliklerin kaçtığını gören Emir Süleyman ne yapması gerektiği konusunda Vezir Ali Paşa'nın görüşüne başvurunca ondan kaçması gerektiği cevabı almış ve savaş meydanını terk etmişti.⁶⁵ Emir Süleyman ile birlikte savaştan kaçanlar arasında Vezir Ali Paşa, Timurtaş Paşa, Evrenos Paşa ve

⁶⁰ *Künhü'l-Ahbâr*, s. 151.

⁶¹ Mükrimin Halil Yinanç, "Bayezid I", *İA*, c. II, s. 386.vd.

⁶² Bu sayı Zafernâme'de, "ateşbazlar, nefî-endâzlar ve ceybeler oturtularak teçhiz edilmiş birkaç fil" olarak verilmektedir. Bkz. *Zafername*, s. 305.

⁶³ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK yay. Ankara 1991, s. 28.

⁶⁴ *Lütfî Paşa*, s. 55.

⁶⁵ *Hayrullah Efendi*, c. V, s. 69.

Hasan Ağa da bulunuyordu.⁶⁶ Emir Süleyman yanındaki devlet erkâmı ile birlikte Bursa'ya geldi. Burada bulunan kız kardeşi Fatma ile en küçük kardeşi Kasım'ı Bizans imparatoruna gönderdi. Kendisi Bursa'da bulunan hazineyi ve hükümdarın haremını alarak Edirne'ye geçti⁶⁷ ve burada tahta oturarak kendi hâkimiyetini ilan etti.

Aynı şekilde sol kol kumandanı olan Mehmed de savaş meydanından yanındakilerle birlikte sancakbeyi olduğu Amasya'ya kaçmıştı.⁶⁸ Diğer şehzadelerin akıbetleri net olmamakla birlikte Zafernâme'de savaş sonrasında esir düşen Bayezid'in Emir Timur'a "*Evladım Musa ve Mustafa muharebede idiler. Ben daima onları düşünüyorum. Emir buyurulursa tahkikat yapılsın. Berhayat oldukları takdirde onların bana gönderilmesine müsaade edilsin. Bu da ayrıca bir lütuf olur*" dedi. Emir, emir buyurdu gittiler. Uzun uzadıya tahkikattan sonra Musa ismindeki oğlunu bularak Emir'e getirdiler. Emir onun kamından vazgeçerek babasına bağışladı ve kendisine hilat verdi"⁶⁹ şeklindeki kayıttan diğer oğlu İsa'nın da savaş meydanından kaçmış olduğu anlaşılıyor. Zira İbn Kemal de hükümdarla birlikte sadece Musa'nın esir düştüğünü kabul ediyor.⁷⁰

Bunun yanında savaş meydanında bulunan diğer şehzade Mustafa'nın kaybolduğu üzerine hemen hemen bütün tarihçilerin müttefik olduğu anlaşılmaktadır. Bu kayboluşun savaş sonrasında Anadolu'yu istila etmek için dağılan Tatarlar tarafından esir alınarak Timur'un Mustafa'yı Semerkand'a götürmüş olmasına bağlanmak istenmesine⁷¹ rağmen I. Mehmed ve II. Murat dönemlerinde ortaya çıkan düzmece Mustafa'nın gerçek Mustafa olmadığı muhakkak. Zira İbn Arabşah, Mustafa ile ilgili "*Mustafa bu mabeynde zayi ve meşkur olmayın otuz kadar Mustafa namında dermande-i bi-neva belayı müşabehet isim ile kaşte-i şimşir seh ve hata oldu.*" şeklinde vererek ölen Mustafa'nın yerine otuz kadar bu isimde kişinin ortaya çıktığını kaydediyor.⁷²

Bütün bunlara rağmen müddei Mustafalar arasında en önemlisi Rumeli'de ortaya çıkarak yanına-kaynakların biraz da abartılı olarak verdiği- elli bini atlı yirmi bini yaya olmak üzere toplam yetmiş bin kişi toplayabilen ve taht üzerinde hakkı olduğu iddiasıyla isyan eden idi. Hatta bu kişi Ankara savaşında yaralan-

⁶⁶ İbn Kemal, IV. Defter, s. 437; Lütfi Paşa, s. 55; Sicil-i Osmanî, c. I, s. 42.

⁶⁷ Anonim Osmanlı Tarihi, s. 56; Hayrullah Efendi, c. V, s. 72-73.

⁶⁸ Anonim Osmanlı Kroniği, s. 48; Lütfi Paşa, s. 55.

⁶⁹ Nizâmüddin Şâmi, Zafernâme, (Çev. Necati Lugal), TTK yay. Ankara 1949, s. 310

⁷⁰ İbn Kemal, IV. Defter, s. 435.

⁷¹ M. H. Yinanç, Düsturname-i Enveri Medhal, s. 96; İncalcık, Devlet-i 'Alîyye, s. 83

⁷² İbn Arabşah, s. 140.

dığını ve bunun delili olarak vücudundaki bir yarayı göstererek gerçekliğini ispat ederek adam toplamaya çalışıyordu.⁷³ Gerçi, Osmanlı hükümdarı Mehmed'in bu kişi için “*Mustafa ne benim babamın oğlu ve ne de benim kardeşimdir, bize de benzemiyor, zira benim öz kardeşim ölmüştür. Bunu iyi bilen insanlar ve Romalılar onun iradesine uymuyorlar*”⁷⁴ sözlerini sarf etmesi adı geçenin gerçek Mustafa olmadığını göstermesi bakımından son derece önemli.

Ancak buna rağmen Osmanlı tarihinin önemli sorunlarından biri haline gelen düzmece, II. Murat zamanında da Doğu Roma hükümdarı tarafından kullanılmaya devam edilmiş, sorunu kökünden halletmekten başka çaresi olmadığını gören II. Murat bunun için hemen harekete geçerek düzmecenin üzerine ordu göndererek onu yakalatmıştı. Bu düzmecenin sonu herkese ibret olması için halkın görebileceği bir yerde asılmak⁷⁵ ve cesedi çürüyene kadar kale burcunda öylece kalmak oldu.⁷⁶

Bütün bunlar esasında Mustafa'nın Ankara savaşının bilinmeyen bir yerinde ve bilinmeyen bir şekilde öldüğünü gösteriyor. İşte bu yüzden I. Bayezid'in oğlu şehzade Mustafa, Ankara savaşında hayatını kaybederek savaş meydanında ölen son Osmanlı hanedan üyesi olarak şehitler listesindeki yerini aldı.

Sonuç olarak, Osmanlı imparatorluğunun kuruluşunun temel dinamikleri arasında üst sıralarında yer alan en önemli unsurlardan biri de fetih ve bu yolla elde edilen toprakların idaresi idi. Özellikle başlangıçtaki fetihçi anlayışa bağlı olarak toprak kazanımı, etraftaki rakiplerin içinde bulunduğu muhataralı durumları dolayısıyla biraz daha kolay gibi görünse de yine de savaşçılara duyulan ihtiyaç hat safhadaydı. Bu bakımdan Osmanoğlu aile üyeleri, kuruluş felsefesine uygun olarak kendilerine yönetici olarak kabul ettikleri aile büyüğünün etrafında savaşçı özelliklerini göstermekten geri durmadılar. Her ne kadar Osmanlı tarihinde aile üyesi denildiğinde akla il olarak onların ölen yöneticinin yerine kimin geçeceği üzerine yaptıkları mücadele ve akabinde başa geçen tarafından öldürülmeleri gelse de henüz ilk yüz yıl içerisinde aileye mensup yedi üyenin yöneticinin etrafında yer alarak fetihler için yapılan mücadele sırasında savaş meydanlarında şehit olmaları hayli dikkat çekicidir.

⁷³ *Hoca Sadettin*, c. 4, s. 124-125; *Kühü'l-Ahbâr*, s. 328vd.; *Hadidi*, s. 157vd.; *Lütfi Paşa*, s. 79; Solakzâde, s. 203.

⁷⁴ *Gereğe Anonim Tarih*, s. 114-115.

⁷⁵ *Kühü'l-Ahbâr*, s. 331. M. Akman, *Osmanlı Devleti'nde Kardeş Katli*, Eren yay. İstanbul 1997, s. 162; D. Kantemir, Mustafa'nın kafasının kesilerek öldürüldüğünü yazar. Bkz. D. Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, (çev. Özdemir Çobanoğlu), İstanbul 1998, c. I, s. 132.

⁷⁶ *Neşri*, c. II, s. 561-563; *Anonim Osmanlı Kroniği*, s. 68-69.

Osmanlı ailesine mensup bir üyenin savaşlarda hayatlarını kaybetmeleri dönemin anlayışına bağlı olarak pek kolay kabul edilebilen bir durum olmadığı için şehidin mezarı bir türbe haline getirilerek kutsiyet atfedildiği anlaşılmaktadır. Zira hanedana mensup üyelerin Hristiyanlara karşı yapılan savaşlarda şehit olmaları, onların mezarlarına kutsal bir mana yüklenmesine yol açarken türbelerinin de hastalıklara iyi gelen mekânlar haline gelmesini sağlıyordu. Öte yandan bazı aile üyelerinin şehadetleri dolayısıyla bu savaşlarda Allah'ın gönderdiği atlı kuvvetlerin kazanılan savaşlarda Müslümanlara yardım ettiklerine bile inanılıyordu.

Osmanlı şehit aile üyeleri listesinde yer alan ve I. Bayezid'in Timur ile yaptığı mücadelede hayatlarını kaybeden iki oğlunun durumu ise diğerlerine göre daha farklı bir şekilde ifade edilegelmişti. Bayezid'in oğulları Ertuğrul ve Mustafa'nın akıbetleri konusunda kaynaklara yansıyan bilgiler, hem Müslüman bir devlet olan Timurîler ile yapılan savaşta şehit olmaları hem de Bayezid ile Timur arasındaki amansız rekabet dolayısıyla, sır perdesi ile örtülü gibidir. Ertuğrul'un nerede ve ne zaman şehit olduğu konusundaki muamma ile Mustafa'nın savaş meydanında birden bire yok olarak sonraki yıllarda ardı ardınca çokça düzme Mustafa'nın ortaya çıkmasının, aileye mensup bir üyenin savaşta düşmanlar tarafından öldürülmüş olmasının kabullenilememesinden başka bir açıklaması olamaz.

Osmanlı tarihinin kardeş katli meselesinin dar kapsamlı ve tartışmalı hali bir tarafta imparatorluğun ilk yüz yılında, kurucu aileye mensup üyelerinin, yöneticinin etrafında yer alarak savaşlarda silahlı güç ve yeteneğini kullanıp etkin olarak yer aldıkları anlaşılmaktadır. O kadar ki bu uğurda hayatını kaybederek şehit olanların bulunması bile imparatorluğun kuruluşu için harcanan çabanın ve verilen mücadelenin ne denli anlamlı ve kapsamlı olduğunu gözler önüne sermeye önemli katkı sağlar.

Şehit	Baba Adı	Şehit Olduğu Yer ve Zaman
Bay Hoca	Saru Yatı	Ermeni Beli Savaşı (1287)
Saru Yatı	Ertuğrul	İkizce/Domaniç Savaşı (1287)
Aydoğdu	Gündüz	Koyunhisar Savaşı (1302)
Gündüz	Ertuğrul	Koyunhisar Savaşı (1302)
Süleyman	Orhan	Rumeli-Bolayır (1357 veya 1359)
Ertuğrul	Yıldırım Bayezid	Timur'un Sivas'ı işgali (1400)
Mustafa	Yıldırım Bayezid	Ankara Savaşı (1402)

Tablo: Savaşlarda şehit olan Osmanlı ailesi üyelerinin babaları ile şehit oldukları yer ve tarihi gösteren tablo

KAYNAKLAR

- Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, TTK yay. Ankara 1991.
- Akman, Mehmed, *Osmanlı Devleti'nde Kardeş Katli*, Eren yay. İstanbul 1997.
- Anonim *Osmanlı Kroniği(1299-1512)*, (Haz. Necdet Öztürk), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000.
- Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*, (Giese Neşri), (haz Nihat Azamat), Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay. İstanbul 1992.
- Âşık Paşazade, *Osmanoğullarının Tarihi*, (Haz. Kemal Yavuz- M. A. Yekta Saraç), İstanbul 2003.
- Aziz. b. Erdeşir-i Esterabadî, *Bezm u Rezm*, (çev. Mürsel Öztürk), TTK yay. Ankara 2014.
- Doukas, *Decline and Fall Of Byzantium to the Ottoman Turks*, Wayne State University Press, Detroit 1975.
- Ebu Bekr-i Tihranî, *Kütâb-ı Diyarbekriyye*, (çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı yay. Ankara 2001.
- Eroğlu, Haldun, *Osmanlılar Yönetim ve Strateji*, İstanbul 2006.
- , “Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşunda Hanedan Üyelerinin Rolü” *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 25, (Isparta/Mayıs 2012).
- , *Osmanlı Devletinde Şehzadelik Kurumu*, Akçağ yay. Ankara 2004.
- Gelibolulu Âli, *Kütübü't-Tarih-i Kühü'l-Ahbâr*, (haz. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ahmet Gül, İbrahim Hakkı Çuhadar), Kayseri 1997.
- Hadidî, *Tevârih-i Âl-i Osman*, (haz. Necdet Öztürk), Marmara Üniversitesi, Edebiyat Fak. Yay. İstanbul 1991.
- Halaçoğlu, Yusuf, *XIV-XVII Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1996, s. 197-202.
- Hayrullah Efendi, *Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Tarihi*, c 5, İstanbul 1277.
- Hoca Sadettin, *Tacü't-Tevârih*, (Sad. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1979.
- Iorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Nilüfer Epçeli), c. I, İstanbul 2005.
- İbn Arabşah, *Acaibü'l- Makdur fî Nevaibü't-Timur (Tarih-i Timurleng)* (Osmanlıca çeviri Nazmizâde Efendi), İstanbul 1377.
- İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, I. Defter, (haz. Şerafettin Turan), TTK yay. Ankara 1991.

- , *Tevârih-i Âl-i Osman*, II. Defter (yay. Şerafettin Turan), TTK yay. Ankara 1991.
- , *Tevârih-i Âl-i Osman*, IV Defter, (haz. Koji Imazawa), TTK yay. Ankara 2000.
- İnalçık, Halil, *Devlet-i Âliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, Türkiye İş bankası yay., Ocak 2010.
- Kantemir, Dimitri, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükselişi ve Çöküş Tarihi*, (çev. Özdemir Çobanoğlu), c. I., Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 1998.
- Karamalı Nişancı Mehmed Paşa, *Tevarihü's-Selâtinî'l- Osmaniyye (Osmanlı Sultanları Tarihi)*, *Osmanlı Tarihleri I*, (çev. Konyalı İsmail Hakkı), İstanbul 1949.
- Lütfî Paşa, *Tevarih-i Âl-i Osman*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1341.
- Neşri, Mehmed, *Kitab-ı Cihan-Nümâ*, (Yay. Faik reşit Unat-Mehmed Altay Köymen), c. I, TTK yay. Ankara 1995.
- Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, (terc. Necati Lugal), TTK yay. Ankara 1949.
- Tevârih-i Cedid-i Mir'at-ı Cihan*, (Düzenleyen Atsız), İstanbul 1961.
- Özcan, Abdülkadir, "Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi ve Nizam-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. 33, (İstanbul 1980-1981).
- Rûhî Tarihi*, (Yaşar Yücel- Halil Erdoğan Cengiz, Oxford Nüshası, Değerlendirme, Metnin Yeni Harflere Çevirisi, Tıpkı Basım ile Birlikte), TTK, *Belgeler* c. XIV, sayı 18 (Ankara 1992).
- Selâtin-nâme (1299-1490)*; (haz. Necdet Öztürk), TTK yay. Ankara 2001.
- Solakzâde, *Solakzâde Tarihi*, (haz. Vahid Çabuk), Kültür Bak. Yay. c. I, Ankara 1989.
- Turan, Osman, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, TTK yay., Ankara 2007.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. I TTK yay. Ankara 1994.
- , "Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri" *Belleten*, XXXVI, S. 156, (Ankara 1975).
- Witteck, Paul, *Menteşe Beyliği, 13-15'inci Asırda Garbi Küçük Asya Tarihine Dair Tetkik*, (çev. O. Ş. Gökyay) TTK yay. Ankara 1986.
- Yinanç, Mükrimin Halil, "Bayezid I" *İ.A.*, c. II.
- , "Ertuğrul Çelebi" *İ.A.*, c. IV.
- , *Düsturname-i Enveri Medhal*, Evkaf matbaası, İstanbul 1930.

Yücel, Yaşar, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi yay., Ankara 1970.

Zachariadou, Elizabeth A., “Ertogrul Bey il savrano di Teologo (Efeso)” *Atti Della Società Ligure Di Storia Patria, Nuovo serie V, (LXXIX) Fasc I*, Genona, 1965.

Zinkeisen, Johann Wilhem, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Nilüfer Epeçeli), c. I, İstanbul 2011.

OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE KIBRIS'TA İNGİLTERE KONSOLOSLUĞU (1700-1800)

MEHMET DEMİRYÜREK* - HAKAN YAZAR**

Giriş

1700 yılında, Londra'da basılan ve tüccarlar için rehber özelliği taşıyan *The Merchants Map of Commerce* adlı eserde Kıbrıs'ın ticarî malları ve İngiltere'nin Kıbrıs'taki ticarî durumu şöyle anlatılıyordu:

“Kıbrıs'ın ticarî malları: Şarap, yağ, tahıl, şeker, pamuk, bal, yün, neftyağı, şap, tuz, verdigris. Adada bir İngiliz ticaret evi bulunmakta ve sadece pamuk ticareti yapmaktadır. Halep'te ikâmet eden İngiliz konsolosu Suriye ve Kıbrıs konsolosu unvanını da taşımaktadır. Buradaki İngiliz ticaretinin korunması ve sürdürülmesi için onun adına adada işleri yürüten bir konsolos vekili (vice-consul) vardır. Buradaki tek tüccar şirketi Levant veya Türkiye Kumpanyası adlı şirkettir.”²

XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa devletleri arasındaki ticarî ilişkilerde rol oynayan aktörlerden birisi konsoloslardı. Konsoloslar, kapitülasyonlar gereğince büyükelçiler tarafından sultanın onayı ile görevlendiriliyorlar ve işlerini gördükleri kaptan ve tüccarlardan *konsolosluk hakkı* denilen bir vergi tahsil ediyorlardı. Hicri 1106 (Miladi 1695) yılına kadar Osmanlı gayrimüslimleri, Avrupa devletleri adına konsolosluk yapmak üzere görevlendirilebilirken, Osmanlı yönetimi bu tarihten sonra onların yabancı devletler adına konsolosluk yapmalarını yasaklamış ve konsolosların ilgili devletin tebasından olması kuralını benimsemiştir.³

* Prof. Dr., Hitit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çorum/TÜRKİYE, mehmetdmryrk@gmail.com

** Arş. Gör., Hitit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çorum/TÜRKİYE, yazarhakan@yahoo.com

¹ Verdigris veya bakır pası; nemli yerlerde bulunan bakır, pirinç ve bronz metalleri üzerinde oluşan yeşil-mavi renkli boya maddesinin adıdır. Bkz. *English Dictionary for Advanced Learners*, Major New Edition, Harper Collins Publishers, Glasgow 2001, s. 1738.

² Lewis Robert, “Of Cyprus Island and the Trade Thereof”, *The Merchants Map of Commerce*, Printed for Thomas Horne, at the South Entrance of the Royal Exchange, in Cornhill, London 1700, s.149.

³ M. Tayyib Gökbilgin, “Konsolos”, *İslam Ansiklopedisi*, C.6, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1977,

1580 yılında İngiltere'ye kapitülasyon verilmesinden sonra Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında ticaret yapmak amacıyla Levant Kumpanyası kurulmuş, İstanbul'a İngiliz büyükelçileri gönderilmiş ve İstanbul'a gelen İngiliz büyükelçileri İzmir, Halep, Mora, Sakız, Mısır ve Cezayir başta olmak üzere uygun gördükleri yerlerde konsolosluklar açmışlardır.⁴

İngiliz konsolosluğunun Kıbrıs'ta ne zaman kurulduğu konusunda fikir birliği yoktur. Kıbrıs İngiliz konsolosluğu Jeffrey ve Luke'a göre 1626'da,⁵ Epstein ve Wood'a göre 1636'da kurulmuştur.⁶ Ancak Groot'a göre, bu tarihlerde İngiltere adına adada konsolosluk yapan Pietro Savioni (1620-26) ile Daniel Steenwinckel (1626) aslında Hollanda konsolosluğunu aynı zamanda İngiltere konsolos vekilliği yapmışlardır.⁷ Adaya doğrudan İngiliz konsolosluğunu atanmış olan ilk kişi ise 1636'da Richard Glover olmuştur.⁸ Bu gibi durumlar, adadaki İngiliz konsolosluğunun hangi tarihte kurulduğu tartışmalarının temel sebebidir.

Kıbrıs İngiliz konsolosluğu hakkında bilgi veren çeşitli çalışmalar vardır. Bu konudaki ilk ayrıntılı çalışma Harry Luke tarafından yapılmıştır ve *Cyprus Under the Turks 1571-1878* adıyla 1921'de yayımlanmıştır.⁹ Luke, çalışmasında Kıbrıs'taki Osmanlı yönetiminden ve Levant Kumpanyası'nın Kıbrıs'taki faaliyetlerinden bahset-

s. 838. Bununla birlikte XVIII. yüzyıl boyunca Avrupalı devletlerin Osmanlı tebası gayrimüslimleri konsolos veya konsolos vekili atamaya devam ettikleri, ancak Osmanlı yöneticilerinin ilgili konsolos veya konsolos vekilinin Osmanlı tebasından olduğunu anlamaları üzerine çok sayıda konsolosluk beratının iptal edildiğine dair kayıtlar mevcuttur. Bkz. Mehmet Demiryürek, "XVIII. Yüzyılda İngiltere'nin Draç ve Tevabii (Arnavutluk) Konsolosluğu", *İkinci Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi, Prizren (Kosova Cumhuriyeti), 30 Mayıs-6 Haziran 2010, Bildiriler Kitabı*, s. 73-84; Aynı yazar, "The Spain Consulate in Smyrna (1786-1806)", Selda Kılıç, Bekir Koç, Tülay Ercoçkun (Ed), *Musa Çadirci'ye Armağan Yazılar*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2012, s. 101-105.

⁴ Mübahat Kütiükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebeleri I (1580-1838)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1974, s. 46-47; Daniel Goffman, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler 1642-1660*, çev. Ayşe Başçı-Sander, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001, s. 26.

⁵ Harry Luke, *Cyprus Under the Turks 1571-1878: A Record Based on the Archives of the English Consulate in Cyprus Under the Levant Company and After*, Oxford University Press, H. Milford 1969, s. 87; Geo. Jeffrey, "The Levant Company in Cyprus: Records", *Notes and Queries*, vol. XI, (20 March 1915), s. 223.

⁶ Alfred Cecil Wood, *A History of Levant Company*, Frank and Cass & Co Ltd, Oxford 1964, s. 74; Mortimer Epstein, *The Early History of the Levant Company*, George Routledge & Sons Limited, London 1908, s. 216.

⁷ Alexander H. de Groot, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, Leiden/Istanbul 1978, s. 214.

⁸ Wood, *Levant Company*, s. 74.

⁹ Luke, *Cyprus Under the Turks 1571-1878: A Record Based on the Archives of the English Consulate in Cyprus Under the Levant Company and After*, London, Oxford University Press, H. Milford, 1921.

tikten sonra Kıbrıs İngiltere Konsolosluğu hakkında bilgi veren belgeleri değerlendirmiştir. Ayrıca Kıbrıs'ta görev yapan İngiliz konsoloslarının bir listesini sunmuştur.

2001 yılında yayımlanan Kemal Çiçek'in makalesi ise Kıbrıs İngiliz konsoloslarının ekonomik (özellikle bankerlik) faaliyetleri konusunda önemli bilgiler sunmaktadır.¹⁰ Çiçek, çalışmasında Kıbrıs Şer'iyeye Sicillerine dayanarak XVII. yüzyıl sonlarında (1698 yılında) adadaki İngiliz konsoloslarının faizle para ticareti yaptıklarını ortaya koymuştur. Güven Dinç, 1800-1839 yılları arasında Kıbrıs'taki Osmanlı yönetimini ele aldığı doktora çalışmasında adadaki tüm yabancı konsolosluklar gibi İngiltere konsolosluğunun faaliyetlerini de değerlendirirken,¹¹ Erdönmez'in 2011'de yayımlanan çalışması ise Kıbrıs İngiliz Konsolosluğu'nun 1839-1856 yılları arasındaki faaliyetlerini incelemektedir.¹² Kocabaşoğlu, *Majesteleri'nin Konsolosları* adlı eserinde genelde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz konsolosları hakkında bilgi vermiş, bu bağlamda Kıbrıs konsoloslarından da bahsetmiştir. Ancak, yazar çalışmasının önsözünde de vurguladığı üzere konuyu XIX. yüzyıl bağlamında ele almıştır.¹³

Kıbrıs İngiliz konsolosluğu ile ilgili bir diğer araştırma ise 2013 yılında yayımlanan Ali Efdal Özkul'un çalışmasıdır.¹⁴ Özkul, incelemesinde 1571-1878 yılları arasında Kıbrıs'taki Avrupa konsolosluklarını ele almıştır. Çalışmasında, XVII., XVIII., ve XIX. yüzyıllarda Kıbrıs'ta görev yapan İngiliz konsoloslarını bir liste halinde sunmuştur. Ancak XVIII. yüzyıl için sunduğu Kıbrıs İngiliz konsolosları listesinin eksiklikler içerdiği ve konsolosların tüm yönleriyle ortaya konulamadığı görülmektedir. Özkul, daha önceki bir çalışmasında da doğrudan doğruya Kıbrıs İngiliz konsolosluğunu ele almıştır.¹⁵ Her iki çalışmasında da Kıbrıs Şer'iyeye Sicillerine dayanarak konuyla ilgili özgün bilgiler ortaya koymuştur. Ancak siciller dışında Luke'un kaynak olarak kullanıldığı her iki çalışmada da XVIII. yüzyıl için verilen konsolos listesi aynı sırayla aynı isimleri ihtiva etmekte olup eksiklikler

¹⁰ Kemal Çiçek, "Diplomat, Banker ve Tüccar: 18. Yüzyıl Başlarında Larnaka'da Para Ticareti ve Yabancı Sermaye", *Osmanlı Araştırmaları*, XXI, (2001), s. 269-283.

¹¹ Güven Dinç, *Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs (1800-1839)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Antalya 2010, s. 317-321.

¹² Celal Erdönmez, "Tanzimat Devrinde İngiltere Konsoloslarının Kıbrıs'taki Faaliyetleri (1839-1856)", *Bilgi*, 58, (2011), s. 91-118.

¹³ Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları; İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

¹⁴ Ali Efdal Özkul, "The Consuls and Their Activities in Cyprus under the Ottoman Administration 1571-1878", *Turkish Studies*, 8/2, (2013), s. 239-283.

¹⁵ Ali Efdal Özkul, "Kıbrıs'taki İngiliz Konsolosluğu ve Faaliyetleri", *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s. 303-351.

içermektedir. Ayrıca her iki çalışmada Luke'a atfen, tarih verilmemekle birlikte, XVIII. yüzyıl sonlarında Pietro Crutta adlı bir konsolos yardımcısından¹⁶ bahsedilmektedir.¹⁷ Ama Osmanlı kaynakları böyle bir konsolos yardımcısı veya vekili bilgisini doğrulamamakta ve Antonio Vondiziano'nun atama kaydında bir önceki konsolos olarak Michael de Vezin'e atıf yapılmaktadır.¹⁸ Buna ilave olarak her iki çalışmada da 1776-1792 yılları arası için, John Baldwin (1776-1781), Nicholas Caprara (1784-1785) ve Michael de Vezin (1776-1792) olmak üzere üç konsolos vekili veya konsolostan bahsedilmektedir. Bu kişilerin görev sürelerinin iç içe girdiği ve ortada bir karşılığın olduğu görülmektedir. 2011 yılında David Wilson tarafından yayımlanan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan İngiliz konsoloslarını ele alan bir başka çalışmada da XVIII. yüzyıl Kıbrıs İngiliz konsolosları konusunda birçok eksiklik mevcuttur.¹⁹ Kıbrıs'taki İngiliz konsolosluğu hakkında bilgi veren son çalışma ise M. Sait Türkhan'ın Halep üzerine yoğunlaşan doktora tezidir. Türkhan, eserinde konsolosluğun kuruluşundan, Larnaka'da faaliyet gösteren çeşitli tüccarlardan ve bunların Halep ile olan ilişkilerinden bahsettikten sonra 17. ve 18. yüzyıllarda İngiltere'nin konsolos ve konsolos vekillerinin listesini vermiştir.²⁰ Görev yapan konsolosların listesi, büyük ölçüde kendinden önce yapılan çalışmalardan aktarılmış, konsolosluk tarihleri tam olarak doğru olmasa da Alexander Akehurst'un 18. yüzyıl başlarında Kıbrıs'ta konsolosluk yaptığını ortaya koymuştur. Bununla birlikte yukarıda zikredilen çalışmalardakine benzer eksiklikler bu çalışma için de geçerlidir.

Yukarıda saydığımız çalışmalarda, adadaki İngiliz konsolosluğunun faaliyetlerinden çeşitli yönleriyle bahsedilmesine karşın, çalışmaların hiç biri doğrudan XVIII. yüzyıla odaklanmamış ve bu tür bir çalışmada kullanılabilir olan

¹⁶ "yardımcı" kelimesi yerine "vekil" daha uygundur. Çünkü dönemin Osmanlı kayıtları bu tür durumlarda "vekil" kelimesini kullanmaktadır.

¹⁷ Özkul, "Kıbrıs'taki İngiliz Konsolosluğu", s. 317; Özkul, "The consuls and Their Activities", s. 257.

¹⁸ "...de Vezin nam İngiltereli beyzade halik olub yerine konsolos nasb u tayin olununcaya değin (...) cezire-i merkumed mukim Antonyo Vendiçyano nam müste'men konsolos vekili nasb ü tayin..." Bkz. BOA, A.DVNS. HADR.d 10, İngiltere Hadariye Defteri, s. 104, hüküm no:2. (bundan sonra sadece İngiltere Hadariye Defteri)

¹⁹ David Wilson, "List of British Consular Officials in the Ottoman Empire and its former territories from the sixteenth century to about 1860", 2011, s. 1-67. Bu yayın Birmingham Üniversitesi Kütüphanesi'nde online olarak yer almaktadır. David Wilson da Pietro Crutta'dan "tercüman" ve "agent/temsilci" olarak bahsetmekte, ikisi arasında bir tercih yapmamaktadır. Bkz, David Wilson, "List of British Consular Officials", s. 34.

²⁰ M. Sait Türkhan, 18. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de Ticaret ve Halep, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2014, s. 275-286.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belge ve defter koleksiyonları, özellikle Düvel-i Ecnebiye Defterleri, bahsi geçen önceki çalışmaların hiçbirinde kullanılmamıştır. Osmanlı belgeleri, çoğu konuda, genellikle hukuki bir problem yaşandığında bilgi veriyor olmasına karşın, Düvel-i Ecnebiye Defterleri içerisinde yer alan atama kayıtları konsolosların ve diğer diplomatik temsilcilerin göreve başlama ve ayrılma tarihlerini gerçeğe en yakın olarak verebilecek kaynaktır. Ayrıca unutmamak gerekir ki, konsoloslar kendi büyükelçileri tarafından atanıyordu ama Osmanlı topraklarında işlerini rahatça yapabilmeleri için Sultan tarafından verilen ve yerel otoritelere göstermeleri gereken konsolosluk beratına ihtiyaçları vardı.²¹ Bu beratlar Osmanlılar tarafından ilgili devletin defterine titizlikle kaydedilmiştir.

Daniel Goffman, 25 yıl kadar önce, 1990 yılında İngilizce ve 1995 yılında da Türkçe olarak yayımlanan *İzmir ve Levanten Dünya* adlı eserinde, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Düvel-i Ecnebiye Defterlerinin önemine şu şekilde değinmiştir:

“Çeşitli uzunluktaki yüzden fazla defter 1567-1922 arasını ve Amerikalılardan Venediklilere toplam otuz iki devleti kapsar. Defterlerin içinde nişanlar, ahidnameler ve ahkamlardan oluşan kişi kayıtları vardır. Bu sınıflandırmalardan birincisi Osmanlıların çeşitli elçi, konsolos, tercüman ve diğer “korunmalı” kişiler için verdiği onaylardır. Atananların isimlerini ve atanma tarihlerini sağlama bağlar, böylece çeşitli tarih ve mekanlarda kapitülasyon şemsiyesi altına alınan Osmanlı tebasının etnik ve dini bileşimiyle sayısı üzerinde kantitatif çalışmalar yapılabilir.”²²

Düvel-i Ecnebiye Defterleri'nin önemini artıran bir başka durum da Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiltere adına ticaret tekeli elinde bulunduran Levant Kumpanyası'nın XVIII. yüzyıla ait genel meclis karar defterlerinin mevcut olmamasıdır.²³ Dolayısıyla çalışmamızda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan

²¹ “The consuls were appointed by their home authorities, but needed to be able to function in Office. As long as the consuls and vice-consuls were foreigners, the Port's confirmation of their appointment was a formality.” Bkz. Mauritis Van Den Boogert, *The Capitulations and the Ottoman Legal System*, Brill, Leiden-Boston 2005, s. 32.

²² Dainel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*, çev. Ayşen Anadol, Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s.132. Goffman, Düvel-i Ecnebiye Defterleri'nin başta kapitülasyonların uygulanışı olmak üzere, Akdeniz'de korsanlık, Osmanlı İmparatorluğu'nda rahiplerin faaliyetleri, şirketlerin yurtdışındaki bürokrasilerini yaşatmak için kullandıkları iç gelir toplama sistemi ve tüccarın imparatorlukta fiziki varlıkları gibi pek çok konuda önemli bilgiler verdiğini vurgulamıştır. Bkz. Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya*, s. 131-137; Düvel-i Ecnebiye Defterlerinin önemi için ayrıca bkz. Halil İnalçık, “İmtiyazât”, *Encyclopaedia of İslâm (Second Edition)*, vol. 3 s. 1188-1189.

²³ Christine Laidlaw, *Levant'taki İngilizler*, çev. Hakan Abacı, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2014, s. 47.

Düvel-i Ecnebiye Defterleri ile diğer belge ve defter koleksiyonları temel alınarak XVIII. yüzyıl Kıbrıs İngiliz konsolosları, konsolos tercümanları, Kıbrıs konsolosluğunun Halep'e bağlılığı, İngiliz konsolosların diğer devletler adına yaptığı konsolos vekillikleri, konsolosların gelir kaynakları ve yaşadıkları güvenlik sorunları ile Kıbrıs'ta faaliyet gösteren İngiliz Tüccarlar; Osmanlı belgelerinden hareketle incelenecek ve değerlendirilecektir.

1. Kıbrıs'ta İngiliz Tüccarlar

Kıbrıs, İngiliz tüccarların uğrak noktalarından biriydi. Bunun sebebi adanın İskenderun Körfezi ve Halep'e giden yol üzerinde yer alıyor olmasından kaynaklanmaktadır. Tuzla (Larnaka), Ortadoğu ile Avrupa arasındaki deniz ticaretinin önemli merkezleri arasındaydı. Ayrıca Lefkoşa, Avrupalı tüccarların yanında Anadolu sahilleri, Suriye ve İstanbul gibi bölgelerden çok sayıda Osmanlı tüccarını kendine çekmekteydi.²⁴

XVIII. yüzyıl başlarında Kıbrıs'ta ikamet eden, küçük bir İngiliz tüccar topluluğu bulunmaktaydı. 1720'li yıllarda, adada ikamet ettiğini tespit edebildiğimiz 14 İngiliz tüccarın tamamı (Musolunyar, Balden, Timothy Treadway, George Broadway, Thomas Cook, Bred, Samuel Palmer, Lupart (William Lupart?), Marmar, George Therold, Tomaz, Savice, Hristofi²⁵ ve Sinyor Ken) Tuzla'da yaşıyordu.²⁶

Adadaki İngiliz tüccarların bir kısmının, uzunca bir süredir burada sakin oldukları ve çeşitli taşınmaz mallarının bulunduğu anlaşılmaktadır.²⁷ Örneğin 1721 tarihli Kıbrıs Kadı Siciline göre, 5 İngiliz tüccar; Broadway, Cook, Bred, Samuel Palmer ve Lupart, tercümanları Konstanti veled-i Luizu aracılığıyla Değirmenlik

²⁴ Kemal Çiçek, *Žimmis (non-Muslims) of Cyprus in the Sharia Court: 1110/39 A.H. I 1698-1726 A.D.*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies, University of Birmingham, October 1992, adli eserinde (s. 161.), Tuzla yanında Magosa'nın da önemli bir ticaret merkezi olduğunu belirtmektedir. Ancak Mehmet Akif Erdoğan ve Ronald C. Jennings Osmanlı döneminde Magosa'nın çok önemli bir ticari merkez olmadığı görüşündedirler. Bkz. Mehmet Akif Erdoğan, "Osmanlıların İdaresinde Mağusa 1551-1600", *Kıbrıs'ta Osmanlılar*, s. 212-225; Ronald C. Jennings, "Mağusa", derleme ve çeviri: M. Akif Erdoğan, *Kubrus*, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2010, s. 144-152.

²⁵ Hristofi isminin çoğunlukla Ortodoks Hıristiyanlar tarafından kullanılıyor olması sebebiyle bu kişinin İngiliz korumasında ticaret yapan Kıbrıslı bir Rum olduğu düşünülebilir.

²⁶ "Cezire-i Kıbrıs'da vaki Tuzla nam mahalde kadim-i evveladan bu ana değin İngiltere tüccarı mütemekkin olub ve sefineleriyle çuka ve sair emtia-yı mülenevvia bey'ü iştirâ ideğelib...". bkz. BOA, A.DVNS.AHK.MR.d 02, *Mora Ahkâm Defteri*, s. 127/3. (bundan sonra 2 Numaralı Mora Ahkâm Defteri).

²⁷ "Tuzla İskelesi'nde (...) onbeş seneden mülecaviz (...) ikamet idüb emlak sahibi olan sair bazırğanları" Bkz. BOA, C.HR. Dosya No: 158, Gömlek No: 7889.

Kazası'nın Panohorside Köyü'nde²⁸ bulunan ve her 15 günde 12 saat sulama hakkına sahip 5 dönüm dut bahçesini, 300 kuruşa Lefkoşalı Mustafa Çelebi ibn-i el-Hac Bekir'den satın almışlardır.²⁹ Yine aynı yıl, yukarıda ismi geçen tüccarlardan Palmer ve Lupart, Magosa Suriçi'nde bulunan hamam, kiler, mutfak, tuvalet, ahır, su kuyusu, meyve bahçesi, havlusu ve sundurması olan altı üstlü 8 odalı evi, 200 Esemi kuruşa satın almışlardır.³⁰

Kıbrıs'ta ikamet eden İngiliz tüccarların bankerlik yaptıkları ve Kıbrıs sakinlerine borç para verdikleri de görülmektedir. 1721 tarihli bir kayda göre; Broadway, Cook ve Bred isimli tüccarlar Mesarya Kazası'na bağlı Ayanakofa (Altınova) Köyü'nden Receb bin Hüseyin'e 1259 kuruş borç vermişler, Receb bin Hüseyin de borç karşılığında aynı köydeki havuzlu ve ahırlı iki odalı evi ile 10 dönüm bahçesini, aynı kazada bulunan Ayayorgi İspetariko (Aygün) Köyü'ndeki ahırlı, 2 katlı ile çalışan su kuyulu 2 odalı evini, 20 dönüm bahçesini, Karpas Kazasına bağlı Trikomo (Yeni İskele) Köyü'ndeki 6 dönüm boya tarlasını ve 60 dönüm bahçesini *bey'i bil-vefâ*³¹ ile rehin bırakmıştır. Anlaşma gereği, borç ödenmeden borçlu öldüğü için rehin bırakılan tarla ve emlak İngiliz tüccarların eline geçmiştir.³²

²⁸ Bu köy ileri tarihlerde Değirmenlik Kazası'nın mahallerinden birine dönüşmüştür. Bkz. Ali Efdal Özkul, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ta Görev Yapan Müftüler ve Faaliyetleri (1571-1878)", *Turkish Studies*, 8/7 (2013), s. 480.

²⁹ KKTC Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi, *Kıbrıs Şer'ye Sicilleri*, (Bundan sonra KŞS), Defter No:10/137-3.

³⁰ KŞS, Defter No:10/137-4. Aynı tarihlerde, Bred, Cook ve Lupart isimli üç İngiliz tüccar, tercümanları Luizu aracılığıyla bu defa Lefkoşa'nın Ayasezomeno Köyü sakinlerinden Receb Ağa bin Süleyman'dan havlusuyla birlikte beş odalı evini, yine aynı köyde bulunan 6 dut, 13 zeytin ağacı ve 16 günde 8 saat sulama hakkı bulunan 9 dönüm bahçesini, 21 dönüm pamuk ve 140 dönüm kıraç tarlasını 152 kuruşa satın almışlardır. Bkz. KŞS, Defter No:10/138-4.

³¹ *Bey'i bil-vefâ*, bedeli iade edildiğinde geri alınmak üzere bir malın satılmasını konu edilen bir nevi rehinli satış sözleşmesidir. Vade dolduğunda borç ödenmezse, *bey'i-bât* yani kesin satış şeklini alır. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2011, s. 112.

³² KŞS, Defter No:10/109-4. Aynı yıla ait bir başka kayda göre ise, adı geçen üç İngiliz tüccar Lefkoşalı Mustafa bin Hüseyin'e 827 kuruş 28 akçe borç vermişlerdir. Mustafa bin Hüseyin, borcunu ödemediği için, alacaklılar mahkemeye müracaat etmişler ve borcun varislerden tahsilini talep etmişlerdir. Varislerle varılan anlaşmaya göre, borçlarını ileride ödemeleri şartıyla 100 kuruş değerindeki kuyusu ve havlusuyla altı üstlü 10 odalı hane ile 193 dönüm kıraç ve 47 dönüm verimli tarladan oluşan çiftlik rehin olarak bırakılmış, 150 kuruş değerinde mücevher kuşak alacaklılara verilmiştir. Bkz. KŞS, Defter No:10/136-3. Benzer bir olay 1727 yılında Tuzla'da yaşanmıştır. Salih Ağa, İngiliz tüccar Savice'den aldığı borç karşılığında Tuzla'daki mülk bağlarını rehin bırakmış, borç ödenmeden hem Savice hem de Salih Ağa ölmüş, bahsi geçen mülk topraklar Savice'nin mirasçılarına intikal etmiştir. Bkz. *2 Numaralı Mora Ahkam Defteri*, s. 81/2.

Adada yerleşik İngiliz tüccarlarının borç verme dışında tarla kiraladıkları ve buralarda zirai üretim yaptıkları da anlaşılmaktadır. 1720 yılında, İngiliz tüccarlardan Musolunyar ve Balden, her 15 günde 5 gün 5 gece akarsudan sulama hakkıyla, 200 dönümlük tarlayı üç yıllığına, 390 kuruşu peşin, 130 kuruşu taksitle ödenmek üzere, toplam 520 kuruş karşılığında kiralamışlardır.³³

Kıbrıs'tan ihraç edilen en önemli ticari ürünler pamuk, ipek, yün, buğday, şarap, keçiboynuzu, boya maddesi ve zeytinyağıydı. Kıbrıs'ın ithal ettiği mallar ise kumaş çeşitleri, baharat, demir, kahve, çeşitli metal ve cam eşyalardı.³⁴ Özveren'e göre Kıbrıs ticaretinin yapısı hammadde satıp mamul madde almak şeklindeydi.³⁵ Nitekim İngilizler, Kıbrıs'a çoğunlukla çuka ve kumaş türü emtialar getirmekteydiler. Hatta İngiliz tüccarlar, Kıbrıs'ta satın aldıkları veya kiraladıkları tarlalarda pamuk ve buğday üretimi yapmaktaydılar. Buğdayın ihracının genel olarak yasak olduğu göz önüne alınırsa, bu ürünün ticaretinin daha çok yerel olduğu düşünülebilir. Satın alınan dut bahçeleri ise ipek böceği için kullanılmış olmalıdır. Nitekim dut, ipek böceği yetiştiriciliği için son derece önemli bir ağaç olduğundan dolayı adada geniş alanlara ekilmekteydi.³⁶

Adada üretilen ve ticareti yapılan bir diğer önemli madde de boyadır. İngilizler, boyanın sadece ticaretini değil, yukarıda işaret edildiği üzere, tarla kiralarak veya satın alarak üretimiyle de ilgilenmişlerdir.³⁷

İngiliz ve Fransız tüccarların adadan ihraç ettikleri ipek, pamuk ve kırmızı boyanın tartılıp ücretlendirilmesi konusunda üreticilerle sorunlar yaşadıkları anlaşılmaktadır.³⁸ Devlet, bu problemi aşabilmek için 1721 yılında miri bir kantar tayin ederek ölçü-tartının bu kantarla yapılmasını ve 1 okka ham ipekten 2 sağ akçe, pamuk ve kırmızı boyanın bir kantarından 15 sağ akçe kantar vergisi alınmasını

³³ KŞS, Defter No:10/1-4.

³⁴ Çiçek, *Zimnis of Cyprus*, s. 161; Nuri Çevikel, *Kıbrıs Eyaleti 1750-1800*. Doğu Akdeniz Üniversitesi Basımevi, Gazimağusa 2000, s.282-283; Mehmet Demiryürek, "The Consulate of Russia in Cyprus in the Later 18th and the Early 19th Century", *XVI. Türk Tarih Kongresi*, 20-24 Eylül 2010, Kongreye Sunulan Bildiriler, 4.Cilt 2. Kısım, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s.721-722. Ali Efdal Özkul, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ta Kahve ve Kahvehaneler", *Kıbrıs'ta Osmanlı İzleri*, Kıbrıs Türk Yazarlar Birliği Yayını, Lefkoşa 2014, s. 177-178.

³⁵ Eyüp Özveren, "Marsilya Ticaret Odası Belgelerinde Ondokuzuncu Yüzyıl Öncesi Kıbrıs", *Kıbrıs Araştırmaları Dergisi*, 3/1, (1997), s. 19.

³⁶ Ali Efdal Özkul, "Osmanlı Kıbrıs'ında İpek Üretimi ve Ticareti", *Kıbrıs'ta Osmanlı İzleri*, s. 285-286.

³⁷ Konsolos Antonio Vondiziano'nun yapmış olduğu boya ticaretiyle ilgili bkz. BOA, C. ML., Dosya no: 542, Gömlek no: 22286.

³⁸ Özkul, "Osmanlı Kıbrıs'ında İpek Üretimi", s. 298.

emretmiştir.³⁹ Ayrıca bu ürünlerden ihraç edildikleri takdirde gümrük vergisi alındığı göz önünde bulundurulduğunda devletin bu üretim ve ticaretten önemli bir vergi geliri sağladığı düşünülebilir.

Kıbrıs'taki Avrupalı tüccarlar, ticari mallarını kendilerine ait depo veya mahzenlerde muhafaza etmek istedikleri anlaşılmaktadır. 1719 yılında, Palmer ve Lupart isimli İngiliz tüccarlar, kıymetli eşyalarını yangından korumak için Tuzla'da kendi arsaları üzerinde bir han ve mahzen inşa etme girişiminde bulunmuşlardır. Hanın hemen hemen yarısı inşa edilmişken bazı Kıbrıslılar, yapının küçük bir kaleye benzediğini, Tuzla Kalesinden yüksek olduğu ve iskelede çevresinde kadınların gidip geldiği bölgeleri gördüğünü iddia ederek inşaatın durdurulmasını sağlamışlardır. Bunun üzerine İngiliz elçisi konuyu Osmanlı hükümetine iletmış ve hükümet de inşaaata engel olunma sebebini ve binanın kilise olup olmadığının araştırılmasını emretmiştir. Ancak kısa süre sonra hanın yıkılması için emr-i şerif çıkmış ve inşaatın durdurularak mevcut yapının yıkılması kararlaştırılmıştır. Han yıkıldıktan sonra, İstanbul'daki İngiliz elçisi Abraham Stanyan inşa edilen han ve mahzenin diğer müstemen tüccarların hanlarına benzediğini, kaleden yüksek olmadığını ve Müslüman evlerini görmediğini beyan ederek konunun yeniden araştırılmasını talep etmiş, bunun üzerine İstanbul'dan Kıbrıs'a bir mübaşir gönderilmiştir.⁴⁰ Sonuçta, bahsi geçen tüccarlar, hanı başka bir yerde yapmak için izin talebinde bulunmuşlarsa da daha sonra bundan vazgeçmişler ve tazminat talep etmişlerdir. Tüccarların zararlarının karşılanabilmesi için Kıbrıs'tan ve başka yerlerden iki yıl içinde 10 bin kile buğday satın almaları ve müstemen gemilerine yükleyerek ticaretini yapmalarına izin verilmiştir.⁴¹

Adadaki İngiliz tüccarların ticari zararlarından dolayı iflas ettiklerine dair elimizde sadece bir örnek bulunmaktadır. buna göre 1726 yılında, Kıbrıs'taki İngiliz tüccarlardan George Therold, Tomaz, Thomas Cook, Samuel Palmer ve Lupart isimli tacirler iflas etmişlerdir. Tüccarların evlerini ve eşyalarını satarak borçlarını ödemek üzere tercüman Anton Pisani, elçi vekili olarak adaya gönderilmiştir. Ancak müflis tüccarların Anton Pisani'ye yardımcı olmayıp, alacaklıları zarara uğrat-

³⁹ KŞS, Defter No:10/133-2. Özkul, "Kıbrıs'taki İngiliz Konsolosluğu", s. 341-342. 1 kantar 44 okka yani 56,452 kilograma denk gelen bir ağırlık ölçüsüdür. Bkz. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s. 375.

⁴⁰ BOA, *C.BLD*, Dosya No: 84, Gömlek No: 4194; KŞS, Defter No:10/142-2; 2 *Numaralı Mora Ahkam Defteri*, s. 47/4; s. 54/3. Özkul, "Kıbrıs'taki İngiliz Konsolosluğu" adlı çalışmasında (s.326) hanı yapan tüccarlarının isimlerini, sicillere dayanarak, ancak yanlış okuyarak Parma, Piyo ve Ber olarak vermekte ise de söz konusu tüccarlar 2 kişidir (Palmer ve Lupart). Kıbrıs Şer'iyeye Sicili ile 2 Numaralı Mora Ahkam Defteri'ndeki kayıt karşılaştırıldığında bu durum açık olarak görülmektedir.

⁴¹ 2 *Numaralı Mora Ahkam Defteri*, s. 55/3.

tukları anlaşılmaktadır. Bunun üzerine İngiliz elçisinin isteğiyle Kıbrıs muhassılına bir ferman gönderilerek, muhassılın tercüman Anton Pisani ile birlikte hareket etmesi, tüccarları tutuklaması, mal ve mülklerinin satılması, hasıl olan para ile borçların ödenmesi ve tüccarların gemiye bindirilerek İngiltere'ye gönderilmesi emredilmiştir.⁴²

Kıbrıs'ta ikamet eden İngiliz tüccarlar, mallarını biriktirmekte ve uygun zamanlarda Kıbrıs'a uğrayan gemilerle İngiltere'ye nakletmekteydiler. Ancak bu ticaret zaman zaman sekteye uğrayabiliyordu. Akdeniz'de yaşanan savaşlar ve korsanlık bu ticareti kesintiye uğratan unsurların başında gelmekteydi. 1740 yılında birkaç Müslüman tüccar, İngiliz kaptan Karpın'ın gemisini kiralayarak 255 denk tütünü Suriye sahillerinden Dimyat'a nakletmek istemişlerdir. Yolculuk sırasında fırtına sebebiyle gemi Kıbrıs'ın Limasol limanına sığınmak zorunda kalmıştır. Bu sırada İspanyol korsanlardan çekinen tüccarlar adada kalmayı tercih etmiş, fakat gemi taşıdığı kargoyla beraber yoluna devam etmiştir. Gemi, Dimyat'ta mallarını boşaltırken bir İspanyol korsanın saldırısına uğramış ve demirlerini keserek henüz karaya çıkarılmayan 65 denk tütünle beraber kaçarak korsan gemisinden kurtulmak amacıyla Rodos'a sığınmıştır.⁴³

İngiltere ile İspanya arasında bu yıllarda cereyan eden savaş nedeniyle Levant Kumpanyası gemilerinin Osmanlı limanlarına gelmesi büyük ölçüde mümkün olamamıştır. Nitekim 22-31 Ekim 1740 tarihli bir kayda göre, Kıbrıs'a 2 yıl boyunca kumpanya gemisi gelmemiş ve bunun sonucunda Kıbrıs'taki İngiliz tüccarlar, mallarını birleştirerek İzmir'e nakletme kararı almışlardır.⁴⁴ Bunun sebebi İzmir'e Kıbrıs ve Halep'in limanı konumunda olan İskenderun'a kıyasla daha fazla tüccar gemisi gelmesiyle ilgilidir. Örneğin 1736 yılında İzmir'e 10 gemi gelmişken bu sayı Kıbrıs için sadece 1'dir.⁴⁵ Bu rakamlar yüzyılın sonuna kadar çok fazla değişmemiştir. Örneğin 1785 yılında İzmir'e 12, İskenderun ile birlikte Kıbrıs'a 1, 1793 yılında İzmir'e 15, Kıbrıs'a ise sadece 1 gemi uğramıştır.⁴⁶

Kıbrıs'a uğrayan tüccar gemilerinin tek rotasını bu ada oluşturmamaktadır. Adaya gelen gemiler, bazen İskenderun-Kıbrıs-İngiltere; bazense İskenderun-Kıbrıs-İzmir-İngiltere rotasını takip etmekteydiler.⁴⁷

⁴² 2. Numaralı Mora Ahkam Defteri, s. 78/3.

⁴³ 2. Numaralı Mora Ahkam Defteri, s. 150/4.

⁴⁴ 2. Numaralı Mora Ahkam Defteri, s. 155/2.

⁴⁵ Wood, *Levant Company*, s. 158.

⁴⁶ Ina S. Russell, *The Later History of the Levant Company 1753-1825*, The Victoria University of Manchester, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Manchester 1935, s. 413-414.

⁴⁷ 1788 yılında birer tüccar gemisi, İskenderun-Kıbrıs-İngiltere, 1789'da ise İskenderun-Kıbrıs-İzmir-İngiltere yolunu takip etmiştir. Russell, *Levant Company 1753-1825*, s. 414.

2. XVIII. Yüzyılda Konsolosluk Anlayışındaki Değişim ve Kıbrıs İngiliz Konsolosların Görevleri

1570-1650 yılları arasında Levant'ta konsoloslukları bulunan dört Avrupa devletini inceleyen Steensgaard çok tanınan çalışmasında konsolosların temel görevinin ticarî olduğunu belirtmektedir.⁴⁸ Ona göre, İngiltere söz konusu olduğunda, konsolosların tayininden ve ücretlendirilmesinden Levant Kumpanyası sorumluydu. Konsoloslarla Levant Kumpanyası haberleşiyor ve onları bu kumpanya denetliyordu.⁴⁹ Bununla birlikte, Steensgaard'ın çalışmasında Osmanlı Arşivi'nden herhangi bir belge kullanılmamıştır. Bir başka deyişle Levant'a hâkim olan ve zaman içerisinde değişen derecede Levant'daki konsolosları denetleyen Osmanlı Devleti'nin konsolosluk kurumuna bakışı bu çalışmada mevcut değildir. B. Spuler, konsolos/balyos denilen temsilcilerin “*her şeyden evvel kendi milletlerinin tüccarlarının korunması, kendi tüccarları arasındaki meseleleri çözüme kavuşturma ve ticaretle ilgili konuları düzene koymakla*” meşgul olduklarını belirtmektedir.⁵⁰ Gökbilgin⁵¹ ve Kütükoğlu⁵² ise genel olarak konsolosların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumunu ele alan

⁴⁸ Niels Steensgaard, “Consuls and Nations in the Levant from 1570 to 1650”, *The Scandinavian Economic History Review*, XV/1-2, (1967), s. 14.

⁴⁹ Steensgaard, “*Consuls and Nations*”, s.50; J. Theodore Bent, “The English in the Levant”, *The English Historical Review*, 5/20, (1890), s.657. Boogert kapitülasyonlarla ilgili çalışmasında 1604 yılından önceki İngiliz konsoloslarını İstanbul'daki İngiliz büyükelçisinin atadığını, 1604 yılından sonra ise konsolosların Levant Kumpanyası tarafından atandığını belirtmektedir. Boogert, *The Capitulations*, s. 39. Osmanlı kaynakları ise Kumpanya tarihinin sonuna kadar tüm konsolos atamalarının büyükelçiler tarafından yapıldığı izlenimini vermektedir. İzmir ve Halep konsolosları doğrudan Kumpanya tarafından atanıyor ve maaşları şirket tarafından ödeniyordu. Bununla birlikte Wood'a göre; 1709 yılından sonra bazı yerlerdeki konsoloslar doğrudan büyükelçiler tarafından atanmaktaydı. Nitekim 1750 yılında büyükelçi James Porter, Hanya'ya bir konsolos tayin ettiğini şirkete bildirdiğinde, kumpanya Hanya'ya konsolos atanmasıyla ilgilenmediğini bildirerek konuyu büyükelçiye bırakmıştır. Wood, *Levant Company*, s.163. Sonuç olarak denilebilir ki ister şirket tarafından isterse doğrudan büyükelçi tarafından atanmış olsun, büyükelçi tüm konsoloslar için Osmanlı sultanından konsolosluk beratı talep ediyordu. Osmanlılar açısından konsoloslardan sorumlu kişi büyükelçiydi.

⁵⁰ Bertold Spuler, “*Consul*”, *Encyclopedia of Islam*, vol. 2, Second Edition, Leiden 1991, s. 61. “Western consuls did not become proper diplomats until 1820's, when ministers of foreign affairs were created throughout the West.” Bkz. Mauritis H. Van de Boogert, “*Consul*”, *Encyclopedia of Islam*, THREE. Edited by: Gudrun Krämer; Denis Matringe; John Nawas; Everet Rowson. Brill, 2011. Brill Online. 03 November 2011. http://brillonline.nl/subscriber/entry?entry=ei3_COM-24356

⁵¹ Gökbilgin, “Konsolos”, s.836-840. Ayrıca bkz. Ali İbrahim Savaş, “Konsolos”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.26 s. 178-180.

⁵² Mübahat Kütükoğlu, “Ahidname”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.1, s. 536-540; Mübahat Kütükoğlu, “Ahidameler ve Ticaret Muahedeleri”, Güler Eren (ed.), *Osmanlı*, C.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 329-341.

çalışmalar yapmışlar ancak özel olarak İngiliz konsoloslukları üzerinde durmamışlardır.⁵³

İngiltere’de XVIII. yüzyılda yayımlanan kimi sözlüklerde ve ticarete dair çeşitli rehber kitaplarda konsolosun tanımı yapılmıştır. Samuel Johnson 1755 yılında yayımlanan sözlüğünde konsolosu “*aynı milletten olan tüccarlar arasındaki hukuki meseleleri çözmek ve ticareti korumak için yabancı ülkelerde görevlendirilmiş memur*” olarak tanımlamıştır.⁵⁴

1783 yılında tüccarlar, nakliyeciler, kaptanlar, armatörler, simsarlar, ticaret evleri ve acenteler için hazırlanan rehber kitapta ise; Avrupalı denizci devletlerinin konsolosluk kurumunu gerekli ve faydalı buldukları için bu kurumu benimsedikleri belirtilmiş ve konsolosların, iki ülke arasında yapılan ticaret anlaşmaları gereği ticari açıdan önemli liman şehirleri ve başkentlere atandığı üzerinde durulmuştur.⁵⁵ Bu tanımlamalar XVII ve XVIII. yüzyıllarda İngiltere’de konsolosa verilen anlamın değişmediğini ve konsolosların temel görevinin tüccarlar arasındaki anlaşmazlıkları çözmek ve tüccarları korumak olduğunu açıkça göstermektedir.

Konuya Osmanlılar açısından bakıldığında ise konsolosun ne anlam ifade ettiğinin onlara Osmanlı sultanı tarafından onaylanarak verilen beratlarla açıklandığına şahit olunmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde bulunan İngiltere Nişan Defteri’nde konuyla ilgili ilk kayıt 23 Nisan-1 Mayıs 1678 tarihli konsolosluk beratı olup İzmir’deki İngiliz konsolosu Paul Rycout’ya aittir ve konsolosun görevi “*Medine-i İzmir’e gelüb giden İngiltere ve ânâ tâbi’ olan tüccar taifesinin umûr ve mesâlihini görmek*” olarak tanımlanmıştır.⁵⁶ İngiltere Nişan Defteri’ne kaydedilen ilk Kıbrıs İngiliz konsolosu ise Samuel Turner’dır ve kendisine eski Kıbrıs konsolosu Richard

⁵³ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I* (1580-1838), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1974 adlı eserinde Osmanlı İmparatorluğu’nda İngiliz konsolosluklarının kurulmasına değinmekle birlikte (s. 46-47) esas olarak Balta Limanı Ticaret Antlaşması değerlendirilmektedir.

⁵⁴ Samuel Johnson, “Consul”, *A Dictionary of the English Language*, vol. 1, for J. And and P. Kaptan, T. and T. Longman, C. Hitch, and L. Hawas, A. Miller and J. Dodeley, London 1755, (sayfa numarası yok). Benzer tanımlar şu eserlerde de bulunmaktadır: Frederik Barlow, “Consul”, *The Complete Dictionary*, Printed for Author, vol. 1, London 1772, (sayfa numarası yok); Joseph Nicol Scott, *A New Universal Etymological Dictionary*, Printed for Osborne, J. Buckland, R. Brown, London 1772, (sayfa numarası yok); John Ash, *The New And Complete Dictionary of the English Language*, Printed for Edward and Charles Dilly, vol I, London 1775, (sayfa numarası yok).

⁵⁵ Thomas Mortimer, *Lex Merchoria Rediviva: or, the Merchant’s Directory*, Fourth Edition, Printed for J. Rivington and sons, T. Longman, B. Law, S. Crowder, T. Cadell, G. Robinson, J. Sewel and R. Baldwin, London 1783, s. 279-280.

⁵⁶ BOA, *A.D.N. DVE.d 35/1*, (İngiltere Nişan Defteri), s. 56, hüküm no:12. (Bundan sonra sadece *İngiltere Nişan Defteri*).

Westbrook'un İngiltere'ye gitmesi üzerine, evâsıt-ı Safer 1107 (20-29 Eylül 1695) tarihli berat verilmiştir.⁵⁷ Berata göre Kıbrıs İngiliz konsolosunun görevi “*cezire-i mezburâ ve ânâ tâbî*’ iskelelere varan İngilterelünün ve bayrağı altında yürüyen tüccar taifesinin mesâlihlerini görmek”tir.⁵⁸ 1707 yılında ölen Samuel Turner’in yerine evâsıt-ı Zilhicce 1118 (15-25 Mart 1707) tarihli beratla Robert Wakeman Kıbrıs İngiliz konsolosu atanmıştır.⁵⁹ 1757 yılında Kıbrıs İngiliz konsolosu olan John Boddington’a verilen 6 Zilkade 1170 (23 Temmuz 1757) tarihli beratla konsolosun görevinin “*Cezire-i Kıbrıs ve ânâ tâbî*’ iskelelere gelüb giden İngilterelünün ve gemilerinin ve bayrağı altında yürüyen tüccar taifesinin umûrların görmek” olduğu kaydedilmiştir.⁶⁰ XVIII. yüzyılda Kıbrıs’a İngiltere konsolosu olarak tayin edilen son kişi konsolos vekili Antonio Vondiziano’dur. Evâsıt-ı Cemaziyelahir 1214 (9-18 Kasım 1799) tarihli beratında konsolosun görevi “*Cezire-i Kıbrıs’a amedd ü şüdd iden İngiltere tüccar sefineleri ve tüccar ve reyalarının umûrunu rü’yet eylemek*” şeklinde tarif edilmiştir.⁶¹

Görülmektedir ki, Osmanlılara göre XVIII. yüzyılda Kıbrıs’a atanan İngiltere konsoloslarının temel görevi İngiltere tüccarları ile İngiltere bayrağı altında ticaret yapan tüccarların sorunlarıyla ilgilenmektir. Bu durum, XVIII. yüzyılda İngiltere’deki konsolosluk anlayışı ile Osmanlıların konsolosluk anlayışının birbirine paralel olduğunu göstermektedir.

Bununla birlikte, gerek Osmanlı beratlarında gerekse İngiltere’de yayımlanan kimi sözlük ve rehber kitaplarda yer alan konsolosun görev tanımının XVIII. yüzyıl başlarından itibaren uygulamada yavaş yavaş değiştiği ve konsolosların ticaret dışında siyasi meselelerle de uğraşmaya başladıkları anlaşılmaktadır. 1719 yılına ait bir kayda göre, Kıbrıs’ta bulunan Fransa, İngiltere ve Dubrovnik konsolosları, Kıbrıs’taki bazı gayrimüslimlerin nüzul ve cizye vergilerinden kurtulmalarını sağlamaya çalışmaktaydılar. Kıbrıs muhassılına göre; konsoloslar, ahidname ile kendilerine sağlanan hizmetkarlara kanaat etmeyerek “*onar – onbeşer nefer ehl-i zimmet reyaya sahib çıkub üzerlerine edası lazım gelen nezl ve cizyeleri taleb olundukta bunlar dahi bizim hizmetkârımızdır*” diyerek devletin vergi gelirinde azalmaya sebep oluyorlardı. Muhassılın bu şikayeti üzerine, İstanbul’dan sadır olan fermanda; Kıbrıs’taki

⁵⁷ Önceki konsolos Richard Westbrook’un İngiltere Nişan Defteri’nde atama kaydı yoktur. Kendisinin ismi, Konsolos Samuel Turner’in atama kaydında geçmektedir.

⁵⁸ *İngiltere Nişan Defteri*, s. 61, hüküm no: 46.

⁵⁹ *İngiltere Nişan Defteri*, s. 69, hüküm no: 90.

⁶⁰ *İngiltere Nişan Defteri*, s. 106, hüküm no: 331.

⁶¹ *İngiltere Hadariye Defteri*, s. 104, hüküm no: 2.

konsolosların ehl-i zimmet reayayı korumalarının engellenmesi ve ilgili vergilerin tahsil edilerek devletin mali açıdan zarar görmesinin önlenmesi emredilmiştir.⁶²

XVIII. yüzyılda yabancı konsolosların, Osmanlı gayrimüslim tebasından bazı kimseleri koruma altına almalarının bir diğer yolu da onlara “*tezkereler ve patenteler*” vermeleri şeklindeydi.⁶³ Konsolos tezkeresi ve patentesi ile koruma altına giren bu kişiler, reayanın vermesi gereken alışılmış vergileri ödemedikleri gibi gümrük vergisini de daha az ödemeleri gerektiğini iddia ediyorlardı. Hatta bazıları Avrupalılar gibi giyinmeye başlamıştı. Bu durum Osmanlı toplum düzenini bozucu bir tehdit olarak algılanmış ve devlet bunu önlemek için bazı girişimlerde bulunmuştur. Bu tedbirlerin ilki konsolosluk bulunan Osmanlı şehirlerinin yöneticilerine 1758 yılında çeşitli fermanlar gönderilmesi ve konsolosların Osmanlı tebasından hiç kimseye “*patente ve sened*” vermemeleri, kimlere vermişler ise bunları geri almaları konusunda mahkeme aracılığıyla uyarılmaları şeklinde olmuştur.⁶⁴

İkinci önlem olarak, İstanbul’daki yabancı elçilikler, tercümanları vasıtasıyla elçiliklerin Osmanlı reayasını bayrakları altına alarak himaye etmemeleri, reayaya patent ve senet vermişlerse geri almaları, daha önceden bayrak altına girip Frenk kıyafetinde gezenlerin kıyafetlerini değiştürmelerini sağlamaları ve bundan sonra Osmanlı Devleti reayasına patente ve senet vermemeleri konularında uyarılmışlardır. Buna karşılık her bir elçilik Osmanlı hükümetine takrir göndererek bundan sonra “*Devlet-i Aliyye reayasını bayrak altına almak vechile himaye etmeyeceklerini*” ve Frenkler gibi giyinenleri uyuracaklarını taahhüt etmişlerdi.⁶⁵

Kıbrıs Kadı Sicilleri’nden anlaşıldığına göre, yukarıdakine benzer bir ferman da Kıbrıs’a gönderilmiştir. Bununla birlikte yaklaşık 8 yıl sonra, 1766 yılında Kıbrıs’a gönderilen bir başka fermanın alınan tedbirlerin yeterli olmadığı ve konsolosların patente ve tezkere vermeye devam ettikleri, tezkere ve patent alan

⁶² BOA, C.HR., Dosya No: 158, Gömlek No: 7889.

⁶³ Ali İhsan Başı, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler 1750-1839*, Turhan Kitabevi, Ankara 1998, s. 37-38.

⁶⁴ “...*Devlet-i Aliyyem reayası konsolosların bayrakları altına duhul ile muafiyet iddiasında olmaları iktizâ itmez iken tekâlifden kendülerin tahlis ve gümrüklerin tahfif ve ağız-ı saire için devlet-i aliyyemin harac-güzâr olan reayasından bazıları konsoloslara intisab ve taallük-ı iktisâb iderek konsoloslar reaya yedlerine tezkereler ve patenteler virüb hususâ bazıları dahi libasını terk ve Frenk heyetinde geşt ü güzâr idüb bu keyfiyetin kabh ve mazarratı beyt-ül-mâl-ı müslimîne aid ve râci olduğundan gayri ekseri efrenc mezhebine meyl ve duhul ile ihtilâl-i nizâm-ı râiyyeyle dahi sebeb ve bâdi olub (...)*ft-mâ-ba’d devlet-i aliyyem reayasına himaye tarikiyle patente ve sened virmemek ve şimdîye dek her kime patente ve sened virilmiş ise yedlerinden ahz ve nez’ eylemek ve heyetlerini tebdil ve tağyir iltidirmek üzere konsoloslara mâ’rifet-i şer’le tenbih-i eşedd...” BOA, C.HR., Dosya No: 19, Gömlek No: 938.

⁶⁵ 5 Ca 1172 (4 Ocak 1759) tarihli fermanın sureti için bkz. Ahmet Refik, *Onikinci Asr-ı Hicri’de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s. 188-189.

Osmanlı tebası gayrimüslimlerin “*bizler düvel-i Nasara bayrağı altındayız*” diyerek “*cizye-i şer'iyye ve sair tekâlifleri*”, muafiyet iddiasıyla vermedikleri anlaşılmaktadır. Fermanda, ada yöneticilerine bu gibi durumların önüne geçilmesi için gerekli tedbirleri almaları emredilmiştir.⁶⁶

1785 tarihinde Kıbrıs'a gönderilen bir başka ferman, 1758 ve 1766 fermanlarına atıfta bulunarak konsolosların hala bazı Osmanlı gayrimüslim tebasına patent vermeye devam ettiklerini, patent alanların “*bayraklıyız*” diyerek muafiyet iddiasında bulduklarını, konsolosların da “*bayrağımız altındadır*” sözleriyle onları desteklediklerini belirtmektedir. Fermanda, Kıbrıs yöneticilerinden bu tür durumlara “*ruhsat ve cevaz*” göstermemeleri, gerekli vergileri tahsil etmeleri, reayanın Avrupahlılar gibi giyinmelerine engel olmaları ve uyarıları dikkate almayanları cezalandırmaları emredilmiştir.⁶⁷ Ancak durumun engellenemediği yaklaşık 6 yıl sonra, 30 Eylül 1791 tarihli bir başka fermandan anlaşılmaktadır. Ferman, usulsüz uygulamaların devam etmekte olduğunu belirterek; engel olunmasını emrettikten sonra Avrupalılarla evlenen reaya kızlarının ve doğacak çocukların Avrupalı sayılmayacağı ve diğer Osmanlı tebası gibi cizye ve diğer vergilerini ödemeye devam etmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca, “*biz müste'men olduk*” diyerek “*cizye ve tekâliften muafiyet iddia*” edenler olur ise bu tür iddiaların asla dikkate alınmaması emredilmiştir.⁶⁸

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konsolosların, ticaret dışındaki işlerle uğraşmaları XVIII. yüzyıldaki ticaret-diplomasi ilişkisindeki değişimin bir göstergesidir. Yüzyıl sonunda, konsolosların siyasi işlerle ilgilenmeleri durumu gittikçe artmış ve İngiltere bağlamında XIX. yüzyılın başından itibaren resmiyet kazanmıştır. 1804 yılında İstanbul'daki İngiliz elçisinin yanında ticari işlerle ilgilenmek üzere başka bir kişinin *Consul-General* (başkonsolos) olarak atanması ve ilerleyen yıllarda büyükelçinin sadece politik işlerle ilgilenmesi⁶⁹ ve nihayet 1825 yılında Levant Kumpanyası'nın lağvedilerek Türkiye'deki bütün temsilciliklerin İngiltere Dış İşleri Bakanlığı'na bağlanması, zamanın politik gerekliliklerindeki değişimin ve gelişimin en somut göstergesidir.⁷⁰ Nitekim, 1856 yılında Londra'da yayımlanan bir konso-

⁶⁶ KŞS, Defter No: 19/29-1.

⁶⁷ KŞS, Defter No: 21/27-2.

⁶⁸ KŞS, Defter No: 21/212-2.

⁶⁹ Wood, *Levant Company*, s. 184; Christine Laidlaw da bu gelişimi teyit etmektedir. Bkz. Laidlaw, *Levant'taki İngilizler*; s. 33.

⁷⁰ Wood, *Levant Company*, s. 199-202; Kocabaşoğlu, *Majesteleri'nin Konsolosları*, s.28-39. İngiliz konsoloslarının XIX. yüzyılda, görev algılarının değişimini göstermesi açısından Kocabaşoğlu'nun *Majesteleri'nin Konsolosları* adlı eseri son derece önemli bir araştırmadır. XIX. yüzyıl sonunda, İngiliz

los el kitabında, başlangıçta konsolosların görevlerinin ticari ağırlıklı olduğu fakat XIX. yüzyılda görev çerçevesinin son derece genişlediği belirtilmektedir.⁷¹ Eserin içeriğinden anlaşıldığına göre Levant ile diğer bölgeler arasında çeşitli uygulama farkları olmakla beraber, XIX. yüzyılda uluslararası hukuk ve deniz hukukunun belirginleşmeye başlamasıyla birlikte konsolosların görev ve yetkilerinin bu iki kavram dahilinde yeniden şekillendiği anlaşılmaktadır.

3. XVIII. Yüzyıl Kıbrıs İngiliz Konsolosları

İngiltere Nişan Defteri'nde bulunan konsolos kayıtları, XVIII. yüzyıl için, yüzyılın son yılları (1792-1799) hariç tam bir silsileyi takip etmektedir. Bu konsolos silsilesi aralıksız olarak 1792 yılına kadar gelmektedir. 1792'den 1799 yılına kadar geçen 7 yıl boyunca yeni bir konsolos atanıp atanmadığı konusu ise İngiltere Hadariye Defteri'ndeki iki kayıt sayesinde açıklığa kavuşmaktadır. Bu kayıtlarda Michael de Vezin ölünce, yerine Antonio Vondiziano'nun tayin edildiği ve kendisine evâsıt-ı 1214 Cemaziyelahir (9-18 Kasım 1799) tarihli konsolosluk vekâleti berati verildiği belirtilmektedir.⁷² Bir başka deyişle konsolos De Vezin'in 1792 yılındaki ölümünden 1799'da Antonio Vondiziano'nun konsolos atandığı süre içinde kalan 7 yılda Kıbrıs'ta ve Halep'te herhangi bir İngiliz konsolosu bulunmamıştır. Bu durumun başlıca sebepleri olarak Fransız Devrimi ve Napolyon Savaşları,⁷³ İngiltere-Fransa arasındaki ticari ve siyasi rekabetin doğurduğu korsanlık⁷⁴ ile İngiltere'de uygulamaya konulan karantina kanunu şartlarının Levant Kumpanya-

Konsolosluğu'nun İzmir'deki siyasi faaliyetleri için bkz. Funda Adıttar, *İzmir İngiliz Konsolosluğu ve Siyasi Faaliyetleri (1878-1914) İngiliz Konsolosluk Raporlarından*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2011. Sadece İngiliz konsoloslarının değil, XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan diğer Avrupalı konsolosların misyonlarının da siyasi bir nitelik kazanmalarını göstermeleri açısından bkz. Özveren, "Marsilya Ticaret Odası", s.15; Onur Kınılı, *19. Yüzyılda Amerika Birleşik Devletleri'nin İzmir'deki Konsolosluk Faaliyetleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2009; Özgür Yılmaz, "Samsun'da Fransız Konsolosluğu'nun Kurulması ve Fransız Arşiv Belgelerine Göre Şehrin Durumu (1840-1870)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*: 8/16, (2014), s. 57-86; Özgür Yılmaz, "Victor Fontanier'nin Trabzon Konsolosluğu (1830-1832)" *OTAM*, 35 (2014), s. 153-195.

⁷¹ E. W. A. Tuson, *The British Consul's Manual: being a Practical Guide for Consuls, as well as for the Merchant, Shipowner and Master Mariner*, Longman and Co. Patternoster-Row, London 1856, s. 8-9.

⁷² *İngiltere Hadariye Defteri*, s.57, hüküm no:2 ve s.104, hüküm no:2.

⁷³ Elena Frangakis-Syrett, *18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret (1700-1820)*, çev. Çiğdem Diken, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2006, s.147-149.

⁷⁴ Mübahat Kütükoğlu, "XVIII. Yüzyılda İngiliz ve Fransız Korsanlık Hareketlerinin Akdeniz Ticareti Üzerine Etkileri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 12, (1968), s. 57-71.

sı ticaretini olumsuz etkilemesi gösterilebilir.⁷⁵ Dolayısıyla Kumpanya, bölgedeki ticaretinin gerilemesi sebebiyle Kıbrıs ve Halep'te konsolos bulundurma gereği duymamış olmalıdır. 1799'da her iki yere birden konsolos gönderilmesinin nedeni ise Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı işgal girişimi sebebiyle bölgenin yeniden önem kazanmasıdır.

İngiltere Nişan Defterinde atama kaydı bulunmayan ancak adı geçen ilk Kıbrıs İngiliz konsolosu Richard Westbrook'dur.⁷⁶ Bu konsolosun 1695 yılında İngiltere'ye gitmesi üzerine yerine Samuel Turner konsolos olarak atanmış⁷⁷ ve 1707 yılına kadar Kıbrıs İngiliz konsolosu olarak hizmet etmiştir.⁷⁸ Samuel Turner dahil Kıbrıs'ta XVIII. yüzyılda 18 konsolos görev yapmıştır. Özkul ve Wilson çalışmalarında Luke'a dayanarak, XVIII. yüzyılda Kıbrıs'ta görev yapan İngiltere konsoloslarının bazılarının "vekil" olduğunu belirtmekte iseler de İngiltere Nişan Defteri'nde sadece yüzyılın son konsolosu Antonio Vondiziano "vekil" olarak kaydedilmiştir. Söz konusu konsoloslar ve konsolosluk yılları aşağıdaki tabloda daha önceki çalışmalarla karşılaştırmalı şekilde ayrıntılı olarak sunulmuştur:

⁷⁵ Russell, *Levant Company 1753-1825*, s. 312-338.

⁷⁶ Bu isim İngiltere Nişan Defteri'nde Vestloda olarak kaydedilmiştir. Bkz. *İngiltere Nişan Defteri* s.61, hüküm no:46. Bir başka Osmanlı kaynağında bu isim Ritardo Vesrov Tomar Vilvor şeklinde geçmektedir. Bkz. BOA, AE. SSÜL.II, Dosya No: 17, Gömlek No: 1778. Bu isimle anılan kişi muhtemelen Richard Westbrook'tur. Wood'a göre Richard Westbrook 1689 yılında Kıbrıs'ta İngiliz konsolosu olarak bulunuyordu. Wood, *Levant Company*, s. 123; Luke bu konsolostan bahsetmemekte ise de Özkul, Hill ve Wilson Wood'a atfen Richard Westbrook'u konsolos olarak göstermektedir.

⁷⁷ *İngiltere Nişan Defteri*, s. 61, hüküm no: 46.

⁷⁸ *İngiltere Nişan Defteri*, s. 69, hüküm no: 90.

Tablo 1. XVIII. Yüzyıl Kıbrıs İngiliz Konsolosları⁷⁹

Özkul (2011 ⁸⁰)	Wilson (2011 ⁸¹)	Demiryürek –Yazar ⁸²
Samuel Dorner (1698)	-	Samuel Turner 20-29 Eylül 1695- 15-24 Mart 1707
-	Robert Wakeman 1700-(?)	Robert Wakeman 15-24 Mart 1707-19 Ocak 1709
-	-	<i>Terenimor İsteron</i> 19 Ocak 1709-28 Şubat-9 Mart 1711
Drododi (1713)	-	George Broadway 28 Şubat-9 Mart 1711- 14 Aralık 1715
-	-	Alexander Akehurst 14 Aralık 1715- 24 Mayıs 1718
-	-	Harvey Petty 24 Mayıs 1718- 3 Mart 1723
-	-	<i>Covan Heferman</i> 3Mart 1723-26 Mayıs 1727
-	-	Thomas Showsbridge 26 Mayıs 1727- 24 Mart 1729
George Barton 1730-1732	George Barton (?)- 1730	-
-	-	Robert Barton 24 Mart 1729- 5 Nisan 1732
William Purnell 1732-1733	William Purnell 1732-1733	William Purnell 5 Nisan 1732-7 Mayıs 1736
Stiles Lupart 1735-1738	Stiles Lupart 1735-1738	Stiles Lupart 7 Mayıs 1736-28 Kasım 1738
George Barton 1738-9(?) -1741	George Barton 1738-?	George Barton 2 Kasım 1738- 24 Ocak 1741
George Wakeman 1741-1753	George Wakeman 1745(?) -1753 ⁸³	George Wakeman 24 Ocak 1741- 3-12 Mart 1757

⁷⁹ Listedeki konsolos isimlerinden tam olarak bilinenler İngilizce isimleriyle, bilinmeyenler ve sadece Osmanlı kaynaklarında geçenler ise Osmanlı belgelerinde kaydedildiği şekliyle italik olarak yazılmıştır.

⁸⁰ Özkul, Luke'un verdiği listeyi Kıbrıs Şer'îye Sicillerine dayanarak geliştirmiş olduğundan burada Luke'un değil Özkul'un listesinin verilmesi uygun bulunmuştur. Özkul, "The Consuls and Their Activities", s. 256-257; Özkul, "Kıbrıs'taki İngiliz Konsolosluğu", s. 316-317.

⁸¹ David Wilson, "List of British Consular Officials", s. 33-34.

⁸² Bu liste İngiltere Nişan Defteri'ndeki kayıtlara göre hazırlanmıştır. Bkz, *İngiltere Nişan Defteri*, (sayfa/hüküm no), 61/46; 69/90; 70/101; 71/108; 72/118; 75/135; 76/141; 77/146; 81/181; 84/206; 85/215; 86/225; 106/331; 106/333; 117/394; 124/427; 128/462; 132/495.

⁸³ Wilson, George Wakeman'ın görev süresiyle ilgili ayrıca 1736-1751 tarihini de vermekte ancak hangisinin daha doğru olduğu konusunda bir fikir beyan etmemektedir.

Alexander Drummond 1753-1759 (Halep & Kıbrıs)	Alexander Drummond 1751-1758 (Halep & Kıbrıs)	-
John Boddington 1758-1762	John Boddington 1759-1762	John Boddington Vekâleten 3-12 Mart 1757 ⁸⁴ - 23 Temmuz 1757 Asaleten 23 Temmuz 1757- 4 Ekim 1759
John Brand Kirkhouse 1762-1763	John Brand Kirkhouse 1762-1763	-
Timothy Turner 1763-1768	Timothy Turner 1763-1768	Timothy Turner 4 Ekim 1759-16 Mart 1769
William Baldwin (?)-1771	William Baldwin (?)-1771	-
William Bashley Turner 1771-1776	William Bashley Turner 1771-1776	-
John Baldwin 1776-1781	John Baldwin 1776-1781	John Baldwin 16 Mart 1769- 9 Eylül 1774 ⁸⁵
-	-	John Boddington (2.defa) 9 Eylül 1774- 7 Ocak 1778
Nicholas Caprara 1784-1785	Nicholas Caprara 1784-1785	-
Michael de Vezin (Halep & Kıbrıs) 1776-1792	Michael de Vezin (Halep & Kıbrıs) 1776-1792	Michael de Vezin 7 Ocak 1778- 1792 ⁸⁶

⁸⁴ İngiltere Nişan Defteri'ne göre Wakeman'ın ölmesi ve yerine Boddington'un konsolos atanması 23 Temmuz 1757 tarihinde meydana gelmiştir. Ancak İngiltere Mahlut Defterine göre Wakeman'ın ölmesi üzerine Boddington 3-12 Mart 1757 tarihinde vekaleten Kıbrıs İngiliz konsoloslu atanmıştır. Bkz. BOA, A.DVN. DVE.d 36/2 *İngiltere Mahlut Defteri*, s. 55, hüküm no:207.

⁸⁵ Boogert, İngiliz arşivine dayanarak 1772 yılında adadaki İngiliz konsolosunun öldüğünü ve Fransız konsolosu Astier'in İngiltere konsolos vekili olduğunu yazmaktadır. Osmanlı kaynaklarında buna dair bir emare yoktur. Boogert, Mauritis H. van Den, "European Patronage in the Ottoman Empire: Anglo-Dutch Conflicts of Interest in Aleppo (1703-1755)", Edited by Alastair Hamilton, Alexander H. de Groot, Maurits H. van Den Boogert, *Friends and Rivals in the East*, Brill, Leiden Boston Köln 2000, s. 190.

⁸⁶ Osmanlı kaynakları ölüm yılını kesin olarak vermeyip sadece 1793 yılından önce öldüğünü belirtmektedir. Bkz. *İngiltere Hadariye Defteri*, s.57, hüküm no:2. Ancak Kıbrıs'ta bulunan mezar taşında "En iyi ve en yüce Tanrı'ya, burada Fransa kökenli, Londra'da doğmuş olan, Michael de Vezin yatıyor. Britanya Kralı'nın kalkan taşıyıcısı, O'nun tarafından konsolos olarak Halep'e ve Kıbrıs'a gönderildi. Bu görevi vakur, mükemmel biçimde [14] yıl boyunca sürdürdü ve 1792 kurtuluş yılında ve elli bir yaşında hayattan ayrıldı. Onun amına çok sevgili eşi, Alman asıllı, Venedik doğumlu Elisabeth Pfauz, yas tutarak bu anıtı yerleştirdi." Yazmakta olduğu için 1792 yılında öldüğü anlaşılmaktadır. Vezin'e ait mezar kitabesini bizimle paylaşan Prof. Dr. Denys Pringle'a ve metni Latince'den Türkçeye çeviren Doç. Dr. Gümeç Karamuk'a teşekkür

Pietro Crutta 1792-1799	Pietro Crutta (?)	-
Antonio Vondiziano 1799-1840	Antonio Vondiziano 1799-1841	Antonio Vondiziano 9-18 Kasım 1799 ⁸⁷ - 17 Aralık 1838 ⁸⁸

Yukarıdaki tabloya göre, XVIII. yüzyılda Kıbrıs'ta İngiliz konsolosu olarak en uzun süre görev yapan isim George Wakeman'dır. Kıbrıs İngiliz konsoloslarından George Wakeman, 1726 yılında Halep'te ticaret yapmak üzere Levant Kumpanyası'na kaydolmuş bir tüccardır.⁸⁹ Wakeman'ın 1735 yılında Akka'da ikamet ettiği, Halep'te sakin İngiliz tüccarı Felon'un ortağı olarak ticaretini sürdürdüğü ve aynı zamanda Halep İngiltere konsolosu adına Akka'da konsolos vekilliği yaptığı anlaşılmaktadır.⁹⁰ David Wilson'un, Wakeman'ın 1740 yılında Nevil Coke'un ölümü üzerine Halep konsolos vekilliğine atandığı bilgisini⁹¹ Osmanlı kaynakları da doğrulamaktadır. Buna göre Nevil'in ölümü üzerine, yerine atanan konsolos Halep'e varıncaya dek George Wakeman, Halep konsolos vekilliğine tayin edilmiştir.⁹² Nevil'in yerine atanan Nathaniel Micklethwait'in 21 Şubat 1740 tarihinde atandığı düşünülürse Wakeman'ın Halep konsolos vekilliği kısa süreli olmuştur denilebilir. Wakeman bu görevden bir yıl sonra, 1741 yılında, Kıbrıs İngiliz konsolosluğuna atandığında Doğu Akdeniz'de 15 yıllık bir ticari ve idari deneyime sahip bulunuyordu. Wakeman'ın Kıbrıs'taki konsolosluk süresi ise yaklaşık 15 yıldır.

Wakeman'ın ardından en uzun süre görev yapan isimlerin Michael de Vezin (14 yıl), Timothy Turner (11 yıl) ve Samuel Turner (11 yıl) olduğu görülmektedir. Osmanlı kaynakları Kıbrıs İngiliz konsoloslarının tayin nedenlerini de açıklamaktadır. Buna göre 20-29 Eylül 1695 tarihinde konsolos olarak atanan Samuel Turner'in atanma nedeni kendisinden önceki konsolos Richard Westbrook'un İngiltere'ye gitmesidir.⁹³ Samuel Turner'in 1707 yılı başlarında ölümü üzerine

ederiz. Vezin'in konsolosluk yaptığı süre Excerpta Cyprica'da 16 yıl olarak verilmektedir. Bkz. Claude D. Cobham, *Excerpta Cyprica, Materials for a History of Cyprus. With an Appendix on Bibliography of Cyprus*, Cambridge 1908, s.368. Ancak Osmanlı kayıtları Vezin'in 14 yıl konsolosluk yaptığını göstermektedir. Kitabede ilgili kısım kırık olduğu için Osmanlı kaydı esas alınmıştır.

⁸⁷ *İngillere Hadariye Defteri*, s.104, hüküm no: 2.

⁸⁸ George Hill, *A History of Cyprus*, vol. 4, Cambridge University Press, Cambridge 1952, s. 180.

⁸⁹ Gülay Webb Yıldırım, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-İngiliz Tıftık Ticareti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 224.

⁹⁰ *2 Numaralı Mora Ahkâm Defteri*, s.127/3.

⁹¹ Wilson, "List of British Consular Officials", s. 36.

⁹² *2 Numaralı Mora Ahkam Defteri*, s. 151/2.

⁹³ *İngillere Nişan Defteri*, s. 61, hüküm no: 46.

yerine Robert Wakeman atanmıştır.⁹⁴ Kıbrıs'taki İngiliz konsoloslarından sadece John Boddington, 1757-1759 ve 1774-1778 yılları arasında iki defa konsolosluk yapmıştır. XVIII. yüzyılda Kıbrıs'taki İngiliz konsoloslarının atanma nedenleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 2. Konsolosların Görev Süreleri ve Atanma Nedenleri

Konsolosun Adı	Görev Süresi	Atanma Nedeni
Samuel Turner	20-29 Eylül 1695- 15-24 Mart 1707	Selefinin İngiltere'ye gitmesi
Robert Wakeman	15-24 Mart 1707-19 Ocak 1709	Selefinin ölmesi
<i>Terenimor İsteron</i>	19 Ocak 1709-28 Şubat-9 Mart 1711	Selefinin ölmesi
George Broadway	28 Şubat-9 Mart 1711- 14 Aralık 1715	Selefinin ölmesi
Alexander Akehurst	14 Aralık 1715- 24 Mayıs 1718	Selefinin azledilmesi
Harvey Petty	24 Mayıs 1718- 3 Mart 1723	Selefinin azledilmesi
<i>Covan Hejerman</i>	3 Mart 1723-26 Mayıs 1727	Selefinin azledilmesi
Thomas Showsbridge	26 Mayıs 1727- 24 Mart 1729	Selefinin ölmesi
Robert Barton	24 Mart 1729- 5 Nisan 1732	Selefinin ölmesi
William Purnell	5 Nisan 1732-7 Mayıs 1736	Selefinin azledilmesi
Stiles Lupart	7 Mayıs 1736-28 Kasım 1738	Selefinin azledilmesi
George Barton	2 Kasım 1738- 24 Ocak 1741	Selefinin azledilmesi
George Wakeman	24 Ocak 1741- 3-12 Mart 1757	Selefinin ölmesi
John Boddington	3-12 Mart 1757- 4 Ekim 1759	Selefinin ölmesi
Timothy Turner	4 Ekim 1759-16 Mart 1769	Selefinin azledilmesi
John Baldwin	16 Mart 1769- 9 Eylül 1774	Selefinin ölmesi
John Boddington (2.defa)	9 Eylül 1774- 7 Ocak 1778	Selefinin İngiltere'ye gitmesi
Michael de Vezin	7 Ocak 1778- 1792	Selefinin azledilmesi
Antonio Vondiziano	9-18 Kasım 1799- 7-17 Eylül 1838	Selefinin ölmesi

4. Konsolos Yardımcıları

Kıbrıs İngiliz konsolosları Tuzla'da ikamet etmekte, ancak adadaki diğer şehirlerde zaman zaman yardımcıları bulunmaktaydı. David Wilson'a göre, Magosa'da 1820 yılında Pietro Brunoni, Limasol'da 1799 yılında Demetritos Francoude, 1810 yılında Nicholas Francoude, Baf'da 1799'dan 1826'ya kadar Andrea Zimbulachi ve 1826'dan sonra ise Smith Zimbulachi konsolos yardımcısı olarak görev yapmıştır. Ayrıca, Lefkoşa'da 1758 yılında Anceli Hristofaci ve 1870'de de Petraki adlı kişiler konsolos yardımcısı olarak çalışmışlardır.⁹⁵ Bununla birlikte

⁹⁴ *İngiltere Nişan Defteri*, s. 61, hüküm no: 46.

⁹⁵ Wilson, "List of British Consular Officials", s. 35; Özkul, "The Consuls and Their Activities", s. 256. 1806 yılında Kıbrıs'a gelen Ali Bey de Limasol'da Demetritos Francoude'in İngiliz konsolos

18. yüzyılda adayı ziyaret eden 3 İngiliz seyyah Limasol'da konsolos yardımcısı bulunduğuna işaret etmektedirler. 1738 yılında Kıbrıs'a gelen Richard Pococke, kendisini Limasol'da aslen bir Rum olan İngiliz konsolos vekilinin ağırladığını belirtmektedir.⁹⁶

Richard Pococke'dan yaklaşık 50 yıl sonra Limasol'a uğrayan bir başka İngiliz seyyah John Siphthorp da Limasol'da bir Rum İngiliz konsolos yardımcısı tarafından misafir edilmiştir. Siphthorp, Limasol'daki konsolos yardımcısının, bir Rum'dan alışık olmadığı şekilde kendilerini son derece nazikçe karşıladığını ve ücret istemeden evinde ağırladığını belirtmektedir. Siphthorp, durumu Lefkoşa'daki Danimarka tercümanı ile karşılaştırmakta ve tercümanın kendisini davet etmiş olmasına rağmen akşam yemeği için ücret istemesini utanç verici bulduğunu ifade etmektedir.⁹⁷

Pococke ve Siphthorp, Limasol'daki konsolos vekili hakkında başka bilgi vermezlerken, 1800 yılında adaya gelen William Wittman, Limasol'da Signor Demetrio Nicolo Frankuli (Demetrios Frangoudes) adlı bir İngiliz konsolos yardımcısı tarafından kendisine yardımcı olunduğunu ifade etmektedir.⁹⁸ Adadaki bu konsolos yardımcılarının İngiliz tüccar ve seyyahlarının işlerini görmek dışında hem konsolosları hem de kendileri hesabına ticari işlere giriştikleri de düşünülebilir.

5. Konsolos Tercümanları

Büyükelçiler ve konsoloslar, Osmanlı topraklarında işlerini yürütebilmek, çeşitli yazışmaları gerçekleştirebilmek veya tüccarlarının haklarını kadı mahkemesinde savunabilmek için büyük ölçüde tercümanlara ihtiyaç duymaktaydılar. Bunun sebebi yakın tarihe kadar neredeyse hiçbir elçi veya konsolosun Türkçeyi bilmiyor olmasından kaynaklanmaktadır. Benzer şekilde 19. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı devlet adamlarının herhangi bir Avrupa dilini konuşamıyor olmaları da devlet kademelerinde tercüman istihdam edilmesi gerekliliğini doğurmuştur.⁹⁹

yardımcısı olduğunu belirtmektedir. Cobham, *Excerpta Cypria*, s. 419.

⁹⁶ Paul W. Wallace and Andreas G. Orphanides, *Sources for the History of Cyprus*, vol. V, English Texts: Frankish and Turkish Period, Greece and Cyprus Research Center, New York 1998, s. 37; Cobham, *Excerpta Cypria*, s. 252.

⁹⁷ Orphanides, *Sources for the History of Cyprus*, s. 110-111; Cobham, *Excerpta Cypria*, 325-338.

⁹⁸ Orphanides, *Sources for the History of Cyprus*, s. 120.

⁹⁹ Konsolos tercümanlarının seçimi, tayini, görevleri ve imtiyazlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Çiçek, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Konsolosluk Tercümanları", *Tarih ve Toplum*, 146, (1996), s.81-87; Erdoğan, "Avrupalı Konsoloslar ve Tercümanlar", 239-249; Kenan İnan, "Osmanlı Döneminde Yabancı Elçilik ve Konsolosluklarda Görevli Tercümanların Statüleri", *Tarih ve Toplum*,

Konsolosların istihdam ettikleri tercüman sayısı şehrin ticaret hacmine göre değişiklik göstermekle beraber bu sayı çoğunlukla bir ya da iki kişiden ibaretti. Özkul, incelediği dönemde Kıbrıs'ta 13 İngiliz konsolos tercümanının (Lazanya veled-i Pavlo, Zevani Karuda, Konstantin veled-i Luizo, Hristofi, Konstantin veled-i Hristofi, Ancelo veled-i İstefane, Androniko Gerolamo, Yasef veled-i Şahbaz, Anton Agop, Tomama Kasari, Yorgi veled-i Nikola, Kirkor veled-i Serkis ve Serkis veled-i Avak) görev yaptığını belirtmektedir.¹⁰⁰ Ancak bu isimlerden Hristofi tercüman değil tüccardır.¹⁰¹ Tomama Kasari konsolos tercümanı değil İngiliz komutanı Smith'in şahsi tercümanıdır.¹⁰² Anton Agop ise Michael de Vezin'in varislerinin Kıbrıs'taki alacaklarını tahsil etmek için görevlendirilen vekilleri ve tercümanlarıdır.¹⁰³ Yasef veled-i Şahbaz ile Androniko Gerolamo Kıbrıs İngiliz konsoloslarının Avusturya ve Danimarka konsolos vekilliklerine istinaden istihdam ettikleri tercümanlar olup, doğrudan İngiltere konsolos tercümanı değildiler.

Çalışmamızda, 18. yüzyılda Kıbrıs İngiliz Konsolosluğu çatısı altında tercümanlık yaptığı tespit edilen 10 isim bulunmaktadır (Adam veled-i Selimati, Konstantin Diloberti, Anceli veled-i Senti, Dimitri veled-i Konstantin, Aleksandri veled-i Palyoliko, Yorgi veled-i Nikolo, Kirkor veled-i Serkis, Hristofaki veled-i Konstantin, Krona/Zevani Karuda ve Serkis veled-i Ovak/Avak). Kıbrıs İngiliz konsoloslarının diğer Avrupa devletleri adına konsolos vekili olarak istihdam ettikleri tercüman sayısı ise 5'tir (Androniko Gerolamo, Yoseb veled-i Şirbaze/Şahbaz, Hristodulo veled-i Şirbaze, Marat veled-i Hristodulo Şirbaze).

18. yüzyılda adada İngiltere adına görev yapan en eski tercüman Adam veled-i Selimati'dir. Selimati, 21 Kasım 1691 tarihinde tercüman Mihal'in ölmesi üzerine onun yerine beratla tercüman olarak atanmıştır.¹⁰⁴ Selimati, görevini yaklaşık 11 yıl sürdürdükten sonra 30 Kasım-9 Aralık 1702 tarihinde ölmüş ve yerine Konstantin Diloberti'ye tercümanlık beratı verilmiştir.¹⁰⁵ Bununla birlikte, Kıbrıs Şer'iyeye Sicillerinden anlaşıldığına göre 17. yüzyıl sonlarında Lazanya veled-i Pavlo da Kıbrıs İngiliz konsolosunun tercümanıydı.¹⁰⁶ Ancak kendisinin

26/154, (1996), s. 196-201.

¹⁰⁰ Özkul, "Kıbrıs'taki İngiliz Konsolosluğu", s. 336-337.

¹⁰¹ KŞS, Defter No: 8/38-2.

¹⁰² KŞS, Defter No: 22/91-1.

¹⁰³ "müld-i meşfûrun vârisleri taraflarından vekilleri olan Anton Agop nâm tercümân", Bkz. *İngiltere Hadariye Defteri*, s.57, hüküm no:2 ve s.101, hüküm no: 1; KŞS, Defter No: 21/271-2.

¹⁰⁴ *İngiltere Nişan Defteri*, s. 57, hüküm no: 17.

¹⁰⁵ *İngiltere Nişan Defteri*, s. 69, hüküm no: 90.

¹⁰⁶ Özkul, Kıbrıs'taki İngiliz Konsolosluğu", s. 336.

hangi yıllar arasında tercümanlık yaptığı tam olarak tespit edilememiştir. Tercüman Konstantin Diloberti'nin azlinden sonra yerine atanan Anceli veled-i Senti, öldüğü tarih olan 1739'a kadar yaklaşık 8 yıl tercümanlık görevini yürütmüştür.¹⁰⁷ Ancak Anceli veled-i Senti'nin yerine Kıbrıs'a başka bir tercüman atanmamış, beratı 1741 yılında Atnas veled-i Dimitraki'ye verilerek tercümanlık kadrosu İstanbul'da ikamet eden İngiliz elçisinin yanına nakledilmiştir.¹⁰⁸

Dimitri veled-i Konstantin'e 1720 yılında berat verilerek tercüman atanması suretiyle daha önce bulunmayan bir tercümanlık kadrosu oluşturulmuştur. Dimitri veled-i Konstantin'in tercüman atanması konusunda İngiliz elçisinin, Osmanlı sultanına sunduğu arzuhalde "*Kıbrıs iskelelerine mürur ve ubur iden İngiltere sefâyini ricâlinin umurlarını görmek için bir tercümana muhtaç olunduğu*" belirtilmektedir. Elçi, Dimitri veled-i Konstantin'in "*tercüman nasb ü tâ'şin*" olunması için "*ahûdname-i hümayun ve olup-geldiği üzere*" berat talep etmiş ve isteği doğrultusunda yeni atanan tercüman için nişan-ı hümayun yazılmıştır.¹⁰⁹

Dimitri veled-i Konstantin, ölüm yılı olan 1755'e kadar tercümanlık görevini sürdürmüş ve bu tarihte yerine Aleksandri veled-i Palyoliko'ya berat verilmiştir. Palyoliko, 1772 yılında öldüğünde ise beratı Yorgi veled-i Nikolo'ya verilmiştir.¹¹⁰ Nikolo, 18. yüzyılda Kıbrıs adasında görevini en uzun süre yürüten İngiltere tercümanıdır. 1774 ve 1790 yıllarında iki kez beratının yenilenmiş olması kendisinin bu görevi aralıksız olarak yürüttüğüne işaret etmektedir. Nikolo, 1799 yılında öldüğünde, yaklaşık 37 yıldır adadaki İngiliz konsolosları adına tercümanlık yapmaktaydı. Nikolo'dan boşalan tercümanlık kadrosuna 23 Mayıs 1799 tarihinde Kırkor veled-i Serkis atanmıştır.¹¹¹ Ancak Serkis'in fiilen tercümanlık yapmadığı anlaşılınca başka bir mahalde ikamet edip Kıbrıs'la alakasının olmadığı gerekçesiyle 23 Eylül- 2 Ekim 1806 tarihinde beratı iptal edilmiş ve tercümanlık kaydı silinmiştir.¹¹²

XVIII. yüzyılda Kıbrıs İngiltere konsoloslarının tercümanlığı hizmetinde bu-

¹⁰⁷ 2 Numaralı Mora Ahkam Defteri, s. 144/2.

¹⁰⁸ İngiltere Nişan Defteri, s. 80, hüküm no: 174. 10 Ağustos 1747 tarihinde Dimitraki öldüğünde ise, bu kadroya ait berat Dimitri veled-i Papa Anastas'a verilmiş ve kendisi Draç İngiliz konsolosu yanına tercüman olarak atanmıştır. Bkz. İngiltere Nişan Defteri, s. 86, hüküm no: 226.

¹⁰⁹ İngiltere Nişan Defteri, s. 73, hüküm no: 124.

¹¹⁰ İngiltere Nişan Defteri, s. 119, hüküm no: 405.

¹¹¹ İngiltere Nişan Defteri, s. 132, hüküm no:495; KŞS, Defter No: 22/126-2; Özkul, "Kıbrıs'taki İngiliz Konsolosluğu", s.339.

¹¹² İngiltere Nişan Defteri, s. 141, hüküm no:593; Özkul, "Kıbrıs'taki İngiliz Konsolosluğu", s. 340-341.

lunduğu anlaşılan üç isim daha vardır. Bunlardan ilki 1742-1746 yılları arasında görev yapmış olan Hristofaki veled-i Konstantin'dir. Konstantin bu göreve, elçi yanındaki bir tercüman, Atnas veled-i İstilandî'nin azledilmesi sonucunda getirilmiş ve kadrosu İstanbul'dan Kıbrıs'a nakledilmiştir. Ancak Konstantin'in tercümanlığı uzun süreli olmamış, 1746 yılında görevden azledilmiş, beratı ise Yanaki Pondika'ya verilerek tercümanlık kadrosu Selanik'e nakledilmiştir.¹¹³ Hemen hemen aynı tarihlerde tercümanlık yaptığı anlaşılan bir diğer isim de Krona'dır. Kendisinden bahsedilen Nisan 1744 tarihli ilk kayıta, konsolos George Wakeman'ın baş tercümanı olduğu ve İngiltereli müstemem taifesinden iki kişinin evlerinde öldürülmesi sonucu ortaya çıkan davada İngiltere konsolosunu temsil ettiği anlaşılmaktadır.¹¹⁴

18. yüzyılın sonunda İngiltere konsolosluğu adına tercümanlık yapmış son isim Serkis veled-i Ovak'tır. İstanbul'daki İngiliz elçisinin baş tercümanı öldüğünde, tercümanlık kadrosu Kıbrıs'a nakledilerek Serkis'e tercümanlık beratı verilmiştir. Serkis, 12 Kasım 1798'den 23 Eylül- 2 Ekim 1806'ya kadar elinde tercümanlık beratı bulundurmıştır.¹¹⁵ 1806 yılında ülke genelinde bir berat sayımı yapılmış, bunun sonucunda tercümanlık yapmayan veya farklı yerlerde ikamet eden kişilerin berat kayıtları silinmiştir.¹¹⁶ Nitekim Serkis veled-i Ovak'ın beratı da bunlardan biridir. İlgili kayda göre Serkis veled-i Ovak, “*şürut-ı beratına mugayir hareket ile aher mahalda sakin olduğu*” için “*fermân-ı âli mucébince beratı terkîn*” olunmuştur.¹¹⁷ Serkis veled-i Ovak, hemen hemen kendisiyle aynı tarihlerde Kıbrıs İngiliz konsolosluğunda tercümanlık yapmış olan Kırkor veled-i Serkis'in babasıdır. Bu iki tercüman muhtemelen tercümanlık beratının kendilerine sağladığı imtiyazlardan yararlanarak daha avantajlı ticaret yapmak isteyen kimselerdir. Nitekim her ikisinin de beratının 1806 yılında iptal edilmesi, bu durumun bir sonucudur.

¹¹³ 2 Numaralı Mora Ahkam Defteri, s.167/4; İngiltere Nişan Defteri, s. 87, hüküm no: 232.

¹¹⁴ 2 Numaralı Mora Ahkam Defteri, s.179/3. Benzer şekilde, 1750 yılında Kıbrıs Şer'iyeh Sicillerine yansıyan bir başka olayda kendisinden konsolos Wakeman'ın vekili ve tercümanı olarak bahsedilmektedir. Krona/Karuda?, eski tercümanlardan olup, öldüğünde mirası borçlarını kapatmaya yetmeyen Hristofaki veled-i Konstantin'in evinin satılmasında konsolos Wakeman'ın vekili ve tercümanı konumundadır. Bkz. KŞS, Defter No: 16/180-1.

¹¹⁵ İngiltere Nişan Defteri, s. 141, hüküm no: 591.

¹¹⁶ KŞS, Defter No: 24/169-1 ve Defter No: 24/175-2.

¹¹⁷ İngiltere Nişan Defteri, s. 141, hüküm no: 591; Ali Efdal Özkul, “Osmanlı İdaresinde Kıbrıs Adasında Faaliyet Gösteren Konsoloslar ve Faaliyetleri”, *Kıbrıs'ta Osmanlı İzleri*, Kıbrıs Türk Yazarlar Birliği Yayını, Lefkoşa 2014, s. 521.

Tablo 3. 18. Yüzyılda Kıbrıs İngiliz Konsolosluğu Tercümanları

Tercüman	Görev Süresi
Adam veled-i Selimati	21 Kasım 1691-9 Aralık 1702
Konstantin Hristofi/Diloberti	9 Aralık 1702- 3 Haziran 1731
Anceli veled-i Senti	3 Haziran 1731- 22 Ocak- 2 Şubat 1739
Hristofaki veled-i Konstantin	26 Mayıs- 4 Haziran 1742 -13 Temmuz 1746
Krona/Zevani Karuda?	?1744-1753?
Dimitri veled-i Konstantin	29 Ocak 1720- 13 Kasım 1755
Aleksandri veled-i Palyoliko	13 Kasım 1755- 28 Haziran 1772
Yorgi veled-i Nikolo	28 Haziran 1772 -23 Mayıs 1799
Kirkor veled-i Serkis	30 Mayıs 1799-23 Eylül-2 Ekim 1806
Serkis veled-i Ovak/Avak	12 Kasım 1798- 23 Eylül- 2 Ekim 1806

Adadaki İngiliz konsolosları, zaman zaman diğer Avrupa ülkeleri adına vekillik yaptıkları için yukarıda zikredilen tercümanların yanı sıra ilgili devletler adına yanlarında ilave tercümanlar bulundurmaktaydılar. Örneğin George Wake-man, 1749 yılında Roma İmparatorluğu (Avusturya) konsolos vekili olarak atanınca, adaya gelip giden Avusturya tebasının işlerini görebilmesi için bir tercümana ihtiyaç duymuş ve 11 Ekim 1749 tarihinde Androniko veled-i Yerolim'i (Androniko Gerolama) Avusturya Konsolos vekili tercümanı olarak atamıştır.¹¹⁸ Benzer şekilde Kıbrıs Şer'ıye Sicillerinde yer alan 22 Kasım 1750 tarihli fermana göre, bu tarihte Anastas veled-i Nikola, Roma İmparatorluğu'nun Kıbrıs konsolos vekili yanında tercüman olarak atanmıştır.¹¹⁹ 11 Ocak 1765 tarihinde berat alan Yoseb veled-i Şirbaze de İngiltere konsolosları yanında bu şekilde görev yapan tercümanlardan biridir. Kendisi 1765 yılında Danimarka elçisinin arzıyla, Kıbrıs İngiliz konsolos ve Danimarka konsolos vekili Timothy Turner'ın yanında görevlendirilmiştir.¹²⁰ Yoseb'in ölümü üzerine 11 Ocak 1783 tarihinde yerine oğlu Hristodulo veled-i Şirbaze Danimarka konsolos vekili yanında tercüman atanmıştır.¹²¹

¹¹⁸ KŞS, Defter No:16/160-1; Özkul, "Kıbrıs'taki İngiliz Konsolosluğu", s. 337-338.

¹¹⁹ KŞS, Defter No:16/189-1; Özkul, "Kıbrıs'taki İngiliz Konsolosluğu", s. 338.

¹²⁰ "Danimarka Kralı'nın Âsîdâne-i Sa'âdetinde mukim elçisi (...) arzuhâl gönderiüp (...) Kıbrıs cezâresinde vâki' Tuzla nâm mahalde İngiltere konsolosu olup Danimarkalı tarafından bâ-emr-i âli Konsolos Vekili olan Timothy Turner nâm İngilterelümin yanında tercümânlık hizmetinde olan râfi'i tevkî-i refî'u ş-şân-ı hâkânî Yasef veled-i Şahbaz nâm tercümân bî-berât olmağla ahüdâne-i hümayûn mücebince olupgeldiği üzere müceddeden berât-ı şerîfîm verilmek bâbında inâyet ricâ itmeğün....", KŞS, Defter No: 20/83-1; Erdoğan, bu tercümanın Kıbrıs Sicillerindeki beratını yayınlamıştır. Bkz. Erdoğan, *Kıbrıs'ta Osmanlılar*, s. 427-428. Bu isim Kıbrıs Şer'ıye Sicilinde Yasef veled-i Şahbaz şeklinde geçse de Danimarka Nişan Defteri'nde Yoseb veled-i Şirbaze şeklinde kayıtlıdır. Bkz. BOA, *Danimarka Nişan Defteri*, 11/1, s.105, hüküm no: 31.

¹²¹ *Danimarka Nişan Defteri*, 11/1, s. 112, hüküm no: 52; Özkul, "Kıbrıs'taki İngiliz Konsolosluğu", s. 338.

Hristodulo'nun aynı yıl ölümü üzerine, 15 Ekim 1783 tarihinde tercüman atanan oğlu Marat veled-i Hristodulo Şirbaze'nin tercümanlığı Haziran 1806'ya kadar devam etmiş, bu tarihte berat şartlarına aykırı olarak Kıbrıs dışında ikamet ettiği gerekçesiyle tercümanlık beratı iptal edilmiştir.¹²² Bu şekilde söz konusu ailenin 1765 yılında başlayarak; yaklaşık 40 yıl ve 3 kuşak boyunca tercümanlık beratına sahip oldukları görülmektedir.

6. Kıbrıs İngiliz Konsolosluğu'nun Halep Konsolosluğu'na Bağlılığı Meselesi

Luke, Kıbrıs'taki ilk İngiliz konsolos vekilinin 1626 yılında görevde bulunan Petro Savioni olduğunu, 1636 yılında bu göreve Richard Glover'in tayin edildiğini ve Kıbrıs Konsolosluğu'nun Halep konsolosluğuna bağlı bulunduğunu yazmaktadır.¹²³ Wood ise Kıbrıs'taki İngiliz konsolos vekilinin Larnaka'da ikamet ettiğini ve konsolosluğun 1722 yılında Halep Konsolosluğu'ndan ayrılarak bağımsız olduğunu belirtmektedir.¹²⁴ Özkul, her iki çalışmasında da Wood'a atfen Kıbrıs İngiliz Konsolosluğu'nun 1722 yılına kadar Halep'e bağlı olduğunu yazmaktadır.¹²⁵ Ancak incelenen XVIII. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında Kıbrıs Konsolosluğu'nun Halep Konsolosluğu'na bağlı olduğuna dair hiçbir bilgi bulunmamaktadır.¹²⁶

Bir diğer mesele Halep konsolosu Alexander Drummond'un Halep konsolosu olduğu dönemde, Kıbrıs'tan da sorumlu olup olmadığı konusudur. Luke¹²⁷ ve Wilson¹²⁸, Alexander Drummond'un Halep konsolosu iken Kıbrıs konsolosu olarak da hizmet ettiğini ileri sürmektedirler. Wood'un Halep konsolos listesinde ise Alexander Drummond'un Kıbrıs'tan da sorumlu olduğuna dair bir bilgi yoktur.¹²⁹ Drummond, Luke'a göre (1753-1759) yıllarında, Wilson'a göre (1751-1755) yılları arasında hem Halep hem de Kıbrıs İngiliz konsolosuydu. Katherine Turner,

¹²² *Danimarka Nişan Defteri, 11/1*, s. 112, hüküm no: 53.

¹²³ Luke, *Cyprus Under the Turks*, s. 87-88.

¹²⁴ Wood, *Levant Company*, s. 123.

¹²⁵ Özkul, "Kıbrıs'taki İngiliz Konsolosluğu", s. 315, 318; Özkul, "The Consuls and Their Activities", s. 252.

¹²⁶ Kıbrıs Venedik konsolosunun Halep'ten de sorumlu olduğuna dair bkz. Mehmet Demiryürek, "The Commercial Relations Between Venice and Cyprus After the Ottoman Conquest (1600-1800)", *Levant*, 42/2, (2010), s. 245. İngilizler için de benzer bir durum olsaydı Osmanlı kaynakları büyük bir ihtimalle bundan bahsedirdi.

¹²⁷ Luke, *Cyprus Under the Turks*, s. 276.

¹²⁸ Wilson, "List of British Consular Officials", s. 36.

¹²⁹ Wood, *Levant Company*, Appendix II.

Drummond'un Kıbrıs konsolosluğuna değinmemekte ve sadece 1754-1756 yılları arasında Halep konsolosluğu görevini icra ettiğini belirtmektedir.¹³⁰

Osmanlı kaynaklarına göre Alexander Drummond¹³¹ 11 Şevvâl 1164 (2 Eylül 1751) tarihinde Halep konsolosu olarak atanmıştır. İlgili kayda göre “*Medine-i Haleb ve ânâ tabi iskelelere gelüb giden İngilterelü ve ânâ tabi olan tüccar taifesinin umûr ve hususların rü’yet için (...) Aleksander Drumen nâm İngilterelü konsolos nasb ü tayin*” olunmuştur.¹³² Padişah değişikliklerinden dolayı Drummond'un beratı 26 Cemaziyelevvel 1168 (10 Mart 1755)¹³³ ve 8 Rebiülevvel 1171 (20 Kasım 1757)¹³⁴ tarihlerinde yenilenmiştir. Gerek ilk tayini ve gerekse berat yenileme zamanlarına ait kayıtların hiçbirinde Drummond'un konsolos olarak Kıbrıs'tan da sorumlu olduğuna işaret eden bir bilgi yoktur. Drummond, 22 Zilkade 1171 (28 Temmuz 1758) tarihine kadar Halep konsolosu olarak görev yapmış, bu sıralarda İngiltere'ye gitmek istediğinden yerine Francis Browne Halep konsolosluğuna tayin edilmiştir.¹³⁵ Dolayısıyla Alexander Drummond 2 Eylül 1751-28 Temmuz 1758 tarihleri arasında ve sadece Halep'ten sorumlu konsolos olarak çalışmıştır.

XVIII. yüzyıl Kıbrıs-Halep ilişkileri açısından bir başka konu Kıbrıs İngiltere konsolosu Michael de Vezin'in Halep Konsolos vekilliği göreviyle ilgilidir. Luke,¹³⁶ Wood¹³⁷ ve Wilson,¹³⁸ Michael de Vezin'in Halep ve Kıbrıs konsolosu veya konsolos yardımcısı olarak hizmet ettiğini ileri sürmektedirler. Michael de Vezin, Luke'a göre (1776-1792) yıllarında Halep konsolosu, Wood'a göre (1786-1791) yıllarında Halep konsolos yardımcısı¹³⁹, Wilson'a göre (1786-1791) yıllarında Halep konsolos yardımcısı olarak hizmet etmiştir.

Osmanlı kayıtları Wood ve Wilson'ın ortaya koyduğu bilgiyi bir dereceye kadar desteklemektedir. Osmanlı kaynaklarına göre Evâsıt-ı Rebiülevvel 1201 (10-20 Ocak 1787) tarihinde Halep'de “*İngiltere konsolosu olan John Abbott nâm İngilterelü*” öl-

¹³⁰ Katherine Turner, “Drummond, Alexander (d. 1769)”, *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004 [http://www.oxforddnb.com/view/article/8062, accessed 21 Jan 2014].

¹³¹ Osmanlı belgelerinde Aleksander Drumen şeklinde kaydedilmiştir.

¹³² *İngiltere Nişan Defteri*, s. 92, hüküm no: 261.

¹³³ *İngiltere Nişan Defteri*, s. 97, hüküm no: 285.

¹³⁴ *İngiltere Nişan Defteri*, s. 107, hüküm no: 335.

¹³⁵ *İngiltere Nişan Defteri*, s. 112, hüküm no: 367.

¹³⁶ Luke, *Cyprus Under the Turks*, s. 276.

¹³⁷ Wood, *Levant Company*, s. Appendix II.

¹³⁸ Wilson, “List of British Consular Officials”, s. 36.

¹³⁹ Pro-consul.

müş ve yerine “*Mikail de Vezin nâm İngilterelü konsolos vekili nasb ü tayin*” olunmuştur.¹⁴⁰ Evâil-i Zilkade 1213 (6-14 Nisan 1799) tarihli kayda göre, Halep’te konsolos vekilliği yapmakta olan Michael de Vezin öldüğü için yerine Halep Konsolos vekili olarak John Barker tayin edilmiştir.¹⁴¹ Dolayısıyla Michael de Vezin’in Halep konsolos vekilliği dönemi 10-20 Ocak 1787 tarihinde başlamakta ve öldüğü tarih olan 1792 yılında sona ermektedir. Osmanlı kayıtlarından anlaşıldığına göre 1792-99 yılları arasında hem Kıbrıs’ta hem de Halep’te İngiltere konsolosu bulunmamaktadır.

7. İngiliz Konsoloslarının Diğer Avrupa Devletlerini Temsiliyeti

Kapitülasyon sahibi devletlerden birinin konsolosu bazen kapitülasyon sahibi bir başka devlet adına konsolos veya konsolos vekilliği yapabiliyordu.¹⁴² Luke ve Wilson konuya çok kısa olarak değinmişlerdir. Luke’a göre İngiliz konsolosları Timothy Turner ile John Baldwin Avusturya, Toskana Dükalığı, Hollanda ve Danimarka devletleri adına konsolos vekilliği yapmışlardı.¹⁴³ Wilson, İngiliz konsolosları Robert Wakeman, George Wakeman, Timothy Turner ve John Baldwin’in İngiltere konsolosluğu yanında Hollanda konsolosluğunu da çalıştıklarını belirtmektedir.¹⁴⁴

Kıbrıs Şer’iye Sicillerine göre İngiliz konsolosluğunu George Wakeman 1749 yılında Avusturya devleti konsolos vekili iken¹⁴⁵ Timothy Turner 1765 yılında Danimarka Konsolos vekili olarak bulunuyordu.¹⁴⁶ Merkezi Osmanlı kayıtları daha ayrıntılıdır ancak Kıbrıs İngiliz konsoloslarının sadece Avusturya ve Danimarka konsolos vekilliklerinden bahsetmektedir. Buna göre, “*Roma İmparatoru bayrağıyla ticaret tarikiyle Kıbrıs Ceziresi’ne amedd ü şüdd iden sefâyin ve Nemçe tüccarının ve âdemlerinin umûr ve hususların rü’yet ve temşiyet için konsolos vekili*” gerekli olduğundan “*hâlâ cezire-i merkûmede mütemekkin İngiltere konsolosluğunu olan Vakman nâm konsolosa konsolos vekâleti sipariş (...)*” olunmuştur. Avusturya konsolos vekili Wakeman’a verilen berat evâil-i Zil-

¹⁴⁰ *İngiltere Hadariye Defteri*, s. 20, hüküm no: 5.

¹⁴¹ *İngiltere Hadariye Defteri*, s. 95, hüküm no: 6.

¹⁴² “*In 1674. No intel found one man acting a joint consul for the English, French, and Dutch at Tripoli (...)*”, Wood, *Levant Company*, s. 123. Bu konuda ayrıntılı bir bilgi için Bkz. Boogert, “European Patronage”, s. 189-196.

¹⁴³ Luke, *Cyprus Under the Turks*, s. 94-95, 100. Mehmet Akif Erdoğan, “XVIII. Yüzyıl Sonlarında Kıbrıs’ta Avrupalı Konsoloslar ve Tercümanlar”, *Kıbrıs’ta Osmanlılar*, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2008, s. 244.

¹⁴⁴ Wilson, “List of British Consular Officials”, s. 34; Boogert, “European Patronage”, s. 203.

¹⁴⁵ KŞS, Defter No: 16/160-2; Özkul, “Kıbrıs’taki İngiliz Konsolosluğu”, s. 337-338.

¹⁴⁶ KŞS, Defter No: 20/83-1. Aynı kayıt için bkz. BOA, *A.DVN. DVE.d 12/2 Danimarka Ahidname Defteri*, s. 107, hüküm no:31; Özkul, “Kıbrıs’taki İngiliz Konsolosluğu”, s. 338.

kade 1162 (13-21 Ekim 1749) tarihlidir.¹⁴⁷ George Wakeman'ın konsolosluğu 1762 yılında İngiltere'ye gidişine kadar devam etmiş ve yerine “*yine Kıbrıs Ceziresi'nde mukim bâ-berât-ı âli İngiltere konsolosu olan Timotiyo Turner nâm İngiltereli Roma İmparatoru tarafından konsolos vekili (...)*” atanmıştır. Turner'in konsolosluk vekâletine tayini, evâil-i Receb 1175 (26 Ocak-3 Şubat 1762) tarihlidir.¹⁴⁸ Turner, 1769 yılında ölmüş ve yerine İngiltere konsolosu tayin olunan John Boddington aynı zamanda Avusturya konsolosu vekili atanmıştır. Boddington, 1778 yılında İngiltere'ye gittiği için Kıbrıs İngiliz konsolosu olarak Michael de Vezin atanmıştır. De Vezin, 1779 yılında Avusturya konsolos vekilliğini yürütmekle de görevlendirilmiştir.¹⁴⁹ Vezin, bu iki görevi, muhtemelen, ölüm tarihi olan 1792 yılına kadar sürdürmüştür. Sonuç olarak denilebilir ki Kıbrıs İngiliz konsolosları yaklaşık 43 yıl Avusturya konsolos vekili olarak görev yapmışlardır.

Kıbrıs İngiliz konsolosları John Boddington ve halefi Michael de Vezin'in İngiliz konsolosu olarak buldukları dönemde aynı zamanda Kıbrıs Toskana konsolos vekili olarak da hizmet ettikleri anlaşılmaktadır.¹⁵⁰ Ancak elimizde XVIII. yüzyıla ait Toskana nişan ve ahkam defteri bulunmadığından İngiliz konsoloslarının Toskana konsolos vekilliğine hangi tarihte başladığı kesin olarak ortaya konulamamaktadır. Bununla birlikte Avusturya-Toskana ilişkileri göz önüne alındığında, bu vekaletin Avusturya konsolos vekaleti gibi 1749 yılında başlamış ve 1792 yılına kadar sürmüş olması muhtemeldir. Nitekim 1760-67 yılları arasında Kıbrıs'ı ziyaret eden İtalyan seyyah Giovanni Mariti, Timothy Turner'in Toskana konsolos vekili olduğu için buraya gelen Toskana tebasının işleriyle de ilgilendiğini ifade etmektedir.¹⁵¹ İngiltere konsolosu Timothy Turner ayrıca evâhir-i Safer 1174 (1-10 Ekim 1760) tarihinde Kıbrıs'a gelen Danimarka tüccarlarıyla ilgilenmek üzere Danimarka konsolos vekili tayin edilmiştir.¹⁵² Turner, 1769 yılında öldükten sonra Danimarka konsolos vekilliğine kimin atandığına dair net bir bilgi yoksa da Kıbrıs'taki İngiliz konsoloslarının bu görevi sürdürdükleri dü-

¹⁴⁷ BOA, A.DVN. DVE.d 58/2, *Nemçelü Ahkâm Defteri*, s. 83, hüküm no: 265.

¹⁴⁸ BOA, A.DVN. DVE.d 60/4, *Nemçelü Ahkâm Defteri*, s. 89, hüküm no: 354.

¹⁴⁹ BOA, *Nemçelü Ahkâm Defteri*, Defter No: 60/4, s. 343, hüküm no: 1094.

¹⁵⁰ BOA, *Nemçelü Ahkam Defteri*, Defter No: 60/4, s. 343, hüküm no: 1094. Nitekim 1771 yılında, Kıbrıs İngiliz konsolosu John Baldwin, kendisini İngiltere, Avusturya, Danimarka, Toskana ve Hollanda devletlerinin konsolos vekili olarak tanımlamaktaydı. Bkz. Luke, *Cyprus Under the Turks*, s. 94-95.

¹⁵¹ Abbe Giovanni Mariti, *Travels in the Island of Cyprus*, (Translated into English: Claude Delaval Cobham), At the Cambridge University Press, Cambridge 1909, s. 24-32.

¹⁵² BOA, A.DVN. DVE.d 12/2, *Danimarka Ahkâm Defteri*, s. 10, hüküm no: 30.

şünülebilir. Danimarka Ahkâm ve Nişan defterinden anlaşıldığına göre 1798 yılında bu göreve Danimarkalı birisi tayin edilmiştir.¹⁵³

8. Konsolosların Gelir Kaynakları

Levant Kumpanyası, XVIII. yüzyılda aralarında Kıbrıs'ın da bulunduğu bazı İngiliz konsolosluklarında görev yapan konsoloslara belirli bir maaş ödemi-yordu. Ancak konsoloslar, “*mensup oldukları devletin bayrağını taşıyarak gelen gemilerdeki mallardan ‘konsolosluk hakkı’ adıyla genellikle %2 oranında bir resim alırlardı.*”¹⁵⁴ Konsolosluk hakkını ödemeyen tüccar gemilerinin limandan ayrılmasına izin verilmezdi.¹⁵⁵ %2’lik bu oran zaman zaman çeşitli değişikliklere uğrayabiliyordu. Örneğin İngiliz gemileriyle yapılan ithalat ve ihracattan alınan bu verginin miktarı 1744’te ithalattan % 4, ihracattan % 7,¹⁵⁶ 1761’de ihracat ve ithalattan % 10 ve 1775 yılında ihracat ve ithalattan % 7¹⁵⁷ olarak tahsil ediliyordu.

Bununla birlikte zaman zaman, ticaret için İngiliz gemilerini kullanan bazı Müslüman ve müstemen tüccarların *konsolosluk hakkını* ödemeye yanaşmadıkları anlaşılmaktadır. Fakat ahidnameye göre, “*İngiltere gemilerine tahmil olunan meta ‘lar her kimin olur ise olsun gümrük alınagelen meta ‘dan ahidname-i hümayun mucibince konsolosluk hakkı’*” ödemek zorundaydılar.¹⁵⁸ Bu konuda 1749 yılında meydana gelen bir anlaşmazlıkta Kıbrıs İngiltere konsolosu George Wakeman, İngiltere elçisi James Porter aracılığıyla Osmanlı divanına başvurmuş, konsolosluk hakkını toplaması konusunda haklı bulunmuş ve vergiyi kendi adına toplaması için Piyeraki veled-i Nikola adlı adamını görevlendirmiştir.¹⁵⁹ Benzer şekilde 1762 yılında, Konsolos Timothy Turner da konsolosluk hakkını kendisi adına tahsil etmesi için Cerolmi veled-i Cerolmi Karidi adlı adamını yetkilendirmiştir.¹⁶⁰

XVIII. yüzyılda Kıbrıs’taki İngiliz konsoloslarının gelir kaynaklarından bir diğeri ticaretti. Wood’un belirttiğine göre “*başlangıçta konsolosların kendileri için ticaret yapmalarına izin verilmiş gibi gözüküyor, fakat 1624 gibi erken bir ta-*

¹⁵³ *Danimarka Ahkâm Defteri*, s. 51, hüküm no: 256. 1792-99 yılları arasında Kıbrıs’ta İngiliz konsoloslu bulunmaması, 1798 yılında Danimarkalıların kendi tebalarından bir kişiyi Kıbrıs’a konsolos olarak atamalarına neden olmuş olabilir.

¹⁵⁴ Kütükoğlu, “Ahidnameler ve Ticaret Muahedeleri”, s. 331; Wood, *Levant Company*, s. 217.

¹⁵⁵ İnalçık, “İmtiyazat”, s. 1181.

¹⁵⁶ Wood, *Levant Company*, s. 140.

¹⁵⁷ Wood, *Levant Company*, s. 160.

¹⁵⁸ *Muahadat Mecmuası*, C. I, Ankara, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008, s. 248.

¹⁵⁹ *2 Numaralı Mora Ahkam Defteri*, s. 213-14, hüküm no. 4; KŞS, Defter No: 16/162-1; Özkul, “Kıbrıs’taki İngiliz Konsolosluğu”, s. 321.

¹⁶⁰ *İngiltere Mahlut Defteri*, s. 85, hüküm no: 362.

rihte hiçbirinin ticaretle uğraşmaması ve komisyoncu olarak faaliyette bulunmaması gerektiğine karar verildi ve bu düzenleme kumpanyanın mevcudiyetinin sonuna kadar yürürlükte kaldı."¹⁶¹ Fakat Kıbrıs'ta durum böyle değildi. Bu konuda çok açık kayıtlar yoksa da mevcut bazı kayıtlar konsolosların ticaret yaptıklarını ortaya koymaktadır. Bu düşüncüyü destekleyen kayıtlardan birincisi konsolosların *simsar*¹⁶² istihdam etmeleridir. 1743 yılında Kıbrıs'ta bulunan İngiltere konsolosu George Wakeman'ın Andreya Niko Falleridi adlı bir simsarı vardı.¹⁶³ 1746 ve 1750 yıllarına ait kayıtlar daha açıktır. 1746 yılına ait kayda göre "*Cezire-i Kıbrıs'da mukim İngiltere konsolosu ve tüccarı Tuzla Kasabası'nda mütemekkin ve taraflarından Lefkoşa'da dâd ü sited ve bey'ü şira-yı emtialarıyçün hâlâ simsarlıkları hizmetinde olub ticaretleri hususuna tayin eyledikleri Aleksandri Kariri nâm simsarları dahi daima medine-i Lefkoşa'da emri ticaretleriyle meşgul...*" bulunuyordu.¹⁶⁴ 1750 yılına ait kayıta da benzer ifadeler tekrarlanmaktadır.¹⁶⁵ 1753 yılında ise konsolos George Wakeman'ın Lefkoşa'da Hristofaki veled-i Hristodulo adlı başka bir simsarı vardı.¹⁶⁶ 1753 yılına ait Wakeman ile ilgili bir başka kayda göre "*Karpas Nahiyesi karyelerinin reyalaları beher sene üzerlerine edası lazım gelen cizyeleri ve adet-i belde üzere olan tekâlifleri*" ödemek için Kıbrıs İngiliz konsolosu George Wakeman'dan 1747 yılında bir miktar para almışlar ve borçlarını "*hâsıl eyledikleri mahsulâtlarından konsolos-ı mesfura*" vererek ödemeyi taahhüt etmişlerdi. Konsolos muhtemelen ilgili mahsulün ticaretini yapmaktaydı. Fakat köylüler mahsulü konsolosa değil başkalarına vermişler konsolos da köylüleri şikâyet etmişti.¹⁶⁷

XVIII. yüzyılın ilk yıllarında konsolosluk yapan Samuel Turner "İngiliz tüccarından Turner" olarak zikredilmiştir.¹⁶⁸ XIX. yüzyıl başlarında konsolos olan Antonio Vondiziano da aynı şekilde tanımlanmıştır. Kendisi, Antakya Eski Voyvodası Hacı Ebubekir Ağa ile ipek ticareti yapmıştı. Anlaşmaya göre Hacı Ebubekir Ağa ve oğulları Lazkiye iskelesinden Kıbrıs'a 34 torba içinde 935 okka ham ipek göndermişlerdir. Antonio ise bu malı iyi bir fiyata satılabilmesi için Avrupa ülke-

¹⁶¹ Wood, *Levant Company*, s. 218.

¹⁶² Simsar veya *dellal*, malların nerede bulunacağı ile fiyatı konusunda, alıcı ile satıcı arasında aracılık yapan kişi. Bkz. Colin, George S.; Becker, Carl H. "Dallâl", *Encyclopedia of Islam*, Second Edition, vol. 2, Leiden 1961, s. 102-103; Boogert, *The Capitulations*, s. 68-70.

¹⁶³ 2. Numaralı Mora Ahkam Defteri, s. 174./5.

¹⁶⁴ 2. Numaralı Mora Ahkam Defteri, s. 192/2.

¹⁶⁵ İngiltere Mahlut Defteri, s. 9, hüküm no: 26.

¹⁶⁶ İngiltere Mahlut Defteri, s. 30-31, hüküm no: 107.

¹⁶⁷ İngiltere Mahlut Defteri, s. 26, hüküm no: 94.

¹⁶⁸ KŞS, Defter No: 6/92-3.

lerine göndermeyi üstlenmiştir.¹⁶⁹ Vondiziano ayrıca Kıbrıs'tan kökboya ihraç etmiş¹⁷⁰ ve bankerlik yapmıştır.¹⁷¹ Ayrıca 1821-22 yıllarındaki Yunan İsyanı sırasında Kıbrıs kalelerinin ihtiyacı olan barut, bu konsolos marifetiyle temin edilmiştir.¹⁷²

Kıbrıs İngiliz Konsoloslarının bir diğer gelir kaynağı borç para vermek veya bankerlik yapmaktır. Çiçek'e göre XVIII. yüzyılda Kıbrıs'ta bulunan İngiliz ve Fransız konsolosları bankerlik yapıyorlar ve faizle borç para veriyorlardı.¹⁷³ Alacaklarını tahsil için Osmanlı kadısına başvuran İngiliz konsoloslarından birisi Samuel Turner idi ve bu iş için vekili ve tercümanı olan Lazanya veled-i Pavlo'yu görevlendirmişti. 12 Ağustos 1698 tarihli 2 kayıttan birincisine göre, konsolos Samuel Turner'in vekili Lazanya veled-i Pavlo mahkemeye müracaat ederek müvekkilinin Ahmet ibn-i el-Hac İsa'ya simsarları Françesko ve Lefteri aracılığıyla 100 esedî kuruş borç verdiğini, karşılığında senet aldığını, kendisinin vekil olması nedeniyle borcun ödenmesini talep ettiğinde borcun ödenmediğini bildirmişti. Borcun nedeni kayda geçmemiş ise de borçlu Ahmet ibn-i el-Hac İsa borcunu mahkeme-de kabul edince borcun ödenmesine karar verilmiştir.¹⁷⁴ İkinci kayda göre İngiliz Balyosu Samuel Turner'in vekili Lazanya veled-i Pavlo bu kez müvekkilinin Lefkoşa'da Ayasofya Mahallesi sakinlerinden iken ölen Ümmühan bint-i Esad Çelebi adlı kadından 100 kuruş¹⁷⁵ alacaktı olduğunu, elinde senedi bulunduğunu, kadının

¹⁶⁹ KŞS, Defter No: 29/115-2 ve 116-1; Dinç, *Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs*, s. 264-265; Özkul, "Kıbrıs'taki İngiliz Konsolosluğu", s. 329.

¹⁷⁰ BOA, C.ML, Dosya No: 542, Gömlek No: 22286.

¹⁷¹ Özkul, "Kıbrıs'ta İngiliz Konsolosluğu", Vondiciano'nun alacakları için ayrıca bkz. BOA, C.HR, Dosya no: 101, Gömlek No: 5050; C.HR, Dosya no: 152, Gömlek No: 7585, C.HR, Dosya No: 34, Gömlek no: 1689.

¹⁷² Özkul, "Kıbrıs'taki İngiliz Konsolosluğu", s. 330.

¹⁷³ Çiçek, "Yabancı Konsolosluk Tercümanları", s. 84; Jeffrey, "The Levant Company in Cyprus", s. 223; Çiçek, "Diplomat, Banker ve Tüccar", s. 269-283. Yabancı tüccar ve konsolosların Osmanlı tebasından kimselere faizle borç para vermeleri sadece Kıbrıs'a has bir durum değildi. Bkz. Abraham Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, çev. Mehmet Emin Baş, Küre Yayınları, İstanbul 2013, s. 242-248.

¹⁷⁴ KŞS, Defter No: 6/12-1; Özkul, "Kıbrıs'taki İngiliz Konsolosluğu", s. 322; Çiçek, "Diplomat, Banker ve Tüccar", s. 277.

¹⁷⁵ Bu konuda iki kayıt vardır. Birinci kayıta borcun 110 kuruş (KŞS, Defter No: 6/13-1), ikinci kayıta ise 100 kuruş (KŞS, Defter No: 6/15-1) olduğu belirtilmiştir. İkinci kayıta ayrıca "ölüz gurusunu merkâme Ümmühan'ın yedine teslim idüb yetmiş gurusunu kendüye rücu' ilmek üzere" denildiğine göre borcun miktarının 100 kuruş olduğu anlaşılmaktadır. Çiçek, 10 kuruşluk farkın %10'luk riba (faiz) arzusunun kaynaklandığı yorumunda bulunmaktadır. Buna göre, borçlular borcu 100 kuruş, konsolos 110 kuruş olarak kabul etmektedir. Kadı ise borcu 100 kuruş olarak kabul ederek toplam 100 kuruş ödenmesine hükmetmiştir. Bkz. Çiçek, "Diplomat, Banker ve Tüccar", s. 278. Çiçek, "Yabancı Konsolosluk Tercümanları", s. 178.

ölmüş olması nedeniyle borcun ödenmesini kadının varislerinden talep ettiğini ancak varislerin borcu ödemeye yanaşmadıklarını bildirmiştir. Nedeni belirtilmeyen borç, şahitlerle ispatlandığından borcun ödenmesine karar verilmiştir.¹⁷⁶ Üçüncü kayıt konsolosla ilgili değildir ama mahkemede talepkâr olan kişi Lazanya veled-i Pavlo'dur. Buna göre Ümmühan bint-i Esad Çelebi İngiliz tüccarları Hristofi ve Sinyor Ken'den 220 kuruş borç almıştır. Nedeni açıklanmayan borcun varlığı senet ve şahitlerle ispatlandığından alıcıya ödenmesi kararlaştırılmıştır.¹⁷⁷ Samuel Turner ile ilgili bir başka kayıt 4 Temmuz 1699 tarihli olup buna göre “*İngiliz tüccarından Turner*” vekili Lazanya veled-i Pavlo aracılığıyla mahkemeye müracaat etmiştir. Vekile göre müvekkili Turner'in İstanbul Galata'da George Brinciz adlı tüccar bir ortağı vardı. Vezir Mustafa Paşa, Turner ile ortağına ait paradan Kıbrıs'ta Turner'e ödemek kaydıyla 2.100 kuruş borç almış ancak borcunu ödemedi ölmüştü. Vekil mahkemeye Mustafa Paşa'nın vermiş olduğu 21 Şubat-2 Mart 1698 tarihli senedi ibraz etmiş ve mahkeme borcun ödenmesine hükmetmiştir.¹⁷⁸

Yukarıdaki kayıtlarda borcun hangi koşullarda veya neye karşılık olarak verildiği açıkça belirtilmemiştir. Bununla birlikte Kıbrıs Şer'iyeye Sicilleri'nde (KŞS) geçen 2 kayıta “murabaha” (faiz ile para alıp vermek) ve “muamele” (faizle para işletmek) kelimeleri verilen borçların faizle geri alındığını göstermektedir. Bu kayıtlardan 3 Şubat 1699 tarihli olan birincisine göre, Fransız konsoloslu Moloçi'nin vekili Bertolomi veled-i Lombar ile İngiliz konsoloslu Samuel veled-i Turner'in vekili Lazanya veled-i Pavlo ve adanın Timar ve Zemet sahibi ileri gelenlerinin bir kısmı birlikte mahkemeye müracaat etmişlerdir. KŞS'ndeki kayda göre, her yıl Kıbrıs halkından alınan *maktu'* bir verginin “*hâdis ve bid'at*” olduğu için kaldırılmasını sağlamak amacıyla İstanbul'a temsilci gönderilmişti. Fakat henüz bir haber gelmeden vergi şimdi peşin olarak talep edildiğinden ve ödeme imkânı da bulunmadığından Kıbrıs'taki Fransız ve İngiliz konsolosları kefaletiyle İstanbul'daki Fransız ve İngiliz tüccarlarının söz konusu vergi parasını İstanbul'da Kıbrıs halkının vekili Kıbrıs Yeniçeri Kethüdası el-Hac Hüseyin Ağa bin Mehmet'e vermeleri ve onun da vergiyi ödemesi düşünülmekteydi. Borç olarak verilecek 60 keselik para karşılığında alınacak borç senedi Kıbrıs'a gönderilecek ve Kıbrıs halkı bu borcu “*murabahasıyla*” adı geçen konsoloslara ödeyecekti.¹⁷⁹ Aynı konuyla ilgili bir

¹⁷⁶ KŞS, Defter No: 6/13-1, 15; Çiçek, “Diplomat, Banker ve Tüccar”, s. 277-278.

¹⁷⁷ KŞS, Defter No: 6/13-1. İngiliz tüccarlardan borç alma konusunda aynı döneme ait farklı iki örnek için bkz. Çiçek, “Diplomat, Banker ve Tüccar”, s. 281.

¹⁷⁸ KŞS, Defter No: 6/92-3; Çiçek, “Diplomat, Banker ve Tüccar”, s. 280.

¹⁷⁹ KŞS, Defter No: 6/59-1; Özkul, “Kıbrıs'taki İngiliz Konsolosluğu”, s. 322.

diğer kayıt çok daha açıklayıcıdır. 22 Temmuz 1699 tarihli ikinci kayıta yukarıda bahsedilen amaçla İstanbul'a Müslüman ve gayrimüslim temsilciler gönderildiği, maksada ulaşmak için “*her ne kadar masraf iktiza ederse ol tarafta tüccar taifesinden muamele ile alınub*” harcanmasına ve bu paranın sonradan Kıbrıs halkından tahsil edilip borcun ödenmesine karar verildiği ve bu amaçla borç senedi düzenlendiği belirtilmektedir. Verginin kaldırılmasını sağlamak maksadıyla harcanmak için İstanbul'daki İngiliz tüccarı İstafor (Edward Stafford?)'dan “muamele” ile 13.000 kuruş alınmış, daha önce de yine aynı kişiden aynı amaçla 3.000 kuruş alınmıştı. Alınan borç para toplam 16.000 kuruş idi. Ancak “*dört bin sekiz yüz gurus muamelesiyile*” toplam borç 20.800 kuruşa ulaşıyordu.¹⁸⁰ Buradaki 4.800 kuruş muamele % 30 faiz anlamına gelmektedir.¹⁸¹

İngiliz konsolosları John Boddington ile Michael de Vezin de Kıbrıslılara borç vermişler fakat alacaklarını zamanında tahsil edememişlerdir. 1773 yılına ait bir kayıttan adadaki eski İngiliz konsolosunun, muhtemelen John Boddington, adadan ayrılmadan önce Taazâde Çelebi Efendi'ye vermiş olduğu 1000 kuruşun, Taazâde tarafından inkar edilmediği ancak bugün yarın denilerek 1773 yılı Ağustos'una kadar ödenmemiş olduğu anlaşılmaktadır. John Boddington, bu tarihte adadan ayrılmış olması ve muhtemelen dönemin Halep konsolosu John Abbott ile ticari bağları bulunmasından dolayı borcun Halep konsolosuna ödenmesini elçisi aracılığıyla talep etmiştir. Osmanlı yetkilileri borcun gerçek olması halinde Halep konsolosuna ödenmesi için 5 Ağustos 1773 tarihinde Kıbrıs kadısına ferman göndermişlerdir.¹⁸²

John Boddington'un taraf olduğu bir başka kayıt 19-29 Temmuz 1775 tarihlidir. Buna göre konsolos Boddington'un “*hüccet-i şer'iyye ve temessükât*” gereğince 9.000 kuruştan fazla alacağı vardı. Konsolos borcunu talep ettiğinde zaman geçti denilerek ödeme yapılmamış o da mahkemeye başvurmuştu. Sonuç olarak Lefkoşa Mollasına,¹⁸³ Kıbrıs Muhassılına ve Tuzla Kadısına bir ferman gönderilerek borcun ödenmesini sağlamaları emredilmiştir.¹⁸⁴ 27 Eylül-6 Ekim 1793 tarihli kayda göre Konsolos de Vezin'in bazı Kıbrıslılardan Hicri 1200 (Miladi 1785-1786) yılından beri bir miktar alacağı vardı. Borcu ödenmeden ölmüş olduğundan mi-

¹⁸⁰ KŞS, Defter No:6/94-1; Çiçek, “Diplomat, Banker ve Tüccar”, s. 278-280.

¹⁸¹ İngiliz konsolosların % 20 ve % 30 oranında kârla borç verdikleri Luke'un eserinde de vurgulanmaktadır. Bkz. Luke, *Cyprus Under the Turks*, s. 91.

¹⁸² BOA, A.D/V.N. DVE. Dosya No: 83, Gömlek no: 37.

¹⁸³ Bu tabir ile Kıbrıs kadısı kastedilmektedir. Nitekim Molla ifadesi, mevleviyet payesini haiz ulema hakkında kullanılan bir unvandır. Bkz. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s. 481.

¹⁸⁴ *İngiltere Mahlut Defteri*, s. 145, hüküm no: 704.

raşçıları borcun ödenmesini istiyorlardı. Bu nedenle İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi, Tercüman Anton Agop'u bu işle görevlendirmiştir.¹⁸⁵ Aradan 6 yıl geçmesine rağmen borcun hâlâ ödenmediği anlaşılmaktadır. 11-20 Eylül 1799 tarihli kayda göre tercüman Anton Agop ölmüş ve borç tahsil edilememiştir. Bu yüzden İstanbul'daki İngiliz elçisinin isteğiyle borcun tahsili ve mirasçılara verilmesi için Kıbrıs İngiltere konsolosu vekili Antonio Vondiziano görevlendirilmiştir.¹⁸⁶

Konsolosların bir diğer gelir kaynağı da vârisiz ölen konsolos tercümanları ile tüccarların mirasıydı. Osmanlı yetkilileri, kassam ve zabıtlar, bu tür mirasa müdahil olamazlar ve herhangi bir vergi talep edemezlerdi.¹⁸⁷ 1715 yılında vârisiz ölen İngiltere tüccarı Hristofî'nin terekesi içinde yer alan toplam 50 dönümlük arazi, dönemin Konsolosu Broadway tarafından mahkeme aracılığıyla Kadı Lütfullaf Efendi'ye satılmış ve konsolosun eline bu satıştan 850 kuruş geçmiştir.¹⁸⁸

Osmanlı yetkililerinin İngiltere'ye verilen ahidnameye aykırı olarak zaman zaman tercümanların miras işlerine karıştıkları da görülmektedir. 31 Ocak- 9 Şubat 1739 tarihli kayda göre, Kıbrıs'taki İngiltere konsolosu tercümanı Anceli veled-i Senti ölünce terekesi İngiliz gemisine yüklenmek istenilmiş ama Osmanlı yetkilileri "*mürd-i mesfurun hane ve eşyasını mühürleyüb*", *Resm-i Kısmet* vergisi talep etmişlerdir. İstanbul'daki İngiliz elçisinin sultana yaptığı şikâyet üzerine Lefkoşa Mollası ile Kıbrıs Muhassılına emr-i şerif gönderilerek usulüne uygun hareket edilmesi emredilmiştir.¹⁸⁹ İngiliz elçisinin talebi üzerine 1753 yılında da Kıbrıs'a benzer içerikli bir başka ferman gönderilmiş, yetkililerin resm-i kısmet talebiyle ölen tercümanın vârislerini rahatsız etmemeleri istenilmiştir.¹⁹⁰ Bu emirlere rağmen Kıbrıs'taki Osmanlı yetkililerin ölen tercümanın mirasından resm-i kısmet

¹⁸⁵ *İngiltere Hadariye Defteri*, s. 57, hüküm no: 2; KŞS, Defter No: 21/271-2; Özkul, "Kıbrıs'taki İngiliz Konsolosluğu", s. 322-323.

¹⁸⁶ *İngiltere Hadariye Defteri*, s. 101, hüküm no: 1; KŞS, Defter No. 22/71-1; Özkul, "The Consuls and Their Activities", s. 254.

¹⁸⁷ "*İngiltere ve ana tabi olan yerlerin ve bayrağı altında yürüyen birisi Memâlik-i Mahrûse'de mürd olduktaki bâki kalan envâl ve erzaklarına beytûmalcılar ve sair hükkâm mal gâibûrd deyü kabz ve dahl ve taarruz itmeyüb her kangı İngiltereliye vasîyet ider ise âna verile vasîyetsiz mürd olur ise konsolosları veya ânda bulunan ol yerli yoldaşlarına virile*"; *Muahdat Mecmuası*, C. I, s. 245-246; "*İngiltere elçilerinin tercümanları tekalif-i örfiyyenin cümlesinden muaf ve müsellemlerle kadimden ahidname-i hümayunda olan şüret ve kayud mer'î tutulub anın gibi mürd olan tercümanların melrukatına kassam tarafından dahl olunmayub, varisleri mabeynlerinde taksim oluna*"; *Muahdat Mecmuası*, C. I, s. 258; İngilterelilerin bu durumu devletlerine verilen ilk ahidnamede de (1580) aynıydı. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebâtına Dair Vesikalar", *Bellelen*, XIII/5, (1949), s. 617-619.

¹⁸⁸ KŞS, Defter No. 8/38-2; Özkul, "Kıbrıs'taki İngiliz Konsolosluğu", s. 327.

¹⁸⁹ 2. Numaralı Mora Ahkam Defteri, s. 144/2.

¹⁹⁰ *İngiltere Mahlut Defteri*, s. 26-27, hüküm no: 95.

vergesi alma teşebbüsüne devam ettikleri görülmektedir. Nitekim 24 Temmuz- 2 Ağustos 1799 tarihli yeni bir emirde ölen konsolos tercümanı Yorgi veled-i Nikola'nın terekkesinden resm-i kısmet adıyla yüklü miktarda vergi alındığı, bu paranın ahidnameye aykırı olduğu ve ilgiliye geri ödenmesi gerektiği belirtilmişti.¹⁹¹

Konsolosların bu gelir kaynaklarına mukabil çeşitli giderleri de bulunmaktaydı. Bunların başında oturdukları evlerin harcamaları, koruma ve hizmetkarlarıyla ilgili giderlerin geldiği düşünülebilir. Ayrıca Kıbrıs'taki konsoloslar, adaya gelen İngiliz seyyahları misafir ediyorlardı. Richard Pococke (1738), Alexander Drummond (1750), John Siphthorp (1787), Edward Daniel Clarke (1801), Henry Light (1814) ve John Bramsen (1814)¹⁹² gibi seyyahlar, seyahatnamelerinde Kıbrıs'taki İngiliz konsolosları tarafından ağırlandıklarını ifade etmektedirler.

9. Konsolosların Hukukî Statüleri ve Güvenlikleri

İngiltere'ye verilen ahidnameye göre İngiltere konsolosları hapsedilemez, evleri mühürlenemez, aranamaz ve konsoloslarla ilgili bütün davalar ancak İstanbul'da görülebilirdi.¹⁹³ Ayrıca İngiltere konsolosları elçiler gibi kendi güvenlikleri için istedikleri Yeniçeriyi yasakçı¹⁹⁴ olarak istihdam edebilirlerdi.¹⁹⁵ Konsoloslara Osmanlı sultanı tarafından verilen ve ahidnameye dayanılarak hazırlanan beratlarla onların sahip oldukları hak ve yetkiler açıkça belirtilirdi. İngiltere Nişan Defteri'nde beratı ayrıntılı olarak kaydedilen ilk İngiliz konsolosu 26 Şubat 1749 tarihinde Arnavutluk'a atanan Panosika'dır.¹⁹⁶ Sahip olduğu beratının içeriği bilinen ilk Kıbrıs İngiliz konsolosu ise 6 Nisan 1732 tarihli berata sahip olan William Purnell'dir. Panosika ile Purnell'in beratları arasında yetki ve sorumluluk bakımından bir fark yoktur ve bu beratlarla göre konsoloslar elçilerin vekilleri oldukları için asla hapsedilmeyecekler, evleri mühürlenmeyecek, kendileri aranmayacak ve evlerine “*askerîden konak konulmakla rencide*” edilmeyeceklerdi.¹⁹⁷

¹⁹¹ *İngiltere Hadariye Defteri*, s. 99, hüküm no.1; Özkul, “Kıbrıs'taki İngiliz Konsolosluğu”, s. 339.

¹⁹² Orphanides, *Sources for the History of Cyprus*, s. 37- 38, s. 63, s. 106, s. 127, s. 141-142, s. 419; Cobham, *Excerpta Cypria*, s. 252 ve s. 379.

¹⁹³ *Muahadat Mecmuası*, C. I, s. 245.

¹⁹⁴ Yasakçı, sefarethaneleleri korumak için görevlendirilen Yeniçerilere verilen isimdir. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 278; Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s. 274. Yasakçılar hakkında yapılmış ayrıntılı bir çalışma için bkz. Mehmet Canatar, “Osmanlı Devleti'nde Yasakçılar”, *Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, C.1 s. 359-404.

¹⁹⁵ *Muahadat Mecmuası*, C.1, s. 246.

¹⁹⁶ Demiryürek, “İngiltere'nin Draç ve Tevabii (Arnavutluk) Konsolosluğu”, s. 80.

¹⁹⁷ *İngiltere Nişan Defteri*, s. 90, hüküm no: 251; KŞŞ, Defter No: 14/88-1; Özkul, “Kıbrıs'taki İngiliz Konsolosluğu”, s. 320.

Bir çeşit dokunulmazlığa sahip olmaları ve kendi güvenlikleri için yeniçerilerden yasakçı tayin edebilmelerine rağmen Kıbrıs İngiliz konsoloslarının bazı sorunlar yaşadığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. 1750 yılında konsolos George Wakeman “*kendüniin emniyeti için*” yeniçerilerden bir yasakçı tayin ettiği zaman Lefkoşa’daki Yeniçeri komutanı konsolostan her ay 5 buçuk kuruş talep ederek konsolosu rahatsız etmişti. Konsolos, durumu elçisi vasıtasıyla Osmanlı hükümetine yansıtınca konsolosun işine karışılmaması ve yasakçı tayini nedeniyle kendisinden para istenilmemesini bildiren bir ferman Kıbrıs’a gönderilmiştir.¹⁹⁸ Aslında benzer bir durum Kıbrıs Venedik konsolosunun başına da gelmiş ve Lefkoşa’daki Yeniçeri komutanı Venedik konsolosundan yıllık 40 kuruş talep etmiştir.¹⁹⁹

1738 tarihli bir başka kayda göre ise, Lefkoşa’daki Yeniçeri Zabiti Katmerci Hacı Ahmet, “*birkaç nefer eşkya ile konsolos-ı mesfurun hanesine varub*” evi basmak istemiş ve “*tercümanın oğlunu teslim edin veyahut haneyi basub cümleinizi katl iderüm*” tehdidinde bulunmuştur. Evdekiler mecburen tercümanın oğlunu ona vermişler ve saldırganlar “*ef’al-i şen’iyyeye tasaddi ve konsolosun urzını hetk*” etmişlerdir. Olanları Osmanlı hükümetine bildiren İngiliz elçisi, Katmerci Hacı Ahmet’in bu hareketi konusunda padişahın bir karar vermesini talep etmiştir. Sultan, Katmerci Hacı Ahmet’in Lefkoşa Kalesinde “*habs ve (kal’a)-bend*” olunmasını ve konunun araştırılarak durumun kendisine bildirilmesini emreden 31 Mart-9 Nisan 1738 tarihli bir fermanı Kıbrıs’a göndermiştir.²⁰⁰ Aynı konuya ait ve 3-13 Kasım 1738 tarihli bir başka kayda göre ise Katmerci Hacı Ahmet bu girişiminden dolayı 8 ay kadar hapis yattıktan sonra affedilmiştir.²⁰¹

Devlet, yabancı tüccarları bir zenginlik kaynağı olarak görmekte ve yaşanan olumsuz durumlara karşı önlem alma yoluna gitmekteydi. 1753 yılında adaya gönderilen fermana göre, bir süreden beri Kıbrıs’taki yöneticiler; muhassıl, hakim ve diğer zabitler, İngiltere’ye verilen ahidnameye aykırı davranışlardan bulunmuşlar ve elçinin talebi üzerine ikaz edilmişlerdir. Fermana göre bu ikazın sebebi, ehl-i örfün ahidnameye aykırı davranışlarının, İngiltere tüccarlarının güvenliğini ve refahını tehlikeye atarak ticaretin kesintiye uğramasına sebep olduğunun düşünlmesidir. Ferman, yetkilileri sadece uyarmakla kalmıyor; bundan sonra benzer hareketlerde bulunanların “isim ve resimleriyle” İstanbul’a bildirilmesini de em-

¹⁹⁸ *İngiltere Mahlut Defteri*, s. 3, hüküm no: 8; KŞS, Defter No: 16/174-1; Özkul, “Kıbrıs’taki İngiliz Konsolosluğu”, s. 324.

¹⁹⁹ Demiryürek, “The Commercial Relations”, s. 245.

²⁰⁰ 2. Numaralı Mora Ahkam Defteri, s. 141/6.

²⁰¹ 2. Numaralı Mora Ahkam Defteri, s. 142/4.

rediyordu.²⁰² Nitekim aradan iki yıl geçtikten sonra, 1755 tarihli bir kayda göre, Dimyat Boğazına gönderilen miri kalyonlar, Kıbrıs'a uğradıklarında, leventler karaya çıkmışlar ve çeşitli hareketleri ile İngiltere tercümanlarını, tüccarlarını, simsarlarını ve diğer İngilizleri rahatsız etmişlerdir. Bu durum Tuzla kadısı tarafından İstanbul'a bildirilmiştir. Cevap olarak gelen fermanla miri kalyon leventlerinin karaya çıktıklarında İngilizlere hakaret etmemeleri için uyarılmaları, bu ikaza uymayanların cezalandırılması, ahidnameye aykırı hareket eden ehl-i fesad kimselerin tutuklanması ve İngilizlerin güven içinde ticaret yapmalarının temin edilmesi emredilmiştir.²⁰³

Yukarıda zikredilen tedbirlerin yanında konsolosa veya tüccarlara zarar veren, onları rahatsız eden kişilere karşı uygulanan cezalardan birisinin de sürgün cezası olduğu anlaşılmaktadır. 1731 yılında yaşanan bir olay duruma açıklık getirmektedir. Konstantin Hristofi/Diloberti adlı konsolos tercümanı uygunsuz hareketleri dolayısıyla görevden azledilip yerine başkası atandıktan sonra; Konstantin'in halefi olan tercümanı, ailesini ve Kıbrıs'taki İngilizleri rahatsız edici davranışlarda bulunmuş, onun bu hareketi İngiltere ticaretinin kesintiye uğramasına ve "*mal-ı mûriye noksan terettübüne*" sebep olmuş ve bu nedenle elçinin isteği üzerine Avret Adası'na sürgün edilmiştir. Konstantin, bu hareketi dolayısıyla 6-7 ay sürgünde kaldıktan sonra, bir daha İngilizlere karşı gayri kanuni hareketlerde bulunmayacağını taahhüd ettiği için elçinin isteğiyle affedilmiştir.²⁰⁴

Kıbrıs'taki İngiliz konsoloslarından biri olan George Wakeman, adaya gelmeden önce 1740 yılında Halep'te konsolos vekili iken, Halepli bir Ermeni, Karakan oğlu Serkiz, ile bir anlaşmazlık yaşamıştır. Bunun üzerine Serkiz, intikam sevdasıyla konsolosun sakin olduğu evin mütevellisi Kasım Ağa'yı tahrik etmiş, Kasım Ağa da Wakeman'ın hizmetkarının Müslüman kadınlara sövdüğü ve saldırdığı iftirasıyla mahalle halkını konsolosa karşı kıskırtmıştır. Konsolos, hizmetkarını görevden azletmişse de Serkiz, Wakeman'a karşı düşmanlığından vazgeçmemiş konsolos da başkalarına ibret olması için, yaptıklarından pişmanlık duyuncaya kadar Serkiz'in Avret Adası'na sürgün edilmesini sağlamıştır.²⁰⁵

²⁰² *İngillere Mahlut Defteri*, s. 26, hüküm no: 93.

²⁰³ *İngillere Mahlut Defteri*, s. 38, hüküm no: 140.

²⁰⁴ *2 Numaralı Mora Ahkam Defteri*, s. 104/1 ve s. 106/2; Ali Efdal Özkul, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi (1726-1750)*, İstanbul, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 113; Özkul, "Kıbrıs'taki İngiliz Konsolosluğu", s. 337.

²⁰⁵ *2 Numaralı Mora Ahkam Defteri*, s. 151/3.

Sonuç

Osmanlı arşiv kaynakları, Kıbrıs'taki İngiliz konsolosluğunun XVIII. yüzyıl boyunca, İstanbul'daki İngiliz elçisinin yaptığı konsolos tayinleriyle varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. Büyükelçilerin yaptığı konsolos atamaları, Osmanlı sultanları tarafından onaylanmakta ve Düvel-i Ecnebiye Defteri adı verilen bir seriye kaydedilmekteydi. Bununla birlikte yerel bir kaynak niteliği taşıyan Kıbrıs Şer'iyeye Sicilleri, hem merkezce tutulan bazı kayıtları içermesi hem de mahkemeye yansıyan yerel ticari ve hukuki davaların kayıtlarını ihtiva etmesi açısından oldukça önemlidir. Çalışmamızda, her iki tür kaynak, karşılaştırmalı olarak kullanılmıştır.

XVIII. yüzyılda Kıbrıs'ta küçük bir İngiliz tüccar kolonisinin ikamet etmekte ve ticaretlerini yürütmekte olduğu anlaşılmaktadır. İngiliz tüccarlar, kapitülasyonlara ve teamüllere aykırı olarak mal-mülk edinmişler, tarla kiralayarak veya satın alarak üretici faaliyetlerde bulunmuşlar ve bu ürünlerin ticaretini yapmışlardır.

Adadaki İngiltere konsoloslarının, temel görevi İngiliz tüccarların ve İngiltere bayrağı altında ticaret yapan tüccarların sorunlarıyla ilgilenmekti. Konsoloslar bunu yaparken, en büyük yardımcıları yanlarında istihdam ettikleri tercümanlarıydı. Konsoloslar, Tuzla'da ikamet ediyorlardı. Buna ilave olarak Baf, Lefkoşa ve Limasol kentlerinde ticari temsilciler bulundurmaktaydılar. Levant Kumpanyası, konsoloslarının ticaret yapmalarını yasaklamış ise de, hem yerel Osmanlı kaynakları hem de İstanbul'daki merkezi kayıtlar, Kıbrıs'taki İngiliz konsoloslarının başta ticaret olmak üzere bir çok gelir kaynaklarına sahip olduğuna işaret etmektedir. Bunların başında konsolosların faizle borç para vermeleri gelmektedir. Konsolosların ayrıca ilgili dönemde reayayı koruma girişimlerinde buldukları ve yetkilerini kötüye kullandıkları gözlemlenmiştir. Buna mukabil, bazı Osmanlı yetkililerinin kapitülasyonlara aykırı hareket etmeye meyilli oldukları da anlaşılmaktadır. Bunun sonucunda çeşitli hukuki ayrıcalıklara sahip olmalarına rağmen konsoloslar bazı problemlerle karşılaşmışlar ve elçileri aracılığıyla bu sorunları aşmaya çalışmışlardır.

XVIII. yüzyılda, İngiltere'de yayınlanan sözlüklerle Osmanlı ticaret merkezlerinde hizmet eden İngiliz konsoloslarıyla ilgili Osmanlı kayıtları karşılaştırıldığında; İngiltere'deki konsolosluk anlayışıyla Osmanlılardaki konsolosluk anlayışının en azından teoride, birbirine paralel olduğu görülmüştür. Bununla birlikte yüzyılın başlarından itibaren pratikte yavaş yavaş konsolosların görevi ticari birer temsilcilikten siyasi bir temsilciliğe doğru evrilmiş ve XVIII. yüzyıl sonunda bu sürecin ikincisi lehine sonuçlanmış olduğu gözlemlenmiştir.

KAYNAKLAR

A.Arşiv Kaynakları

1.Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- A.DVN. DVE.d 11/1 *Danimarka Ahidname Defteri.*
 A.DVN. DVE.d 12/2 *Danimarka Ahidname Defteri.*
 A.DVN. DVE.d 35/1 *İngiltere Nişan Defteri.*
 A.DVN. DVE.d 36/2 *İngiltere Mahlut Defteri.*
 A.DVN. DVE.d 58/2 *Nemçeli Ahkâm Defteri.*
 A.DVN. DVE.d 60/4 *Nemçeli Ahkâm Defteri.*
 A.DVNS.AHK.MR.d 02 *Mora Ahkâm Defteri.*
 A.DVNS.HADR.d 10 *İngiltere Hadariye Defteri.*
 BOA, *A.DVN. DVE. Dosya No: 83, Gömlek no:37.*
 BOA, *C.BLD, Dosya No: 84, Gömlek No: 4194.*
 BOA, *C.ML, Dosya No:542, Gömlek No:22286.*
 BOA, *C.HR, Dosya No: 19, Gömlek No: 938.*
 BOA, *C.HR, Dosya no: 34, Gömlek no: 1689.*
 BOA, *C.HR, Dosya No: 101, Gömlek No: 5050.*
 BOA, *C.HR, Dosya no: 152, Gömlek no: 7585.*
 BOA, *C.HR., Dosya No: 158, Gömlek No: 7889.*
 BOA, *AE. SSÜL.II, Dosya No: 17, Gömlek No: 1778.*

2.KKTC Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi

- Kıbrıs Şer'ıye Sicilleri (KŞS), Defter No:6. (H.1110-1111)
 KŞS, Defter No:8. (H.1125-1126)
 KŞS, Defter No:10. (H.1132-1133)
 KŞS, Defter No:14. (H.1144-1148)
 KŞS, Defter No:16. (H.1159-1166)
 KŞS, Defter No:19. (H.1180-1182)
 KŞS, Defter No:20. (H.1183-1194)
 KŞS, Defter No:21. (H.1198-1212)
 KŞS, Defter No:22. (H.1213-1215)
 KŞS, Defter No:24. (H.1217-1222)
 KŞS, Defter No:29. (H.1227-1235)

B.Kaynak ve Araştırma Eserleri

- Adıttar, Funda, *İzmir İngiliz Konsoloslugu ve Siyasi Faaliyetler (1878-1914) İngiliz Konsolosluk Raporlarından*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2011.
- Ahmet Refik, *Onikinci Asr-ı Hicrî’de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988.
- Ash, John, *The New And Complete Dictionary of the English Language*, Printed for Edward and Charles Dilly, vol I, London 1775, (sayfa numarası yok).
- Bağış, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler 1750-1839*, Turhan Kitabevi, Ankara 1998.
- Barlow, Frederik, “Consul”, *The Complete Dictionary*, Printed for Author, vol. 1, London 1772.
- Bent, J. Theodore, “The English in the Levant”, *The English Historical Review*, 5/20, (1890), ss. 654-664.
- Boogert, Mauritis H. van Den, *The Capitulations and the Ottoman Legal System*, Leiden-Boston Brill 2005.
- , “European Patronage in the Ottoman Empire: Anglo-Dutch Conflicts of Interest in Aleppo (1703-1755)”, Edited by Alastair Hamilton, Alexander H. de Groot, Maurits H. van Den Boogert, *Friends and Rivals in the East*, Brill, Leiden Boston Köln 2000, ss. 187-225.
- , “Consul”, Edited by Gudrun Krämer, Denis Matringe, John Nawas, Everet Rowson, *Encyclopedia of Islam*, THREE, Brill, 2011, Brill Online, <http://brillonline.nl/subscriber/entry?entry=ei3_COM-24356>1 (Erişim Tarihi 03 Kasım 2011)
- Cobham, Claude D., *Excerpta Cypria*, Materials for a History of Cyprus. With an Appendix on Bibliography of Cyprus, Cambridge 1908.
- Colin, George S.; Becker, Carl H. “Dallâl”, *Encyclopedia of Islam*, Second Edition, vol. 2, Leiden 1961, ss. 102-103.
- Çevikel, Nuri, *Kıbrıs Eyaleti 1750-1800*, Doğu Akdeniz Üniversitesi Basımevi, Gazi Mağusa 2000.
- Çiçek, Kemal, “Osmanlı Devleti’nde Yabancı Konsolosluk Tercümanları”, *Tarih ve Toplum*, 146,(1996), ss. 81-87.
- , “Diplomat, Banker ve Tüccar: 18. Yüzyıl Başlarında Larnaka’da Para Ticareti ve Yabancı Sermaye”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXI, (2001), ss. 269-283.

- , *Žimmis (non-Muslims) of Cyprus in the Sharia Court: 1110/39 A. H. I 1698-1726 A.D.*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies, University of Birmingham, October 1992.
- Demiryürek, Mehmet, “The Commercial Relations Between Venice and Cyprus After the Ottoman Conquest (1600-1800)”, *Levant*, 42/2, (2010), ss.237-254.
- , “18. Yüzyılda İngiltere'nin Draç ve Tevabii (Arnavutluk) Konsolosluğu”, *İkinci Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi, Bildiriler Kitabı*, Sakarya 2010, ss. 73-84.
- , “The Spain Consulate in Smyrna (1786-1806)”, Ed. Selda Kılıç, Bekir Koç, Tülay Ercoşkun, *Musa Çadircı'ya Armağan Yazular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2012, ss. 101-105.
- , “The Consulate of Russia in Cyprus in the Later 18th and the Early 19th Century”, *XVI. Türk Tarih Kongresi*, 20-24 Eylül 2010, Kongreye Sunulan Bildiriler, 4.Cilt 2. Kısım, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, ss.715-726.
- Diñç, Güven, *Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs (1800-1839)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Antalya 2010.
- English Dictionary for Advanced Learners*, Major New Edition, Harper Collins Publishers, Glasgöw 2001.
- Epstein, Mortimer, *The Early History of the Levant Company*, George Routledge & Sons Limited, London 1908.
- Erdoğru, M. Akif, “XVIII. Yüzyıl Sonlarında Kıbrıs'ta Avrupalı Konsoloslar ve Tercümanlar”, *Kıbrıs'ta Osmanlılar*, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2008, ss. 239-249.
- , “Osmanlıların İdaresinde Mağusa 1551-1600”, *Kıbrıs'ta Osmanlılar*, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2008, ss. 212-225.
- Erdönmez, Celal, “Tanzimat Devrinde İngiltere Konsoloslarının Kıbrıs'taki Faaliyetleri (1839-1856)”, *Bilig*, 58, (2011), ss.91-118.
- Frangakis-Syrett, Elena, *18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret (1700-1820)*, çev. Çiğdem Diken, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2006.
- Goffman, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler 1642-1660*, çev. Ayşec Başıçı-Sander, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001.
- , *İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*, çev. Ayşen Anadol, Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.
- Gökbilgin, M. Tayyib, “Konsolos”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, ss. 836-840.

- Hill, George, *A History of Cyprus*, vol. 4, Cambridge University Press, Cambridge 1952.
- Jeffrey, Geo, “The Levant Company in Cyprus: Records”, *Notes and Queries*, vol. XI, (20 March 1915), ss. 222-225.
- İnan, Kenan, “Osmanlı Döneminde Yabancı Elçilik ve Konsolosluklarda Görevli Tercümanların Statüleri, Tarih ve Toplum, 26/154, (1996), ss.196-201.
- Jennings, Ronald C., “Mağusa”, Derleme ve çeviri: M. Akif Erdoğan, *Kubrus*, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2010, ss. 144-152.
- Johnson, Samuel, “Consul”, *A Dictionary of the English Language*, vol. 1, for J. And and P. Kaptan, T. and T. Longman, C. Hitch, and L. Hawas, A. Miller and J. Dodeley, London 1755.
- İnalçık, Halil, “İmtiyazât”, *Encyclopaedia of Islâm (Second Edition)*, vol. 3, Leiden 1961, ss. 1178-1189.
- Kınlı, Onur, *19. Yüzyılda Amerika Birleşik Devletleri'nin İzmir'deki Konsolosluk Faaliyetleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2009.
- Kocabaşoğlu, Uygur, *Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- Kütükoğlu, Mübahat, “XVIII. Yüzyılda İngiliz ve Fransız Korsanlık Hareketlerinin Akdeniz Ticareti Üzerine Etkileri”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 12, (1968), ss. 57-71.
- , “Ahidname”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.1, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, ss. 536-540.
- , *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I (1580-1838)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1974.
- , “Ahidnameler ve Ticaret Muahedeleri”, Güler Eren(ed.), *Osmanlı*, C. 3. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 329-341
- Laidlaw, Christine, *Levant'taki İngilizler*, çev. Hakan Abacı, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2014.
- Luke, Harry, *Cyprus Under the Turks 1571-1878: A Record Based on the Archives of the English Consulate in Cyprus Under the Levant Company and After*, Oxford University Press, H. Milford 1969.
- Marcus, Abraham, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, çev. Mehmet Emin Baş, Küre Yayınları, İstanbul 2013.
- Mariti, Abbe Giovanni, *Travels in the Island of Cyprus*, (Translated into English:Claude Delaval Cobham), At the Cambridge University Press, Cambridge 1909.

- Mortimer, Thomas, *Lex Merchatoria Rediviva: or, the Merchant's Directory*, Fourth Edition, Printed for J. Rivington and sons, T. Longman, B. Law, S. Crowder, T. Cadell, G. Robinson, J. Sewel and R. Baldwin, London 1783.
- Muahedat Mecmuası*, C. I, Ankara, Türk tarih Kurumu, 2008.
- Özkul, Ali Efdal, "The Consuls and Their Activities in Cyprus under the Ottoman Administration 1571-1878", *Turkish Studies*, 8/2, (2013), ss. 239-283.
- , "Kıbrıs'taki İngiliz Konsolosluğu ve Faaliyetleri", Haydar Çoruh (ed.), *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, ss .303-351.
- , *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi (1726-1750)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- , "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ta Görev Yapan Müftüler ve Faaliyetleri (1571-1878)", *Turkish Studies*, 8/7 (2013), ss. 459-485.
- , "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ta Kahve ve Kahvehaneler", *Kıbrıs'ta Osmanlı İzleri*, Kıbrıs Türk Yazarlar Birliği Yayını, Lefkoşa 2014, ss. 177-225.
- , "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs Adasında Faaliyet Gösteren Konsoloslar ve Faaliyetleri", *Kıbrıs'ta Osmanlı İzleri*, Kıbrıs Türk Yazarlar Birliği Yayını, Lefkoşa 2014. ss. 479-528.
- , "Osmanlı Kıbrıs'ında İpek Üretimi ve Ticareti", *Kıbrıs'ta Osmanlı İzleri*, Kıbrıs Türk Yazarlar Birliği Yayını, Lefkoşa 2014, ss. 273-301.
- Özveren, Eyüp, "Marsilya Ticaret Odası Belgelerinde Ondokuzuncu Yüzyıl Öncesi Kıbrıs", *Kıbrıs Araştırmaları Dergisi*, 3/1, (1997), ss. 13-25.
- Robert, Lewis, "Of Cyprus Island and the Trade Thereof", *The Merchants Map of Commerce*, Printed for Thomas Horne, at the South Entrance of the Royal Exchange, in Cornhill, London 1700.
- Russell, Ina S., *The Later History of the Levant Company 1753-1825*, The Victoria University of Manchester, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Manchester 1935.
- Savaş, Ali İbrahim, "Konsolos", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.26, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, ss. 178-180.
- Scott, Joseph Nicol, *A New Universal Etymological Dictionary*, Printed for Osborne, J. Buckland, R. Brown, London 1772.
- Spuler, Bertold "Consul", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, vol. 2, Leiden 1991, ss. 61-62.
- Steenngaard, Niels, "Consuls and Nations in the Levant from 1570 to 1650", *The Scandinavian Economic History Review*, XV/1-2, (1967). s. 13-55.

- Turner, Katherine, “Drummond, Alexander (d. 1769)”, *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004 [http://www.oxforddnb.com/view/article/8062 (Erişim Tarihi 21 Ocak 2014)]
- Tuson, E. W. A., *The British Consul’s Manual: being a Practical Guide for Consuls, as well as for the Merchant, Shipowner and Master Mariner*, Longman and Co. Paternoster-Row, London 1856.
- Türkhan, M. Sait, *18. Yüzyılda Doğu Akdeniz’de Ticaret ve Halep*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2014.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebâtına Dair Vesikalar”, *Bellekten*, XIII/5, (1949), ss. 573-648.
- Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2011.
- Wallace, Paul W. - Orphanides, Andreas G., *Sources for the History of Cyprus*, vol. V, English Texts: Frankish and Turkish Period, Greece and Cyprus Research Center, New York 1998.
- Wilson, David, “*List of British Consular Officials in the Ottoman Empire and its former territories from the sixteenth century to about 1860*”, (Online) 2011.
- Wood, Alfred C., *A History of Levant Company*, Frank and Cass & Co Ltd, Oxford 1964.
- Yıldırım, Gülay Webb, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-İngiliz Tiftik Ticareti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.
- Yılmaz, Özgür, “Samsun’da Fransız Konsolosluğu’nun Kurulması ve Fransız Arşiv Belgelerine Göre Şehrin Durumu (1840-1870)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*: 8/16, (2014), ss. 57-86
- , “Victor Fontanier’nin Trabzon Konsolosluğu (1830-1832)” *OTAM*, 35, (2014), ss. 153-195.

18. YÜZYILDA GİRİT’TE CİZYE UYGULAMASI VE TOPLUMSAL ETKİLERİ*

AYŞE NÜKHET ADIYEKE**

Osmanlı merkezî yönetimince doğrudan toplanan ve merkezî hazinenin önemli gelir kalemlerinden biri olan cizye, İslam hukukunda kitap ehli gayrimüslimler için zımmiyet statüsünün belirlenmesinde baş koşuldur.¹ İmparatorluğun aynı anda hem ideolojik hem de hukuksal araçlarından biri olan cizyenin gerek yüklenmesi sırasında oluşan kayıtlar (tahrirler), gerekse toplanması sırasında oluşan kayıtlar (cizye, muhasebe defterleri) ekonomik, sosyal ve demografik açıdan hayli zengin veriler sunmaktadır. Bu veriler tarihçiler tarafından sosyo-ekonomik tarihin temel malzemesi olarak her gün yeniden incelenmekte ve yeni bakış açılarıyla yeni yorumlar örülmekte; yeni sonuçlara ulaşılmaktadır.²

Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi* adlı eserinde cizye için şu tanımlamayı kullanmıştır:

“Devlet-i Osmaniye’nin bidâyet-i te’sisinden Tanzimat-ı Hayriye’nin neşrine kadar tam beş buçuk asır cizyenin usûl-ü tarh ve taksîmince esâsen hiçbir günâ tebdil ve tağyîr vuku’â getirilmeyerek meşru’iyeti dâiresinde idare edilmiştir. Yalnız tevzi’inde ve tahsîlinde bazen ıslahât icra olmuştur ki bunların en mühimlerinden birisi Sadrazam Köprülü Fazıl Mustafâ Paşa zamânında icrâ olunan ıslahâttir.”³

* Bu yazı, 27 Haziran - 1 Temmuz 2012 tarihinde, Yunanistan Rethymno’da düzenlenen “20th CIÉPO Symposium, New Trends in Ottoman Studies,” de bildiri olarak sunulmuş ve genişletilmiştir

** Prof. Dr., Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Mersin/TÜRKİYE, nukhetadiyeke@gmail.com

¹ Boris Christoff Nedkoff; “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş vergisi)”, Çev. Şinasi Altundağ, Belleten, Cilt VIII, Sayı 32 – TTK, Ankara, I. Teşrin 1944, ss. 599-652 ve Halil İnalçık; “Djizya”, *Encyclopaedia of Islam*, C. 2, 2nd edition, Leiden, 1965, ss. 562-566.

² Machiel Kiel; “Remarks on the Administration of the Poll Tax (Cizye) in the Ottoman Balkans and Value of Poll Tax Registers (Cizye Defterleri) for Demographic Research”, *Etudes Balkaniques* 70.4: 1990, ss. 70-104 ve Marinos Sariyannis; “Notes on the Ottoman Poll-Tax Reforms of the Late Seventeenth Century: The Case of Crete”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 54:2011, ss. 39-61.

³ Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi*, c.1, Kanaat Kütüphanesi, 1. Baskı, İstanbul 1327, s. 44.

Bu ıslahat İmparatorluk genelinde köklü bir düzenleme olup bu sürecin Girit Adası'nda uygulanması Marinus Sariyannis'in çalışmasının ana çerçevesini oluşturmuştur.⁴ Başlangıçta bir hususun vurgulanması, çalışmanın sınırlarının belirlenmesi açısından önemlidir. Cizye kayıtları bu çalışmada bilinen nedenlerle demografik veriler olarak kullanılmamıştır. Zira aşağıda örneklendirileceği üzere cizye uygulamasında uzun yıllar sabit miktarda kâğıtlarla tahsil yöntemi yürürlükte tutulmuştur. Bu durumun gayrimüslim nüfus hakkında az çok bir fikir vermesi mümkün olabilse de demografik açıdan kesin sonuçlara ulaştırması söz konusu değildir. Diğer yandan yine aşağıda ele alındığı üzere adada Osmanlı merkez hazinesine girmeyen, Mekke ve Medine hazinesine aktarılan cizye gelirleri söz konusudur ki bu durumda kayıtlar, adanın genel kayıtlarından ayrı tutulmuştur. Bir diğer husus da cizye verilerinin demografik sonuçlara ulaştırması konusunda tarihçiler arasında süren tartışmalardır.⁵ Tartışma, gerek kullanılan terminoloji ve karşılığının tespiti, gerekse demografik sonuçlara ulaşmada kullanılacak tekniğin somutlaştırılması noktasında bu makalenin genel çerçevesinin dışındadır. Bu nedenle çalışmamızda cizye verileri demografik sonuçlara ulaşma amacıyla kullanılmamış ve bu tartışmalar ayrı tutulmuştur.

Araştırmamızda kullanılan kaynaklardan ilk gurubu Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Baş Muhasebe, Cizye Muhasebesi kayıtları ile Cevdet Tasnifi içinde yer alan maliye kayıtları oluşturmaktadır. İkinci gurupta ise Girit Adası'nda yerel uygulama ve sonuçları değerlendirme açısından önem taşıyan kadı kayıtlarıdır ki bunlardan 18.yy'da Resmo'ya ve Kandiye'ye ait olanlar incelenmiştir.

Girit Adası'nın Osmanlı egemenliği altına alınması ile birlikte adada yerleşik gayrimüslim nüfus üzerinde cizye kabulü doğrultusunda zimmiyet statüsü oluşturulmuştur.⁶ Osmanlı fetih sonrası adada egemenliği kabul eden ve cizye ödemekle yükümlü tutulan reayanın can ve mal güvenliğinin sağlanması için her türlü önlemin alınmasını sağlamıştır. Diğer yandan yine fetihten sonra cizye yükümlülüğünü kabul eden gayrimüslim reayanın fetihten önceki özel mülkiyet hakları tanınmış ve mülkiyet hakkının devamı sağlanmıştır.⁷

⁴ Sariyannis, "Notes on the Ottoman Poll-Tax..." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 54:2011, ss. 39-61.

⁵ Oktay Özel, "Avarız ve Cizye Defterleri" *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Yay. Haz. Halil İnalçık, Şevket Pamuk, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara: 2000, ss. 35-50.

⁶ Evangelia Balta - A. Nükhet Adıyeke - Nuri Adıyeke, "The Poll Tax in the Years of the Cretan War (Symbol of Submission and Mechanisms of Avoidance)", *Thesaurimasta, Bollettino dell'Institutio Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini*, Venezia 31, 2001, ss. 323-359.

⁷ Balta ve diğerleri, "The Poll Tax in the Years of the Cretan War ...", s. 332, dipnot.28.

Fetih sırasında 1650’de ve fetihten sonra 1670’de cizye de dâhil olmak üzere tüm vergi sistemi ve toprak sisteminin düzenlenmesi sayım ve yazım işlemi ile gerçekleştirilmiştir.⁸ Gülsoy’un aktardığı bilgilere göre 1670 tarihli tahrirde adada cizye tevzi ve tahsiline ilişkin sistem net olarak ortaya konulmuştur.⁹ 1670 tarihli sayımda adada 27.162 adet cizye yükümlüsü hane tespit edilmiştir.¹⁰ 1650-1670 dönemi cizye uygulamasının Girit’e özgü tipik özelliği fetih sırasında ve sonrasında ortaya çıkan durumlara ilişkin olarak bazı muafiyetlerin gerçekleşmiş olmasıdır. Bunlardan ilki gayrimüslim din adamlarına sağlanan ikincisi ise Osmanlı fethi sırasında yararlılık gösteren gayrimüslimlere sağlanan muafiyettir. İlk maddeye ilişkin olarak Resmo kadı sicillerindeki 1656 tarihli kayıt açıklayıcı bilgi vermektedir:

“... taht-ı kazanıza tabi olan Acı Popula nam karyenin metohi olan Galo nam metoh sakınlerinden Kozma nam zimmi ayin-i batulları üzere ruhban olub reaya defterinde haricler iken haliya mezburlardan reaya cizye talep ve rencide itmekle bu tarafda izhar-ı tazallum itmeğin varaka tahrir olunub irsal olundu vusulünde gerekdir ki ruhban olub reaya defterinden ismi yoğ ise ve olmadıği vaki ise cizye ve sair teklif ile rencide itdirilmeyüb men eylesesin...”¹¹

Bunun temel gerekçesi Osmanlı egemenliğinin kurgulanması sırasında Venedik döneminde yaşanan Katolik baskısını ortadan kaldırmak ve adanın yerel Ortodoks inancına güvenli bir alan yaratmaktır. Bunun bir parçası olarak da Ortodoks ruhban başlangıçta cizyeden muaf tutuldu. Ancak bu durum 1692’ye kadar devam etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu tarihte ilan edilen fermanla din adamları yıllık maktu’ cizye ödemekle yükümlü tutulmuş ve ardından da 1694 de tümüyle diğer reaya misali bireysel olarak cizye yükümlüsü haline getirilmişlerdir.¹²

⁸ Ersin Gülsoy, “Osmanlı Tahrir Geleneğinde Bir Değişim Örneği: Girit Eyaleti’nin 1650 ve 1670 Tarihli Sayımları” *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Goyunc*, ed. Kemal Çiçek, SOTA-Yeni Türkiye, Haarlem - Ankara: 2001, ss.183-203; Ersin Gülsoy, *Girit’in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul: 2004; Ersin Gülsoy, “The Legal and Economic Status of the Reaya of Crete During Ottoman Rule (1645-1670)”, *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840 (Halcyon Days in Crete VI, A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2006)*, ed. Antonis Anastasopoulos, Crete University Press, Rethymno: 2008, ss. 49-67.

⁹ Gülsoy, “Osmanlı Tahrir Geleneğinde...”, s. 195. Girit’te 1670 tarihli Kanunnameye atf yaparak reayadan üç sınıf itibarıyla 48-24-12 dirhem cizye tahsil olunması hükmüne ilk kez dikkat çeken Neşet Çağatay’dır. Bakınız: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.5, S.5, Ankara, 1947, s. 494.

¹⁰ Gülsoy, *a.g.e.*, s. 280.

¹¹ VGM Resmo Şer’iyye Sicili no. 56, (RŞS), s. 4 (3 Şevval 1066/ 25.07.1656).

¹² Balta ve diğerleri, “The Poll Tax in the Years of the Cretan War ...”, s. 343.

18. yüzyıl öncesinde gerek Gülsoy'un çalışmalarından, gerekse Sariyannis'in makalesinden anlaşıldığı kadarıyla Girit'te cizye uygulaması belli bir sistematığe bağlanabilmiş değildir. Adanın Osmanlı egemenliğine alınmasıyla toprak yönetimi ve yazımları ile vergi yükümlülüklerinin belirlenmesi üç önemli aşamadan geçmiştir. İlk ikisi 1650 ve 1670'de gerçekleşen düzenlemelerdir ki yukarıda da aktardığımız üzere Gülsoy çalışmalarında bunları ayrıntılı olarak değerlendirmiştir. Üçüncü aşama ise 1691 mali reformlarıdır ki adada 1670 sayımı ile 1691 düzenlemesi ve sonrasında ortaya çıkan farklılaşmalar Sariyannis tarafından tahlil edilmiştir.

Köprülü Fazıl Mustafa Paşa döneminde Osmanlı genelinde cizye tahsilatında 1691 reformu ile atılan en önemli adım, vergi yükümlülerinin ekonomik durumları gözetilerek üç sınıf belirlenmesi ve bunun merkezde hazırlanan kâğıtlar ile gerçekleşmesiydi.¹³ Ancak bu belirleme Girit için yeni bir durum değildi. Zira Girit kanunnamesi zaten cizye için üç sınıf esasının uygulanmasını emrediyordu. İkinci önemli adım cizyenin "hâne" başına değil "nefer" başına yüklenmesiydi. Ancak bu esas da İmparatorluk genelinde yaygın olarak uygulanmadan önce zaten yirmi yıl süreyle Girit'te denendi.¹⁴ Girit için yeni olan, bu reform sonrasında adada cizye yükümlülerinin ve ekonomik düzeylerinin yeniden saptanmasıydı. Böylece gerek cizye yükümlüsü sayısında gerekse ekonomik düzeylerin belirlenmesinde oldukça farklı bir tablo ortaya çıktı.¹⁵

Öncelikle cizye yükümlüsü miktarındaki ciddi düşüş konusunda Sariyannis'in tespitleri bulgularımızla örtüşmektedir. Zira geçen yaklaşık kırk yıllık dönemde gayrimüslim nüfusun azalmasına yol açan iki önemli olgu söz konusudur. Bunlardan ilki anılan dönemde tüm Akdeniz dünyasında hüküm süren demografik kriz¹⁶ ve ikincisi de Girit'te hızla ve yaygın bir şekilde yaşanan ihtidalar, hatta kitlesel İslamlaşmadır.¹⁷ Osmanlı egemenliği sırasında adadan kaçan az sayıda nüfusu da

¹³ Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye...", s. 634; Abdurrahman Vefik, *a.g.e.*, s. 44.

¹⁴ Sariyannis, "Notes on the Ottoman Poll-Tax...", s. 43.

¹⁵ Sariyannis, "Notes on the Ottoman Poll-Tax...", s. 45.

¹⁶ Michael Kiel, bu dönemde gerçek bir demografik felaket olduğunu ifade eder. Bkz: Kiel, "Remarks on the Administration of the Poll Tax...", s. 76.

¹⁷ Ayşe Nükhet Adıyeke, "17. Yüzyıl Girit (Resmo) Şeriyeye Sicillerine Göre İhtida Hareketleri ve Girit'te Etnik Dönüşüm", *XIV. Uluslararası Türk Tarih Kongresi*, 9-13 Eylül 2002 – TTK, Ankara 2006, ss: 557-568; Nuri Adıyeke, "Multi-Dimensional Complications of Conversion to Islam in Ottoman Crete", *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840 (Halcyon Days in Crete VI, A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2006)*, ed. Antonis Anastasopoulos, Crete University Press, Rethymno: 2008, pp. 203-209.

buna eklemek gerekir. Zira büyük çapta kaçışlar, Osmanlı kurumlarının tesisinden ve tahrirlerin yapılmasından önce gerçekleşmiş olmalıdır. Gayrimüslim nüfusun ekonomik statülerindeki değişim ise Sariyannis tarafından şu gerekçelerle açıklanmıştır: Bazı varlıklı gayrimüslimlerin gerçek ekonomik durumlarını gizlemeleri ve Osmanlı memurlarının üç sınıf eşliğini daha rasyonel olarak belirlemeleri.¹⁸ Triandafillidou da bu rakam farkı konusunda bir önerme ileri sürmektedir. Ona göre Osmanlı bürokratları ilk cizye yükümlüsü sayılarını Venedik döneminden kalma kayıtlara göre gerçekleştirmişlerdi. Ancak bunlar gerçeği yansıtmıyordu. Osmanlı merkezi yönetimi kendi sayımlarını gerçekleştirdikten sonra yükümlü sayısı ve statüsü daha gerçeği yansıtan bir görüntü sundu.¹⁹

1691 reformu adada sadece iki yıl uygulanabilmiş;²⁰ ardından yıl yıl değişen uygulamalarla neredeyse 18. yüzyılın tamamına yayılan hareketlilik hüküm sürmüştür. Bu karmaşa, 1698 yılında ilan edilen düzenlemeyi içeren fermana²¹ şu cümlelerle hikâye edilmiştir:

“...Bundan akdem memâlik-i mahrusada vaki’ ehl-i zimmetin ru’usu üzerine mevdu’a olan cizye min-gayrı örf icâb eylediği vech-i şer’i üzere mürâ’ât olunmamağla ehl-i zimmetin ahvâli perişân ve beyne’l-memâlik usûl-ü envâl-i meşru’asından olan mâl-ı cizye gereği gibi mazbut ve mahfuz olmadığından zayi’ ve telef olmağın ...

... yüz iki ve yüz üç seneleri âlâ ve evsat ve ednâ itibarıyla cem’ ve tahsil olunmuş idi yüz üç senesinde sürülen âlâ ve evsat kağıdı yüz iki senesinden noksan ve tahsil olunmak ile yüz dört senesinde ehl-i zimmet esnâf-ı selâseyi beynlerinde mer’i tutmak üzere muhattar olan ale’s-seviye evsat kağıdı verilmek ferman olunub bâdehu yüz beş ve yüz altı senelerinde verilen evrâkın yüz evrakda yirmisi âlâ ve altmışı evsat ve yirmisi ednâ tevcih olunmak üzere ferman olunmuş idi lakin ol vech üzere tevcih olunmaktan fukarâya ve cizyedarlara kemâl-i mertebe ‘usret olub ve cizyedarların dahi aynı esnâf-ı selâse kağıdın tevzi’inden fukarâya ta’addileri def’ bir vechle mümkün olmamağla yüz yedi senesinde esnaf-ı selâse itibarsız re’âyâ beynlerinde mer’i tutmak üzere her yüz kağıda on âlâ ve yetmiş evsat ve

¹⁸ Sariyannis, “Notes on the Ottoman Poll-Tax...”, s. 46.

¹⁹ Yollanda Triandafillidou; *To Emproi ke i İkonomia tis Kritis 1669-1795*, Iraklion 1988, s. 43. Triandafillidou’nun bu önermesi kısmen tutarlı olmakla birlikte yazar bu değerlendirmesinde ihtidaları tümüyle göz ardı etmiştir.

²⁰ Sadece 1102 ve 1103 cizyeleri için uygulanmış. Bkz. Vakıflar Arşivi, Resmo Şer’iyye Sicilleri, (RŞS) no.413, s. 102, ve Sariyannis, “Notes on the Ottoman Poll-Tax...”, s. 52-53

²¹ RŞS no.413, s. 102

yirmi edna itibarıyla ale's-seviye bi'l-cümle evsat verilüb yüz dokuz senesine gelince vech-i meşruh üzere cibayet olunurdu ancak esnâf-ı selâse itibarın re'âyâ beynlerinde mer'i tutmayıp ehl-i zimmetin ağniyası vasatü'l-hal ve fakirü'l-hal olanlara gadr idüb gani olan kefereler dahi bi'l-cümle evsat kağıdın aldıklarından sonra cizyeleri tahsili tehire kalub havale olan umur-u mühimmeye dahi aceleten akça verilmeğe bais olmağın..."

Bu anlatıdan yola çıkarak ana başlıklarıyla ortaya çıkan durum şudur: H.1102 (1690-1691) ve H.1103 (1691-1692) senelerinde cizye üç sınıf esasıyla toplanmıştır. H. 1104 (1692-1693) senesinde ise reayanın kendi içinde üç sınıf esasını gözetmesi emriyle tüm adada evsat kâğıtları dağıtılmış, H.1105 (1693-1694) ve H. 1106 (1694-1695) senelerinde merkezce %20 âlâ %60 evsat ve %20 edna oranları sabitlenmiştir. Ancak bu uygulama hem cizyedarları hem de reayayı sıkıntıya sokmuştur. Bunun üzerine H. 1107 (1695-1696) senesinde yeniden tüm adaya evsat kâğıdı gönderilmiş ancak reayanın yine kendi içinde %10 âlâ, %70 evsat ve %20 edna ayrımını gözetmeleri istenmiştir. H. 1110 (1698-1699) senesine kadar bu esas üzere uygulanması emredilmiş ancak pratikte yine ortaya çeşitli sorunlar çıkmıştır. Özellikle varlıklı (gani) olanların âlâ vermeyip evsat vermede ısrar etmeleri, öngörülen sınıflamanın reayanın kendi içlerinde uygulanmasını imkânsız hale getirmiştir.

Fermanda sözü edilen on yıllık dönemde cizye uygulamasına ilişkin esaslar sistematize edildiğinde ortaya şöyle bir tablo çıkmıştır:

Cizye yılı	Evrak türü	Cizye Pratiği
1102 (1690-91)	Üç sınıf	
1103 (1691-92)	Üç sınıf	
1104 (1692-93)	Tümü evsat	Üç sınıf
1105 (1693-94)	20 % Âlâ 60 % Evsat 20 % Edna	
1106 (1694-95)	20 % Âlâ 60 % Evsat 20 % Edna	
1107 (1695-96)	Tümü evsat	10% Âlâ 70 % Evsat 20 % Edna
1110 (1698-99)	Tümü evsat	10% Âlâ 90% Evsat

Tablo 1. 17. yüzyıl boyunca cizye uygulaması

Düzenlemenin gerekçesi olan H. 1110 (1698-1699) senesi cizye uygulamasına gelince; fermanla yine adanın tamamına ale’s-seviye evsat kâğıtları gönderileceği, ancak cizyedar eline verilen her yüz evsat kâğıdından on adedinin âlâ olarak dağıtılacağı (%10 âlâ, %90 evsat) ve zenginlere bu dağıtımın da köy kocaları, papazlar ve mahalle başlıklar aracılığı ile gerçekleştirileceği emredilmiştir.²²

1698 fermanından sonra 18. yüzyılda ilan edilen tespit edebildiğimiz beş düzenleme vardır.²³ Bunlardan 1703 ve 1714 tarihli iki düzenleme Sariyannis tarafından değerlendirilmiştir.²⁴ Dikkat çeken en önemli nokta 1704 yılında gönderilen evrakın üç sınıf itibarıyla %10-%80-%10 şeklinde uygulanmasıdır. Bunu takiben 1716-1717 (H.1129) yılı cizyesi için 19400 adet cizye evrakı gönderilmiştir. Üç sınıf itibarıyla evrakın 1900 âlâ, 15200 evsat ve 2300 edna olmak kaydıyla taksimi Girit defterdarına bildirilmiştir.²⁵

Bunların dışında 1727, 1735 ve 1765 yıllarında ilan edilen fermanlarla üç kez Girit’te cizye tahsili için düzenleme yapılmıştır.²⁶ 3 Receb 1139 (24 Şubat 1727) tarihli fermanla ilk defa cizye evrakı sayısı net olarak verilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla on yıl içinde evrak sayısı 19400 den 21900’e yükselmiştir. 18. yüzyıl boyunca yapılan düzenlemelerle evrak sayısındaki değişim özetle aşağıda tablolştırılmıştır:²⁷

²² “...cizyedar olanlara verilen yüzde on âlâ kâğıdı köy kocaları ve papazları ve mahalle başlıklar marifetiyle verib min bâ’d kolcuların âlâ kağıdın verüb ve sen âlâsın deyü fukaraya ta’addi eylememek şartıyla evsat kağıdın yüzde on kağıdı âlâ verilüb fi-ma bâ’d lebdil ve tagyir olmayub...” Aynı belge, RŞS no.413, s. 102.

²³ 18. yüzyıl boyunca birkaç kez cizye sayımı yapıldığı bilgisi kaynaklarda yer bulsa da bu defterlere Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde ulaşmak mümkün olmamıştır. Örneğin 1713 tarihli bir hükümde defter-i tahrir-i cedide atf yapılmaktadır. Bkz. RŞS no.58, s.88. Price, Kiel ve diğerlerinin Halcyon Days bildiri kitabında yer alan çalışmalarında sözünü ettikleri Tapu Kadastro Arşivi’ndeki 1704 tarihli Girit tahrir defteri ise özel olarak cizye yükümlülerini içermemekle birlikte gayrimüslim nüfus açısından önemli bir kaynaktır. Simon R. F. Price, Oliver Rackham, Machiel Kiel and Lucia Nixon; “Sphakia in Ottoman Census Records: A Vakıf and Its Agricultural Production” *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840* (Halcyon Days in Crete VI, A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2006), ed. Antonis Anastasopoulos, Crete University Press, Rethymno: 2008, s. 73.

²⁴ Sariyannis, “Notes on the Ottoman Poll-Tax...”, s. 54-55.

²⁵ BOA, Cevdet Maliye, no. 9450.

²⁶ 1727 tarihli düzenlemeyi içeren ferman sureti RŞS no.48, s.41; 1735 tarihli düzenlemeyi içeren ferman sureti RŞS no. 415, s. 263 (devamı s. 8), 1765 tarihli düzenlemeyi içeren ferman sureti RŞS no.49, s. 36.

²⁷ Rakamlar, cizye yükümlüsünü gösteren evrak miktarı açısından Traindafillidou’nun verdiği rakamlara oldukça yakın bir tablo ortaya koymaktadır. Traindafillidou; *a.g.e.*, s. 44

Tarih	Esnaf-ı selase oranı			Cizye evrakı sayısı			
	Âlâ %	Evsat %	Edna %	Âlâ	Evsat	Edna	Toplam
1701 ²⁸	9,8	77,8	12,4	1949	15593	2492	20034
1717 ²⁹	9,8	78,3	11,9	1900	15200	2300	19400
1727 ³⁰	8,7	76,8	14,5	1900	16816	3184	21900
1735 ³¹	8,7	76,8	14,5	1900	16816	3184 +1900 ber vech-i emanet	21900
1760 ³²	8,4	76,9	14,7	1900 <u>136</u> ³³ 2036	17416 <u>1085</u> ³³ 18501	3384 <u>136</u> ³³ 3520	24057
1765 ³³	8,5	76,8	14,7	1975	18009	3459	23443
1772 ³⁴	8,5	76,8	14,7	1975	18009	3459	23443

* H.1159 (1746) yılında eklenen İsfakiye reayası cizye evrakı

Tablo 2. 18. yüzyıl boyunca cizye uygulaması

18. yüzyıl boyunca ilan edilen bu düzenlemelerde dağıtılması planlanan cizye evrakı sayısı öne çıkmaktadır. 1698 düzenlemesinde kesin evrak sayısı belirtilmemiş ancak oran gösterilmiştir. Sonraki düzenlemelerde ise oran belirtilmemiş ancak gönderilen âlâ, evsat ve edna evrak sayıları net olarak verilmiştir.³⁵

1735 yılında emaneten 1900 ek evrak gönderildiği halde bunlar kullanılmamış, defterdarın zimmetinde kalmıştır. Evrak sayıları dikkate alındığında sadece yüzyılın ikinci yarısında bir miktar artış gözlenmektedir. Buna göre âlâ cizye yükümlüsü %4; evsat %7; ednâ ise %8,5 oranında artmıştır. Genel toplamda ise %7 oranında bir artış söz konusudur. 1746 yılında yapılan başka bir düzenleme ile Girit Adası cizye evrakına Gazi Hüseyin Paşa'nın evkafından olan İsfakiye Nahiyesi reayasının cizyeleri de eklenmiştir. 1760 yılı cizye evrakı sayısında bu husus yeniden vurgulanmıştır.³⁶

²⁸ BOA, MAD-d no. 4236.

²⁹ BOA, Cevdet Maliye, no. 9450.

³⁰ RŞS no.48, s. 41-43.

³¹ RŞS no.415, s. 263 (devamı s. 8).

³² BOA, Cevdet Evkaf, no. 922.

³³ 1765 fermamı RŞS no. 49, s. 36.

³⁴ BOA, Cevdet Maliye, no. 26538.

³⁵ Tabloda yer alan oranlar tarafımızdan hesaplanmıştır.

³⁶ BOA, Cevdet Evkaf, no. 922. İsfakiye reayasının cizyeleri hakkında aşağıda ayrıntılı olarak bilgi verilmiştir.

Anılan dönemde cizyenin kişi başına toplanması talep edilen miktarlar incelendiğinde ise ortaya şöyle bir tablo çıkmaktadır.

Düzenleme tarihi	Kişi başına alınan Altın	Kişi başına alınan Kuruş ³⁷	Maışet için alınan (kişi başına - para)	Taksitli ödeme
1727	Eşrefi altın 4 / 2 / 1	10 / 5 / 2,5	12 / 9 / 6 (+1 ücret-i kitabet)	4 taksit
1735	Zerr-i mahbub 4 / 2 / 1	--	Belirtilmemiş	4 taksit
1765	Zerr-i mahbub 4 / 2 / 1	11 / 5,5 / 2,75	12 / 9 / 6 (+1 ücret-i kitabet)	4 taksit

Tablo 3. 18. yüzyılda kişi başına alınan miktarlar

Buna göre yüzyılın ilk yarısında ödenen cizye miktarları da 10 / 5 / 2,5 kuruştan 11 / 5,5 / 2,75’e yükselmiştir. İlginçtir ki her üç düzenlemede de cizye miktarları ile birlikte altının bu yıllara ait rayiç bedelleri akçe veya para olarak hiçbir tartışmaya yer bırakmayacak şekilde verilmiştir.³⁸

Düzenleme tarihi	Cinsi	Akçe karşılığı	Para karşılığı
1727	Zolata	90	
	Zincirli altın		110
	Mısır altını		110
	İstanbul altını	400	
1735	Zerr-i mahbub	300	
1765	Müdevver-i cedit (İstanbul altını)	465	
	Zerr-i mahbub	330	
	Zincirli Mısır Altını	330	
	Tuğralı Mısır Altını	315	
	Kuruş		40

Tablo 4. Altın paraların akçe bedelleri

Girit Adası’nda toplanan cizye miktarını maddi açıdan örnekleyebilmek için elimizdeki veriler oldukça sınırlıdır. Girit Hazinesine ilişkin Başbakanlık Osmanlı

³⁷ 1725-1731 tarihlerinde 1 Esedi Kuruş = 144 akçe Bkz. Şevket Pamuk, *Monetary History of the Ottoman Empire*, Port Chester, NY USA, Cambridge University Press, 2000, s. 144.

³⁸ Örneğin 1727 tarihli fermanda “...*eenas-ı nükededen her ne gına akçe getirirlerse halisü’l-‘ayyar ve tam’ü-lvezn olanlarını râyic olduğü vech ile ahz Zolata doksana akçeye ve Zincirli ve Mısır Altını yüz onar paraya ve Zincir Güllü Müdevver İstanbul Altını dörder yüz akçeye alınıb cizyeleri bu vechle cibâyet ve tahsil...*” RŞS no. 48, s. 42.

Arşivi'nde gerek maliyeden müdevver defterler ve gerekse divan-ı hümayun baş muhasebe Girit Hazinesi kayıtları arasında sadece 18. yüzyılın ilk çeyreğine ait akçe karşılığı cizye rakamları bulmak mümkün olabilmıştır.

Cizye yılı (Hicri / Miladi)	Evrak Sayısı				Toplanan cizye miktarı Akçe	Kaynak (BOA)
	Âlâ	Evsat	Edna	Toplam		
1112 (1700-01)	1949	15593	2492	20034	11.846.068	MAD-d 4236
1121 - 1122 (1709-10)	-	-	-	-	11.400.000	MAD 18731
1131 (1719)	1900	15200	2300	19400	11.511.600	DBŞM GR.H 8/46
1132 (1720)	-	-	-	21716	12.628.020	DBŞM GR.H 8/94
1133 (1721)	-	-	-	-	12.693.180	DBŞM GR.H 8/84
1134 (1722)	-	-	-	-	12.693.180	DBŞM GR.H 9/36

Tablo 5. 18. Yüzyılın başlarında Girit'te toplanan cizye miktarları

Tablodan anlaşıldığı kadarıyla cizye yükümlüsü oranı yüzyılın ilk çeyreğinde %7 civarında artarken cizye miktarı ise %11,3 oranında artmıştır. Buna karşın Girit cizyesinin Girit Hazinesi içindeki oranı ise giderek azalmıştır. Örneğin H.1121 (1709) yılı toplam mukataa ve mu'accele gelirleri 22.877.941 akçedir. Bu toplam içinde cizye gelirin oranı %50'dir. Oysa H. 1134 (1722) yılında mukataa ve mu'accelelerden oluşan toplam hazine geliri 37.588.076 akçedir. Bu sene Girit cizyesi Girit hazinesi gelirlerinin yaklaşık %35 ini oluşturmaktadır.

18. yüzyıl boyunca Girit cizyesi başta 1698'de Hanya Muhafızı Ahmed Paşa'ya deruhte ve tefviz edilmiş, sonrasında cizye cibayeti işi sadece Girit defterdarlarına tevcih edilmiştir. 1727'de adı belirtilmeyen Girit defterdarının 1735'de Ahmet Efendi 1740'da Ali Efendi 1760'da diğer Ahmet Efendi ve 1765'de ise İbrahim Efendi olduğu anlaşılmaktadır.³⁹ Girit defterdarı, tüm adadan cizye toplama işlemini kethüdaları aracılığı ile gerçekleştirmektedir. Örneğin Resmo ve nahiyelerinde cizye toplama görevi 1713'de "taraf-ı mirîden" tayin olunan Süleyman Efendi'ye⁴⁰ 1716'da Girit Hazinesi vezvânı Ömer Ağa'ya⁴¹, 1717'de cizyedar

³⁹ Yukarıda anılan fermanlar ve RŞS no. 415, s. 100; BOA, Cevdet Maliye no. 28390.

⁴⁰ RŞS, no. 58, s. 88.

⁴¹ RŞS, no. 3109, s. 107.

kethüdası Osman Kethüda’ya⁴², 1720’de Debbagzade el-Hac Hüseyin’e⁴³ 1727’de yerli ağası Mehmed Ağa’ya⁴⁴, 1730’da ise Molla Ahmed’e⁴⁵ sipariş edilmiştir.

Cizye tahsilinde en önemli hususlardan biri de işlem sırasında adada sakin ve çeşitli amaçlarla adadan geçen reayanın yerlerinde kalmaları ve hareket etmemeleridir. Bu amaçla cizye tahsili vakti yaklaştığında “...ehl-i zimmet reayası müürur ettirilmemesi...” ve hiçbir aracın “...iskelelerden taşra çıkarılmaması...” mu’tad-ı kadim olduğu önemle belirtilmektedir.⁴⁶ Özellikle gerek gemici taifesinin gerekse başka bölgelerden gelmiş ehl-i zimmet tüccar ve sair kişilerin cizye toplama işlemi bitene kadar limandan ayrılmamaları vurgulanmıştır.⁴⁷ Bu önlemin bir başka gerekçesi de cizye ödemekten kaçmaya çalışanların limandaki araçlara saklanmasının önünü almaktır. Cizye tahsilatı tamamlanıncaya kadar hiçbir aracın ayrılmamasını sağlayarak firarların önünü almak kısmen mümkün olabilmektedir.

Bu uygulama, cizye tahsilinde kayıp ve kaçak sayısını azaltmak amacıyla uygulandığı halde kimi zaman şikâyetlere de yol açmıştır. Girit Adası’nda cizye tahsili sırasında cizye talebiyle sorun yaşayan bir gurup adada ticaret amacıyla bulunan Çamlıca ve Santorini Adası reayalarıdır. Bu iki ada da kaptan-ı derya hassı olduklarından reayaları cizyelerini maktu olarak kaptan-ı deryanın vekiline ödeyegelmişlerdir. Bu duruma ilişkin ellerine eda tezkeresi de verildiği halde, ticaret amacıyla her Girit’e geldiklerinde Girit cizyedarları tarafından cizye talebine maruz kalmışlardır. Örneğin 1740 yılında Santorin Adası reayası Nikola veled-i Yakomi divan-ı hümayuna ilettiği arzında ellerinde mühürlü tezkereleri olduğu halde on adet çalışanı ile birlikte Resmo’da cizye talebine maruz kaldıklarını dile getirmiştir. Cevaben yazılan emirde adı geçen kişilerin diğer adalardan veya kazalardan olmayıp Kaptan Paşa adaları halkından olduğundan, kendilerinin edna sınıfından maktu olarak vergilerini ödemiş oldukları; bu nedenle tekrar evsat ve âlâ talebiyle rahatsız edilmemeleri belirtilmiştir.⁴⁸ Aynı sorun 1765 yılı başında yeniden ortaya çıktığında “...cizyeleri maktu’an vezir tarafından edâ ve teslim ve yedlerine eşkâllerine mutâbık ma’mul senedât olan cezire reayalarının umûr-u hususları Kaptan Paşa’ya havâle olunub aher mahallerde hilaf-ı şurût rencide olunmamaları şart olup...” ibaresiyle kaleme alınan ferman-ı hümayun Kandiye kadısı ve Girit defterdarına hitaben gönderilmiştir.⁴⁹

⁴² RŞS, no. 60, s. 339.

⁴³ RŞS, no. 415, s. 174.

⁴⁴ RŞS, no. 48, s. 40.

⁴⁵ RŞS, no. 60, s. 246.

⁴⁶ RŞS, no. 3109, s. 133, RŞS, no. 415, s.100 ve RŞS, no. 48, s. 40.

⁴⁷ RŞS, no. 3109, s. 133.

⁴⁸ RŞS, no. 415, s. 445; RŞS no. 59, s. 178 ve s. 179.

⁴⁹ RŞS, no. 49, s. 32.

Kaptan-ı derya hassından olan Çamlıca reayasının da benzer bir durumla karşı karşıya kaldığı kaptan-ı derya vekilinin dilekçesinden anlaşılmıştır. Merkezden buna dair gönderilen emirde ellerindeki tezkerelere itibar olunmayıp yeniden tahsili kadı marifetiyle kesinleştirildiği takdirde cizyelerin iadesi istenmiştir.⁵⁰

Girit cizyesi 10 Şaban 1193 (23 Ağustos 1779) tarihinden itibaren, cizye kaleminden ayrılarak Girit defterdarlığı ile birlikte mukataa haline getirilmiş ve 1275 kuruş mu'accele ile malikâne olarak verilmiştir.⁵¹ Girit Adası'nda mukataaların malikâne olarak satılması 1721 yılından itibaren uygulanmaktadır.⁵² Ancak cizyenin malikâne uygulaması genel uygulamadan elli sekiz yıl sonra gerçekleşmiştir. Cizyenin de içinde yer aldığı malikânenin yarı hissesi Dergâh-ı Ali Kapıcıbaşılarından Numan Paşa'ya, diğer yarısı ise Divan-ı Hümayun hocalarından Derviş Efendi ve kardeşi Abdülkerim Efendi'ye verilmiştir. Malikânegiler, yapılan düzenleme ile her sene bu mukata'ayı kendileri iltizama vermişlerdir.⁵³ Numan Paşa'nın 1794 yılında ölümüyle malikânenin yönetimini bu yıl için Numan Paşa'dan iltizamı alan Aziz Ali Efendi devralmıştır.⁵⁴

Girit cizyesinin defterdarlık ile birlikte iltizama verilmesi, adada zaman zaman yakınmalara neden olmuştur. Kandiyeli Muhafızı Vezir Hüseyin Paşa 1788 yılında merkeze gönderdiği arzında adada cizyenin iltizam yoluyla malikâne olarak yönetilmesinin hazineyi kayba uğrattığından söz etmektedir. Önerisi, adada cizye yükümlülüğünün belirlenmesi amacıyla yeniden sayım yapılması ve mukataanın "... *hademe-yi Devlet-i Aliyyelerinden ol havâlinin tavır ve tabi'atına vâkıf, sâdık bir kimesneye emâneten ...*" verilmesidir.⁵⁵ Ancak bu önerinin merkezde pek itibara alınmadığı anlaşılmaktadır. Zira Numan Paşa'nın malikâne olarak zabtı, ölümüne kadar devam etmiştir.

⁵⁰ RŞS, no. 415, s. 154; RŞS, no. 3112, s. 63; RŞS, no. 46, s. 41. Çamlıca reayasının cizye talebiyle rencide edilmemesine ilişkin bu ferman suretine Kandiyeli kadı sicillerinde de rastlanmaktadır. Bkz. *Ierodikiu İrakliu Tritos Kodikas (1669-1673 ke 1750-1767)*, Edit. Elizabet Zachariadou, Vikelea Dimotiki Vibliatiki, İraklion 2003, s. 442.

⁵¹ BOA, Cevdet Maliye, no. 31063.

⁵² Ayşe Nükhet Adıyeke, "Farming out of Mukataas as Malikane in Crete in the Eighteenth Century: The Rethymno Case" *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840* (Halcyon Days in Crete VI, A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2006), ed. Antonis Anastasopoulos, Crete University Press, Rethymno, 2008, ss. 233-242.

⁵³ BOA, Cevdet Maliye, no. 31063.

⁵⁴ BOA, Cevdet Maliye, no. 19609.

⁵⁵ BOA, Hat.0025.14549.00001. Cezar da cizyenin malikânelere rabt edilmiş olmasının şikayet konusu olduğunu, malikânegilerin çeşitli suiistimallere aracı olduğunu belirtmektedir. Bkz. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi - XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih*, Alan Yay. İstanbul, 1986, s. 147.

Yüzyıl boyunca gerçekleşen cizye uygulamalarında cizyenin taksitlendirilmesi öne çıkan bir husustur. 1727 tarihli düzenlemeyi içeren fermanla adada cizye tahsilinde taksit uygulamasının ilk kez gündeme geldiğini tespit edebiliyoruz. Bu durum fermanla şu cümlelerle ifade edilmiştir:

“...işbu sene-i mübârekde dahi cizyedarlardan peşin alınmayub ve mâl-ı cizye dahi kendilerinden dört taksit ile tahsil olunmak üzere olmağla cizyedar dahi re’aya fukarasından def’aten talep ve tahsil ile rencîde ve ta’addi eylemeyip def’aten edâya kudreti olanlardan ma’adası dört taksit ile cem ve tahsil eylesesiz ve cizyedarlar dahi mâl-ı cizyeyi dört taksit ile edâ eyleyip taksit şurûtun üzere vakt ü zamanyla Hazine-yi ‘Amireye teslim eylediklerinde anlardan dahi def’aten talep olunmaya...”⁵⁶

Hazinenin zaman zaman doğan acil nakit ihtiyacı nedeniyle cizyedarlardan bir sonraki yılın cizye karşılığı bir miktar peşin akçe talep eden merkezî yönetim, kalan kısmını taksitlendirdiğini ve reyanın da aynı minval üzere taksitle ödeyebileceğini ilan etmiştir. Örneğin 1735 tarihli fermanla bu husus şu ifadelerle belirtilmiştir:

“...iş bu sene-yi mübarekede şark cânibi sefer tarikiyle Hazine-yi ‘Amiremin masârif-i kesiresi olup ziyâde hazine tedâriki mühim ve muktezi olmağla hadd-i i’tidal üzere cizyedarlardan birer miktar peşin alınub ve maişet te’mîn ve sair bahâne ile bir akçe ve bir habbe alınmayub ve aldırılmayub ancak cizye cibâyetini deruhde dahi şurût-u berattan hâric bir akçe ve bir habbe almak ve re’âyâ fukarasına bir gûnâ zulm ve ta’addi etmek ihtimalleri olur ise bilâ-aman cümleleri tertib olunmak üzere hatt-ı hümayun asâlet makrunum sâdır olub asl-ı mâl-ı cizye dahi kendilerinden dört taksit ile tahsil olunmak emrim olmağla cizyedarlar dahi re’âyâ fukarasından def’aten talep ve tahsil ile ve şurût-u beratdan ziyâde metalibesiyile rencîde etmeyib ayında ve ruzunda def’aten edaya kudreti olanlardan maadası dört taksit ile cem ve tahsil eyleyeler cizyedarlar dahi mal-ı cizyeyi dört taksit ile eda eyleyüb taksit şurûtu üzere vakit ve zamanyla hazine-yi Âmireme teslim eylediklerinde sonra anlardan dahi def’aten talep olunmayub ...”⁵⁷

18. yüzyıl boyunca Girit Adası’nda cizye pratiği, toplumsal ve ekonomik bazı etkilere yol açmıştır. Cizye cibayetinde öncelikli olarak gözetilen kıyas bir önceki yılın cizye miktarının altına düşülmemesidir. Fermanlarda ve diğer hükümlerde sık sık bu hususun altı çizilmektedir. Ancak zaman içinde ortaya çıkan bazı sıra

⁵⁶ RSS, no. 48, s. 42.

⁵⁷ RSS, 415, s. 263 (devamı s. 8)

dışı olaylar bir önceki yıla kıyasla cizye miktarının azalmasına yol açabilmektedir. Örneğin 1730 yılında adada veba salgını yaşanmış ve cizye evrakının zamanında dağıtımı mümkün olamamıştır.⁵⁸ Yine Girit Defterdarı Ali Efendi merkeze ilettiği arzında “*cezîre-yi mezbûrenin bazı mahallerine müstevlî olan hastalık sebebiyle*” H.1153 (1740-41) yılı cizyesinin önceki yıla kıyasla daha az olmasının kaçınılmaz olacağını belirtmektedir.⁵⁹

Cizye tahsilinde gerek merkez bürokrasisinin, gerekse yerel otoritelerin sıkça karşılaştığı sorun, muafiyet talepleri ve iddialarıdır. 18. yüzyılın başından itibaren cizye muafiyetleri yeniden düzenlenmiştir.⁶⁰ Ayrıca din adamlarının muafiyetleri hususunda da daha önce sözünü ettiğimiz gibi 1692’ye kadar devam etmiş olduğu ve bu tarihte ilan edilen fermanla din adamları yıllık maktu’ cizye ödemekle yükümlü tutulduğu anlaşılmaktadır. Gayrimüslim din adamları 1694 de tümüyle diğer reaya gibi bireysel olarak cizye yükümlüsü haline getirilmişlerdir.⁶¹ Bu yükümlülük 18. yüzyıl boyunca ilan edilen düzenlemelerde “... *bazı esbâba binâen defterden ifraz ve maktu’ olanlar ve gerek rahib ve patrik ve kasis(keşiş) ve bir tarik ile ellerine berat alub tercümanlık ve müstemellik ve mu’afiyet iddiâsında olanlar bil-cümle ref’...*” olunmuştur cümleleriyle tekraren belirtilmiştir. Yanı sıra her biri kendi başına bir birim olan manastırlardan cizye toplama işlemi 1698 yılından itibaren papazlar aracılığı ile gerçekleştirilmiştir.⁶²

Adada cizyenin Girit defterdarı ve onun adamları tarafından toplandığını ve her sancak ve nahiyeleri için ayrı kişiler görevlendirildiğini yukarıda örneklemiştik. Bu görevlendirme sadece o sancağın ve bağlı nahiyelerinin reayası cizyesi ile sınırlı tutulmuş ve iskelelerde bulunan tüccar sefineleri ve gemici taifesi ile manastırlarda bulunan rahiplerden cizye toplama işlemi ayrı düzenlenmiştir. Örneğin cizye cibayeti için Resmo’ya gönderilen tüm emir ve buyruclularda Arkadi Manastırı ile Milopotamu nahiyesi manastırları Resmo’da cizye tahsili için görevlendirilen kişinin yetki alanı dışında bırakılmış ve bu durum her emirde tek-

⁵⁸ BOA, İE SH. No. 2-191.

⁵⁹ BOA, Cevdet Maliye, no. 28390.

⁶⁰ RŞS, no. 413, s. 102.

⁶¹ Balta ve diğerleri, “The Poll Tax in the Years of the Cretan War ...”, s. 343.

⁶² Bkz. Yukarıda 1698 tarihli düzenleme RŞS, no.413, s.102. Nedkoff Cizye hususunda rahiplere özel bir uygulama olduğundan söz eder. Eğer bunlar geçimlerini sadece kendilerine sağlanan hibelerle gerçekleştiriyorsa cizyeden muaf tutuluyorlardı. Fakat zengin manastırlarda yaşadıkları takdirde Manastır reisi olan Başrahip her bir papaz için cizye ödemekle yükümlüydü. Nedkoff, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Cizye ...”, s. 611. Bu durum Manastırlarda cizye toplama işleminin defterdar görevlisinin yetki sınırları dışında bırakılmasını açıklamaktadır.

rar edilmiştir.⁶³ Din adamlarından cizye alınması, özellikle bu tahsilatın hangi sınıf düzeyinde yapıldığı zaman zaman manastırlarda yakınmalara yol açmıştır. Örneğin 1719’da Arkadi Manastırı rahipleri manastırlarının yol üzerinde olduğundan ve masraflarının çokluğundan yakınarak tümünün cizyelerinin ednâ düzeyinde toplanmasını talep etmişlerdi. Ancak yapılan incelemede manastırın yoldan içerde olduğundan başka mallarının ve gelirlerinin diğer manastırlardan fazla ve rahiplerinin de varlıklı olduğu tespit edildiğinden bu istek geri çevrilmiştir.⁶⁴

Bunun dışında cizye muafiyeti uygulaması klasik sistemin sınırları içinde tanımlanmış, kadınlar ve çocuklar ile vücudunda belirgin bir engeli olanların, fakir ve iş göremeyecek kadar güçten düşmüş hastaların (felçli) ve yaşlıların muafiyetinin altı çizilmiştir.⁶⁵ Girit’in fethi sırasında yararlılık gösterenlere tanınan bireysel muafiyetler ise yine anlaşıldığı kadarıyla 1698 tarihli düzenleme ile ortadan kaldırılmış ve “...*bir tarikle yedlerine berat alub muafiyet iddiasında olanlar bi’l-cümle ref’...*” olunduğu bu fermanla ve bundan sonra yayınlanan diğer üç düzenlemede de aynen kaydedilmiştir.⁶⁶

18. yüzyılda konsolosluk görevlileri ve onlara tabi olan hizmetkârlarının muafiyeti hususunda zaman zaman karışıklıklar ortaya çıktığı izlenmektedir. Örneğin 1740 yılı Nisan ayında Girit’teki mutasarrıf kadı ve cizyedarlara hitaben Mora’da bulunan Fransız tercümanının ve ona tabi hizmetkârlarının ellerinde bulunan berat gereği cizye talebiyle rahatsız edilmemesi konusunda özel bir emir gönderilmiştir.⁶⁷ Bu ve benzeri karışıklıkların önlenmesi ve konsolosluk muafiyetlerinin bir sisteme bağlanması amacıyla konsolos görevlilerinin ve tercümanlarının muafiyeti ise 1764 yılında Girit’e özel ilan edilen bir fermanla düzenlenmiştir. Fermanla;

“...Devlet-i ‘Aliyyemle musafât üzre olan düvel-i nasârî taraflarından memâlik-i mahrusam iskelelerine amed şud eyleyen sefâin ve re’âyâların umurlarını rü’yet için nasb olunan konsoloslar şurût-u ahidname-yi hümâyun mucibince kendi cinslerinden olub re’âyâ taifesinden konsolos olursa yedinde olan konsolosluk beratı ahd ve Der ‘Aliyye’ye irsâl ve fımabad re’âyâ misillü üzerlerine edâsı lazım gelen cizye-i şer’iyye ve

⁶³ Bkz. RŞS, no. 60, s. 339; RŞS, no.415, s. 174; RŞS, no. 3109, s. 107.

⁶⁴ Nuri Adıyeko, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Resmo (Girit) Manastır Vakıfları”, *Bellelen, Cilt: LXXIX, Sayı: 285, Ağustos 2015, s. 582.*

⁶⁵ RŞS, no. 413, s. 102, RŞS, no.48, s.41, RŞS, no.415, s. 263, RŞS, no. 49, s. 36.

⁶⁶ RŞS, no. 413, s. 102. 1692 yılında hâlâ Hanya muhasarası sırasında Osmanlı askerlerine yardım eden Resmo sakinlerinden Piyaki nam zımminin cizyeden muaf olduğuna ve müdahale olunmamasına dair kayda rastlanmaktadır. Bkz. RŞS, no. 416, s. 22.

⁶⁷ RŞS, no. 415, s. 428.

tekâlif-i örfiyeden hissesine düşen tekâlifi edâ etdirilmek ve düvel-i nasâri taraflarından ehl-i zimmetden konsolos var ise isim ve şöhretleriyle Der 'Aliyye'me ilam..."

olunması emredilmiştir.⁶⁸ Ayrıca yapılan düzenleme ile

"...yedlerinde selâtin-i eslâf tuğrasıyla ma'mun bulunan evâmiri konsoloslar hizmetkârlarına verip birer mahalle gönderip muafiyet iddiâsında olup ve konsolosların hizmetkârları yine kendi cinsinden olduğu surette cizye ve tekâlif talebi iktîza eylemeyüb lâkin ehli- zimmet re'âyâdan oldukları halde kendilerinden cizye ve tekâlif alınmak iktîzâ eylediğin..."

özellikle vurgulanmıştır.⁶⁹ Buna göre anlaşma şartları gereğince ülkelerin kendi vatandaşlarından olan konsolosların cizyeden muaf olduğu belirtilmiştir. Ancak reaya tairesinden olup ellerinde konsolosluk beratı olanların yükümlü oldukları cizyeyi ödemeleri gerektiği emredilmiştir. Yine benzer şekilde konsolosluk görevlileri de eğer kendi milletinden ise muaf olup, değilse cizye ödemeleri gerektiği vurgulanmıştır. Tercümanlara kendileri, çocukları ve iki nefer hizmetkârları için muafiyet sınırlaması olduğu belirtilerek bundan fazla yanında olanlara muafiyet verilmeyeceği ifade edilmiştir. Aynı fermada Sultan III. Mustafa'nın cülusundan sonra reaya elinde olan tüm konsolosluk ve tercümanlık beratlarının yenilendiği ve kendinden önce verilen berat ve tezkerelerin kesinlikle hükümsüz olduğu ilan edilmiştir.⁷⁰

Muafiyet konusunda yüzyılın sonunda ortaya çıkan bir başka problem Fransız tebaası ile evlenen reaya kızlarından doğan çocukların durumudur. Bu husus 22 Ağustos 1792 tarihinde Hanya cizyedarının Hanya'da mukim müstemin Mişel ile Corciyo ve Yanni adlı iki evladından cizye talebi nedeniyle Fransız elçisinin başvurusu üzerine açığa kavuşturulmuştur.

"...Müste'min ile re'âyâ kızlarından tevellüd eden evlâdları eğerçi hasbü'ş-şer' re'âyâ-yı Devlet-i 'Aliyye'den ma'dûd olmak iktîzâ edip lakin şimdiye dek dostluğa hürmeten o makûlelerden ıgmâz olunmuş olmakla onlardan kemâfi's-sâbık ıgmâz ile şimdiye dek tevellüd etmiş olanlar ve şimdiye dek re'âyâ kızlarıyla izdivâc etmiş bulunanları ve bundan sonra tevellüd edenler dostluk ve safvete binâen müste'min farz olunup..."

⁶⁸ RŞS, no. 49, s. 35.

⁶⁹ RŞS, no. 49, s. 35.

⁷⁰ RŞS, no. 49, s. 35.

ifadeleriyle bu durumun Fransa’ya özgü bir görmezden gelme ve iyi niyet göstergesi olduğu da açıkça ifade edilmiştir.⁷¹ Yine 1797 yılında Fransız elçisi, iki ülke arasındaki ahitname mucibince Osmanlı coğrafyasında oturan bekar Fransız tacirlerinin cizye talebiyle rahatsız edilmemesi amacıyla başvuruda bulunmuştur. Başvurunun gerekçesi Hanya’da ticaretle uğraşan Fransız tacir Nikola Esponti ve kardeşi Jan Esponti Hanya cizyedarı tarafından cizye talebine maruz kalmış olmasıdır. Bu durum ahitnamedeki maddenin yeniden gündeme taşınmasını sağlamıştır.⁷²

Tüm Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi Girit’te de vakıf köylerinden cizye tahsili vakıf yönetimi ile merkez idaresi arasında zaman zaman anlaşmazlıkların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Köprülü Fazıl Mustafa Paşa döneminde Osmanlı genelinde cizye tahsilatında 1691 reformunun vakıf köylerdeki maktu’ cizye uygulamasını da yeniden düzenlediği anlaşılmaktadır. M. Kiel 16. yüzyılda Bulgaristan’da bazı vakıf köylerinde vakfın giderleri için “ziyade cizye” adıyla fazladan cizye toplandığını örneklendirmektedir. Ancak bu uygulamanın 1691 reformundan sonra kaldırıldığını kaydetmektedir.⁷³ Girit’te de 1698 yılında ilan edilen cizye düzenlemesinde tüm muafiyetlerle birlikte vakıf köylerindeki maktu cizye uygulamasının kaldırıldığı “...*Memâlik-i mahrusamda evkaf kura’larında sâkin ehl-i zîmmetden selâtin-i azam ve vüzerâ-yı kiram ve mîrîrân ve sairlerinin havass ve ocaklıklarına ve voyvodalıklara dâhil ve bazı esbâba binaen defterden ifraz ve maktu’ olanlar... bi’l-cümle ref’...*” cümleleriyle ifade edilmiş ve sonraki üç düzenlemede de aynen tekrar edilmiştir.⁷⁴

Girit’te başlangıçta genel cizye uygulamasının dışında tutulan iki bölge Gazi Hüseyin Paşa vakfına bağlı İsfakiye nahiyesi ve tabi köyleri ile Fazıl Ahmet Paşa vakfına bağlı Resmo Sancağı Milopotamu nahiyesi Magaritis köyü ve Kandiye sancağı Monofaçio nahiyesi Ayavarvara, Ayatoma köyleridir. Gazi Hüseyin Paşa Girit’in fethine katılmış ve özellikle İsfakiye bölgesinde Osmanlı yönetiminin kurulmasına katkı sağlamıştır. “*Cezîre-yi mezkûrenin hîn-i fethinde kendisine temlik ve ühsan buyurulup bâdehu vakfiyyet eylediği*”⁷⁵ İsfakiye’de Osmanlı yönetiminin kurulması ve Gazi Hüseyin Paşa vakıfları hakkında S. Price ve diğerlerinin çalışması büyük çapta aydınlatıcı ve yol göstericidir.⁷⁶ Buna göre Hüseyin Paşa’nın ölümünden kısa bir

⁷¹ BOA, Cevdet Hariciye, no. 1612.

⁷² BOA, Cevdet Hariciye no. 1038 (2).

⁷³ Kiel, “Remarks on the Administration of the Poll Tax...”, s. 73.

⁷⁴ RŞS, no. 413, s. 102, RŞS, no. 48, s.41, RŞS, no. 415, s. 263, RŞS, no. 49, s. 36.

⁷⁵ BOA, Cevdet Evkaf, no. 922 (3).

⁷⁶ Price ve diğerleri, “Sphakia in Ottoman Census Records...”, ss. 69-99.

süre önce kurulan vakıf, İsfakiye ve bağlı on bir köyün yıllık maktu 5.000 kuruş cizye gelirleri ile birlikte tüm gelirlerinin Mekke ve Medine'ye gönderilmek üzere tahsis edilmesini içerir.⁷⁷ Gazi Hüseyin Paşa'nın vefatı ile vakıf yönetimini önce oğlu Mehmet Ağa, ardından da 1762'de Fatma Sultan devralmıştır.⁷⁸

Vakfın şartları gereğince İsfakiye ve bağlı köylerin cizyesi maktu olarak vakıf görevlileri tarafından toplanmaktadır. Ancak yukarıda sözünü ettiğimiz düzenleme doğrultusunda 1692 yılından itibaren Gazi Hüseyin Paşa Vakfı dahilinde olan İsfakiye cizyesinin de evrakla toplanması girişimi söz konusu olmuştur. Maktu cizye yerine ale'r-ru's (kişi başına) toplanması ve evrak dağıtımı işlemi bölgede büyük tepki görmüş ve uzun süre uygulanamamıştır.⁷⁹ 1745 yılında vakfın cizyesi için yeniden bir düzenleme yapılmış ve dağıtılacak evrak sayısı 136 âlâ, 1085 evsat ve 136 ednâ olmak üzere 1357 nefer ve toplanacak cizye miktarı da 7499 kuruş olarak belirlenmiştir.⁸⁰ H.1159 (1746) yılından itibaren uygulanacak bu düzenlemenin ilk ödemesi iki taksit halinde gerçekleştirilmiş ve Ocak 1747 tarihi itibarı ile tamamlanmıştır.⁸¹

Vakfın kuruluşunda 5000 kuruş olarak belirlenen⁸² maktu cizyenin 7500 kuruşa yükseltilmesi büyük bir baskı yaratmış, İsfakiye reayası bundan kurtulmak için toprağını terk ile yakınlardaki adalara özellikle Gavdos Adası'na kaçmaya başlamışlardır. 1760 yılında İsfakiye nahiyesinin ileri gelenlerinin İstanbul'a giderek bu artışa itiraz ettikleri ve vakfın kuruluşundaki sisteme geri dönmeyi talep ettikleri anlaşılıyor.⁸³ İsfakiyelilerin ifadesine göre 1357 adet evrak Girit Defterdarı Rıdvan'ın yine o dönemde Darü's-sa'de Ağası Hacı Beşir Ağa ile birlikte kurdukları bir düzenle zorla kendilerine kabul ettirilmiştir.⁸⁴ 1760 yılındaki bu başvuru sonuç vermiş ve H.1174 (1761) yılı başından itibaren İsfakiye reayasına mahsus 1357 adet cizye evrakının 400 adedinin İsfakiye nahiyesi reayasından, 340 adedinin adanın diğer bölgeleri reayalarından ve 614 adedinin ise "...*sâir memâlik-i mahrûsa*

⁷⁷ Price ve diğerleri, "Sphakia in Ottoman Census Records...", s. 77. Ayrıca bkz. BOA Cevdet Maliye no. 22573

⁷⁸ Price ve diğerleri, "Sphakia in Ottoman Census Records...", s. 82.

⁷⁹ BOA, Cevdet Maliye no. 22573 (2).

⁸⁰ BOA, Cevdet Maliye no. 22573 (3).

⁸¹ RŞS, no. 365, s. 79.

⁸² Tapu Tahrir Defteri no. 822'den aktaran Price ve diğerleri, "Sphakia in Ottoman Census Records...", s. 77.

⁸³ BOA, Cevdet Evkaf no. 922 (3).

⁸⁴ Aym belge.

cizyelerinden altmış bir aded iklâme-i mukâseme vechiyle zamm...” olunarak karşılanması planlanmıştır.⁸⁵

Cizyenin evrak ile ve kişi başına uygulanması İsfakiye’de cizye tahsilinde hemen her yıl aksaklıklara yol açmıştır. Bundan dolayı Vakfın şartları kapsamında Kutsal Topraklar’a ödenmesi gereken 5000 kuruş sürre ödeneğinin de uzun yıllar karşılanamadığı ve merkezde bulunan Haremeyn hazinesinden telafi edildiği anlaşılmaktadır.⁸⁶

Benzer bir sorun da Fazıl Ahmed Paşa’nın Kandiye’de bulunan camisine vakfettiği üç köyün gelirlerinin toplanmasında yaşanmıştır. Buna göre Paşa, Kandiye’ye bağlı Monofaçio nahiyesinde Ayavarvara ve Ayatoma ile Milopotamu nahiyesinde Magaritis köylerinin gelirlerini bu caminin masraflarına ve ihtiyaç sahiplerine tahsis etmiştir.⁸⁷ Vakfın cizye gelirleri mütevelliler tarafından toplanarak vakfın gereklerine kullanılmakta iken yine 1691 düzenlemesi ile vakfa 396 adet evrak tahsis edilmiş ve karşılığında 1565 kuruş cizye ve 720 kuruş maaş ve masraf olmak üzere toplam 2285 kuruş cizye toplanması hükme bağlanmıştır.⁸⁸ 1763 yılında Girit defterdarlarının zaman içinde artan cizye yükümlüsünü tespit ve vakfa tahsis olunan miktardan fazla cizyeyi tahsil girişimleri de vakıf mütevellisi olan Özi Valisi Ahmed Paşa’nın engeliyle karşılaşmıştır.⁸⁹

18. yy.da Girit’te cizye uygulamasında kimi zaman reayanın kaçmak için geliştirdiği tekniklerle cizyeden kurtulma çabasına; kimi zaman da cizyedarların ve onlara aracılık eden kişilerin “*celb-i mal*” sevdasıyla fazladan cizye toplama çabalarına ve fazla evrak dağıtma girişimlerine tanık olmak mümkündür. Cizye uygulamasında gerek merkezden gönderilen emirlerde gerekse Girit defterdarlarının arzlarında sıkça vurgu yapılan husus, varlıklı reayaların yanlarında çoban, ter oğlanı, gulam ve bunun gibi çeşitli adlarla çalıştırdıkları ehl-i zimmetin cizyelerini ödemekten kaçınmalarıdır.⁹⁰ Diğer yandan yine varlıklı olup âlâ ve evsata müstahak olan bazı reayanın da kendi cizye tahsildarlarından evrak almayı hile ile yakkın çevredeki kazaların tahsildarlarından edna evrak aldıkları ileri sürülmektedir.⁹¹

⁸⁵ BOA, Cevdet Evkaf no. 922(2).

⁸⁶ BOA, Cevdet Evkaf, no. 17629(2).

⁸⁷ BOA, Cevdet Evkaf, no. 9899 (4).

⁸⁸ BOA, Cevdet Evkaf, no. 9899 (3).

⁸⁹ Aynı belge.

⁹⁰ RŞS, no. 415, s. 263, s. 254-255.

⁹¹ RŞS, no. 48, s. 41; RŞS no. 49, s. 36-37.

Kimi zaman reaya cizyeden kurtulmak için farklı yollara başvurmuştur. Bunlar arasında manastırlara ve limanda demirlemiş gemilere saklananlara rastlanmıştır.⁹² Hatta iskelede bulunan ecnebi gemilerine saklanmalarına yardımcı olan bizzat Resmo iskelesine mihattaracılık göreviyle tayin olmuş olan Karakazoğlu Osman'dır. Osman'ın reayadan otuzar kırkar para alıp gizlenmelerine yardımcı olduğu sabit olup görevden alınması emri Kandiyé divanından Resmo'ya gönderilmiştir.⁹³ Adada 1721 yılında başlayan malikâne uygulaması ile birlikte Girit cizyesinin 1779 yılında malikâne olarak tahsisinde kadar diğer başka malikânecilerin de cizye-güzar reayayı saklama girişimleri ortaya çıkmıştır. Adada malikâne sisteminin uygulanmaya başladığı H.1134 (1721-1722) yılı cizye cibayeti görevini üstlenmiş olan Girit Defterdarı Mehmet Efendi merkeze yazdığı raporunda pek çok cizye yükümlüsü reayanın malikâne mutasarrıflarına sığınarak cizye ödemekten kaçındığını belirtmektedir. Bu rapor doğrultusunda Kandiyé muhafızına ve Girit'teki tüm kadılarına hitaben kaleme alınan emirde bu gibi tavırların kesinlikle önlenmesi ve cizye tahsilinde cizyedara dışarıdan hiçbir şekilde müdahale olunmaması istenmiştir.⁹⁴

Adada reayanın temsilcisi konumunda olan kapudanların, kocabaşların, nevahi ve kastel kethüdalarının da kimi zaman kendilerine ait olan cizyeyi reayanın üzerine yıkmak için çeşitli yollara başvurdukları anlaşılmaktadır. Kendi temsilciliklerindeki bölgelerin evrakını toptan alıp kendi vergilerini reaya üzerine taksim ettikleri en çok yakınma konusu olan hususlardandır.⁹⁵ Cizyedarların veya aracılık eden tahsildarların da sıkça menfaatleri için bazı usulsüzlüklere başvurdukları anlaşılmaktadır. Reayaya gizlice fazladan evrak göndermek⁹⁶, cizye dışında yazıcı akçesi, kolcu akçesi vb. adlarla çeşitli ödemeler talep etmek⁹⁷ en çok vurgu yapılan usulsüzlüklerdendir.

1785 yılında Hanya'dan Hanya cizyedarı Hasan Efendi hakkında gelen yolsuzluk ihbarı ise başlı başına yöneticilerin suiistimallerini ortaya koymaktadır. Mirmirandan Hanya Muhafızı Süleyman Paşa ve Hanya Kadısı, gelen şikâyetler doğrultusunda Hasan Efendi'nin reayaya baskı yaptığını, edna olanlara evsat ve evsat olanlara âlâ kâğıdı vermekle tehdit ettiğini bildirmişlerdir. Hasan Efendi

⁹² RŞS, no. 58, s. 93 ve RŞS no. 415, s. 100.

⁹³ RŞS, no. 3112, s. 60.

⁹⁴ RŞS, no. 62, s. 113. Malikane sisteminin özü gereği Malikanecilere sadece kadılar müdahale edebiliyorlardı. Ayşe Nükhet Adıyeke, Farming out of Mukataas as Malikane...”,s. 235

⁹⁵ RŞS, no. 48, s. 41; RŞS no. 49, s. 36-37, RŞS, no. 415, s. 236; BOA, Cevdet Maliye no. 28390 ve no. 18463.

⁹⁶ RŞS, no. 48, s. 41; RŞS no. 49, s. 36-37.

⁹⁷ RŞS, no. 55, s. 163.

hakkında suçlamalar bundan ibaret de değildir. Ölenlerin ve başka yerlere kaçanların cizyelerini zorla köy kaptanlarından aldığı, gullamiye adıyla her köyden ayrıca para talep ettiği ve kırk elli adet cizye yükümlüsü olmayan çocuğa zorla cizye evraki verdiği de şikâyet başlıkları olarak bu raporlarda yer almıştır.⁹⁸ Merkezde reyanın bu şikâyeti gizlice araştırılmış ve Hanya kadısı ve naibler tarafından yapılan toplantılarda tamamen Hasan Efendi’ye yönelik ithamlar olduğu anlaşılmıştır. Hasan Efendi’ye yönelik bu suçlamalar tamamen Hanya Muhafızı Süleyman Paşa tarafından ortaya atılmış ve “...*mirmiran-ı mümâ-ileyh celb-i mal sevodasıyla bir keyfiyete mübâderet ve ol vehle cizyedâr-ı merkûmun aleyhine olarak kadı-yı mümâ-ileyhden cebren ve kahren i’lâm ahz ...*” ettiği tespit edilmiştir.⁹⁹

Sonuç olarak İslami gelenekten kaynaklanan ancak pratiğinde Osmanlı örfünün oldukça etkin olduğu “*cizye tarh ve tahsil*” Girit uygulamasında İmparatorluğun geneli için bir laboratuvar niteliği göstermektedir. Genel açıdan bakıldığında 18. yüzyıl boyunca Girit’te cizye uygulamasındaki değişimler ve hareketlilik bunun önemli bir göstergesidir. Çeşitli düzenlemeler Osmanlı coğrafyası genelinde uygulanmadan önce Girit’te tecrübe edilmiştir. Cizye yükümlülüğü yüzyıl boyunca ale’r-rus olarak tanımlanmış ve üç sınıf için evrak sayısı hemen her yıl önceden belirlenmiştir. Bu doğrultuda Girit’te cizye uygulamasında üç sınıf eşliğinin belirlenmesinde 18. yüzyıl boyunca süren bir belirsizlik olduğunu söylemek mümkündür. Buna karşın cizye yükümlüsü miktarında ve kişi başına yüklenen vergi yükünde belirgin bir tutarlılık ve artış söz konusu olmuştur.

Cizyenin Gazi Hüseyin Paşa’nın İsfakiye Vakfı örneğinde olduğu gibi Haremeyn sûrre akçesine gelir olarak tahsis edilmesi yine cizye uygulamasında çarpıcı bir örnektir. Aynı zamanda 1691 düzenlemesi ile vakıfların cizye gelirlerinin merkez hazineye alınması denemesi de Girit’teki vakıf köyler üzerinde gerçekleştirilmiştir. Keza cizye gelirlerinin mukataa haline getirilerek malikâne olarak satılması uygulaması da Girit’in laboratuvar olma özelliğini pekiştirmektedir.

18. yüzyılda adada sıkça değişen uygulamalar, sınırlamalar veya kapsamalar çeşitli sosyal ve ekonomik etkenlere de zemin hazırlamıştır. Gerek reyanın cizyeden kurtulmak için göze aldığı riskler, gerekse ada idari sınıfının daha fazla kazanç amacıyla cizye uygulamasında yaptığı suiistimaller hem merkez kayıtlarına hem de yereldeki kadı tutanaklarına yansımıştır. Yine 18. yy. boyunca süren problemler manastırlardan ve vakıf köylerinden cizye alınmasıdır. Bu konu anlaşıldığı kadarıyla 19. yy.a da miras kalmıştır. 19. yüzyıla uzayan tartışmalardan biri de muafiyet konusu; özellikle de Tercümanların ve elçi hizmetkârlarının muafiyeti sorunudur.

⁹⁸ BOA, Cevdet Maliye, no. 7014 (2).

⁹⁹ BOA, Cevdet Maliye, no. 7014 (3).

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Cevdet Evkaf, no.922 / Cevdet Evkaf, no.9899 / Cevdet Evkaf, no.17629

Cevdet Hariciye, no.1038 / Cevdet Hariciye, no.1612,

Cevdet Maliye, no.7014 / Cevdet Maliye, no.9450 / Cevdet Maliye, no.18463
/ Cevdet Maliye, no.19609 / Cevdet Maliye, no.22573 / Cevdet Maliye,
no.26538 / Cevdet Maliye, no.28390 / Cevdet Maliye, no.31063.

Hat.0025.14549.00001.

İE SH. No.2-191

MAD-d no.4236

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Girit (Resmo) Şer'iyeye Sicilleri

RŞS, no.46 / RŞS, no.48 / RŞS, no.49 / RŞS, no.55 / RŞS, no.56 / RŞS, no.58
/ RŞS, no.59 / RŞS, no.60 / RŞS, no.62 / RŞS, no.365 / RŞS, no.413 /
RŞS, no.415 / RŞS, no.416 / RŞS, no.3109 / RŞS, no.3112.

Araştırma Eserler

Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi*, c.1, Kanaat Kütüphanesi, 1. Baskı, İstanbul 1327.

Adıyeke, Ayşe Nükhet, “17. Yüzyıl Girit (Resmo) Şeriyeye Sicillerine Göre İhtida Hareketleri ve Girit'te Etnik Dönüşüm”, *XIV. Uluslararası Türk Tarih Kongresi*, 9-13 Eylül 2002 – TTK, Ankara 2006, ss: 557-568;

———, “Farming out of Mukataas as Malikane in Crete in the Eighteenth Century: The Rethymno Case” *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840* (Halcyon Days in Crete VI, A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2006), ed. Antonis Anastasopoulos, Crete University Press, Rethymno, 2008, ss.233-242.

Adıyeke, Nuri, “Multi-Dimensional Complications of Conversion to Islam in Ottoman Crete”, *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840* (Halcyon Days in Crete VI, A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2006), ed. Antonis Anastasopoulos, Crete University Press, Rethymno: 2008, pp.203-209.

———, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Resmo (Girit) Manastır Vakıfları”, *Belle-ten*, Cilt: LXXIX, Sayı: 285, Ağustos 2015, s.559-587.

Balta, Evangelia, Adıyeke A. Nükhet, Adıyeke Nuri, “The Poll Tax in the Years of the Cretan War (Symbol of Submission and Mechanisms of Avoidance)”, *Thesavrimasta, Bollettino dell'Instituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini*, Venezia 31, 2001, ss. 323-359.

- Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi - XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih*, Alan Yay. İstanbul, 1986.
- Çağatay, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.5, S.5, Ankara, 1947, ss.483-511.
- Gülsoy, Ersin, "Osmanlı Tahrir Geleneğinde Bir Değişim Örneği: Girit Eyaleti'nin 1650 ve 1670 Tarihli Sayımları" *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, ed. Kemal Çiçek, SOTA-Yeni Türkiye, Haarlem - Ankara: 2001, ss.183-203.
- , "The Legal and Economic Status of the *Reaya* of Crete During Ottoman Rule (1645-1670)", *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840 (Halcyon Days in Crete VI, A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2006)*, ed. Antonis Anastasopoulos, Crete University Press, Rethymno: 2008, ss. 49-67.
- , *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2004.
- Ierodikiu İrakliu Tritos Kodikas (1669-1673 ke 1750-1767)*, Edit. Elizabet Zachariadou, Vikelea Dimotiki Vibliatiki, İraklion 2003.
- İnalçık, Halil, "Djizya", *Encyclopaedia of Islam*, C. 2, 2nd edition, Leiden, 1965, ss. 562-566.
- Kiel, Machiel, "Remarks on the Administration of the Poll Tax (Cizye) in the Ottoman Balkans and Value of Poll Tax Registers (Cizye Defterleri) for Demographic Research", *Etudes Balkaniques* 70.4: 1990, ss.70-104
- Nedkoff, Boris Christoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş vergisi)", Çev. Şinasi Altundağ, Belleten, Cilt VIII, Sayı 32 – TTK, Ankara, I. Teşrin 1944, ss.599-652.
- Özel, Oktay, "Avarız ve Cizye Defterleri" *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, eds. Halil İnalçık, Şevket Pamuk, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000, ss. 35-50.
- Pamuk, Şevket, *Monetary History of the Ottoman Empire*, Port Chester, Cambridge University Press, NY USA 2000.
- Price, Simon R. F., Rackham Oliver, Kiel Machiel, Nixon Lucia, "Sphakia in Ottoman Census Records: A Vakıf and Its Agricultural Production" *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840 (Halcyon Days in Crete VI, A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2006)*, ed. Antonis Anastasopoulos, Crete University Press, Rethymno: 2008, s. 69-99.

Sariyannis, Marinos, “Notes on the Ottoman Poll-Tax Reforms of the Late Seventeenth Century: The Case of Crete”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 54:2011, ss. 39-61.

Triandafillidou, Yollanda, *To Emproi ke i İkonomia tis Kritis 1669-1795*, Iraklion 1988.

PARA VAKIFLARI KAPSAMINDA SOSYO-EKONOMİK BİR ANALİZ: DAVUDPAŞA MAHKEMESİ KAYITLARI (1634-1911)

ÇİĞDEM GÜRSOY*

Giriş

Tarihin her döneminde vakıf olarak adlandırabileceğimiz müesseseler varolmuştur. İslâmiyetle birlikte hukuk kurallarının devreye girmesiyle kendine özgü amaçlar, işleyiş ve hizmetleri içeren vakıf müesseseleri oluşturulmuştur. Bu süreçte İslâmî vakıfların çıkış noktasının “*sadaḫka-i câriye*” olduğu gözönüne alındığında müessesenin yaygınlığı hakkında fikir sahibi olunmaktadır. Sadaka-i câriye bir başka deyişle kesintisiz olarak sadaka vermek isteği kişileri mal bağışlamaya sevk etmiştir.¹ Zaman içerisinde kişilerin vefatlarından sonra hayatta iken bağışladıkları bu mallarının miras olarak bırakılmaması, satılmaması ve başka yerlere bağışlanmamasının gerekliliği kendini göstermiştir. Bu kapsamda oluşmaya başlayan vakıf hukuku içinde bağışlanan mallar için önce “*sadaka-i mevkûfe*” terimi kullanılmış, daha sonra “*mevkûfat*” ve nihayetinde vakıf olarak adlandırılmış ve bağışlanan malların ilgili hayratların hizmetinde kalması sağlanmıştır.² Hizmetlerin kalıcı hale getirilmesi, müesseseleşmeyi de beraberinde getirmiştir.

İslâmiyet’in ilk yıllarından itibaren hukuk kuralları çerçevesinde müesseseleşmesini sürdüren vakıfların çeşitlenip çoğalarak halkın günlük yaşamlarının bir parçası haline geldiği görülmektedir. Evler, okullar, işyerleri, camiler, su temini, değirmenler, fırınlar, yollar, köprüler, çarşılar ve mezarlıkların herbiri vakıflar sayesinde hizmete açık tutulmuştur. Son derece kapsamlı olduğu anlaşılan müessesenin var olmaya başladığı ilk günlerden itibaren İslâm devletlerinin gelişmesi ve refahına katkı sağlayarak kendinden sonraki devletlere devredildiği bilinmektedir. Osmanlı’da kendinden önceki İslâm devletlerinden bu mirası almış, gelenek ve görenekleri doğrultusunda şekillendirerek *Osmanlı Vakıf Medeniyeti* olarak anılmasını sağlamıştır.

* Yrd. Doç. Dr., İstinye Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonomi Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, cgursoy@istinye.edu.tr (VAKAR, Vakıf Araştırmaları Merkezi desteği ile)

¹ Mehmet Şimşek, “Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları Üzerinde Münâkaşalar” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.27, S. 1., 1986, s. 207.

² Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü 3.*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1983, s. 577.

Oldukça geniş bir konu olan para vakıflarının müessesese içindeki yerini tam olarak belirleyebilmek güçtür. Konuyu halkın kurduğu para vakıflarının vakfiyeleri üzerinden kurguladığımızda esas amacımızın, vakfiyelerin hangi detaylara dikkat edilerek hazırlandığının tespiti olduğu bilinmelidir. Ayrıca küçük ölçekli para vakıflarının Osmanlı'nın sosyo-ekonomik hayatı içindeki yeri ve katkısı da anlayabilme gayretindeyiz. Yapılan katkıların meblağ olarak selâtin vakıflarına oranla oldukça az olabileceği fikrinden yola çıkılarak söz konusu para vakıflarının detaylı incelenmediği düşünülmektedir. Bu kapsamda para vakıflarının özelliği gereği tabana yayılarak toplumun her kesiminden kadın-erkek oldukça fazla kişiyi müessesenin içine çektiği gerçeğinin belirlenmesi gerekmektedir. İncelenen vakıflar, Osmanlı'nın günlük yaşantısını yansıtanın yanı sıra para vakıflarının küçük birikimleri değerlendirmedeki önemini de ortaya koymaktadır. Birikimlerin ortak havuzlarda toplanarak daha büyük fonlar oluşturmaya sebebiyet veren yardımlaşma sandıklarının varlığı konunun bir başka boyutudur.³Araştırma esnasında para vakıflarının hayır müesseselerinin sürdürülebilirliğine olan katkılarının ayrı bir inceleme konusu olabilecek kadar kapsamlı olduğu görülmüştür.

Çalışmanın dayandığı ana kaynak İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi (İMŞSA.) Davudpaşa Mahkemesi'nde (DM.) para vakıfları vakfiyelerinin kayıtlı olduğu sicil defterleridir. Sicillerin arasından büyük çoğunluğu para vakıfları vakfiyelerine ait olan 95, 129 ve 145 numaralı üç sicil defteri ile aynı mahkemenin diğer sicillerinde bulunan para vakıflarına ait beş vakfiye ele alınmıştır. Sözü geçen üç defterde gayrimenkul vakıfları da yer aldığı için toplamda 261 vakfiye incelenmiştir. Aralarından para vakıfları ve para vakfi işletme usullerinin yer aldığı 203 vakfiye değerlendirilmiştir. İnceleme sonucunda sadece mülk vakfedilen vakfiyeler (zeyl, vb. gibi bazı özel durumlar istisnadır) çalışma kapsamı dışında bırakılmıştır.

Birincil kaynakların yanı sıra ikincil kaynak olarak para vakıfları ve muhasebe uygulama örneklerinin yer aldığı çalışmalardan faydalanılmıştır. Çalışmalar aynı zamanda konunun literatürdeki en belirgin örnekleridir. Bu kapsamda, İsmail Kurt İMŞSA. ve İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi'ni (İMMA) tanıtmış ve her iki arşivdeki para vakfi kayıtlarını ortaya çıkarmıştır. Araştırmada, 1490 ile 1928 yılları arasında 27 mahkemede 438 yılda 3950 adet para vakfi onaylandığı tespit edilmiştir. Ayrıca vakıfların sayı olarak mahkemelere dağılımı, vâkıfları, ku-

³ Çiğdem Gürsoy, "Para Vakıflarının Osmanlı Dönemi Kentleşme Sürecine Katkısı: Yardımlaşma Sandıkları Örneğinde", *Uluslararası I. Anadolu Uygarlıkları Sempozyumu*, 22-23 Ekim, Muğla, 2015.

rulduğu yerler ve tarihleri hakkında bilgiler de bulunmaktadır.⁴ Tahsin Özcan'ın çalışmasında, Üsküdar Şer'iyeye Sicillerinde 1520-1566 yıllarını kapsayan dönemde 150 para vakfı incelenmiştir. Bunlardan 57 tanesinin vakfiye ve vasiyetnamelerine ulaşılırken diğer vakıflar sicillerdeki idâne hüccetlerinden, tahsilat işlemlerinden, mütevellilerin tuttukları muhasebe kayıtlarından ve vakıf işlemleriyle ilgili dava kayıtlarından temin edilmiştir.⁵

Cafer Çiftçi konuyu, Bursa Şer'iyeye Sicillerinde çoğunluğu para vakfı olmak üzere 1156 adet vakfın muhasebe kayıtları üzerinden inceleyerek değerlendirmiştir. Araştırmada 1544-1588 ve 1749-1795 yılları arasında Bursa'nın ticaret ve kredi ilişkileri hakkında kapsamlı bilgiler bulunmaktadır.⁶ Süleyman Kaya'nın çalışmasında ise ağırlıklı olarak, para vakfı hukuku ve işletim usulleri üzerinde durulmuştur. Karz konusu, İstanbul Ahkam Defterleri'nden elde edilen 431 belge, Üsküdar Şer'iyeye Sicilleri'nde yer alan 80 para vakfı, yetim vasilerine yönelik 67 hüccet ve diğer belgelerden faydalanılarak ele alınmıştır.⁷

Konu hakkında sıklıkla referans verilen bir başka kaynak Murat Çizakça'nın 1667-1805 yılları Bursa Şer'iyeye Sicilleri tahrir defterlerinde yaptığı çalışmasıdır. Sicillerdeki 545 para vakfı örneği üzerinden risk sermayesi çalışmalarında kullanabilmek adına vakıfların *te'bîdlik*/ebediyetlik özellikleri incelenmiştir.⁸ Ayrıca Veli Aydın Selanik Şer'iyeye Sicilleri'ni incelemiş Selanik ve çevre köylerinde 1696-1766 yılları arasında yaşayan küçük işletmeci ve çiftçilerin para vakıflarıyla ilişkisini araştırmıştır. Halkın nakit ihtiyacının karşılanmasında para vakıflarının rolünün anlatıldığı makale yakın zamanda literatüre geçen kapsamlı çalışmalardandır.⁹

⁴ İsmail Kurt, "Nazari ve Tatbiki Olarak Para Vakıfları", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi, İstanbul, 1994.

⁵ Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûni Dönemi Üsküdar Örneği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

⁶ Cafer Çiftçi, "Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri (1544-1588 ve 1749-1795 yılları arası vakıf muhasebe kayıtları ışığında)", A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2001.

⁷ Süleyman Kaya, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri", *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007.

⁸ Murat Çizakça, *Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları Ve Para Vakıfları*, İstanbul, İslâmi İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, 1993.

⁹ Veli Aydın, "Selanik'te 18.yy'ın İlk Yarısında Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı XXIX./I, 2014., s. 87-106.

Konunun Tarihsel Gelişimi

Tüm bu değerli çalışmaların ortak görüşü para vakıflarının ilk örneğinin 1423'te Edirne'de Hacı Musluhiddin Efendi'nin kurduğu vakıf olduğudur. Musluhiddin Efendi'nin mülkle birlikte para vakfettiği bilinmektedir.¹⁰ Sonrasında Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul kasaplarının et sübvansiyonunda kullanılmak üzere vakfettiği vakıftan başlayarak para vakıfları 15.yy'ın ikinci yarısının sonları ile 16. yy'ın ilk yarısında yükseliş eğilimine girmiştir. 17. yy'ın sonlarına kadar devam eden bu yükseliş, II. Viyana kuşatmasının ardından yerini düşüşe bırakmıştır. Sonraki yıllarda ise kurulan para vakfi sayısında yeniden yükseliş gözlenmiş ve bu durumun 1878'e kadar artmaya devam ettiği takip edilebilmiştir. 1293 Rus Harbi'nin (1876-1877) sonuçları ve Avrupa'da yaşanan ekonomik krizin de etkisiyle 20. yy'a gelindiğinde kurulan para vakfi sayısında tekrar bir düşüş yaşanmıştır.¹¹

Konu hakkında tarih, iktisat ve ilahiyat alanlarında yapılan çalışmalar incelendiğinde; ilk yıllardan itibaren para vakıfları sayısındaki artışın dünya ekonomisindeki gelişmelerle bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Erken dönemlerden başlayarak nüfusun zamanla artması sonucunda ihtiyaçlar ve isteklerle birlikte mallar da çeşitlenerek artmıştır. Artıştan kaynaklı sorunlardan dolayı mübadele işleminde malın malla değişimi yavaş yavaş hükmünü yitirmeye buna karşılık paranın kullanımı yaygınlaşmaya başlamıştır. Ekonomik şartların gelişmesi ile birlikte, 15.yy'dan itibaren ulaşımın kolaylaşması, ticaretin artması, kıymetli madenlerin bulunması ile para daha sık kullanılır olmuştur. Kullanımının yaygınlaşması sayesinde bollaşan ve zamanla dolaşım hızı da artan paranın günlük hayatta daha fazla yer edinmeye başladığı görülmektedir.¹²

Avrupa ve dünya genelinde oluşan bu şartların Osmanlı'ya yansması kaçınılmaz olmuştur. Ekonomi anlayışının, her dinin ve medeniyetin kendine ait kıymet hükümleri, gelenek/göreneklere doğrultusunda şekillendiği bilinmektedir. Osmanlı'nın benimsediği ve uyguladığı İslâm ekonomisine göre ilk iki kural; eldeki sermayenin atıl bırakılmaması ve paranın dolaşıma sokulmasıdır. Ayrıca altın ve gümüş gibi kıymetli madenlerin de süs eşyası olarak bulundurulmasının dışında

¹⁰ Tahsin Özcan, *a.g.e.*, s.9.; Cafer Çiftçi, *a.g.e.*, s.80.

¹¹ Çiğdem Gürsoy, "Osmanlı'da Para Vakıflarının İşleyişi Ve Muhasebe Uygulamaları: Davudpaşa Mahkemesi Para Vakıfları", *İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı*, Basılmamış Doktora Tezi, 2015, s. 380.

¹² Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamına ait Tereke Defterleri (1545-1659): IV. Faizle İşletilen Paralara Ait Kayıtlar.", *TTK. Belgeler*, S.5-6, C.3., Ankara, 1966, s. 36; Tefik Güran, *İktisat Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul, 2011, s. 101-119.

saklanması hoş karşılanmazdı. Her türlü birikimin ekonomik hayat içerisinde sermayeye dönüştürülmesi teşvik edilirdi. Böylece sermayesi olmayıp emeğini ortaya koyabilecek kişilerle sermaye kaynaklarının birleştirilmesi sağlanmaktaydı.¹³ Oluşturulan emek-sermaye birlikteliklerinin vakıf müessesesi üzerinden olması kaçınılmazdı. Bu kapsamda kişilerin ellerinde biriken meblağların bir kısmının para vakıflarına aktarıldığı düşünülmektedir. İhtiyaç duyuldukça şartların yönlendirmesiyle kurulan yeni birliktelikler, toplumların alışı gelmiş yöntemlere göre yapılandırıldığında çabuk uyum sağlanması ve verimliliğin artmasına sebebiyet vereceği aşıkardır.

Ayrıca, para vakıfları ihtiyaç hissedilen yerlere gerektiği kadar parayı yönlendirebilmek için gayrimenkul vakıflarına oranla kullanım pratikliği de sağlamıştır. Vakıfların amaçlarını gerçekleştirmek için vakfettikleri meblağlar nakit ihtiyacı olan kişilere borç olarak veriliyordu. Mütevelliler buradan elde edilen gelirlerle vakfin ana parasına dokunmadan gerekli harcamaları yapmaya başlamışlardı. Böylece hem hedeflenen amaç doğrultusunda hayır müesseseleri vasıtasıyla topluma faydalı olunuyor hem de nakit ihtiyacı olan kişilerin sıkıntısı gideriliyordu. Bunların yanısıra vâkifin manevî hislerinin tatminine de yardımcı olunduğu muhakkaktır.

Zamanla hızlı hareket kabiliyetinin keşfedilmesiyle para vakıflarının, gayrimenkule bağlı ya da tek başlarına asıl amacına hizmet etmek üzere artarak çoğaldığı görülmektedir. Kullanımı arttıkça yeni uygulama alanları bulmaya başlayan para vakıflarının toplumun her kesimini içine alan yardımlaşma sandıkları içerisinde toplu olarak yer aldıkları tespit edilmiştir. Bu sayede, mahalle avâız sandıkları, esnaf sandıkları, yeniçeri orta sandıkları olarak kümelenen vakıfların bir nevi günümüzün sosyal güvenlik ihtiyacını karşılayan kurumlar gibi oluşumlar ortaya çıkardığı anlaşılmıştır.

Bu arada para vakıfları işletim usulleri, gayrimenkul vakıflarının içinde de görülmeye başlamıştır. 17.yy'dan itibaren gayrimenkullerin kiralama yöntemlerinden icâre-i vâhide, muaccele, müeccele ve icâreteyn kavramları gerektiğinde para vakfi işletme usulleriyle beraber anılır olmuştur.¹⁴

Çalışma boyunca para vakfi olarak geçen kavram, menkul vakıf statüsündeki vakıfların içinde sadece nakit paranın vakfedildiği vakıfları belirtmektedir. Direkt

¹³ Ahmet Tabakoğlu, "İslâm'da Para Politikası Hakkında Bir Deneme", *Para, Faiz ve İslâm*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul, 1987, s. 80.

¹⁴ İstanbul Şer'îye Sicilleri Mahkemesi 95 numaralı defterinin 24, 20 ve 26. sayfalarında bulunan 1699, 1788 ve 1792 yılında kurulmuş olan vakıflardan tespit edilmiştir.

olarak menkul vakıf şeklinde kullanılmamasının sebebi, menkul vakıflarda vakfedilebilen eşya, kitap, tahvil gibi taşınır malları paradan ayrı tutma isteğidir. Seçilen vakıfların tamamında gelir getiren para vakfi işletim usulleri kullanıldığı için diğer taşınırların tek başlarına vakfedildikleri örnekler incelenmemiştir. Bunun yanı sıra para vakfi işletme usulü içeren vakıflarda paraya ilave olarak mülk, eşya veya kitabın vakfedildiği vakıflar değerlendirilmeye alınmıştır.

Davudpaşa Mahkemesi Para Vakıflarına Toplu Bakış

Konu, vakfiyelerde yazan şartların mümkün olduğunca sayısal verilere çevrilmesi ve belirlenen dönemler içerisinde değerlendirilmesi üzerine kurgulanmıştır. Çalışmanın kendi içinde bir bütün oluşturabilmesi için birbirlerine yakın bölgelerde kurulmuş ve aynı mahkemede onaylanmış para vakıflarının vakfiyeleri incelenmiştir.

Vakfiyeleri onaylayan Davudpaşa Mahkemesi, İstanbul Müftülüğü Şer'iyeye Sicilleri'ndeki 27 mahkemeden biridir. Mahkeme kayıtları arasında yer alan para vakfi vakfiyeleri 95, 129 ve 145 numaralı sicil defterlerinde toplu şekilde yer almaktadır. Ayrıca 171 numaralı sicil defterinde iki, 150, 169 ve 175 numaralı defterler de ise konuyla ilgili birer para vakfi vakfiyesi bulunmaktadır. 95, 129 ve 145 numaralı sicillerde para vakıfları dışında mülk vakfedilmiş vakfiyelerin de yer aldığı ve bunların içinde para vakfi işletim usullerinin varlığı tespit edilmiştir. Araştırmaya olan katkısı gözönüne alınarak sadece para vakıfları değil, para vakıfları işletim usullerini barındıran gayrimenkul vakıfları da incelemeye alınmıştır. Mahkemede para vakıflarının tamamı sözü geçen sicillerde bulunmasına karşılık, işletim usullerinin kullanıldığı gayrimenkul vakıflarının sadece sözü geçen üç sicilde yer alan vakıflardan ibaret olmadığı bilinmelidir. Bu kapsamda vakfedilen malların cinsine göre üç türlü vakıf değerlendirilmiştir; para vakıfları, para ile birlikte mülk vakfedilen vakıflar ve para vakfi işletim usullerinin yer aldığı gayrimenkul vakıfları. İncelenen toplam 261 vakıf, verilen kriterler doğrultusunda değerlendirildiğinde çalışmanın 203 vakıf üzerinden yapılması gereği ortaya çıkmıştır.¹⁵

Bahsi geçen üç sicil defteri numaralarına göre tarih sırasını takip etmektedir. Bu kapsamda, belirlenen değerlendirme kriterlerine göre; 8/95. numaralı defter-

¹⁵ haz.: Okunan vakfiyelere örneklendirmelerde kullanılmak üzere referans numarası verilmiştir. Referans numarası; tarih, mahkeme, defter ve sayfa numarası olarak detaylandırılmıştır. 1801 : 8/95/50b numaralı vakfiye üzerinden baktığımızda "1801" rakamı vakfiyenin onay yılını, "8" Davudpaşa Mahkemesi'nin İMŞSA. sırasını, "95" incelenen defterin Davudpaşa Mahkemesi'ndeki sicil numarasını, "50b" ise vakfiyenin defterdeki varak ve sıra numarasını göstermektedir.

de 1634 - 1835 tarihleri arasında onaylanan 142 vakıftan 91 vakıf, para vakfi işletim usulünü barındırmaktadır. Değerlendirilmeyen 51 vakıfta mülk vakfedilip, kira gelirleri vakfin harcamalarında kullanıldığı için kapsam dışı bırakılmıştır. Bu vakıfların bazılarında gayrimenkulün yanında para da vakfedilmiş olmasına rağmen işletme usulü içermedikleri, direkt olarak *akâr alımı*/kira getirecek mülk alımına yönlendirildikleri anlaşılmıştır. Sonuç olarak 8/95. numaralı defterde 17.yy'a ait üç vakıf, 18.yy'a ait 23 vakıf ve 19.yy'a ait 65 vakıf değerlendirilmeye alınmıştır. Defterde ilk para vakfi işletim usullerinin yer aldığı kayıt 1634 : 8/95/42 numaralı vakfiyedir. *Asl-ı mal* / ana para olarak mülk vakfedilmiş, kira gelirinin vâkıfın şart koştuğu çeşitli hayır işlerine sarfedilmesi istenmiştir. Harcamalardan arta kalan gelirin para vakfi işletme usullerinden istirbâh ve istiğlâl usulleriyle %10'dan muameleye verilmesi istenmiştir. 17.yy'a ait diğer iki vakfiyede 160 kuruluş vakfedilen 1656 : 8/95/13 numaralı para vakfi 1699 : 8/95/24 numaralı mülk vakfında kira gelirinin muameleye verildiği tespit edilmiştir.

Vakıf gelirlerinin muaccele, müeccele ve icareteyn şeklinde detaylandırılması ve bunların para vakfi işletim usulleriyle değerlendirilmesi şartı sadece 8/95 numaralı defterde yer almaktadır. Ayrıca aynı defterde, 18.yy'ın son yarısında vakıf hukukunun zaman içinde geçirdiği değişim ve dönüşüm de kendini göstermiş, sükna, gedik gibi kavramlarla da karşılaşmıştır. Davudpaşa Mahkemesi genelinde esnaf sandıklarına vakfedilmiş 17 vakıftan debbağ, kayıkçı, kemhacı, hallaç ve kırışçı esnaf sandıklarına vakfedilmiş 16 vakıf 8/95 numaralı defterde farklı yıllara dağılmış olarak bulunmaktadır. Yeniçeri orta sandıklarına ait olan 31. Bölük Orta Sandığı'na vakfedilmiş, 1788 : 8/95/20b ve 5. Sekbanlar Odası Sandığı'na vakfedilmiş, 1806 : 8/95/65 numaralı vakıflar sadece bu defterde yer almaktadır. Geri kalan vakıflardan 39 tanesi avâriz, 31'i *şahıs*, 1699 : 8/95/24, 1772 : 8/95/4c ve 1792 : 8/95/26 numaralı vakıflar evlatlık vakfi statüsündedir. Bu kapsamda üç evlâtlık vakfında tevliyetin dışında vakıf gelirlerinin veya vakıf mülkünün kullanım hakkı vâkıfın evlatlarına bırakılmıştır. Şahıs vakfi olarak adlandırılan 31 vakıfta ise gelirlerin büyük bir kısmı çeşitli hayrata vakfedilmiş, sadece tevliyetinin evlâda bırakılması şart koşulmuştur.

Vakfedilen meblağlara bakıldığında; 1795 : 8/95/31 ve 1802 : 8/95/56b numaralı vakıflar 50'şer kuruş ile en az nakit vakfedilen, 1831 : 8/95/89 numaralı vakıf ise 7.000 kuruş ile en fazla nakit vakfedilen vakıf olmuştur. Yıllara bağlı olarak vakfedilen meblağların artması defter genelinde de aynı seyri izlemiştir. İlk yıllarda kurulan vakıflarda 50, 100, 300, 500, 600 kuruş vakfedilirken, 1820'lerden sonra kurulan vakıflarda 1.000, 2.500, 5.000, 6.000 kuruş gibi meblağlar göze çarpmaktadır. Toplamda 85.030 kuruş vakfedilmiştir.

8/129 numaralı defterde 1835-1866 tarihleri arasında onaylanmış 70 vakıftan 67 para vakfı değerlendirilmiştir. Para vakfı işletim usulü yer almadığı için kapsam dışı bırakılan üç vakıftan iki tanesinde kitap, bir tanesinde ise mülk ve eşya vakfedilmiştir. 67 vakfın 42'si avâız, 25'i şahıs vakfı statüsündedir. Defterde vakfiye onay tarihleri itibarıyla 19.yy'ın ortalarına denk gelen 31 yıl boyunca 1837 : 8/129/2 numaralı vakıf 200 kuruş ile en az, 1860 : 8/129/55 numaralı vakıf ise 8.500 kuruş ile en fazla naktin vakfedildiği vakıf olmuşlardır. Vakfedilen meblağlar; ağırlıklı olarak ilk kurulan vakıflarda 1835-1849 yılları arasında 1.000 kuruşun altında olmuştur. Toplam olarak 1.000 kuruşun altında 19 vakıf, 1.000 ve 2.000 kuruş ağırlıklı olmak üzere 3.000, 4.000, 5.000 kuruş vakfedilen 48 vakıf tespit edilmiştir. Defterin tamamında 119.750 kuruş vakfedilmiştir.

8/145 numaralı defterde ise 1866-1889 tarihleri arasında onaylanan 44 vakıftan 40 vakıf değerlendirilmiştir. Geri kalan dört vakıfta eşya ve mülk vakfedildiği, para vakfı işletme usulü içermediği tespit edilmiştir. Defter kapsamında 12 şahıs, 27 avâız ve bir hakkak esnaf sandığına vakfedilmiş vakıf yer almaktadır. Vakfedilen meblağlarda; 1872 : 8/145/11b numaralı vakıfta 300 kuruş en az, 1875 : 8/145/21 numaralı vakıfta 168 adet tam yüzlük mecidiye karşılığı 16.800 kuruş en fazla vakfedilen meblağlar olmuşlardır. Dönem içerisinde toplam 232.436 kuruş vakfedilmiştir. Bu miktarın, değerlendirilen vakıf sayısı az olmakla beraber birinci ve ikinci defterlerin vakfedilen meblağlarından oldukça fazla olduğu dikkat çekmektedir.

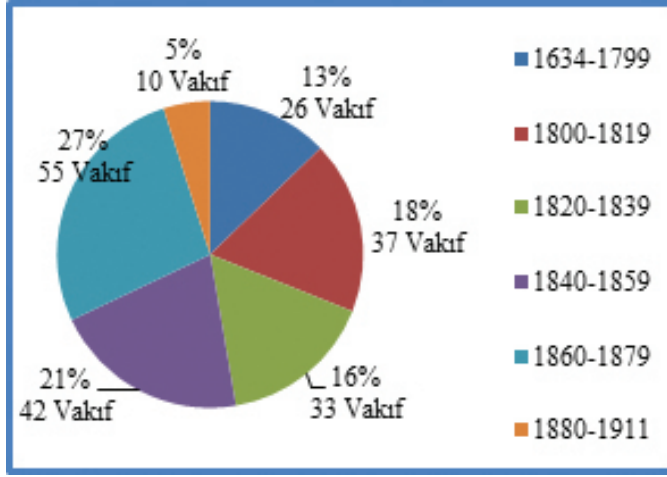
Ayrıca 8/150, 8/169, 8/171 ve 8/175 numaralı defterlerde 1896-1911 tarihleri arasında toplam beş para vakfı daha değerlendirilmeye dahil edilmiştir. Bunlardan birinde paranın yanısıra eşya da vakfedildiği tespit edilmiştir. Vakıfların 2'si şahıs 3'ü avâız vakfı statüsünde kurulmuştur. En az 1.840 kuruş en fazla 10.000 kuruş vakfedilmiştir. Toplam beş vakıfta vakfedilen meblağ 27.840 kuruştur.

Vakıfların toplu şekilde değerlendirilebilmesi için 277 yıl süresince onaylanan vakfiyeler altı döneme ayrılarak incelenmiştir. İlk ve son dönem haricinde tarihlerin yirmi yıllık periyotlar halinde seçilmesi, yıllar içerisinde olası çıkabilecek farklılıkları kaçırmamak adına yapılmıştır. Altı döneme ayrılan vakıflar; 1634-1799 ; 1800-1819 ; 1820-1839 ; 1840-1859 ; 1860-1879 ; 1880-1911 yılları arasında incelenmiştir.¹⁶ Grafik 1, dönemler içerisinde kurulmuş olan vakıf sayıları ve

¹⁶ haz.: İlk dönemde 1634-1799 arası 166 yıl boyunca kurulan 26 vakıftan; 1634, 1656, 1699 ve 1744 yıllarında kurulan ilk dört vakıf dışında geri kalan 22 vakıf 1780 ve 1800 yılları arasında kurulduğu için diğer dönemler gibi 20 yıllık periyotlarla birlikte değerlendirilmiştir. Son dönemde ise 1880-1911 yılları arası 30 yılda 10 vakıf vakfedilmiştir. En son onaylanan dört vakfın 1908-1909-

yüzdelerini göstermektedir. Grafik genelinde yıllar içinde kurulan vakıflar, yüzdeleri ve dönemleri itibarıyla bazı yorumlar yapabilmemize olanak sağlamıştır.

Grafik 1: DM. Para Vakıflarının Dönemlere Göre Sayısı (1634-1911)

Kaynak : İMŞSA. DM. 95, 129,145, 150, 169, 171, 175 Numaralı Defterler.

Bu kapsamda 1840-1859 yılları arası kurulan vakıf sayılarında artış göze çarpmaktadır. Artışın, Osmanlı'da sosyo-ekonomik değişimlerin başladığı, İngilizlerle 1838'de Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın yapıldığı tarihlerin hemen sonrasına denk geldiği görülmektedir. Antlaşmadan kaynaklı yurtiçi ve yurtdışı ticaretin serbestleşmesi ve bu sürecin 1839'da Tanzimat İlanı'nın ardından başlayan düzenleme hareketleriyle aynı dönemde gerçekleşmesi, ekonomide olumlu bir havanın oluşmasına sebebiyet vermiştir. Tanzimat İlanı'nın öncesinde 1836-1839 döneminde; 1836 yılında hiç vakıf kurulmamış, 1835, 1837 ve 1838'de birer tane, 1839'da ise iki vakıf kurulduğu tespit edilmiştir. Devam eden süreçte Tanzimat İlanı'nın yarattığı olumlu hava, 1840-1850 yılları arasında 28 vakıf kurulmasına yol açmıştır. 1850-1860 arası kurulan 14 vakıf eklendiğinde aynı dönemde kurulmuş toplam vakıf sayısı 42'ye ulaşmıştır.¹⁷

1910-1911 yıllarına dağıldığı görülmüştür. Vakıf sayısının azlığından kaynaklanan bu durumda bir dönem daha eklemeye gerek duyulmamıştır.

¹⁷ Çağlar Keyder, "Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.3., İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.642.; Şevket Pamuk, "19.yy'da Osmanlı Dış Ticareti", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.3., İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 656.

Ayrıca 4. ve 5. dönem birlikte değerlendirildiğinde; 1840-1873 arası Osmanlı'nın dışında Avrupa ve dünya ekonomisinin de oldukça hareketlendiği, ticaretin geliştiği, karşılıklı antlaşmaların yapıldığı yıllar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yıllarda dünya ticareti yılda % 6'ya varan oranda büyümüştür.¹⁸ İmparatorluk genelinde de Avrupa ve dünya ile eş zamanlı olarak aynı yıllar arasında ithalat ve ihracatta yılda %5 oranında büyüme görülmüştür. Büyümeden küçük tasarruf sahiplerinin de pay alarak ellerinde nakit biriktirdiğini söylemek mümkündür.¹⁹ Onaylanan vakfiyelerden ve vakfedilen meblağlardan halkın ekonomik büyümeden kaynaklanan bu birikimleri kadim gelenekleri çerçevesinde vakıf müessesesinde değerlendirme imkanı buldukları düşünülmektedir. Ayrıca 1854 yılında piyasaya çıkarılan “*eshâm-ı cedîd*” olarak adlandırılan esham satışlarının ve sonrasındaki tahvil ihraçlarının da piyasayı hareketlendirerek vakıf kurulmasını artırıcı etkisi olduğu muhakkaktır. Vakıflardan alınında vakfedilen meblağların tamamıyla Anadolu Demiryolları eshamı alımı yapılması bu düşünceyi destekler niteliktedir.²⁰ Sözü geçen şartlar altında 1860-1879 dönemine gelindiğinde 55 vakfın kurulduğu ve bütün içinde %27'lik paya ulaştığı görülmektedir.

Yaklaşık 40 yıl süren yükseliş trendinin 19.yy'm sonlarında yerini düşüşe bıraktığı, son 30 yıllık dönemde kurulan 10 vakıftan izlenebilmektedir. 1880-1911 döneminde kurulan vakıf sayısındaki keskin azalışın ardında, aynı yükseliş döneminde olduğu gibi dünya ve Avrupa'da yaşanan sosyal, siyasî ve ekonomik olayların etkisi bulunmaktadır. Yukarıda yükseliş trendinde bahsedilen dünya genelinde izlenen dışa açık politikalar sayesinde yapılan ticaret anlaşmaları ve bunların neticesinde oluşan şiddetli rekabet ortamı ekonomik krizin başlangıcı olmuştur. New York ve Viyana Borsaları'nda fiyat düşmesiyle başlayan paniğin kısa sürede şiddetlenerek Avrupa'ya yayıldığı ve dolayısıyla Osmanlı topraklarına da sıçradığı Grafik 1'deki 1880-1911 dönemindeki keskin düşüşü de izah eder niteliktedir.²¹ Ayrıca imparatorluk genelinde hissedilen yurtdışı kaynaklı bu etkilere ilaveten 93 Harbi olarak da bilinen 1876-1877 yıllarındaki Osmanlı - Rus Savaşı'nın yarattığı olumsuzluklar da göz ardı edilmemelidir.

Grafik 2 ise vakfedilen meblağları kuruluş cinsinden göstermektedir. Vakıf sayılarının verildiği Grafik 1'de dönemler itibarıyla nispeten dengeli olan dağılımın, vakfedilen meblağlarda yerini dengesizliğe bıraktığı fark edilmektedir. Örneğin; ilk

¹⁸ Güran, a.g.e., 2011, s. 161.

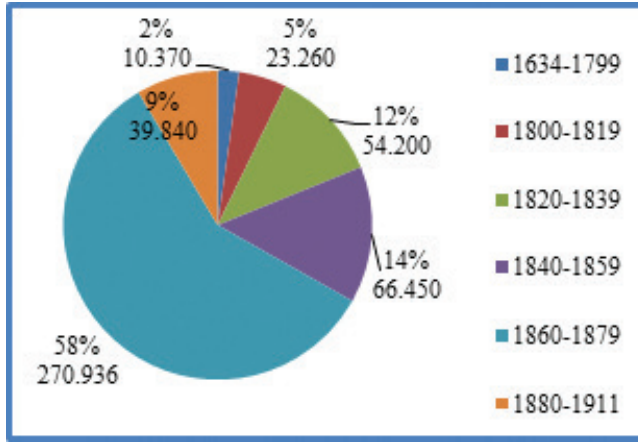
¹⁹ Pamuk, a.g.m., 1985, s. 661.

²⁰ “1875: 8/145./21; 1875: 8/145./21b; 1875: 8/145./23; 1875: 8/145./23b; 1875: 8/145./25; 1875: 8/145./26”, İMŞSA., Defter nr. 145.

²¹ Pamuk, a.g.m., 1985, s. 663.; Güran, a.g.e., 2011, s. 163.

dönemde kurulan 26 vakıf, toplam vakıf sayısında %13'lük paya sahipken, vakfedilen meblağların genel toplamında %2'ye gerilemiştir. Aynı şekilde toplam vakıf sayısında %18 oran ile 37 vakfın bulunduğu ikinci dönem, vakfedilen meblağların toplamında %5'e inmiştir. Tanzimat'ın ilanından sonra vakıf sayılarındaki artış oranı vakfedilen meblağlarda karşılık bulamamış 1840-1850 döneminde 29.550 kuruluş vakfedilmiştir.

Grafik 2: DM. Para Vakıflarında Vakfedilen Meblağların Oranı (1634-1911)

Kaynak: İMŞSA. DM. 95, 129,145, 150, 169, 171, 175 Numaralı Defterler.

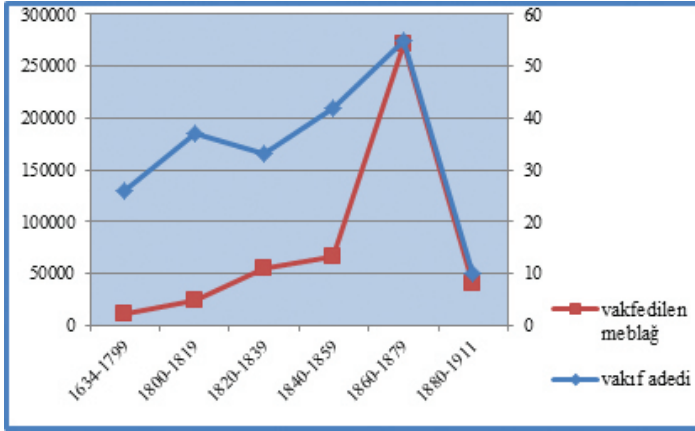
Düşüşlerin aksine, iktisadî yönden hareketliliğin olduğu 1860-1879 yıllarını kapsayan beşinci dönem, vakfedilen meblağlarda ilk sırasını koruduğu gibi oran olarak da %27'den %58'e yükselmiştir. Bu artışa bakıldığında dolaşımdaki fazla paranın etkileri görülebilmektedir. Son dönemde kurulan 10 adet vakıf ise Grafik 1'de %5'lik dilimde iken Grafik 2'de %9'luk dilime yükselmiştir.

Grafik 3 kurulan vakıf ve vakfedilen meblağları karşılaştırmaya imkan sağlamaktadır. 1860-1879 döneminde vakfedilen meblağlardaki keskin yükseliş ile aynı dönemdeki vakıf sayısının daha az eğimli yükselişi fark edilmektedir. 1820-1839 döneminde vakıf sayısında görülen geçici azalma aynı dönemde vakfedilen meblağlarda görülmeyip, devamlı yükseliş trendini koruduğu anlaşılmaktadır. Son dönemde vakıf sayısındaki keskin düşüş, vakfedilen meblağlarda nispeten daha az seviyede kalmıştır. Bu dönemde vakıf sayısındaki düşüş, ilk dönemin de oldukça

altına inmiştir. Vakfedilen meblağlardaki azalma ise ilk iki dönemin üzerinde kalarak, bu iki dönemin toplamından daha fazla olmuştur.

Grafik 3'te vakfedilen meblağların ilk dönemlerden itibaren artan orandaki dengeli yükselişi 1860-1879 dönemine gelindiğinde yerini keskin bir yükselişe bırakmıştır. Ayrıca son dönemdeki düşüşün çizgisel grafiğe belirgin şekilde yansıdığı görülmektedir. Her ne kadar keskin düşüş yaşanmış olsa da 1880-1911 yıllarında kurulan 11 vakfın yekünü, bünyesinde 26 ve 25'şer vakıf bulunduran ilk iki dönemde vakfedilen meblağların toplam miktarlarından yüksektir. Bu sonuçta, son dönemlere doğru vakıf bazında vakfedilen meblağlardaki belirgin artışın etkisi görülmektedir.

Grafik 3: DM. Dönemlere Göre Kurulan Vakıflar ve Vakfedilen Meblağlar

Kaynak: İMŞSA. DM. 95, 129,145, 150, 169, 171, 175. Numaralı Defterler.

İlk dönemler 100, 200 ve 300 kuruşluk hesaplar ağırlıktayken 19.yy'ın sonlarında vakıf bazında 4.000, 8.000 ve 10.000 kuruşluk vakfedilen meblağlarla karşılaşmıştır. Değerlendirilmeye alınan 203 vakıfta toplam 465.056 kuruş vakfedilmiştir.

Davudpaşa Mahkemesi genelinde dönemlere ayırarak yapılan sayısal değerlendirmeler para vakıflarının diğer uygulama alanları; mahalle avâız, esnaf ve yeniçeri orta sandıklarına vakfedilmiş vakıflar için de kullanılmıştır. Kayıtlardaki 203 vakıftan 111 vakıf mahalle avâız sandıklarına, 73 vakıf şahıs/evlâtlık vakıflarına, 17 vakıf esnaf sandıklarına ve iki vakıf da yeniçeri orta sandıklarına vakfedilmiştir. Şahıs/evlâtlık vakfi statüsünün dışında kalan, yardımlaşma sandıkları olarak da adlandırılan uygulama alanları, para vakıflarının ortak havuzlarda toplanması-

na sebebiyet vermiştir. Havuzlarda zamanla biriken meblağlar saklandıkları yere atfen “*sandık*” olarak adlandırılmış ve tek bir müteveli yönetimine verilmiştir. Bu aşamada para vakıfları, her mahallede mahalle avâriz sandıkları, her esnaf birliğinde esnaf yardımlaşma sandıkları, her yeniçeri ortasında ise yeniçeri orta sandıkları içerisinde yer almışlardır.

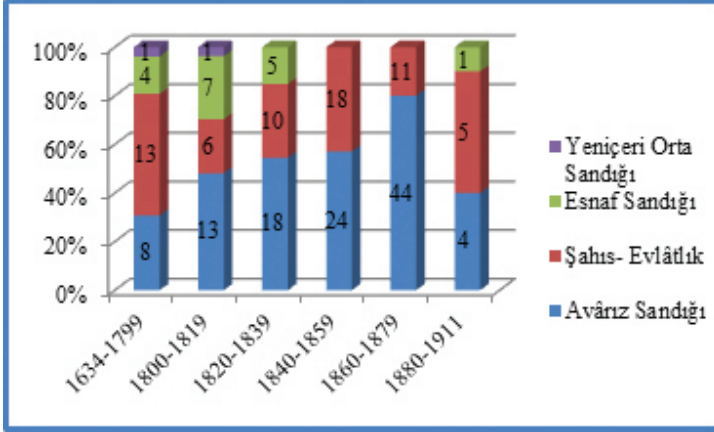
Mahalle avârizlerinin çıkış noktasını devlet tarafından istenilen “*ianeler*” savaş vergileri oluşturmuştur. Vergilerin ödenmesinden sonra arta kalan meblağların mahalle sakinlerinin ortak yaşam alanlarının oluşturulabilmesi ve refah seviyelerinin yükseltilebilmesi için harcandığı bilinmektedir. Esnaf sandıkları, birliklerine gelen vergileri öderken bir yandan da mensuplarının gereken sosyal ve ekonomik tüm ihtiyaçlarına katkı sağlamışlardır. Bu kapsamda esnaf birliklerinin iç düzenleme ve denetimlerini, ritüellerini, kendi mensuplarına ve diğer esnaf birliklerine yapmış oldukları yardımları tespit edebilmek mümkün olmuştur. Esnaf birlikleri arası dayanışmanın bir örneği; 1801 : 8/95/50 numaralı kemhacı esnafına ait vakfın vakfiyesinde açıkça kaydedilmiştir. Kemhacı esnafı sandığına vakfedilen vakfın şartlarında 60 kuruş tutan yıllık masraflarının 40 kuruşunun bir başka deyişle $\frac{3}{4}$ 'ünün kayıkçı esnafının giderlerine harcanması istenmiştir. Sandıklara vakfedilen esnaf vakıflarının bazılarında esnafın kendi mensupları dışında başka kimseye kullandırılmaması şartı bulunmaktadır. Kemhacı esnafı sandığına vakfedilmiş üç vakıfta; asl-ı mallarının %10, %15 ve %15 nema oranlarıyla muameleye verilmesi ve esnaf dışından kimseye kullandırılmaması belirtilmiştir.²² Bu durum teoride bilinmesine rağmen pratikte çok sık karşılaşılmayan bir uygulamadır. Ayrıca 19.yy'ın başlarında kurulan kemhacı esnafına ait altı vakfın vakfiyesinde esnafın her yıl yapılan geleneksel Şed Kuşanma Törenleri hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Vakfiyelerden, Şed Kuşanma Törenleri finansmanının karşılanması ve törenlerde verilen yemekte kullanılan malzemelerin ölçülerine kadar tüm detayları, okunan duaları, tören görevlilerinin yaptıkları işleri ve karşılığında aldıkları ücretleri öğrenmek mümkündür.²³

²² 1815 : 8/95/71, 1801 : 8/95/50b ve 1808 : 8/95/64

²³ 1801 : 8/95/50, 1801 : 8/95/50b, 1802 : 8/95/52, 1808 ; 8/95/64, 1810 : 8/95/69 ve 1815 : 8/95/71 ; Listeye göre vakfın nemâ gelirinden 1 kıyye yaklaşık 1300 gr. hesabından; 10,5 kg. koyun eti, 6,5 kg. piring, 32,5 kg. bal, 10,5 kg. yağ, 20,8 kg. un, 100 adet ekmek ve pişirmek için 3 kuruşluk odun alınması istenmiştir.

Oransal bilgileri değerlendirerek sonuçlara baktığımızda; ilk sırayı %55 oranı ile mahalle avâız sandıkları, ikinci sırayı %36 ile şahıs-evlâtlık vakıflar, üçüncü sırayı %8 oranla esnaf sandıkları ve dördüncü sırayı %1 ile yeniçeri orta sandıklarının aldığı görülmektedir. Grafik 4, sözü geçen vakıf çeşitlerinin belirlenen dönemler içerisindeki dağılımını göstermektedir.

Grafik 4: DM. Dönemlere Göre Para Vakfı Uygulama Alanları (1634-1911)

Kaynak : İMŞSA. DM. 95, 129,145, 150, 169, 171, 175 Numaralı Defterler.

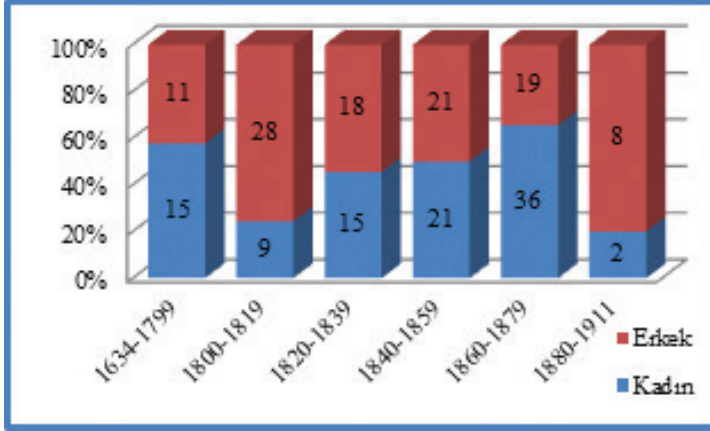
Grafik 4'te, öncelikle diğer grafiklerde olduğu gibi ilk dönemin kendi içinde çeşitliliği barındırarak tüm vakıf türlerini kapsadığı görülmektedir. Ayrıca 1840-1879 dönemi hareketliliği ile tekrar karşılaşmıştır. 1840-1859 ve 1860-1879 dönemlerinde sadece avâız ve esnaf sandıkları bulunmaktadır. 1840-1859 dönemi her iki sandık sayısında artış görülmeyle birlikte 1860-1879 döneminde avâız vakıflarının yaklaşık %80 oranında keskin yükselişine karşılık, şahıs vakıfları %40 oranında düşmüştür. Bütün içinde avâız sandıkları dönemsel incelendiğinde, ilk iki ve son dönemde şahıs/evlâtlık vakıflarının gerisinde kalmıştır.

1826'da ilga edilen yeniçeri ocaklarının yardımlaşma sandıkları olan yeniçeri orta sandıklarına ilk iki dönem dışında rastlanılmamıştır. Esnaf sandıklarının da ilk üç dönemde görülüp sonrasında bir defa 1884'de kaydedilmiş olması sandıkların 1869'da belediyelerin yetkisine devredilmesinin payı olduğunu düşündürmektedir. Aynı dönemde avâız sandıklarına vakfedilen vakıfların yükselişi, mahalle halkının sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarında artma olduğunu göstermektedir.

Vakıf kurucularına bakıldığında kadınların en az erkekler kadar ekonomik ve sosyal hayatta yer aldıkları tespit edilmiştir. Kurdukları vakıfların pek çoğunda

tevlîyet görevini de yürüten kadınların yardımlaşma sandıklarına özellikle avâriz sandıklarına yaptıkları katkılar belirgindir. Yeniçeri sandıklarına vakfedilen iki vakıftan birisi kadınların kurduğu vakıftır. Aynı şekilde esnaf sandığına vakfedilen 17 vakıftan 4'ü, avâriz sandıklarına vakfedilen 111 vakıftan 69'u, şahıs vakfi statüsünde olan 73 vakfın 24'ü kadınlar tarafından kurulmuştur.

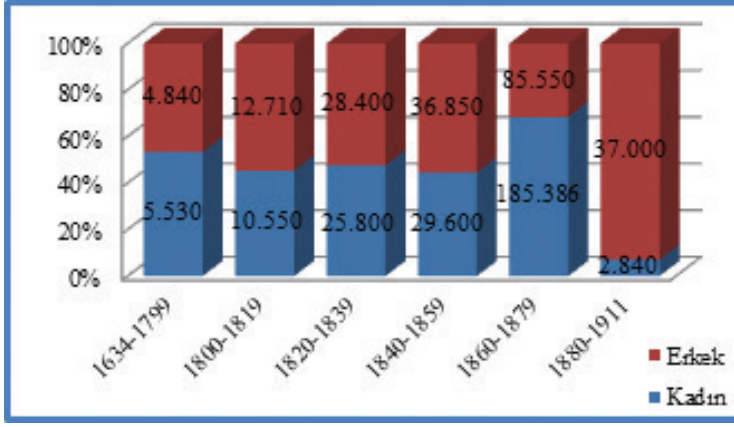
Grafik 5: DM. Kadın ve Erkeklerin Kurdukları Vakıflar (1634-1911)

Kaynak : İMŞSA. DM. 95, 129,145, 150, 169, 171, 175 Numaralı Defterler.

Vakıf kayıtları arasında kadın ve erkeklerin kurdukları vakıfların dağılımını gösteren Grafik 5'ten anlaşıldığı gibi defterlerin tamamında kadınlar 98, erkekler 105 vakıf kurmuştur. Oran olarak %52 erkeklerin, %48 kadınların kurdukları vakıflardır. Bazı istisnalar haricinde, Osmanlı'da kadınların kurdukları vakıfların %40 civarında olduğu bilinmektedir.²⁴ Davudpaşa Mahkemesi para vakıflarında bu oran %8 daha yukarıya taşınmıştır. Dönemlere göre kadın ve erkeklerin kurdukları vakıflar incelendiğinde; ikinci ve sonuncu dönemlerde erkeklerin ağırlıklı olduğu, 1, 3 ve 4. dönemlerde ise nispeten dengeli dağıldığı görülmektedir.

²⁴ Çiftçi, *a.g.e.*, 2004, s. 90.; Özcan, *a.g.e.*, 2010, s. 24.; "Karşılaştırma açısından 1696-1766 yılları arasında Selanik'te kurulan 233 para vakfının kurucuları %21 oranıyla 50 kişi kadın, %79 oranı 183 kişiyle erkektir. Vakfedilen meblağlara göre bakıldığında ise kadınlarda %4, erkeklerde %96'ya çıkmaktadır." Aydın, *a.g.m.*, 2014, s. 92.

Grafik 6: DM. Dönemlere Göre Kadın ve Erkeklerin Vakfettikleri Meblağlar

Kaynak : İMŞSA. DM. 95, 129,145, 150, 169, 171, 175 Numaralı Defterler.

Yükseliş trendindeki 1860-1879 dönemine bakıldığında, kadınlar ön plandadır. Bu dönemdeki vakıfların %35'i erkekler, % 65'i ise kadınlar tarafından kurulmuştur. Vakfedilen meblağ dağılımının, kurulan vakıf sayısına oranla daha dengeli olduğu görülmektedir. Örneğin Grafik 5'te ikinci dönemde kadınların kurdukları vakıflar erkeklerin kurdukları vakıfların 1/3'ü iken vakfedilen meblağları gösteren Grafik 6'da neredeyse eşitlenmiştir. 1860-1879 yükseliş dönemi içindeki vakfedilen meblağlarda erkekler 85.550 kuruş ve %32 oranı, kadınlar ise 185.386 kuruş ve % 68 oranını elde etmişlerdir. Bu sonuç, dönem içinde kurulan vakıflara oranla kadın erkek arasındaki farkın daha da açılmasına sebebiyet vermiştir. Aynı şekilde son dönemin kurulan vakıf ve vakfedilen meblağlarda erkek ve kadın oranları erkekler lehine açılmıştır.

Vakıfların Yönetim ve İşleyişi

İncelenen vakfiyelerin, genel olarak para vakıflarının vakfiye düzenleme şekil-şartlarına ve içeriğine bağlı kalarak hazırlandığı tespit edilmiştir. Bir başka ifadeyle vakfiyeler, vakıf hukukunun örfi ve şer'î esaslarına bağlı kalarak hazırlanmıştır. Vakfın kimler tarafından nasıl yönetileceği, işletim usulleri, nemâ oranları, yapılacak hayır işleri, görevli ücretleri ve masraflardan sonra kalan fazlanın değerlendirme şartları detaylarıyla anlatılmıştır.

Vakıfları, selâtin vakıflarında ve büyük ölçekli vakıflarda vâkıf tarafından atanan mütevellilerin, küçük ölçekli vakıflarda ise vâkıfların kendilerinin yönet-

tiği bilinmektedir. Çalışmada, bu husus örneklerle bir kez daha tespit edilmiştir. İncelenen 203 vakfın yönetim şartında; 176 tanesinin hayatta oldukları sürece vâkıflar, 27 tanesinin ise atanan mütevelliler tarafından yönetilmesi istenmiştir. Bu kapsamda, 8/95 numaralı defterde 15 kişi, 8/129 ve 8/145 numaralı defterlerde ise altışar kişi müteveli olarak atanmıştır. Görev için genellikle ücret alındığı, bunun çoğu zaman diğer vakıf görevlilerinin ücretlerine nispeten daha az olduğu anlaşılmıştır. Seyrek karşılaşılan bir durum olarak; 8/95/73 numaralı ve hemen ardındaki 8/95/73b numaralı vakfiyelerde müteveli için ücret belirtilmemiş, mütevellilik görevinin de nezaret görevi gibi gönüllü olarak yapılmasının şart koşulduğu tespit edilmiştir. 1799 : 8/95/43, 1833 : 8/95/92b ve 1894 : 8/95/94 numaralı vakıflarda mütevellinin geçici süreliğine olmadığı durumlarda *kâim-makamlık* müessesesinin devreye girdiği görülmüştür. Özellikle mütevellinin Hac görevini ifa etmeye gittiği, vakfın yönetiminin reşit olmayan bir çocuğa kaldığı veya mütevellinin herhangi bir anlaşmazlıkta görevden geçici süreliğine uzaklaştırılması durumlarında *kâim-makamlara* başvurulmuştur.

Tevliyet görevinin hemen ardından gelen nezaret görevinin vakfın şart koşulduğu amaçlarına göre; avâız sandığına vakfedildiyse mahalle halkı, esnaf sandığına vakfedildiyse sandık mensubu esnaf, yeniçeri orta sandığına vakfedildiyse yeniçeri neferleri, şahıs vakfı statüsünde ise mahallede güvenilir, bilinen bir kimse tarafından yapılması istenmiştir. Sözü geçen kişiler vakfın yönetim ve işletmesini kontrol etmekte, muhasebenin kontrolü esnasında da şahit olarak bulunmaktaydılar. Vakfiyelerin çoğunda vakıf muhasebelerinin müfettişler tarafından incelenerek onaylanması istenmiştir. Bu şartın kaydolmadığı vakfiyeler de bulunmakla beraber onların da muhasebe kontrolleri (vakıf hukuk kuralları içerisinde genel eğilim haline geldiğinden) yapılmaktaydı. Vakıf muhasebelerinin görevliler tarafından kontrol edilmesi, vakıf kavramıyla ifade edersek, *muhasebesinin görülmesi* altı ay, bir yıl, üç yıl veya beş yıl gibi aralıklarla yapıldığı bilinmektedir. 1783 : 8/95/3b numaralı vakfiyede beş yılda bir olan kontrol süresi vakfiyelerin büyük çoğunluğunda yılda bir olarak şart koşulmuştur.

Tevliyet ve nezaret görevlerinden sonra vakıf işletmelerinin önemli unsurlarından bir tanesi de vakfedilen meblağın, para vakfı işletim usullerinden hangisi veya hangileriyle işletileceği ve nemâ oranının ne olacağı meselesidir. Nemâ oranları ve işletim usullerinin kaydedildiği kısımların oluşturulmuş belirli bir şablona göre yazıldıkları anlaşılmıştır. Bu şablona göre; önce vakfedilen miktar yazılmakta, sonra sırasıyla vâkıfın belirlediği şartlara göre kefil ve rehin istekleri ile nemâ oranı belirtilmektedir. Hemen arkasından istirbâh kavramı eklenmekte ve eğer uygula-

nacaksa istiğlâl kavramı da eklenerek tüm bunların mütevellî tarafından yerine getirilmesi şartıyla vakfiye sona ermektedir.

İslâmî çerçevede borç/karz verme usulleri; muâmele-i şer‘iyye, bey‘ işlemleri ve karz-ı hasen olarak bilinmektedir. Para vakfî işletme usullerine bu üç usule ilaveten; kurulan ortaklıkla gereken sermayenin temin edildiği mudârebe ve bidaânın da eklenmesi alışla gelmiştir.²⁵ Para vakıflarının işletmeleri anlatılırken her ne kadar dört usulün adı geçse de bugüne kadar yapılan çalışmalarda mudârebeye iki örnek dışında başka yerde rastlanılmamıştır.²⁶ Aynı şekilde karz-ı hasen usulüne de sadece iki kez, yaptığımız tez çalışmasında mahalle avâız defterlerinde rastlanılmıştır.²⁷ Yukarıda sözü geçen usullerin para vakfî dışında eytam malları/sandıkları veya memleket sandıkları gibi adı sandık olup vakıf olmayan paraların işletmesinde de kullanıldığı bilinmelidir. Ayrıca ticari ilişkilerde, kurulan ortaklıklarda ve yapılan tüm borç alışverişlerinde de aynı usuller kullanılmıştır. Çalışmada tahvil ve esham alınımının da para vakfî işletme usulü olarak şer‘an kabul edildiği görülmüştür. Para vakfî asl-ı malının esham alımı ile değerlendirilebileceği 19.yy’ın ikinci yarısından sonra vakfiye şartlarına yazıldığı ve Kadı tarafından da onaylandığı belgelenmiştir.²⁸ Ayrıca sözü geçen vakıfların muhasebelerinde de ayrıntılı olarak alınan eshamlara uygulanan oranların yıllara göre dağılımı, nizamnamelerle düşürülen oranların aynı şekilde ihraç edilmiş eshamlara da uygulandığı tespit

²⁵ Kaya, *a.g.e.*, s. 2. ve s. 5.

²⁶ Tahsin Özcan, Hüseyin ibn. Abdullah es-Silâhi Vakfî’nin senedinde işletim usulü olarak muâmele-i şer‘iyyenin yansısı mudârebenin bulunduğunu fakat uygulamada rastlanılmadığını belirtmiştir. Özcan *a.g.e.*, 2003, s. 146.; Fethi Gedikli’nin makalesinde; Tophane Kadılığı’na ait 7 numaralı sicilde bulunan bir örnekte el-Hâc Hasan Vakfî’nin cabisinin vakfın parasını mudârebe yoluyla işlettiğini kaydetmiştir. Gedikli, “İstanbul’da Para Vakıfları ve Müdarebe”, *Osmanlı Hukuku Makaleler*, Gündoğan Yayınları, 2010, s. 42.

²⁷ Mahallelerdeki para vakıflarının kayıtlı olduğu tahrir defterinde “Mahalle-i Paşazade kurb-u Kapan-ı Dakik” olarak geçen Unkapani yakınlarında bulunan Paşazade Mahallesi kayıtlarında; Mahalle avâız sandığındaki Hacı Mehmed Ağa Vakfî’ndan Kapan-ı Dakik tüccarlarından yedibelâzade Ahmed Efendi’ye karz-ı hasen olarak borç verildiği görülmüştür. Açıklama sütununda, mahalle ahâlisinin şartı ile “bilâ faiz” ibaresi altında 10.000 kuruş borç verildiği ve iki taksit halinde geri ödenmesi isteği kaydedilmiştir. Sözü edilen borcun 5.000 kuruşunun ödendiği ikinci taksitinin ise borçlunun zimmetinde olduğu aynı şekilde mülâhazat sütununda yazmaktadır. İşlem için kefil alındığı da anlaşılmaktadır. Ayrıca kayıtlarda geri ödeme tarihi bulunmamaktadır. Borcun alındığı 13 Mayıs 1869 ve tahririn yapıldığı 10 Mart 1872 arasında iki sene 10 ay geçtiği görülmektedir. BOA, Ev. Defter nr. 22207. s. 18.; İkinci faizsiz borcun “Mahalle-i Aşuk Paşa kurb-u Küçük Mustafa Paşa” olarak geçen Aşıkpaşa Mahallesi kayıtlarında; Hüseyin Keşfî Efendi’nin nukud vakfından mahallenin imamı tarafından alınmış olan 1800 kuruş borcun *bilâ faiz* olarak alındığı açıklamalarda yazılmıştır. Tahrir tarihi itibarıyla, borcun 800 kuruşunun geri ödendiği 1000 kuruşun borç olarak kaldığı belirtilmektedir. BOA, Ev. Defter nr. 22207. s. 43.

²⁸ 8/145/21, 8/145/21b, 8/145/23, 8/145/23b, 8/145/25, 8/145/26.

edilmiştir. %10 olan nemâ oranın %9'a düşmesiyle vakıf görevli ücretlerindeki %10'luk azalma detaylı kaydedilmiştir.²⁹ Vakıf asl-ı mallarıyla tahvil alımları da muhasebelerde ve mahalle avâızlarının tahrir defterlerinde sıklıkla görülmüştür. Vakıf muhasebelerinin de vakfiyeler gibi Kadı onayını aldığı bilinmektedir. Hem vakfiyelerin hem de muhasebelerin Kadı onayından geçerek kabul görmesinden hareketle; şer'î olarak da vakıf paraların işletim usullerine tahvil ve esham alımının eklenmesinin kabul gördüğü sonucu çıkarılmıştır.

Bu kapsamda değerlendirilen 203 vakfiyenin tamamında işletme usulü olarak muâmele-i şer'îye kullanılırken, 130 vakıfda muâmele-i şer'îye ve bey' bi'l-istiğlâl usulü birlikte kullanılmıştır. Ayrıca muâmele-i şer'îye ve bey' bi'l-istiğlâl usulünün birlikte kullanıldığı altı vakıfta bunlara ek olarak esham da alınmıştır.³⁰ İstiğlâl usulünün uygulanmadığı 60 vakfiye 8/95 numaralı defterde bulunmaktadır. Bu 60 vakfiyenin 49'unun arka arkaya 1800 ile 1826 yılları arasında onaylandığı net olarak tespit edilmiştir. Vakfiye yazım aşamasında usullerin uzun olarak adları yazılmamış, "istürbâh" ve "istiğlâl" kavramları ile kısaltılmış şekilde ifade edilmiştir. Ayrıca istürbâh usulü birkaç vakfiyede aynı kökten türeyen değişik şekillerde; 1797 : 8/95/39, 1808 : 8/95/64 ve 1821 : 8/95/79b numaralı vakfiyede "*irbah*", 1820 : 8/95/76c ve 1820: 8/95/77 numaralı vakfiyelerde ise "*rbh*" olarak kullanılmıştır.

Sözü geçen her üç usulde borç verilecek meblağlar için borçlunun aldığı miktarı karşılayacak şekilde güçlü bir kefil ve/veya rehin istenmiştir. Bu istekler konusunda da, vakfiyelerde geçen her şablon gibi genel anlatıma şekil-şart olarak tamamıyla uyanlar olduğu gibi, şartların hepsinin yer almadığı vakfiyelere de rastlanılmıştır. Bazı vakfiyelerde ya rehin alınacak mal ya da kefil istenirken bazılarında mutlaka ikisi birden istenmiştir. Bu durum özellikle 8/129 nolu defterde sıklıkla görülmektedir. Böylece verilen borcun geri dönüşü garanti altına alınmak istenmiştir. Tüm vakıflar arasında sadece 1806: 8/95/66 ve 1872: 8/145/11 numaralı vakfiyelerde kefil ve rehin şartı bulunmamaktadır. Bu uygulamanın da vakfın muhasebesinin görülmesinde olduğu gibi vakfiyede yazılmasa dahi şer'î ve örfî hukuk kuralları çerçevesinde pratikte tüm vakıflarda uygulandığı düşünülmektedir.

İşletim usulleri kullanılarak vakıf gelirlerinin sürdürülebilir kılınması ve harcamalarının şartlar dahilinde yapılabilmesi nemâ oranlarının belirleyiciliği sayesinde olmaktadır. İncelenen vakıflarda 1634-1911 yılları arasında 277 yıllık zaman süresince verilmiş nemâ oranlarının %10 - %15 bandında hareket ettiği anlaşılmıştır. 15. yy.'dan itibaren oldukça uzun bir süre aynı oranlar dahilinde

²⁹ BOA., EV.MH. 2148.336; BOA., EV.MH. 2149.7; BOA., EV.MH. 2149.9

³⁰ 1875: 8/145/21, 1875: 8/145/21b, 1875: 8/145/23, 1875: 8/145/23b, 1875: 8/145/25, 1875: 8/145/26

de kaldığı anlaşılmaktadır. Bu aşamada oranları devletin belirlediği, vâkıfların da sınırların dışına çıkamadığı bilinmelidir. Özellikle 19. yy.'ın sonlarına doğru oranlar önceki dönemlere kıyasla daha sık ayarlanmış, bu kapsamda çıkartılan murabaha nizamnameleriyle nemâ oranlarında yeni düzenlemelere gidilmiştir. 1280/1864'deki murabaha nizamnamesine göre %12 olan oran, 23 sene sonra 1304/1887 yılı 206 numaralı murabaha nizamnamesine göre; %9 olarak benimsenmiştir.³¹ 19. yy.'ın sonlarına doğru oranlardaki bu hareketlilik, vâkıfların nemâ oranı belirtmeden vakıf kurmalarına sebebiyet vermiştir.

İncelenen vakıfların nemâ oranlarının dağılımında, %58 pay ile 117 vakfin nemâ oranı olarak %15'i tercih ettiği görülmektedir. %16 pay ile 33 vakfiyede ise nemâ oranı %10 verilmiştir. Genel toplamda 2 vakıf ve %1 pay ile istenilen %12 nemâ oranı 1866: 8/145/1 numaralı vakıfta “kisesi beş” guruş³² ve 1788: 8/95/18 numaralı vakıfta ise “yüz guruşa oniki guruş” şeklinde ifade edilmiştir. Toplamın ¼'ünü oluşturan 51 vakıfta ise nemâ oranının verilmediği anlaşılmıştır. Bu tür durumlarda vakfiyede şart koşulan harcama kalemleri ve görevli ücretlerinden hareketle vakfın nemâ oranının alt sınırı bulunabilmektedir ki bu da genellikle %15 olmuştur.³³ Tespit edilebilen bu muhtemel oranlar resmî olarak vakfiyelerde verilmediği için 51 vakfın içinde yer almışlardır. Bazı vakfiyelerde nemâ oranlarının yanında yıllık gelirin de hesaplanıp verildiği görülmektedir.³⁴

³¹ DÜSTUR T.1./C.1, 1864, s. 268.; DÜSTUR T. 1./ C.5, 1887, s. 775.

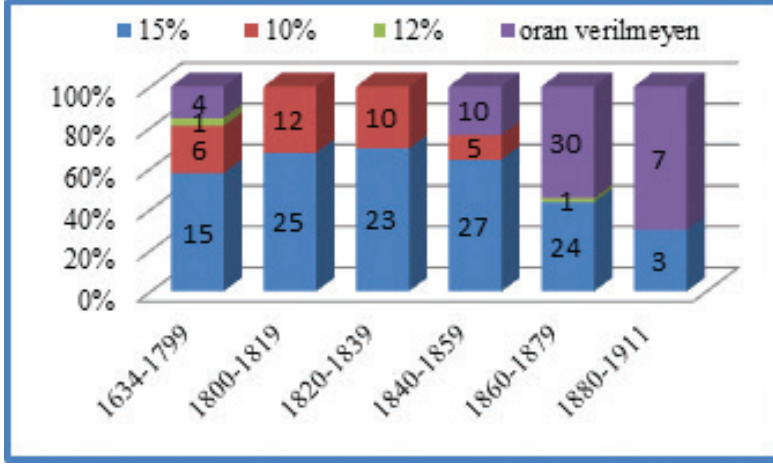
³² haz.: Burada bir kese 500 kuruş hesabından kesesi 5 guruş ifadesinin aylık %1 oranını belirttiği ve yıllık olarak %12'ye karşılık geldiği anlaşılmaktadır.

³³ haz.: 1864: 8/129/66 numaralı vakıfta 2.000 kuruş vakfedilmiş ve oran belirtilmemiştir. Vakfın harcamaları toplamından gidilerek olması gereken en az nemâ 300 kuruş olarak bulunmuş ve %15'e karşılık geldiği hesaplanmıştır. 1845: 8/129/18 numaralı vasiyet vakfında ise nemâ oranı verilmemiş fakat vakfın harcamalarının açıklaması verilerek sonuna da kalan miktar yazılıp hesaplandığı için yıllık nemâ gelirin 75 kuruş olduğu ve oranın %15 olması gerektiği anlaşılmıştır. “... kirâatlarına on guruş dört kıyye şeker iştirâ hizâr-ı meclis-i tevzî' ve taksîm olunmak için otuz guruş ve yevmî iki akçe vazîfe-i tevliyet için senede altı guruş cem'an altmışaltı guruş verilir ve beher sene dokuz guruş üzerine zam oluna...”. Bazı vakıflarda ise harcama tutarı verilmediğinden muhtemel oran bulunamamıştır. 1863: 8/129/63 numaralı vakıfta 3.000 kuruş vakfedilmiş, vakfın amacı harcama tutarı verilmeden “Salı Pazarı Çeşmesi'nin ve su yollarının gereken bakım ve onarımına” ifadesiyle belirtildiğinden oran bulunamamıştır.

³⁴ haz.: 8/129/9b numaralı vakfiyede olduğu gibi 500 kuruş vakfedilmiş, nemâ oranı %15 olarak verilmiş, hemen ardından “...hasıl olan yetmişbeş guruş rıbh ve nemâsından ...” şeklinde kayıt düşülmüştür. 8/129/36 numaralı vakfiyede 3500 kuruş vakfedilmiş, nemâ oranı “onu onbir buçuk” %15 olarak yazılmış, hemen arkasından “senevî hasıl olan beşyüz yirmibeş rıbh ve nemâsından” ifadesiyle 525 guruş nemâ geliri hesaplanarak verilmiştir.

Grafik 7 nemâ oranlarının dönemlere göre dağılımını göstermektedir. Birinci dönem, nemâ oranlarında da en fazla çeşitliliği barındırmıştır. İki ve üçüncü dönemlerde tüm vakıfların nemâ oranlarının verildiği görülmektedir. Ticaret hacminin genişlediği ve dolayısıyla para hareketlerinin arttığı 1860-1880 yıllarında vâkıfların yarısından fazlası vakfiyelerinde nemâ oranına yer vermemişlerdir.

Grafik 7: DM. Para Vakıflarının Nemâ Oranları (1634-1911)

Kaynak: İMŞSA. DM. 95, 129,145, 150, 169, 171, 175. Numaralı Defterler.

Kurulan vakıf sayısında düşüşün olduğu son dönemde ise vakıfların %70'inde nemâ oranlarının verilmemesi dikkat çekmektedir. Grafiğin tamamında son yıllarda oran verilmeme eğiliminin artarak çoğaldığı söylenebilir. Vakfiyelerinde nemâ oranı yazmayan vakıf işletmelerinde konu mütevellinin inisiyatifine bırakılarak piyasa şartlarına göre hareket etme serbestliği sağlanmaktadır. Sözü geçen serbestliğin çoğalması aynı zamanda nizamnamelerle piyasanın nemâ oranlarının düzenlenmeye başlandığı dönemlere denk gelmektedir. Bu kapsamda 1860-1879 ve 1880-1911 dönemlerinde kurulan vakıfların oran belirtmemesi anlamlı olmaktadır. Vakfiyelerde belirtilen oranların üst limitinin dışına çıkılmadığı düşünüldüğünde, piyasa şartlarına göre hareket etmenin para vakıfları açısından önemi anlaşılacaktır. Vakıfların giderleri gelirlerine göre ayarlandığından vakfiyede belirtilen oranların altında işlem yapıldığında vakfın gelir-gider dengesi bozulacaktır.

Konunun bir üst aşamasında, vâkıflar nemâ oranı vermemekle kalmamış, yerine getirilmesini istedikleri dinî vecibe şartları ile hayır müesseselerine yapılacak yardımların uygulama alanlarını belirtmeden “uygun görülen mahallerde” şeklinde

ifade edilerek mütevelliyeye hareket serbestliği tanımışlardır.³⁵ Bu durumda mütevellî görevi süresince zamanın şartlarına göre vakfın sabit harcamalarının toplamından az olmamak üzere ana parayı vakfın çıkarları doğrultusunda istediği oranda muameleye verme yetkisine sahiptir. Elde edilen gelire sabit giderler ödendikten sonra kalan meblağ ihtiyacı olan cami ve mescide yönlendirebilirdi. Bu durumda hem vâkıfın şartları yerine getirilirken belki de her sene başka cami, mescit ve etrafındaki fukaraya destek sağlama imkanına kavuşuluyordu. Uygulamanın sakıncası, hayır müesseselerinin uzun vadeli plan yapamamasına sebebiyet vermesidir. Vakıf gelirleri sayesinde yaşamını devam ettiren bu müesseseler her yıl gelecek belirli gelire göre giderlerini düzenlemektedirken, nereye yönleneceği kesin olmayan bu fonların belirsizlik yaratabileceği düşünülmüştür.

Vakfedilen meblağlar genellikle kuruş olarak verilmesine rağmen yüzlük mecdiye altını, Osmanlı lirası, yirmilik mecdiye, beyaz yirmilik mecdiye, yüzlük kaime gibi çeşitlilik de barındırmaktadır. Akçe ve kuruş dışındaki para birimleri çoğunlukla yanlarında “*beheri yüz gurus olmak üzere kırk aded yüzlük kaime, beheri yüz kuruştan olmak üzere yüz altmışsekiz aded tam yüzlük mecdiye*” vb. açıklamalarıyla kaydedilmiştir. İstisnalar dışında çoğu vakıfların harcamaları günlük akçe, yıllık olarak da kuruş üzerinden verilmiştir. Bazı vakıflarda ücretlerin aylık ve altı aylık dönemler halinde ödendiği görülmüştür. Çeşitli harcama kalemleri içinde dinî vecibelerin yerine getirilmesinde katkı sağlayan cami, mescit ve tekke görevlilerine, mekteplerdeki sıbyanlara ve dersiamlara, akrabaya, su yolları, çeşmeler, tulumbalar ile iskele gibi yapıların bakım ve tamirine pay ayrılmıştır. Ayrıca esnaf ritüellerine ve sandıklarına, mahalle avârız sandıklarına, yeniçeri orta sandıklarına, fukaranın yemek giderlerine, vakıf görevlilerine verilen ücretler sayılabilir. Genel bir alışkanlık olarak tevliyet ücretinin, harcamaların en sonuna kaydedildiği görülmüştür.

Yapılan bu harcamalardan sonra kalan miktarların ana paraya eklenmesi için yukarıda bahsedilen işletim usulü ve nemâ oranını içeren şablonun sonuna “*galle-i nemâdan her ne fazla kalır ise fazlası asl-ı mâl-ı mezkûra zam ve ilhâk oluna*” şeklinde eklenmektedir. Konunun uygulamasında, muhasebelerden görüldüğü kadarıyla genellikle vakfedilen miktarlardan çok fazla artmadığı ortaya çıkarılmıştır. Artanlar ise vâkıfın inisiyatifinde bilinçli olarak ihtiyaten ayrılan miktarlardır. Her durumda artan paranın ana paraya eklenmesinin şart koşulması vakfın te’bîdliği adına da önemlidir. Yapılan hayır işlerinin ihtiyaca yönelik olarak gerçekleştiği ve israftan kaçınıldığı anlaşılmaktadır.

İncelenen 203 vakıfta para vakfî işletim usullerinin bulunduğu vakıflar sadece para vakfedilen vakıflar olmamıştır. Paranın yanı sıra para ile birlikte mülk ve

³⁵ 1861: 8/129/55 ve 1875: 8/145/17.

sadece mülk vakfedilen vakıflarda da para vakfı işletim usullerinin varlığı tespit edilmiştir. Bu tarz vakıflarda, mülklerden gelen gelirlerin muameleye verilmesi ve sonrasında gerekli hayır işlerine harcanması şart koşulmuştur. Dikkati çeken husus, kiraların özellikle *muaccele* yoluyla yani peşin olarak alınması isteğidir. Peşin alınan toplu kiraların harcanmadan önce para vakfı işletim usullerine göre değerlendirilmesi vakfın gelirine ekstra bir katkı daha sağlamaktadır. Bu durumun vakıfların hayır işlerine ayırdıkları payları da çoğalttığı muhakkaktır. Para vakfı işletim usullerinin mülk vakıflarıyla olan ilişkilerini üç başlık altında toplayabilmek mümkündür:

1- Öncelikle sadece para/menkul vakfedilmiş vakıflarda, asl-ı mal şart koşulan oran ve işletme usulü ile muameleye verilmiş ve yapılan harcamalardan sonra yıllık kalan meblağların zamanla biriktirilerek akâra tebdili bir başka deyişle mülk alınması istenmiştir. 1815: 8/95/71 numaralı kemhacı esnafı sandığına vakfedilen paranın esnafın gerekli harcamalarından arta kalan kısım, 1811: 8/95/70 numaralı vakfiyede vakfedilen meblağ ile Çorum'da cami ve çeşmenin bakım-onarımı sonrasında arta kalan kısım, 1812: 8/95/70b numaralı vakfiyede ise vakfedilen paranın nemâsından Daye Hatun Çeşmesi'nin bakım ve onarımına harcanan miktardan kalan fazlanın vakıfların mütevellileri tarafından biriktirilerek akâra tebdil edilmesi şart koşulmuştur. Bir diğer örnekte, 1771: 8/95/15 numaralı vakfiyede asl-ı malın önce muameleye verilmesi, daha sonra nemâ gelirinden masraflar çıkartıldığında kalan parayla akâr getirecek mülk alınıp bunun gelirinin de tekrar muameleye verilmesi istenmiştir.

2- Para ve mülkün bir arada vakfedildiği vakıflarda ise mülkün kirası, paranın nemâ geliri ile birleştirilip gerekli harcamalar yapıldıktan sonra biriktirilerek tekrar akâr getirecek mülk alımına yönlendirilmiştir. 1805: 8/95/63b numaralı vakfiyede mülkün yanı sıra 500 kuruşun, 1820: 8/95/77 numaralı vakfiyede ise 3.000 kuruşun yanısıra köşk, mezil, oda gibi mülklerin vakfedildiği kaydedilmiştir. Her sene mülkten gelen icârın vakfın ana parasının üzerine ilave edilerek birlikte muameleye verilmesi isteği tespit edilmiştir. Sonrasında biriken meblağın tekrar akâra tebdil edilmesi şart koşulmuştur.

3- Mülk vakfedilip icârının direkt muameleye verilmesi istenen vakıflar da bulunmaktadır. 1788: 8/95/20b numaralı vakfiyede görüldüğü gibi mülk vakfedilmiş, müeccelesi günde bir akçe hesabı ile kaydedilmiştir. Peşin alınan muaccele gelirinin ise %15 nemâ oranıyla "istiğlâl ve istirbâh" işletme usulleriyle muameleye verilmesi şart koşulmuştur. 1634: 8/95/42 numaralı vakfiyede çeşitli mülkler

vakfedilmiş, gerekli harcamalar yapıldıktan sonra kalan meblağ % 10 nemâ oranı, “istiğlâl ve istirbâh” işletme usulleriyle muameleye verilmesi istenmiştir. Son olarak, 1772: 8/95/4c numaralı vakfiyede iki mülk vakfedilmiş, birinden muaccele usulüyle alınan 400 kuruşun “istiğlâl ve istirbâh” ile muamaleye verilmesi istenmiş. Elde edilen gelirlere diğer mülkün aylık 15 akçe olan kirası da eklenerek gerekli yerlere harcamalar yapıldığı anlaşılmıştır.

Ayrıca mülkün yanında paranın da vakfedildiği, fakat ne mülkün kirasının ne de paranın muameleye verilmesinin istenmediği vakfiye kayıtları da mevcuttur. Mülkün muaccele usulüyle kiraya verilmesi, elde edilen gelirlerin gerekli harcamalardan sonra biriktirilmesi ve vakfedilen paranın da bu gelire eklenip tekrar akâr getirecek başka bir mülk alınması şart koşulmuştur.

Defterlerin Öne Çıkan Özellikleri

Toplu şekilde değerlendirilen sayısal verilerin dışında her defterin kendi içinde ön plana çıkan özelliklerine baktığımızda; en fazla vakfiyenin bulunduğu 8/95 numaralı defterde mâ-i leziz vakıfları, paranın yanında mülk vakfedilen vakıflar, akâra tebdil olan vakıflar, avâriz vakıfları dışında esnaf sandıkları ve yeniçeri orta sandıklarına vakfedilmiş vakıflarla karşılaşılmıştır. İncelenen defterlerin tamamında bulunan yedi mâ-i leziz vakfının altı tanesi 8/95 numaralı defterde bulunmaktadır. 1792’den 1824 yılına kadar 32 yıllık sürede 1/2, 2, 4, 15 masura gibi ölçüleri verilerek vakfedilen mâ-i leziz vakıfları, vakfedildikleri mahallelerin su ihtiyaçlarının bir kısmını karşılamışlardır.³⁶ Araştırmada vasiyet vakfı statüsünde kurulan 13 vakfın sekiz tanesi 8/95 numaralı defterde yer almaktadır. Bunlardan beş tanesi “maraz-i mevl” hastalığa bağlı vasiyet vakfidir.³⁷ Ayrıca defterde Samatya’da Sulu Manastır Kilisesi olarak bilinen Surp Kevork Kilisesi fukarası ve sıbyanlarının elbise ve yemek marsaflarına yönelik vakfedilen iki zimmî vakıf bulunmaktadır. 1793 : 8/95/28 ve 1801 : 8/95/46b yıllarında hazırlanmış her iki vakfiyenin kayıtlarında, sekiz sene süresince kilisenin yardım yaptığı kişilerin sayısının değişmeyecek 80 olarak kaydedildiği tespit edilmiştir. Vakıfların diğer iki defterde de birer zeyleri bulunmaktadır.

³⁶ 1792 : 8/95/26 ; 1797 : 8/95/39 ; 1795 : 8/95/39b ; 1800 : 8/95/48 ; 1820 : 8/95/77 ; 1824 : 8/95/82.

³⁷ haz.: Vasiyet vakıfları vâkıfların vasiyetnamelerine göre düzenlenerek vefatlarından sonra onaylanmaktadırlar. Düzenlemelerin vâkıfların vefatlarından bir sene, iki sene öncesinde yapıldığı vakfiye detaylarında yazmaktadır. 1784 : 8/95/5b, 1815 : 8/95/71, 1824: 8/95/83, 1854: 8/129/38 ve 1866 : 8/129/70 numaralı maraz-i mevt vakıfları ise ölüm döşeğinde yazılan vasiyetlerle kurulan vakıflardır. Vâkıfların vefatından en fazla bir ay önce hazırlanmış oldukları anlaşılmıştır.

8/129 numaralı defterde bulunan dört vasiyet vakfından iki tanesi maraz-i mevt vakfidir. Ayrıca birbirinin zeyli olan vakfiyelerin fazlalığı dikkat çekmektedir. Örneğin Şeyh Alyanakzâde'nin Alyanakzâde Tekkesi masraflarının karşılanması adına bir esas altı zeyl olmak üzere toplam yedi kayıt bulunmaktadır. Bu kapsamda tekkeler ve tarikatler sıklıkla kullanılmış, özellikle Kocamustafa Paşa'da birbirine yakın konumda olan Fevziye Dergahı ve Zehkirî Kemal/Alyanakzâde Dergahı ön plana çıkmıştır. Ayrıca, 1857 : 8/129/43 numaralı vakıfta, vâkıfın vefatından sonra mütevellî olacak çocuklarının cinsiyetini “*zükûr ve inâsım*” şeklinde ayrı ayrı belirttiği tespit edilmiştir. Tevliyetin devredileceği evlâdın, bu tek örnek dışındaki bazı vakfiyelerde sadece “*zükûr*” erkek evlât olarak, çoğunda ise ayırım belirtilmeden “evlâd-ı evlâd-ı evlâdımın” olarak kaydedildiği görülmüştür.

8/145 numaralı defterde bir vasiyet, bir de mâ-i leziz vakfı bulunmaktadır. Defterin en belirgin özelliklerinden biri; nakit olarak kuruş yerine mecdiye altını, Osmanlı lirası, yüzlük mecdiye, yüzlük kaime gibi değişik birimlerde paraların vakfedilmiş olmasıdır. Vakıf parasıyla esham alınımının yapılabileceği belirtilen vakfiyeler de defter kayıtları arasındadır. Ayrıca, vâkıfların oturdukları evlerin detaylı adreslerinin verilmesi bir diğer özellik olarak dikkat çekmiştir. Adresler, mahalenin yakınındaki mevki, mahalle adı, sokak isimleri ve kapı numarasına kadar ayrıntılı olarak verilmiştir. 8/145/27 numaralı vakfiye örneğinde; “*Alı Mermer kurbunda Kâtib Müstihiddin Mahallesinde Kuru Sebül Sokağı'nda kâin kırkyedi numarolu menzûle sakine Kutucu Mustafa Efendi zevcesi...*”. Bu şekilde ayrıntılı adres yazma usulünün Evkaf Nezaretî'nin kurulmasından sonra geliştirilen vakıf mülklerin ve paraların takip yöntemlerinden biri olduğu bilinmektedir. Zamanla mahlul kalan vakıf mülklerin tevliyetle ilgisi olmayan bazı kişilerin ellerine geçtiği tespit edilmiştir. Bu durumun açıklığa kavuşturulması için vâkıfların vakfiyelerindeki ayrıntılardan adres tespiti yapılarak hayatta olup olmadıkları ve sonrası tevliyet görevleri takip edilebilmiştir.³⁸

Bir başka detay ise, vasiyet vakfı dışındaki vakıfların kurulma aşamasında vakfedilen meblağın vakfın onayından önce tescil mütevellisine teslim edildiğinin belgelenmesidir. Diğer defterlerde olmayan teslim ile ilgili bilgiler “*meblağ-ı mevkûf mezkûr işbu tarihten üç ay mukaddem mütevellî-i mezkûra teslim eylediği*” şeklinde vakfiyelerde belirtilmiştir. Ayrıca vakfiyelerde geçen bazı kavramlar isim değiştirmeye;

³⁸ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, İstanbul, Eren Yayınları, 1993, s. 161.

vaaz ve nasihat, nush ve pend olarak kaydedilmeye, nemâ olarak kullanılan kavram, galle-i nemâ olarak yer almaya başlamıştır.

Ayrı defterlerde bulunan para vakıflarından 10.000 kuruş vakfedilen 1908 : 8/169/71 numaralı vakıfta, Şehremini Ereğli Mahallesi'nde İbrahim Ethem Efendi Tekkesi'nin yanına inşa edilecek tevhidhaneden bahsedilmektedir. Bina- nın konumu, kullanılacak eşya, duvarlara asılacak hat levhalarının kimin eserleri olduğuna varıncaya kadar en ince ayrıntılarına kadar belirtilmiştir. Ayrıca vâkıfın cenazesinde yapılmasını istediği istekleri de tek tek belirttiği görülmüştür. Vefat ettiği zaman cenaze işlemleri ve dua okuyanlara gerekli ödemelerin yapılabilmesi için nakit bulunmadığı durum gözetilerek önlem alındığı anlaşılmıştır. Masrafların tekkede postnişin olan kişi tarafından Rıfaiye ihvanı kimselerden alınan borçla karşılanması istenmiştir. Alınan bu borcun vakfın nemâsından *te'diye*/geriye ödenmek üzere alınacağı bilgisi de kaydedilmiştir.

Çalışmanın bütününde, defterlerin kendi içlerinde bir düzeni olduğu ve birbirleri arasında devamlılık bulunduğu anlaşılmıştır. Aynı mahallelerde, birbirlerine yakın muhitlerde oturan vâkıfların akrabalık ilişkilerinin yanı sıra topluluk olarak mahalle halkının kendi aralarındaki ilişkileri vakfiyeler vasıtasıyla takip edilebilmiştir. Yıllar içerisinde akrabaların, birbirlerinin kurdukları vakıflara katkı sağlamak amaçlı hareket ettikleri, vakıflarını bu yönde düzenledikleri görülmüştür. Akrabaların desteklediği vakıflar gibi, mahalle ahalisinden kimselerin de mahallenin ortak çıkarları doğrultusunda hareket ettikleri anlaşılmıştır. Devam eden hizmetlerin üzerine 50 kuruş, 100 kuruşluk kendi küçük katkılarını ilave eden vâkıfların varlığı bunun bir göstergesidir. Para vakıflarının uygulama alanlarından olan mahalle avâız sandıkları, esnaf sandıkları ve yeniçeri sandıklarına vakfedilen bu tip vakıflar; maddi durumu iyi olmayan kişileri de sistemin içine çekebilmiştir. Böylece her kesimden insana bir başkası için hizmet yapabilme imkânı verilmiştir. Topluluğun içinde varolabilme, bir başka deyişle kendini ifade edebilme özgürlüğüne kavuşan kişilerin aynı zamanda maneviyat duygularının da daima üst düzeyde tutulduğu vakfiyelerden anlaşılmaktadır.

Davudpaşa Mahkemesi genelinde vakfedilen vakıfların öncelikle vâkıflar tarafından yönetildiği anlaşılmıştır. Vefatları durumunda tevliyeti mahallenin imamlarına, şeyhlerine, esnaf ustaları ve kethüdalarına bırakılan vakıflar mahallenin avâızına, esnaf sandıklarına, yeniçeri sandıklarına devredilmekteydi. Vâkıfın vefatından sonra akrabaya bırakılan vakıflar ise şahıs vakfî statüsünde kalmışlardı. Bahsi geçen imamların ve şeyhlerin aynı zamanda mahallelerinde bulunan avâ-

rız sandıklarındaki vakıfların mütevellileri oldukları da tespit edilmiştir. Örneğin; 1796: 8/95/33 numaralı vakıfda 300 kuruş vakfedilmiş, Yedikule’de el-Hâc İlyas Mahallesi Camisi Vakfı mütevellisine caminin gerekli giderleri için harcanmak üzere bırakılmıştır. Adı geçen caminin mahallenin kurucu camisi olması dolayısıyla cami vakfının mütevellisi aynı zamanda caminin imamı olmaktadır. Böylece yönetimi cami vakfının mütevellisine bırakılan vakıf dolaylı olarak mahalle avâriz sandığına vakfedilmiş olmaktadır.³⁹ Toplamda 203 vakıftan %13 oranına denk gelen 27 vakfin vâkıfları tarafından kendileri dışında müteveli ataması yapılmıştır. Bu 27 vakfin içinden sekiz vasiyet vakfi da çıkartıldığında geriye 19 vakıf kalmaktadır.

Tablo 1: DM. Para Vakıflarının Katkı Sağladığı Mahalle Avârizları

Ahmed Kethuda Mahallesi	Hacı Evhaddin Mahallesi	Kürkçü Hacı Hüseyin Mah.
Ali Fakih Mahallesi	Hacı Evliya Mahallesi	Mercan Mahallesi
Arabacı Bayezid Mahallesi	Hacı Hamza Mahallesi	Molla Gürani Mahallesi
Aydın Kethüda Mahallesi	Hacı Hüseyin Mah.	Oruç Gazi Mahallesi
Bezirgan Hacı Hüsrev Mah.	Hacı İlyas Mahallesi	Ördek Kasap Mahallesi
Bursa Kara Ağaç Köyü	Hacı Mihrişah Hatun Mah.	Sancakdar Hayrettin Mah.
Canbaziye Mahallesi	Hobyar Mahallesi	Sarı Musa Mahallesi
Çakır Ağa Mah. (Aksaray)	Kasap İlyas Mahallesi	Seyyid Halife Mahallesi
Çerâği Hasan Mahallesi	Katip Müslihiddin Mahallesi	Uzun Yusuf Mahallesi
Çivizade Mahallesi	Kazganî Sadi Mahallesi	Şhremini Mahallesi
Davudpaşa Mahallesi	Keyci Hatun Mahallesi	Şekerpare Mahallesi
Eğin Kazası Ençeti Köyü	Koca Mustafa Paşa Mah.	Toptaşı Mahallesi
Camcılar Mahallesi	Koruk Mahmud Mahallesi	Yedikule Mahallesi

Kaynak: İMŞSA. DM. 95, 129,145, 150, 169, 171, 175 Numaralı Defterler.

Tablo 1 İMŞSA. Davudpaşa Mahkemesi para vakıflarının vakfedildiği mahalle avârizlerini göstermektedir. 111 vakfin 39 mahalle avârizine katkısı tespit edilmiştir. Bazı mahallelere bir vakıf, bazı mahallelere ise değişik defterlerde yer alan birden fazla vakıf tarafından yardım yapılmıştır. 8/129 ve 8/145 numaralı

³⁹ haz.: 8/95/33. numaralı vakfiyenin detayında, el-Hâc İlyas Camisi’nde sakal-ı şerif bulunduğu da anlaşılmaktadır. Vakfiyesinde ayrıntılı anlatılan bu durum, Rebiülevvel ayının 12. günü Kur’an okutulması ve sonrasında sakal-ı şerifin saklandığı yerden çıkartılıp ziyarete açılması sırasında yapılacak olan vazifeler açıkca kaydedilmiştir. Böylece bir vakfiyeden hem mahalle avârizine hem de dinî hayata yapılan katkılar izlenebilmektedir.

defterdeki vakıf kayıtları arasında Oruç Gazi ve Sancaktar Hayrettin Mahallelerine, 8/95. ve 8/145 numaralı defterlerin kayıtlarında ise Ali Fakih Mahallesi avârzına vakfedilmiş vakıflar bulunmaktadır.

Ayrıca tek defterde yeralan ve birden fazla vakfın vakfedildiği mahalle avâzları da bulunmaktadır. 8/95 numaralı defterde, Çerağı Hasan Mahallesi'ne beş vakfın,⁴⁰ 8/129 numaralı defterde Bezirgan Hacı Hüsrev Mahallesi'ne beş vakfın,⁴¹ 8/145 numaralı defterde Katip Müslihiddin Mahallesi'ne ise iki vakfın⁴² katkısı görülmüştür. Bu katkıların Çerağı Hasan Mahallesi'nde 24 yıla, Katip Müslihiddin Mahallesi'nde 13 yıla yayıldığı görülmektedir. Ayrıca Bezirgan Hacı Hüsrev Mahallesi avârzına vakfedilen beş vakfın üçünün aynı gün onaylanarak mahalle camisinin giderlerine vakfedildiği tespit edilmiştir.

Hacı İlyas, Gureba Hüseyin Ağa Mahallesi gibi mahalle avâzlarına birer, Hâcî Hamza avârzına on, Davudpaşa avârzına dokuz, Hâcî Hatun Mahallesi avârzına ise yedi vakıf vakfedildiği tespit edilmiştir.

Sonuç

Araştırmada kullanılan vakıfların çoğunun halkın kurduğu küçük ölçekli vakıflar olduğu ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda Kocamustafapaşa, Davudpaşa, Muradpaşa ve civar nahiyelerde yaşayanlar kurdukları vakıflarla günlük yaşantılarını kolaylaştırmaya yönelik düzenlemeler yapmışlardır. Dinî görevlerini yerine getirebilmek için camiler, tekkeler, eğitim için medreseler, mektepler, kütüphaneler, bayındırlık ihtiyaçları için su yolları, çeşmeler ve hamamlar, ekonomik hayat için gerekli olan yollar, çarşılar, esnafın işini sürdürebilmesi için gerekli ihtiyaçlarının karşılanması vakıflar sayesinde gerçekleşmiştir. Bu düzenlemelerle aktif olarak çalışan nüfusun yanı sıra yetimler, dullar, çalışmayacak kadar yaşlı ve hasta olanlar gibi toplumun her kesiminden kişilere destek olunmuştur. Sözü geçen desteklerin belirli dönemlere mahsus ya da gelip geçici olmadığı, bu amaçlar için kurulan vakıflar sayesinde sürdürülebilir kılındığı tespit edilmiştir. Herhangi bir hizmetin yetersiz kaldığı durumlarda aynı amaç için yeni bir vakıf kurularak desteklendiği görülmüştür. Bu gibi örnekleri, Osmanlı'nın sorunları mümkün olduğunca yerinde çözme anlayışının uygulamadaki yansıması olarak değerlendirmek mümkündür.

Vakıfların vakfiyelerini zamanın ekonomik şartlarını gözönüne alarak ve ekonomik araçları kullanarak düzenledikleri tespit edilmiştir. Vakfedilen para birim-

⁴⁰ 1800 : 8/95/46; 1802 : 8/95/51; 1815 : 8/95/70c; 1821 : 8/95/79b; 1824 : 8/95/84

⁴¹ 1860 : 8/129/51; 1860 : 8/129/51b; 1860 : 8/129/52; 1860 : 8/129/53; 1861 : 8/129/58

⁴² 1876 : 8/145/27; 1889 : 8/145/40

leri 16. yy'da akçe, 17.yy'da esedî kuruş, 18.yy'da kuruş, 19.yy'da ise Osmanî lira ve tam yüzlük mecrediye olarak kaydedilmiştir. Nemâ oranı verilmeme eğiliminin, piyasanın murabaha nizamnameleri ile daha sık düzenlendiği zamanlarda arttığı gözlenmiştir. 19.yy'ın ortalarından itibaren piyasaya çıkan esham ve tahvil gibi ekonomik araçlar vâkıflar tarafından kullanıma alınmıştır. Karşılaştırmalı bakıldığında ise; dünyada ve Avrupa'da, dolayısıyla Osmanlı'da meydana gelen ekonomik gelişmelerden vakıf müessesesinin de etkilendiği anlaşılmıştır. Beş döneme ayrılarak yapılan genel değerlendirmede üçüncü ve dördüncü dönemlere denk gelen 1840-1859 ile 1860-1879 yıllarında verilerde hareketlilik göze çarpmıştır. Bu yıllarda dünya ve Avrupa ticaretinin gelişmesiyle gerçekleşen ekonomik büyümenin Osmanlı'daki yansımalarını, kurulan vakıf sayısı ve vakfedilen meblağlardan takip edebilmek mümkün olmuştur. Vakıf sayısı ve vakfedilen meblağlardaki artışın yurtdışı ve yurtiçi gelişmelerle birlikte hareket ettiği tespit edilmiştir.

203 vakfın %21'ini oluşturan 42 vakfın 1840-1859 döneminde, %27'sini oluşturan 55 vakfın ise 1860-1879 döneminde kurulduğu belirlenmiştir. 277 yıl boyunca kurulan 203 vakfın 97'sinin sözü edilen 40 yıl içinde kurulduğu anlaşılmıştır. Oran olarak %48'e karşılık gelen vakıf sayısı, yıl olarak tüm sürenin %14,5 gibi oldukça az bir kısmında kurulmuştur. Bu yükselişin devamında 1880-1911 yıllarını kapsayan beşinci dönemde kurulan 10 vakıf ve %5 oran ile vakıf sayısında keskin bir düşüş yaşanmıştır. Düşüşün ardında dünya ve Avrupa ile birlikte yaşanan ekonomik krizin ve ayrıca 1293 Rus Harbi'nin etkileri birebir görülmüştür.

Davudpaşa Mahkemesi'nde onaylanan para vakıfları kadınlar ve erkekler üzerinden incelendiğinde; kadınların %48 oran ve 98 vakıf, erkeklerin %52 oran ile 105 vakıf kurduğu tespit edilmiştir. Vakfedilen toplam 465.056 kuruşun %44'ü olan 205.350 kuruşunu erkekler, %56 oran ve 259.706 kuruşunu kadınlar vakfetmiştir. Bu sonuca göre kurulan vakıf sayısında erkeklerin %4 oranındaki fazlasına karşılık, vakfedilen meblağlarda kadınların %12 oranındaki fazlalığı görülmektedir.

Çalışmada mimari eserlerin diğer bir deyişle müessesât-ı hayriyelerin günümüze kadar gelebilmesinde, para vakıflarının bilinenin ötesinde rolü olduğu anlaşılmıştır. Vakfiyelerdeki detayların yıllar içerisinde takibiyle eserlerin banileri, buldukları mahalleler ve isimlerinde olan değişiklikler takip edilebilmiştir. Aynı eserlerin bakımı, tamiri ve yeniden ihyası için ayrılan paylar da vakıf şartlarında yer almıştır. Buralarda çalışan kişilerin kimlikleri, görev dağılımı ve ücretleri makale sınırlarını aştığı için bir başka çalışmada değerlendirilmek üzere kapsam dışı bırakılmıştır.

Vakfiyelerden elde edilen bir başka önemli bilgi; nakit para ile gerçekleşen borç alışveriş işlemleri neticesinde kazanılan kâr payları ile yapılan hayır hizmetlerinin sadece para vakıflarına mahsus olmadığıdır. Bu tespitten hareketle gayrimenkul vakıflarının kiralarından elde edilen toplu meblağların para vakfi sermayesi şeklinde aynı işletme usulleri kullanılarak değerlendirildiği örneklendirilmiştir. Vakfedilen mülkten elde edilen kira gelirinin tekrar borç verme işleminde kullanılmasıyla vakfın çifte kazanç sağladığı ve bunu harcamalarına yansıttığı vakfiye şartlarından ortaya çıkarılmıştır. Örnekler sayesinde vakıf müessesesi içerisinde yer alan para vakıflarını *para vakfi* işletme usulü çerçevesinde değerlendirmek müessesenin işleyişini daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. Böyle bir değerlendirmenin para vakıfları üzerindeki olumsuz düşüncelerin etkilerini de azaltacağı muhakkaktır.

Son olarak Şer‘iyye Mahkemesi’nin diğer sicillerinde kayıtlı olan vakfiyelerin incelenmesi, örneklerin daha uzun yıllara yayılmasını ve çeşitlenmesini sağlayacaktır. Bu kapsamda yapılacak çalışmalar para vakfi araştırmalarını zenginleştireceği gibi, karşılaştırmalı değerlendirmelere de imkan sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

(İMŞSA.) İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi Davudpaşa Mahkemesi
Defter no: 95, 126, 145, 150, v. 139. ; Defter no 171, v. 49.; Defter no: 175,
v.58. ; Defter no: 150 v. 139.

BOA, Ev. Defter no. 22207; BOA., EV.MH. 2148.336; BOA., EV.MH. 2149.7;
BOA., EV.MH. 2149.9

DÜSTUR T.1./C.1., 1864, s. 268. ; *DÜSTUR* T. 1./ C.5., 1887, s.775.

Kitaplar ve Makaleler

Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*,
İstanbul, Eren Yayınları, 1993.

Aydın, Veli, "Selanik'te 18.yy'ın İlk Yarısında Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri",
Tarih İncelemeleri Dergisi, Sayı XXIX /I, 2014, s. 87-106.

Barkan, Ömer Lütfi, "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-
1659) IV. Faizle İşletilen Paralara Ait Kayıtlar.", *TTK. Belgeler*, S. 5-6., C.3,
1966, s. 31-46.

Barkan, Ö. Lütfi, Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defterleri 953*
(1546) Tarihli, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayın-
ları, 1970.

Canatar, Mehmet, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 1009 (1600) Tarihli*, İstanbul,
İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 2004.

Cafer, Çiftçi, "18.yy'da Bursa'da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri", *Ankara Üni-
versitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*,
C. 8, No: 36, Ankara, 2004.

Çizakça, Murat, *Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları Ve Para Vakıfları*, İstanbul,
İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, 1993.

Gedikli, Fethi, "İstanbul'da Para Vakıfları ve Müdarebe", *Osmanlı Hukuku*
Makaleler, Gündoğan Yayınları, 2010, s. 31-47.

Güran, Tevfik, *İktisat Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul, 2011.

Gürsoy, Çiğdem, "Osmanlı'da Para Vakıflarının İşleyişi Ve Muhasebe Uygula-
maları: Davudpaşa Mahkemesi Para Vakıfları", *İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü*,
İktisat Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, 2015.

———, "Para Vakıflarının Osmanlı Dönemi Kentleşme Sürecine Katkısı: Yar-
dımlaşma Sandıkları Örneğinde", *Uluslararası I. Anadolu Uygarlıkları Sempo-
zyumu*, 22-23 Ekim, Muğla.

- Kaya, Süleyman, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri”, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007.
- Keyder, Çağlar, “Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 642-652.
- Kurt, İsmail, “Nazari ve Tatbiki Olarak Para Vakıfları”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi, İstanbul, 1994.
- Özcan, Tahsin, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü 3*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1983, s. 577-579.
- Pamuk, Şevket, “19.yy’da Osmanlı Dış Ticareti”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 653-665.
- Tabakoğlu, Ahmet, “İslâm’da Para Politikası Hakkında Bir Deneme”, *Para, Faiz ve İslâm*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul, 1987, s. 79-90.
- Şimşek, Mehmet, “Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları Üzerinde Münâkaşalar” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.27, S. 1., 1986, s. 207-220.

19. YÜZYIL OSMANLI TOPLUMUNDA TARİKATLARIN DEVLET OTORİTESİ KARŞISINDAKİ TUTUMLARI

ZEKERİYA IŞIK*

Giriş

Osmanlı toplumunda devlet-siyaset ve tarikat ilişkileri konusunda çalışmalar yapılmış olmasına rağmen tarikatların merkezi devlet otoritesinin kuralları, uyguladığı güç ve yaptırımlarına karşı geliştirdikleri birtakım kaçamak yollar hakkında kapsamlı bir çalışmaya ihtiyaç vardır. Her ne kadar bazı eserlerde bu konuya yapılan araştırmayla ilgisi kadar değinilmişse de bunların yeterli olduğu söylene-
mez. Oysa devlet mefhumunun tarihi kadar eski olan merkez-çevre ilişkileri kapsamında toplumun hemen her kesimi için söz konusu olan devlet yaptırımlarından kaçınma veya siyasal ve toplumsal çarklara kapılmadan yaşama imkânını arayıp bulma girişimlerinin olduğu anlaşılmaktadır.

Sözü edilen arayışı izah etmek amacıyla ortaya konan “Metis” kavramı, tabi/mâdun kesimlerin yasa karşısında geliştirdikleri saptırıcı pratikler birikimi olarak tanımlanmaktadır.¹ Erdoğan metisin sonsuz çeşitlilikteki taktiksel yaratıcılık, kurnazlık, hile, düzenbazlık, gizlenme, kılık değiştirme, numara yapma, simülasyon, dissimülasyon, savuşturma, kaytarma, tetiktelik ve kinizm biçimlerini anlatmak için kullanıldığını kaydetmiştir.² Ben burada konum gereği tabi/mâdun kesimlerin içinde yer alan tarikat ve sufi çevrelerden bahsedeceğim. Diğer mâdun kesimlerin geliştirdiği yol ve yöntemlere ve stratejik kinizm (devlet ve bürokratlarının kişisel çıkarları için başvurdukları yöntemler) meselesine girmeyeceğim.³

Merkezin meşruiyetini sağlama, otoritesini temin etme ve nihayet egemenliğini toplumun bütün kesimlerine yaymayı amaçlayan siyasal ve yasal ağlar örne

* Yrd. Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çorum/TÜRKİYE, zekeriyaaisik@hitit.edu.tr

¹ Necmi Erdoğan, “Devleti idare etmek, Mâduniyet ve Düzenbazlık”, *Toplum ve Bilim*, Sayı 83, Kış 1999/2000, ss. 8-30, s. 8.

² Erdoğan, “Mâduniyet ve Düzenbazlık”, s. 9.

³ Çalışmam mâdun derken konum olan tarikat çevrelerini, metis derken de onların devlet otoritesi karşısında geliştirdikleri kaçamak yolları, hile ve düzenbazlıkları kast edeceğim.

girişimlerini, devletin dayatması ve kendi yaşam alanlarının daraltılarak yok edilmesi şeklinde algılayan çevrelerde toplum veya fert bazında çeşitli yollarla tepkime bulunulduğu görülmektedir. Bu tepkime devlet aygıtı ile yasalarının doğurduğu boşlukları doldurma ve buralardan fırsatlar devşirme şeklinde olmaktadır. Burada ne başkaldırma ne de boyun eğme; iktidarın otoritesine ve yasalarına uyarken onu çiğneme gibi paradoksal durumların söz konusu olduğu kaydedilmiştir.⁴ Diğer taraftan Osmanlı tarihi açısından metis repertuarının çok sayıda ve çeşitlilikte pratikler içermesi, aslında mutlak devlet iktidarı karşısında toplumsal bir deşarja ve isyan yerine kaçmanın daha isabetli ve yaygın bir yöntem olarak kanıksandığına işaret etmektedir. Barkey'e göre, Osmanlıların bir malvarlığı da kurumsal esneklik ve çeşitliliği, yani örgütsel çeşitliliği temel alan bir imparatorluk geliştirmiş olmalarıydı. O, Osmanlıların birçok yönetim sistemini, sınır bölgelerinin, yasaların ve mahkemelerin, gelir idaresi biçimlerinin ve dini çeşitliliğin farklı biçimlerde müzakere edilmiş olmasını kabul ediyorlardı derken aslında söz konusu metis repertuarındaki zenginliğin yapısal zeminini de ortaya koymuş olmaktadır.⁵

Mesela, Osmanlı tumar sistemi içerisinde adaleti temin için hazırlanan adaltnamelere rağmen köylü/mâdun kesim, kanunun kendisini koruyamadığını düşündüğünde, bürokrasi ile uzlaşma imkânı bulamadığında, yasal bir boşluk bulunduğu ya da çok bunaldığında yasalara rağmen çift-bozan olup toprağını terk ederek, otoritenin ulaşamayacağı tenha dağlık alanlara doğru çekilmek gibi bir metis politikası geliştirmiştir.⁶ Köylülerin elinde bulunan bu mutlak idareden kaçabilme kabiliyeti ve olanağı geniş çaplı köylü isyanlarının oluşmamasının en önemli sebeplerinden birisi olmalıdır. Loncalara dikkat çeken Faroqhi de Osmanlı'da tüccar ve zanaatkârların Osmanlı yönetiminin satın alma yöntemlerinden rahatsız olduklarını ancak örgütlü bir yapıya da sahip olmasına rağmen bu grubun yalnızca bir kez XVIII. yüzyılda düzenlenecek bir sefer öncesi İstanbul'daki zanaatkârlardan da fedakârlık yapmalarının istenmesi üzerine yaptıkları protesto dışında bir eylemlerine rastlanmadığını kaydetmiştir.⁷ Aslında bu durum bile zanaatkârların

⁴ Erdoğan, "Mâduniyet ve Düzenbazlık", s. 9,11.

⁵ Karen Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu*, çev. Ebru Kılıç, Versus Yayınları, İstanbul 2011, s. 99.

⁶ Bu konudaki bilimsel tartışmalar için bk. Erdoğan, agm., s. 40-42; Halil İnalçık, Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012, s. 254-255; Halil İnalçık, *Osmanlı'da Devlet Hukuk Adâlet*, Eren Yayınları, İstanbul 2005, s. 119-120. Bağımsız Osmanlı köylüsünün merkezi otoriteyi temsil eden yerel güçlerle mücadelesi hakkında Huri İslamoğlu'nun değerlendirmeleri için bk. Huri İslamoğlu, "16. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması", *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarm*, Editörler: Çağlar Keyder, Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, ss. 59-81, s. 65.

⁷ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam- Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s. 65-66.

ve onların çıkarlarını korumak için kurulan Loncaların birtakım metis yöntemleri geliştirdiklerini göstermektedir ki nitekim söz konusu sefer kamuoyu baskısıyla düzenlenememiştir.⁸

Başka bir örgütlü yapı olan göçebe aşiretlere dikkat çeken Lindner de aşiret liderliği etrafındaki oluşumun hem Osmanlı iktidarına hem de vergi ve kurallar vaaz eden yasalarına bağlılık noktasında pek hevesli olmadıklarından bahsederek,⁹ at (yürükler) ile kalem (devlet bürokrasisi) arasındaki çekişmelere dolayısıyla göçebelerin mâdun kesim olarak otorite ve yasalardan kurtulmak amaçlı mücadelelerine işaret etmiştir.¹⁰ Kasaba ise aşiretlerin devlete düzenli vergi verdiklerinde bile servetlerini ve güçlerini devlete karşı yükümlülüklerinin miktarını ve biçimini belirlemede bir kalkan olarak kullandıklarından, dahası konularının tehdit edildiğinde ya da ayrıcalıklarına zarar geldiğinde kendilerine özgü toplumsal örgütlenmelerini -bir metis- silah olarak kullanabildiklerinden bahsetmektedir.¹¹

Söz konusu bu mâduniyet rolüne bürünme ve metis politikaları geliştirme durumu tabii ki şeyh merkezli teşkilatlı yapılanmalar olan tarikatlar için de geçerlidir. Nitekim Kasaba IX ve XI. yüzyıllar arasında Afganistan'dan İran ve Anadolu'ya yayılan Kerramilik hareketini; 1240'da Selçuklulara karşı Baba İshak ayaklanmasını; 1527'de çoğunlukla Şii ve Bektaşî tarikatından olarak nitelediği Kalender Çelebi ayaklanmasını bir nevi çevre-merkez kapışması bağlamında hatırlatırken aslında tarikatların geliştirdiği en radikal metis uygulamasına yani isyana dikkat çekmiş olmaktadır.¹² Lowry ise Şeyh Bedreddin kıyamına Osmanlılara karşı Müslüman ve Hıristiyan çevreleri bir araya getirmeyi başaran bir halk ayaklanması olarak dikkat çekmekte¹³ böylece aslında tarikatların örgütlü yapıları sayesinde sultanın mutlak iktidarına karşı kıyama kadar varan birtakım yollara tevessül edebildiklerini ortaya koymaktadır.¹⁴

⁸ Faroqhi, *Osmanlı Kültürü*, s. 66.

⁹ Rudi Poul Lindner, *Ortaçağlar Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, çev. Müfit Günay, İmge Yayınları, Ankara 2000, s. 95-96.

¹⁰ Lindner, *Göçebeler ve Osmanlılar*, s. 121-159.

¹¹ Reşat Kasaba, *Bir Könar Göçer İmparatorluk, Osmanlıda Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar*, çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, s. 44-45.

¹² Kasaba, *Osmanlıda Göçebeler*, s. 45.

¹³ Heath Lowry, *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, çev. Kıvanç Tanrıyar, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 150-151.

¹⁴ Balivet ise Bedreddin'in bir mutasavvıf olarak cezbe yoluyla edindiği içsel deneyimi siyasi emellerin ve eylemlerin hizmetine sunma zamanın geldiğine karar verdiğini belirterek çevrenin örgütlenmesindeki itici güç olarak tasavvufi ve mistik değerlerin kullanıldığını işaret etmiştir. Michel Balivet, *Şeyh Bedreddin-Tasavvuf ve İsyân*, çev. Ela Gültekin, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011,

Osmanlı toplumunda gündelik hayatın hemen her alanında devlet-tarikat, bürokrasi ile meşâyih karşılaşmasından rahatlıkla bahsedebiliriz.¹⁵ Ancak devletle tarikatı aynı mekân ve toplum üzerinde birleştiren süreçlere rağmen, iktidarı, tarikat karşısında çaresiz bırakan, korkutan ve kaygılandırılan hususlar vardır. Aslında söz konusu hususlar dinî ve mistik donanımlara haiz güçlü örgütlü bir yapısı olan tarikatın devletle geliştirdiği ilişkilerde iktidara rağmen birtakım metis/kaçamak yol ve yöntemler geliştirmesinde etkili olmuştur. Söz konusu hususlar, şeyhin tartışmasız dini ve dünyevi bir lider olarak bütün saygınlıkları, hürmetleri ve coşkun bağlılık duygularını şahsında toplaması,¹⁶ yani ihvan topluluğu içinde şeyhe biatın devlete/sultana olandan çok daha öncelikli ve güçlü olması,¹⁷ şeyhin dünyadan elini eteğini çekmiş mistik bir şahsiyet görüntüsü altında ne zaman alevleneceği hiç belli olmayan mehdi, kutub, gavs vb. birtakım ilahi yetilerle donatılmış bulunduğu kuvvetle inanılması; nihayet bir tarikat topluluğunun (ihvanın) diğer cemaat türlerinden çok daha güçlü bağlarla birbirine kenetlenmiş olması, dolayısıyla Müslüman tebaanın oluşturduğu o büyük dinî cemaat (ümme) içerisinde zaman zaman ucu siyasi ve politik kavgalara ve kutuplaşmalara kadar gidebilen tefrikala-

s. 74; Nitekim Gölpınarlı, Bedreddin'in önceleritasavvufu ve semâ'î inkar ederken Husayn-i Ahlati'ye intisap ettikten sonra cezbeye tutularak kendisini riyazata verdiğini hatta bu ruh haletiyle kitaplarını Nil nehrine attığını kaydetmiştir. Abdülbaki Gölpınarlı, *Sınavna Kadısoğulu Şeyh Bedreddin ve Menâkıbı*, Milenyum Yayınları, İstanbul 2008, s. 70; Amasya'nın Çat köyüne yerleşen ve burada bir zaviye kuran Baba İlyas da yine dini ve mistik yaşantısı sayesinde kısa sürede çok sayıda mürit edinmiş, şöhreti Sultan Alaaddin Keykubat'a kadar ulaşmış ve sultan ile iyi ilişkiler kurmuştur. Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev ise Baba İlyas ve müritlerinin giderek çoğalmasını saltanatı, devlet düzeni ve rejim için tehlikeli görmüş ve bu iyi ilişkiler bozulmuştur. Bundan sonraki süreçte Baba İlyas'ın etrafındaki mürid topluluğu dini ve mistik temelli bir motivasyona sahip olsa da giderek siyasi, sosyal ve ekonomik nedenlerle de örgütlenen ve çevreden-merkeze doğru yürüyen dini olduğu kadar siyasal ve toplumsal bir harekete dönüşmüştür. Bk. Elvan Çelebi, *Menakıbu'l-Kudsîyye fi Menâsibi'l-Ünsîyye*, haz. İsmail E. Erünsal-Ahmet Yaşar Ocak, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. XLXVII-XLXVIII.

¹⁵ Zekerîya Işık, *Şeyhler ve Şahlar-Osmanlı Toplumunda Devlet Tarikat İlişkilerinin Gelişim ve Değişim Süreçleri*, Çizgi Kitabevi, Konya 2015, 17-68.

¹⁶ Nitekim Menâkıblarda Şeyhler'den bahsederken kullanılan abartılı saygı ve övgü ifadelerine rağmen zamanın sultanları hakkındaki sıradan nitelemeler bile tarikatların zahiri olarak gördükleri devlete ve sultana bakış açılarını göstermesi açısından önemlidir. Mesela Demir Baba Vilâyetnamesinde şeyhler ve Babalardan bahsedilirken kullanılan sultan, kutb, kaddesa'llahü sırrahül-aziz, kutbü'l-âlem vb. birçok saygı, övgü ve takdis edici sıfattan sonra dönemin hükümdarı olan Kanuni Sultan Süleyman için "...*Âl-i Osman'dan bir padişah geldi, nâmu Sultan Süleyman dırlırdı...*" şeklindeki basit niteleme bu durumu göstermektedir. Bk. *Demir Baba Velâyetnâmesi*, haz. Filiz Kılıç - Tuncay Bülbül, Grafiker Yayınları, Ankara 2011, s. 40.

¹⁷ Şeyhe sorgusuz, kesin itaat ve sadakatle bağlılık tasavvufi bir adâb olarak kabul edilir. Bk. Ebû Abdurrahmân es-Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri Sülemî'nin Risaleleri*, çev. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981, s. 56; *Küşeyrî Risalesi*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh yayınları, İstanbul 1991, 511-513; Velilerin diğer insanlardan üstün vasıfları için bk. Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb-Hakikat Bîlgisi*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010, s. 273-280.

ra yol açmasıdır.¹⁸ Bu hasletleri ile tarikat gerek devlet kademeleri ve kaidelerine karşı gerekse toplum içerisinde otoriteyi yanılma ya da dikte edilen kurallardan kaçma yolunda aşağıda görüleceği üzere önemli avantajlar elde etmiş görünmektedir.

Göz önünde bulundurulması gereken bir mesele de bu tür gelişmeler tahlil edilirken zamanla değişen devlet ve toplum dinamikleri ile birlikte mâdun kesimlerin denedikleri yol ve yöntemlerde de değişikliklerin olabileceğidir.¹⁹ XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren içerden ve dışardan-özellikle Batılı devletlerin emperyal hedefleri doğrultusunda²⁰ giderek artan modernleşme ve merkezileşme taleplerinin geleneksel kurumlar için kısa sürede radikal bir dönüşümü dayattığı görülmelidir.²¹ Nitekim bu süreçte Osmanlı devlet geleneğinde görülen, “Devlet-i ebed müddet” ve “Nizam-ı âlem” ideolojik yapılanmasının dinî ve geleneksel zeminini²² rasyonel, seküler düşünce ve kurumlara kaydıran yeni bir durum ortaya çıkmıştır. Siyasi, idari, askeri, ekonomik ve hukuki alanlardaki reformlarla devlet-teba ilişkisinde kul anlayışından vatandaşlığa, “*ulu'l-emr*” olarak görülen ve dinî mesnetlerden beslenen sultan ile bürokratlarından seküler bir anlayışla yeniden inşa edil-

¹⁸ Devlet-tarikat ilişkilerinde belirleyici rol oynayan söz konusu durumlar hakkında bk. Işık, *Şeyhler ve Şahlar*, s. 102-103.

¹⁹ Erdoğan, agm., s. 11; Ahmet Lûtfi Efendi özellikle Tanzimat Fermanı sonrası bazı kesimlerin “*Tanzimat var herkes istediğini söyler, dilediğini yapar*” şeklindeki davranış ve tutumlarını eleştirerek bu dönemde mâdun kesimlerce adeta Tanzimat değerleri üzerinden uygulamaya konulan metis politikalarını eleştirmekte ve “*Nelice-i hasıla şu oluyor ki, her şeyi güzel kullanmak ve sâ’-i istimalden kaçınmak aynı terbiye ve hikmettir*” diyerek bu usulsüzlüklere karşı çıkmaktadır. Ahmet Lûtfi Efendi, *Vak’a-Nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, haz. M. Münir Aktepe, C. XI, TTK 1989, s. 137.

²⁰ Batılıların Osmanlı reformu ve toprak bütünlüğü siyaseti ile dayattıkları Batı düzeninin altında yatan emperyal düşünceleri için bk. Bedri Gencer, *İslam’da Modernleşme (1839-1939)*, Doğubatı Yayınları, Ankara 2012, s. 665-678.

²¹ Mutlakiyetçi devletten ulus devletine doğru akan Osmanlı siyasi ve politik düzeni ve bu modernleşme sürecinin yarattığı laik ve seküler yönlü zihniyet değişimi ile gelen, geleneksel yapılarıdaki düşünüş ve değişimler hakkındaki değerlendirmeler için bk. Gencer, *İslam’da Modernleşme*, s. 60-89; Osmanlı toplumunda modernleşme süreci ile başlayan ve birlikte varlığını sürdüren gelenek-yenilik paradoksu için bk. İhsan Çapcıoğlu, *Modernleşen Türkiye’de Din ve Toplum*, OTTO Yayınları, Ankara 2011, s. 173-175; Kapitalizmin Osmanlı’nın devletçi sosyo-ekonomik yapısı üzerindeki etkileri ve dayattığı toplumsal değişim için bk. Kemal Karpat, *İslam’ın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 7-8.

²² Ocak, Osmanlı Resmi (Yahut İmparatorluk) İdeolojisi Meselesi, Doğu Batı Yayınları, 29/2004, ss. 73-82, s. 78-79; Musa Kazancı, “Althusser, İdeoloji ve İletişimin Dayanılmaz Ağırlığı”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 57-1/2002, ss. 55-87, s. 57. Yılmaz Yurtseven, “Osmanlı Klasik Döneminde İdeoloji, Din Ve Siyasi Meşruiyet Üzerine Kısa Bir Değerlendirme” *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. XI, Sa.1-2, Yıl 2007, ss. 1255-1283, s. 1259.

meye başlanan devlet aygıtına doğru bir eksen kayması yaşanmıştır.²³ Değişim ile yozlaşmanın ve çöküşün birlikte yaşandığı bu süreçte Avcioğlu'nun belirttiği üzere zorbalık, devlet gücünü arkasına alma, rüşvet ve borçlandırma yoluyla nüfuz elde etme ve toprak ağalığına varacak derecede arazileri tekeline geçirme gibi durumlar ortaya çıkmıştır.²⁴ Böylece biri devlet içerisinde yükselen bürokrasi, diğeri taşrada toplum içerisinde yükselen yerel güçler olmak üzere iki ayrı dayatmacı güç odağı ortaya çıkmıştır. Bu çok yönlü değişim sürecinde bir önceki asrın imtiyazlı sınıfları birer kronikleşmiş mâdun kesimlere dönüşmüş, dolayısıyla devlete bakış açıları değişmeye başlamış metis yöntemleri de giderek artmış ve çeşitlenmiştir. Bu durumda tabi/mâdun kesimlerden birisi olarak şeyh ve dervişlerin metis yöntemlerinin de yer yer değişeceği, çeşitleneceği ve yeni boyutlar kazanacağı aşikârdır.

1. Gerçek Dışı Beyanlar (Hilâf-ı Hakikat) Yoluyla Kaçış Yöntemleri

Tarikat çevrelerinde görülen en belirgin metis politikalarından birisinin arşiv vesikalarında geçtiği şekliyle "*Hilâf-ı hakikat*" beyanlarda bulunmak suretiyle otoriteyi yanıltarak, onun gözü önünde ancak ona fark ettirmeden birtakım çıkarlar elde etmek olduğu görülmektedir. Mesela Ankara havalisinde vuku bulan bir hadise için Dâhiliye Mektûbu Kalemi'nden Evkaf Nezâreti'ne gönderilen bir tezkirede "*Tahkîk ve tedkîk-i keyfiyyet edilmeksizin*", "*Zâviye mevcûd olmadığı halde bazı kesân nâmına cihet tevcîhi için hilâf-ı hakikat...*" beyanda bulunulduğundan bahsedilmektedir. Halbuki hazîne-i evkafın görev tevcihlerini "*Mecelle üzerine icrâ*" ettiği hatırlatılarak böyle yapılmadığı anlaşıldığından, Evkâf-ı Humâyûn Nezâreti tarafından umuma tebliğ edilen emirler doğrultusunda hareket edilmesi istenmiştir.²⁵ Söz konusu olayda birisi memurların yapması gereken tetkikatı yapmadıkları diğeri ise meşâyihin gerçek dışı beyanda bulunması şeklinde bir ucu tekkede bir ucu devletin bürokratik kanalları içerisinde olan iki yönlü ancak olayın bürokrasi kanadında da tarikatın sosyal ağlarını ve nüfuzunu hatırlatan bir usulsüzlüğün olduğu anlaşılmaktadır. Nezaretin bu konuda umuma yönelik tebliği ise bu tür usulsüzlüklerin yaygınlığına işaret etmektedir.

Benzer başka bir olayda da, Yozgat'ta zaviyedârlık görevinin Şefik Efendi uhdesine tevcih istenirken yapılan tahkikatta Geylani zaviyesinin mevcut olma-

²³ Devlet aygıtının geçirdiği bu değişim ve dönüşüm için bk. Ejder Okumuş, Ahmet Cihan-Mustafa Avcı, *Osmanlı Devleti'nde Eğitim, Hukuk ve Modernleşme*, Ark Yayınları, İstanbul 2006 s. 232. Karpat, *İslam'ın Sıyasallaşması*, s. 160.

²⁴ Doğan Avcioğlu, *Türkiye'nin Düzeni-I*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1971, s. 123.

²⁵ BOA., DH. MKT. 2356/115, 30 Nisan 1316/13 Mayıs 1900, lef 1.

diği anlaşıldığından bu gibi gerçek dışı beyanatta bulunulması hususunun gerek umuma gerekse Ankara vilayetine bildirildiği kaydedilmiştir.²⁶ Diğer bir hadisede de Tırhala'da Şeyh Ahmet Efendi Zaviyesinin mevcut olup olmadığının araştırılmasının istenmesi²⁷ tasavvufi çevrelerde tekke ve zaviye olmadığı halde gerçek dışı beyanlarla ve kanunsuz yollarla devlet hazinesinden rant elde etmeye yönelik girişimlerin yaygın olduğu izlenimi vermektedir. Kaldı ki, izlenen tek kaçamak yolu da olmayan tekke ve zaviyelere görev tevcihi değildi. Bunun yanında bazı meşâyh'in yine olmadığı halde tekkeleri varmış gibi göstererek devletten tamir parası talep ettikleri yolunda biz de kanaat uyandıran bir kayıt da mevcuttur. Nitekim Bursa'da olduğu söylenen ancak kayıtlarda bulunamayan bir Nakşi tekkesinin durumunun araştırılması istenmiştir.²⁸

Meşâyh'in mevcut tekkeleri kafasına göre yeniden inşa veya tamir ettirme konusunda da yasal ve idari boşlukları değerlendirerek birtakım kaçış yolları bulduğu görülmektedir.²⁹ Varol'un aktardığı bir hadise ise şöyle gelişmiştir: Topkapı Salı pazarı'nda Kazzaz Mehmed Efendi Dergâhı şeyhi Salih Efendi ve Andon Kalfa kendi aralarında anlaşmışlar tekkenin yeniden inşasını sağlamak ve masraflarını Evkaf Nezareti'nden almak istemişlerdir. Ancak, bu şahısların suç işledikleri, kasıtlı olarak tekkeyi yıkmak suretiyle hazineyi zarara uğratmaya teşebbüs ettikleri anlaşılmış, kendi tekkesini yıktıran Şeyh Ethem ile yine aynı yolla tekkesini yıktıran başka bir şeyh cezalandırılmıştır. Hatta şeyhin "... Allah aşkına ve sâhib-i makam- ı evliyallah aşkına bizim yüzümüzden kalfaya gadr-i külli olmayıp ..." gibi tasavvufi söylem ve yöntemlere yaslanarak kalfaya olan borcun ödenmesi talebi de reddedilmiştir.³⁰

²⁶ BOA., DH. MKT. Nr. 2316/116, 9 S 1318/8 Haziran 1900.

²⁷ BOA., A. MKT. Nr. 127/59, 9 C 1264/13 Mayıs 1848; Meşihat arşivinde yer alan Tekke Zaviye defterinde yer alan bir kayıta da benzer bir hadise şöyle gelişmiştir: "*Mehmed Tâhir imzalı iş bu arzihal kıvâat olundu. Cihet kaleminden zâhrına muharrer der-kenârda uhdesine tevâh-i istid'â eylediği dergâha dair kayd bulunamadığı...8 Şa'bân 1310*" ve durumun kayıt altına alınarak şeyhe iletilmesine karar verildiği belirtilmiştir. Bk., Meşihat Arşivi, 1771 Nolu Tekke Zaviye Defteri, Numro 175, s. 20. Meşihat Arşivi bundan sonra MA. TZD olarak geçecektir.

²⁸ BOA. A. MKT. MHM. Nr. 121/14, 12 R 1274/30 Kasım 1857.

²⁹ Defteri Dervişan'da devletin en ince detaylarına kadar tekke ve zaviyelerin tadilat ve tamiri için ne denli büyük kaynaklar aktardığına dair çok önemli bilgiler bulunmaktadır. Bk. Defteri Dervişan, *Yenikapı Mevlevihânesi Günlükleri*, haz. Bayram Ali Kaya - Sezai Küçük, Zeytinburnu Beled. Kült. Yayınları, İstanbul 2011, s. 350-355.

³⁰ Muharrem Varol, *Bektaşiliğin İlgası Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Tarikat Politikaları (1826-1866)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2011, s. 145; Aslında devletin tekke ve zaviyelerin tamirati konusundaki ketum tutumu yukarıdaki türden tarikat çevrelerince geliştirilen metis uygulamalarının nedenlerini de ortaya koymaktadır. Mesela XIX. yüzyılda Ankara'da halkın kutsal kabul ettiği mekânların başlıcaları olan Hacı Bayram Veli Camii ve türbesi

Kalfa hapse atılmış, dergâhların eski şekliyle yeniden yapılması için bu iki şeyhten bedellerinin alınmasına karar verilmiştir. Kalfa Andon'un ise amelelerin yevmiyelerini kendi cebinden ödemesi gerektiği belirtilmiştir.³¹ Devletin söz konusu hadisedeki sert tutumu, kamusal alanda son derece prestijli bir yeri olan tekkelerin inşa ve tamiri yapılmış olsa bile meşâyihin “*oldubittilerle*” hiçbir zahmete girmeksizin bütün masrafları hazineye yüklemelerini önlemek yolunda caydırıcılığı ön plana alan bir karar gibi görünmektedir.

Buna benzer bir başka hadisenin de Mostar'da görüldüğü, Açıkbaz Şeyh Celaleddin'in devletin kendisine tekke yaptırdığı yolunda bir şayia yayararak tekke inşasına başladığı, kendisine haremlik ve selamlıktan oluşan bir bina yaptırdığı belirtilmiştir. Mistik güçlerini de devreye sokarak bu sayede pek çok kişiyi kandırarak borç para aldığı anlaşılan şeyhin şikâyet edilmesi üzerine buraya bir müfettiş gönderildiği kaydedilmiştir.³² Şeyhin özünde “*hilaf-ı hakikat*” ile işe koyularak, ruhsatsız da olsa yaptırdığı tekkenin hem toplumsal baskılardan çekinilerek yıkılmayacağından yola çıkarak hareket ettiği hem de tekke ile birlikte kendisi ve ailesinin ikamet edeceği yer sorununu da çözmeyi ihmal etmediği görülmektedir. Bu tip hadiselerin kayıtlarda rastlanılma sıklığına bakıldığında toplumsal ağları ve halk muhayyilesindeki güçlü yerinin tarikata bu tür metis politikalarını uygulamak için imkân sağladığı söylenebilir.

2. Tekke Vakıfları ve Malları Üzerinden Metis/Kaçış Yöntemleri

Tekke ve zaviyelerin gündelik ihtiyaçlarının karşılanmasında ve tekke ile hayat bulan tarikatın sürekliliğinin sağlanmasında vakıf zamanla özellikle Osmanlı

ile Ankara Mevlevihanesi ve Taceddin Dergâhı'nın her üçünün de tamirâtı söz konusu olmuş Meclis-i Vala ile görüşmeler başlatılmış, ancak öncelikle üç yerin vakıf gelirleri de incelemeye alınmıştır. İlginç olanı ise incelemeler sonucunda vakıf gelirlerinin hiç birinin söz konusu binaların tamirat masraflarını karşılayamayacağı dolayısıyla tamirat masraflarının Evkaf Hazinesince karşılanması gerektiği belirtilmesine rağmen, merkezi hükümetin bunun mümkün olamayacağını belirterek tamirat için gerekli olan tahsilatın reaya üzerinden temin edilmesini salık vermesidir. Bk. Ahmet Koç, “Mevleviler ve Devlet: Ankara Mevlevihanesi Örneği (Ekonomik Statü, Vakıflar ve Yönetim)”, *Bellelen*, 276, Cilt: LXXVI-Sayı: 276-Yıl: 2012 Ağustos, ss. 527-552, s. 544-546. Savaş, Ali Baba Zaviyesi'nin bir hayli yekûn tutan giderlerini ücret ve maaşlar, tamirat ve aydınlanma, yolcu ve fakirlerin doyurulması, gelir fazlasının evlâd-ı vakfa taksimi şeklinde ayırmış ve bu gelir kalemleri hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Bkz. Saim Savaş, *Bir Tekkenin Dini ve Sosyal Tarihi Sivash Ali Baba Zaviyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1992, s. 131-136. Bu bilgilerden yola çıkarak vakıf mütevellileri ve meşâyihin farklı kaçış yöntemleri bularak binalarını ayakta tutma, tekkelerinin sürekliliğini sağlama çabalarına girmek durumunda kalacaklarını görmek zor değildir.

³¹ Varol, *Tarikat Politikaları*, s. 145.

³² Varol, *Tarikat Politikaları*, s. 146.

klasik çağından itibaren en önemli unsur olarak belirlemiştir. Bir başka deyişle, Osmanlı'nın devletleşmesi ile vakıf-tekke modelinin yaygın bir şekilde işe koşulması ve tarikatların bütün imparatorluk coğrafyasında yaygınlaşmaları aynı tarihsel düzlemde gerçekleştiği söylenebilir.³³ Vakıf-tekke modeli tarikatların sisteme, resmi İslam ve resmi ideolojinin çekim alanına girmelerinde başlıca amil olmuş bir nevi tarikatların devletleşmesinde (sisteme adapte olmalarında) etkin rol oynamıştır.³⁴

Vakıfların yaygınlaşması, vakıfları yöneten mütevelliler ile şeyhler arasında ve şeyh ailelerinin kendi içinde ciddi sorunlar yaşanmasına yol açmıştır. Bu durum devlete, büyük hâkim ve hakem olarak söz konusu problemleri çözmek için özerk olan tekkelerin işleyişine müdahale etme şansı tanımış, böylece devlet ile meşâyih arasındaki ilişkiler giderek bir patronaj ilişkisine dönüşmüştür. Diğer taraftan zaman zaman da vakıf şeyh ailesinin mâdun kesim olarak metis politikalarının bir parçasına dönüşmüş gerek tekke gerekse tebaa arasından şikâyetlere konu olmuştur.

Mesela, birden çok kişinin muhtelif zamanlarda Hacı Bektâş-ı Velî Dergâhı evkâfı hakkında dergâhın mütevellisi Cemaleddin Ahmed Efendi'yi Meclis-i Meşâyih'e şikâyet ettikleri görülmektedir. Şikâyetlerin sadece Meclis-i Meşâyih tarafından değil aynı zamanda konuyla ilgisi olan maliye gibi diğer kurumlarca da tetkik ettirilerek nihayet meclisin 22 Şevval 1327 tarih ve elli sekiz numaralı kararı ile devam eden şikâyetler için ayrıca bir tahkikata gerek olmadığına yer verilerek, önceden alınan kararın uygulanması emredilmiştir.³⁵ Burada dergâhın vakfı üzerinde ne türden bir usulsüzlük yapıldığı kaydedilmemekle birlikte devam eden şikâyetlerden olayın ciddiyetini anlamak mümkündür.

³³ XIX. yüzyıla gelindiğinde Anadolu'da tekkelerin tarikatlara göre dağılımı genel hatlarıyla şöyleydi: "Nakşebendiyye, Kâdiriyye ve Mevleviyye her biri doksandan fazla tekke ile birinci grubu oluştururken; Halvetiyye'nin ayrı ayrı Şâbâniyye, Uşşâkiyye, Sinâniyye, Cerrâhiyye kolları ile beraber; Bektâşîyye, Rıfâiyye, Sa'diyye ve Celvetiyye'nin ellinin altında kalan tekkeleri ile ikinciliği; Bedeviyye, Bayrâmiyye, Gülşeniyye ve Şâzeliyye 10'un altında kalan tekkeleriyle de son grubu oluşturmaktadır. Ancak Halvetiliğin kolları ile beraber mütalaa edildiğinde sayının yüzü aşarak Anadolu'da en yaygın tarikat konumunda olduğu görülür" Ekrem Özer, *Osmanlı'da Tekke ve Tarikat Islahatları-II. Mahmud Dönemi Ve Sonrası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2007, s. 49; Türer'in belirttiğine göre İstanbul'da 1840 yılında 259 olan tekke sayısı, 1889'da 307'yi bulmuş, bu sayı 1918'de yeniden 254 tekkeye düşmüştür. Bk. Osman Türer, "Osmanlı Anadolu'sunda Tarikatların Genel Dağılımı", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Süfîler*, (Haz. Ahmet Yaşar Ocak), TTK, Ankara 2005, s. 240.

³⁴ Işık, *Şeyhler ve Şahlar*, s. 17-21.

³⁵ 1734 No'lu Meclis-i Meşâyih, Müzekkire ve Der-kenâr Defteri, s. 4; Özer, *Tekke Ve Tarikat Islahatları*, s. 62.

Tarikatlar ile ilgili öne sürülen metis politikalarının çoğunun vakıflar ve vakıf gelirleri üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Nitekim Savaş, Ali Baba Zaviyesi hakkında yaptığı kapsamlı çalışmasında bu tür hadiselerin sebeplerine işaret etmiştir. Savaş, vakıf yönetiminin sık sık değişmesi ve vakıf mallarına yapılan müdahaleler sebebiyle vakıf mahsulünün tam olarak toplanamadığını, uzun süren mülkiyet davaları yüzünden bazı gelir kaynaklarının yabancılar elinde kaldığını bu ve buna benzer sebeplerle vakıf gelirlerinin her zaman vakfin isteği doğrultusunda kullanılmadığını kaydetmiştir.³⁶ Nihayetinde bazı şeyh ve dervişlerin ya da mütevellilerin tekke, zaviye ve medrese odalarına bağlanan vakıf gelirlerini başka yerlere sarf ettikleri ve vergiden kurtulmak içinde bu tür uygulamaları saklı tuttukları görülmektedir. Bu hususa dair merkezi hükümete ihbar ve şikâyetlerde bulunulması söz konusu durumu açıkça göstermektedir. Mesela Avlonya'da bulunan merhum Sinan Paşa hayratından tekke ve medrese odalarına bağlı vakıf gelirlerinin, başka yere sarf edildiği ve vergiden kurtulmak için de saklı tutulduğuna dair ihbar varakasının, mahalli hükümeti ilgilendirdiğinden Yanya vilayetine gönderildiği kaydedilmiştir.³⁷

Benzer ilginç bir hadisede söz konusu kaçış yolu daha açık bir şekilde görülebilmektedir. Bulgaristan Komiserliği müdüriyeti tarafından hazırlanan bir rapor Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nden Meclis-i Meşâyih'e iletilmiştir. Buna göre Gâzi Hasan Paşa Tekkesi zaviyedâr ve evkâfî mütevellîsi olarak Ahmed Rıza Efendi'nin görevli olduğu ve söz konusu tekke evkafının Edirne Sancağı'na tâbi Pravadi Kazâsı Dona karyesinde iki kaya değirmeninin bulunduğu belirtilmiştir. Ahmed Rıza Efendi'nin değirmenin bir kayası hasılâtını alarak tekkede "*İcrâ-yı âyin*" ile birlikte yapması lazım gelen vazife şartlarına riayet etmediği ve söz konusu değirmen hissesini oğluna yirmi sene müddetle ücret karşılığı kiraladığı "*Vakf-ı mezkûrun külliyyen mahvına sebep olduğu*" kaydedilerek bu şahsın tekkeden kovulmasına ve Meşihat görevinin hulefâ-ı Nakşbendî'yeden Hasan Efendi'ye verilmesine karar verilmiştir.³⁸ Burada vakıf malları ve gelirlerinin aile içi bir rant aracına dönüştürüldüğü açıkça anlaşılmaktadır.³⁹

³⁶ Savaş, *Sivash Ali Baba Zaviyesi*, s. 111.

³⁷ Bu hususta bk., BOA. MF. MKT. Nr. 361/19, 14 S 1315/15 Temmuz 1897.

³⁸ MA, TZD. Nr. 1771, Num. 5, s. 26, 16 L 1309/14 Mayıs 1892; Bir başka hadisede de Eğridere Mevlevihanesi evkafı tevliyeti şeyhlerine meşrut olup tekkenin ve vakfının harabesine sebep olan şeyhin azliyle şeyhliğin, başkasına tevcihinin söz konusu edildiği görülmektedir bk. BOA. C. EV. Nr. 430/21752, 29 R 1125/25 Mayıs 1713.

³⁹ Tarikat çevrelerinin içinde bulunduğu durum ve metis politikalarını ahlaki yönden ele alan Osmanlı edebî eserlerinde meşâyih ağır bir şekilde tenkit edilmiştir: "*Hîç bir tahsili olmayan, yalnızca*

Bir başka hadise de ise vakıf mallarının zimmete geçirilmesi söz konusudur. Teke Sancağına bağlı Elmalı Kazasında bulunan Abdal Musa Dergâhı vakfının mülklerini, Bektaşî tarikinden olduğu anlaşılan İdris oğlu Koca Salih namıyla anılan şahsın mülkiyetine geçirmek suretiyle zapt ettiği belirtilmiştir. Bununla da yetinmeyen bu şahıs, kalan malları da “*Cânib-i mirîden cezâ-i bedel ile iltizâm ederek onlardan dahi biri beş kat ticâret etmek...*” suretiyle dergâhın harap ve viraneye dönüşmesine neden olduğu kaydedilmiştir.⁴⁰

Bunlardan başka bir diğer kaçış yolunun da sahte vakıf kurmak şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu yolla ya tekke ve zaviyeye illegal de olsa gelir sağlamak ya da vakıf mütevellileri şahsi menfaat edinmek istemiş olmalıdırlar.⁴¹ Daha XVI. yüzyılda yaşanan bir hadise bu tür gelişmelerin tarihsel zeminine işaret etmektedir. Nitekim Karaman’da tamar yerlerini sahte arz ve hüccet ile Defter-i Hakanî’ye tekke olarak kaydettiren Hüsâm Abdullah’ın kendiliğinden bir de vakıfname yazdığından bahsedilerek söz konusu yerde öteden beri bir tekkenin olup olmadığının teftiş olunmasına hükmedilmiştir.⁴² Nitekim başka bir hadisede de Tarsus kaza-

tasavvufa dair bir iki söz öğenen kendisini tarikat piri ilan etmiş; hurka, tesbih ve sakalı halkı aldatmak için kullanırken, sahte rüyalarla gayba dair imalarda bulunmuşlar, kazara söylediklerinden biri gerçekleştince yalnızca avam değil, devlet görevlileri de onlara inanır olmuş, tekkeleri kable-i ehl-i hâcât kabul edilmiştir:

Söylemez hakkı meyl ider halka

Vâ’ız-ı şehîr bî-zebân ancak

Şeyhler celb-i nef’â tâlibdür

Sâfiler dahi hem-çünân ancak

Rîsmân ile dâne-i tesbih

Dâne vü dâm-ı eblehân ancak

Uzadur aldatmağ için halkı

Rîşî pâ-bend-i ahmakân ancak.” Bk. Emine Yeni Terzi, “Divan Şiirinde Osmanlı Devletindeki Sosyal, Ahlâkî Ve İktisadî Çözülmenin Akisleri”, *Selçuk Üniv. Uluslar Arası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi 7-9 Nisan 1999 –Bildiriler*, Konya 2000, 361-377, s. 374.

⁴⁰ BOA. C. ADL. Nr. 9/568, 11 Z 1274/23 Temmuz 1858.

⁴¹ BOA. ŞD. Nr. 2128/7, 25 Z 1323.

⁴² Söz konusu hadiseye dair hüküm şöyledir: Beğşehri Beği olup Karaman’da mehâyif teftişinde olan Bâyezîd Beğ’e hüküm ki: “*Vilâyet-i Karaman’da Husâm Abdullâh dîmekle ma’rûf kimesne bir tekye ihdâs idüp kendüden vakıf-nâme yazıp... gice ile bir arabaya tas ve kömür yükledüp istediği yerlerde tas diküp ve altına kömür döküp vakıf-nâmenin içinde bu âlâmetleri yazıp zikrolunan yerler sipâhî ve husâr-eri tîmârları olmağla mezbûrlar taleb eyledükde vakıf-nâmesin ve sâbıkda olan kâdîlar adına yazdığı müzevver huccetlerin ibrâz idüp hasımların ta’cîz idüp ferâgat üdürüp ve Ebülfazl mukaddemâ ol vilâyeti tahrîr iderken tîmâr sâhibleri mezbûrdan sekvâ üdüklerinde mûmâ-i leyh dahi vilâyet kâdîsına; “Mezbûrun; “Tekyem evkâfındandır.” didüğü yerlerin üzerine varup fi’l-vâkı’ zikrolunan yerde kadîmden tekye var mydı ve “Evkâfımdandır.” didüğü yerlerin ne mikdâr mahsûli olu, ehl-i vukûfıdan sü’âl idüp göresin.” deyü mektûb gönderdikde kâdî dahi ehl-i vukûf müslimânlar ile zikrolunan yerlerin üzerine varup istîfsâr üdükde; “Konya kilesi ile tahmînen on bin kîle terekesi olu.” deyü cevâb virüp ve “Kadîmden tekye yog idi, kendü ihdâs*

sında Baba Tekkesi mütevellisinin sahte vakfiye tertibiyle Hazine-i Evkâfî zarara uğratmak gayesinde olduğu yolunda Sufizade Abdurrahman Fehmi Efendi'nin Şukkası yer almaktadır.⁴³

Bir başka olayda ise, meselenin doğrudan sultana ulaşacak kadar mühim bir hal aldığı görülmektedir. I. Mahmud'un tuğrası ve hatt-ı hümayunuyla Hüdaven-digar sancağı mutasarrıfına ve Bursa Haremeyn Evkafı müfettişine gönderilen bir fermanda Bursa'da Şehzade Sultan Mehmed evkâfına ait karyelerden yine Bursa'da Aksungur karyesinin bazılarını, İznik'de bulunan Yakub Paşa tekkesinin yerleridir diyerek, mütevellisinin iki sahte vakfiye göstermek suretiyle zaptettiğine dair vuku bulan şikâyet üzerine tetkikat yapılması istenmiştir. Buna göre Aksungur karyesinin bütün hudutlarıyla Bursa'daki Şehzade Mehmed vakfına aidiyeti sabit olmuş ve İznik'teki Yakup Paşa vakfi mütevellisinin nasılsa almış olduğu vakfiyelerin iptali emredilmiştir.⁴⁴ Burada tekke mütevellisinin ya tekkeye ya da bizzat kendisine rant sağlamak amacıyla sahte vakfiyeler ihdas ettiği anlaşılmaktadır.

Tarikat çevrelerinde yaşanan bir metis yolunun da tekke ve zaviyelere ait malların satılmasıdır. Mesela bazı tekke ve zaviyelere ait olan vakıf mallarının Hıristiyanlara satıldığı yolundaki söylentiler bu türden bir gelir sağlama ve kaçma yolunun kullanıldığına işaret etmektedir.⁴⁵ Vakıf mallarının satılması hadisesinin gayri müslim teba ile sınırlı kalmayacağı, Edirne Mevlevihanesi eski şeyhinin dergâhın mutfak araç ve gereçlerini satması ile bu araç ve gereçlerin bedellerinin kendisinden geri alınması hadisesinden anlaşılmaktadır.⁴⁶ Çatalca kasabasında bulunan Durbalı Tekkesi Şeyhliğine tayin edilen Mustafa Yesari Efendi'nin de tekkeye ait bir mülkü satmak üzere olduğundan bahisle Der-Saadet'e celbi emredilmiştir.⁴⁷ Yapılan tahkikat sonucu söz konusu şeyhin suiistimallerinden dolayı azledilerek

İtmişdir." diyi şehâdet eyledüklerin... 6 Rebi'ü'l-âhır, sene: 972" Bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 6 Numaralı Mühimme Defteri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 25, Ankara 1995, Hük. 166, s. 113.

⁴³ BOA. ŞD. Nr. 2128/7, 25 Z 1323/20 Şubat 1906.

⁴⁴ BOA. TS. MA.d, Nr: 7351.

⁴⁵ 6 C 1316/22 Ekim 1898 Tarihli bir belgede Halep'te bazı cami ve tekkelere meşrut vakıfların Hıristiyanlara satılmakta olduğu haberinin tahkiki istenmektedir. Bk. BOA. DH. MKT. Nr. 2121/92.

⁴⁶ Varol, *Tarikat Politikaları*, s. 145; BOA. A. MKT. MVL. Nr. 95/75, 25 C 1274/10 Şubat 1858.

⁴⁷ BOA. BEO. Nr. 2987/223992, 27 Z 1324/11 Şubat 1907; Benzer bir hadiseye göre de Halep'te bazı cami ve tekkelere meşrut vakıflar Hıristiyanlara satılmakta olduğuna dair takdim olunan evraka cevaben Hüsrevpaşa Cami-i Şerifi Vakfı'ndan Kurt bey Han'ın vakfa teslimine dair hükmün uzun müddet yerine getirilemediğinden tehir sebeplerinin biran evvel izalesi emrolunmuştur. Hanın vakfa tesliminin istenmesinden söz konusu şikâyetin doğru olduğu anlaşılmaktadır. Bk. BOA. DH. MKT. 2153/37, 12 Ş 1316/26 Aralık 1898.

yerine Tahir Baba'nın tayin edilmesi ile yolsuzluk tescillenmiştir.⁴⁸ Başka bir vesikada Kadiri Dergâhı Şeyhi Süleyman Efendi ise tekke ve zaviyeye ait eşyaları çarşı pazarında satarken görülmektedir.⁴⁹

Çorum'da da Hıdırlık Mahallesinde bulunan Süheyb-i Rûmî türbesi zaviyedarlarından Osman ise içki içtiği ve vakıf malını başka yerlere harcadığı kesinleştiğinden azledilerek zaviyedarlık hissesi diğer zaviyedar Hacı Hulusi Efendi'ye verilmiştir.⁵⁰ Burada zaviyedarın vakıf üzerindeki usulsüzlüğü esas olmakla birlikte metis listesinin fazla olduğu ya da bu şahsın zaviyeden uzaklaştırılması için bilinçli olarak işin içerisine içki içmek gibi başka sorunları da eklemek suretiyle suç listesinin kabartılmak istendiği söylenebilir. Nitekim, aynı zaviyede bir yıl öncesinde de benzer bir olayın yaşanmış olması zaviyedar Musa oğlu Seyyid Osman Efendi'nin vakıf gelirlerini israf etmesi yanında birtakım kötü alışkanlıklarından ötürü azledilmesi kanaatimizi güçlendirmektedir.⁵¹ XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan benzer bir hadise ise bu tür olayların daha önceki dönemlerde de yaşanabildiğini göstermesi açısından mühimdir. Buna göre, kimseye meşrut olmayıp ferman ile tevcih olunan Uzuncaabad'daki Osman Baba Zaviyesi zaviyedarlığının, Ebubekir Dede'de olduğu ancak bu zatın tekkenin hayvan ve eşyalarını satarak usulsüzlük yaptığı anlaşıldığından görevden alınarak yerine ser-tarik Hüseyin Dede'nin getirildiği görülmektedir.⁵²

Vakıf malları dışında, benzer bir başka usulsüzlük girişiminin de tekke ve zaviyelere yapılan hayır ve hasenatların gasp edilmesidir. Nitekim 12 B 1321(4 Ekim 1903) tarihli Şazeli Dergâhı ile Gümüşhaneli tekkesine ihsan olunan "*Delail-i hayrat*" nüshalarının tekke postnişinleri tarafından gasp edilmesi bu konuda bir usulsüzlük yapıldığı anlamına gelmektedir.⁵³ Amasya'da yaşanan bir olayda ise yeniden inşa olunan Şeyh Hacı Hamza Efendi türbesi ile camisi için Tiflis'teki Kazak ve Karakoyunlu cemaati tarafından gönderilen paranın bazı şahıslar tara-

⁴⁸ BOA. BEO. Nr. 2977/223245, 24 Za 1324/9 Ocak 1907.

⁴⁹ BOA. ZB. Nr. 350/82, 6 C 1316/22 Ekim 1898.

⁵⁰ *Çorum Şerhiye Sicilleri*, haz. Çorum Belediyesi Kent Arşivi, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2009, Defter 11, s. 10, Hük. 2, 5 Za 1304/26 Temmuz 1887.

⁵¹ *Çorum Şerhiye Sicilleri*, Defter 10, s. 315, Hük. 465, 23 Ra 1303/12 Eylül 1886; Çorum'da Pınarcık köyünde bulunan Seyyid Murad-ı Veli Zaviyesi vakfının mütevellilerinin de vakıf mallarını israf ettikleri ve görevlerinde hiyanetleri görüldüğünden azledilip yerlerine evlad-ı vakıftan olan Seyyid İbrahim Efendi'nin müteveli tayin edildiğini gösteren bir başka kayıt vakıflar ve vakıf malları üzerinde yapılan usulsüzlüklerin yaygın olduğunu göstermektedir. Çorum Şerhiye Sicilleri, Defter 10, s. 385, Hük. 593, 13 Z 1303/12 Eylül 1886.

⁵² BOA. C. EV. Nr. 513/25928, 29 Ca 1134/16 Nisan 1722.

⁵³ BOA. Y. PRK. UM. Nr. 66/114.

findan suiistimale uğratıldığı yönündeki iddianın tahkiki ve gereğinin yapılması istenmiştir.⁵⁴

Bütün bu vakıflar, vakıf malları ve tekke gelirleri üzerinde yürütülen metis uygulamalarının, II. Mahmut döneminden itibaren hızla modern manada merkezîyetçi bir devlet anlayışının inşa edilmek istenmesi doğrultusundaki reformlarla da ilintili olduğu unutulmamalıdır. Bu süreçte gerçekten bir mâduniyet psikolojisi içerisinde kaldıkları anlaşılan tarikat çevrelerinin söz konusu davranış ve tutumları, özellikle Vakfiye Nezâreti'nin kurulmasıyla vakıf gelirlerinin nezaretin tekelinde toplanması, devletin başka harcama kalemlerine buralardan kaynak aktarmaya başlaması, böylece vakıf yerlerin ihtiyaçları için tahsis edilen “*iane*”lerin zamanla azalması hatta kesilmesi ile birlikte okunmalıdır.⁵⁵ Yani geleneksel kurumların kadim sosyo-ekonomik yapıları ve kaynakları üzerinde yapılan kısıtlamaların onları birtakım kaçış ve savuşturma yöntemlerine itebileceği ile tarikat çevrelerinin de genel bir yozlaşma ve çöküş yaşayan Osmanlı toplum dinamiklerinin bir parçası olduğu gerçeği birlikte göz önüne alınarak söz konusu metis uygulamaları değerlendirilmelidir.

3. İzinsiz Tekke ve Zaviye Açmaları ve Buraları Amacının Dışında Kullanmaları Yoluyla Metis/Kaçış Yöntemleri

Modernleşme sürecinde Osmanlı Devleti resmi İslam'ın yaygınlaşması kadar tasavvufi çevrelerin ve diğer heterodoks inanç gruplarının yine kitabi İslam ekseninde aynışması yolunda hem siyasi hem de sosyo-kültürel olmak üzere birtakım politikalara giriştiği görülmektedir. Devlet bu süreçte hem tekkelerin idari olduğu kadar ideolojik ve ontolojik dünyalarına müdahale etmeye çalışmış⁵⁶ hem de yeni tekkelerin açılmasını önleyerek,⁵⁷ atıl olanlarını fırsat buldukça modern kurumlara

⁵⁴ BOA. DH. MKT. Nr. 1737/76, 11 Za 1307/29 Haziran 1890.

⁵⁵ Vakfiye Nezâreti'nin kurulmasından sonra vakıflar üzerindeki usulsüzlüklerin mahiyeti değişmekle birlikte arttığı görülmektedir. Mesela “Osmanlı'nın son döneminde evlatlık (zurri) vakıflarda kısmen bir artış meydana gelmiş bu durum vakıf müessesinin yozlaşması” olarak değerlendirilmiştir. Bk. Adnan Ertem, “Osmanlı'dan Günümüze Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, c. 36, Aralık 2011, 49-50. Başka bir deyişle de bu durum yeni bir metis uygulaması olarak karşımıza çıkmıştır; Devletin yeni din tasavvuru hakkında bk. İsmail Kara, “Bir Tenkit/Tasfiye Alanı Olarak Tasavvuf ve Tarikatlar”, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 564.

⁵⁶ Bu konuda geniş bir tahlil için bk. Işık, *Şeyhler ve Şahlar*, s. 248-350.

⁵⁷ 1867 tarihli Tevcihat Nizamnâmesi yayımlandığında meşâyih merkezi şeyh ataması kararına itiraz etmiş ve şeyh atamalarının bu nizamnâmeden çıkarılması talep edilmiştir. Çünkü bu durum sadece şeyh atamalarını değil yeni kurulacak olan tekkelerin de önünü alan bir uygulama olacaktı. Nihayetinde bir sürü şeyh evini tekkeye çevirmek suretiyle bu işe başlamışlardı ve yeni uygulama bu yolla tekkelerin sayısının artırılmasının önünü almaktaydı. Bk. İlhami Yurdakul, *Osmanlı İtmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform (1826-1876)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 213.

devrederek⁵⁸ uzun vadeli bir dönüştürme girişiminde bulunmuştur. Meşâyih ise yukardan gelen bu dayatma ve tasfiye taleplerine karşı mâduniyet politikaları geliştiren görülmektedir.

Halep'te bulunan Ebuzer Medresesi ile camiinin mütevellisi Mehmet Kamil Efendi'nin yaptığı işlerden bahseden bir kayıttan, bu şahsın medrese ve camii gibi doğrudan devlete bağlı olan ve hattı zatında ulemanın görev aldığı bir kurumu dönüştürmeye çalıştığı görülmektedir. Bu şahsın medrese ve camiye tekkeye çevirerek hem nispeten daha rahat ve özerk olan bir yapıya geçmek hem de gönülden bağlı olduğu tarikat misyonunu yaygınlaştırmak istediği söylenebilir. Zira bu zatın buralarda bulunan odaları kendi tasarrufuna geçirdiğinin kaydedilmesi de bu düşüncemizi doğrulamaktadır.⁵⁹ Bırakınız resmi İslam'a ait kurumların tekkeye dönüştürülmesi, mevcutlarının dahi yer yer modern kurumlara teşmil edildiği bir zamanda cüret edilen bu girişim tarikat çevrelerinin kaçış yolu bulmakta sınırlanmadıkları şeklinde yorumlanabilir. Benzer bir olay da İstanbul'da yaşanmıştır. Fatma Sultan Camii'nin Gümüşhaneli Şeyh Ahmed Efendi tarafından tekke yapılarak mahfil-i hümayun ve hademe odalarının zapt olunduğu belirtilmiştir. Söz konusu hadisenin payitahtta merkezi idarenin burnunun dibinde olabilmesi bu tür olayların yaygın olarak yaşandığı izlenimi vermektedir.⁶⁰

Meşâyih'in zaman zaman da gözden ırak yerlerde izinsiz tekke ve zaviyeler açmak suretiyle faaliyetlerini sürdürmeye çalıştığı görülmektedir. Özellikle 1826'da resmen kapatılmasından sonraki süreçte Bektaşîlerin, Sünnî ekol çerçevesinde ya da ona yakınlığı ile bilinen tarikatların içerisinde gizlenme,⁶¹ sessizliğe bürünme,

⁵⁸ Mesela Eskişehir'de bulunan Seyyid Gazi Tekkesi'nin medrese itihaz olunarak müderrisliğinin ulemadan Yusuf Efendi tarafından ifa olunması istenmiştir. Bk. BOA. C. ME. Nr. 184/9179, Nr. 29 Z 1242/24 Temmuz 1827; Ruscuk'ta Serhat Baba Tekkesi varidatının zapt edilerek medreseye çevrilmesi müderrislik ve bevvablık cihetlerinin Mehmed Ali ve İbrahim Efendilere tevcih edildiği görülmektedir. Bk. BOA. İ. DH. Nr. 669/46618, 15 Ca 1290; Bir başka hadisede ise Nevrekop Kazasında bulunup Maarif İdaresine alınan dükkânların bir tekke şeyhine iadesinin mümkün olmadığı kaydedilmiştir. Bk. BOA. DH. MKT. Nr. 2121/92, 25 C 1316/10 Kasım 1898; 20 Ş 1322/30 Ekim 1904 tarihli bir başka belgede de Preveze'de evkaf-ı Mündereseden Ömer Paşa Tekkesine ait işgal edilmiş yerlerin ibtidai mektepleri masarifatına karşılık olarak Maarif Nezaretince zapt edildiği belirtilmektedir. Bk. BOA. ME. MKT. Nr. 812/67; BOA. DH. MKT. Nr. 2018/2, 15 R 1310/6 Kasım 1892.

⁵⁹ BOA. DH. MKT. Nr. 260/40, 11 M 1312/15 Temmuz 1894.

⁶⁰ Sözü edilen belgede Bâb-ı âli civarında Fatma Sultan Camii'nin, Gümüşhaneli Şeyh Ahmed Efendi tarafından tekke yapılarak mahfil-i hümayun ve hademe odalarının zapt olduğundan şikâyetle, eimme ve hademe tarafından zapt olunan yerlerin tahliyesinin istendiği belirtilmektedir. Bk. BOA. BEO. Nr. 39/2870, 1 M 1310/26 Temmuz 1892.

⁶¹ Ahmed Rıfı geçirdiği bu büyük badireye rağmen Bektaşîlerin istikbale dair ümitlerini koru-

masonik teşkilatlar⁶² ya da İttihat ve Terakki⁶³ gibi siyasal oluşumlar içerisinde kendisini ifade edebilme girişimleri yanında uyguladıkları metis politikalarından birisinin de gözden irak, ıssız yerlerde izinsiz tekkeler açmak olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁴ Nitekim, birtakım mâdun babalar tarafından muhtelif yerlerde Bektaşî tekkeleri tesis edildiği, bundan sonra ruhsatsız tekke tesis edilemeyeceğine dair Yanya Vilayeti ve Defter-i Hakani'nin yazılarından bu durum görülebilmektedir.⁶⁵ Bir başka kayıttta da Havza Kazasına bağlı Tekke-şeyhler karyesi civarında Arız Baba

duklarını ve dolayısıyla köşelerine çekilmek suretiyle sabırla o günü bekleyişlerini şöyle ifade etmektedir: “*Yeniçerilerin mahv u perişan ve Bektâşî müntesibini katl ve ıcla, tekkeleri hedm olunarak bürçoğu Nakşi ismi altına girdikten sonra memleketin hiçbir tarafında Bektâşî ve Bektâşîlik ismi işitilmemeye başladı. Nûr-ı hakikatın sönürülemediği ve Hak'ın her nerede olsa yine Hak olduğu iltiraz kabul etmez bir keyfiyyet olduğundan başlarını ridâ-yı vahdete çekerek kuşe-i uzleti ihtiyâr eden erbâb-ı tarikat bir gün gelip de şem'i nazenin uyanacağını meydân-ı merdânın yine eski haşmet ve i'tibarının iade olunacağını hissetmekte idiler.*” Ahmed Rıfki, *Bektâşî Sırrı*, haz. Mahmut Yücer, C. I-II, Kesit Yayınları, İstanbul 2013, s. 202-203; Aynı dönemi tasvir eden Ahmed Rasim de durumu “*Bektaşîlere karan girmişti. Hatta Bektaşî kıyafetinden eser görünmüyordu*” şeklinde özetlemiştir. Bk. Ahmed Rasim, *Osmanlı Tarihi*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, C. II, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012, s. 310; Bektaşî tekkelerinde Nakşi şeyhleri ile yaşanan problemlere dair bk. A. Yılmaz Soyyer, *19. Yüzyılda Bektaşîlik*, Frida Yayınları, İstanbul 2012, s. 81-90; Işık, age, s. 208-220.

⁶² Far-Masonlukla Bektaşîlik arasındaki bağlantılar için bk. Irene Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar-Alevilik Bektaşîlik Araştırmaları*, Demos Yayınları, İstanbul 2011, s. 212-220; Arslan çalışmasında Mason, Bektaşî ve Melami Jön Türklerin isimlerini merhum Halife baba Turgut Koca'dan kalan evrak arasında bularak “İttihat Terakki Üyeleri” başlığıyla aktarmıştır. Bk. Faruk Arslan, *Mason Bektaşîler*, Kara kutu Yayınları, İstanbul 2009, s. 569.

⁶³ Bektaşîlik ile Jön Türk, İttihat ve Terakki Cemiyeti bağlantıları için bk. Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, s. 33, 217-218; Soyyer, *Bektaşîlik*, s. 100-106; Bektaşî-İttihat Terakki yakınlaşmasından rahatsızlık duyan çevrelerin hissiyatı bir arşiv vesikasında gördüğümüz şürede şöyle açığa vurulmaktadır:

“*Bir kızılbaş mühlidi müftî-i İslâm etdiler
Öyle bir zındıka ehl-i sünneti râm etdiler
Eylemişken Hân-ı Mahmûd mühlidi kallıam
Şimdi devlet o gürûha eylemekde ihtirâm
Böyle devlet böyle hürriyet yere geçsin...
Hâkim oldu ehl dîne mühlidîn etdi heder
Dîn-i İslâm-ı şevketi düşdü zemîne serkeş
Kalmadı İslâm'da gayret şimdi Bulgarlar kadar...*” BOA. Y. EE. Nr. 30/86, 06.R.1327/27 Nisan

1909.

⁶⁴ Bu konuda bk. F. W. Hasluck, *Bektaşî İncelemeleri*, Say Yayınları, İstanbul 2012, s. 22-23; Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, s. 33, 212; Şirvanlı Fatih Efendi de Bektaşîliğin kaldırılmasında Mora isyanı esnasında Rumlarla ittifak ettikleri “*Sizinle bi'l-ittifak 'hâşâ' bu yezûdleri katl-i 'âmın edelim*” dediklerini belirtir. Fatih Efendi Bektaşîliğin yasaklanması hadisesine meşruiyet kazandıracak sebepler peşinde olabilir ancak hadise Bektaşîlerin otoriteye karşı başka bir oluşum ile uzlaşarak bir kaçış yolu bulmaya çalıştıklarını göstermesi açısından önemlidir. Şirvanlı Fatih Efendi, *Gülzâr-ı Fütühât*, haz. Mehmet Ali Beyhan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011, s. XXXV.

⁶⁵ BOA. TFR. I. YN Nr. 4/348, 22 Z 1320/22 Mart 1903.

dergâhında Bektaşî Tarikatı Postnişini Edirneli Tevfik Bey'in kendi adına bir mezhep kurmak suretiyle halktan yardım teminine çalıştığından bahsedilmektedir.⁶⁶

Bazen de Şeyh ve dervişlerin tekke ve zaviye inşa etmek için önce gözdükleri araziye binaları yapıp sonra izin isteme cihetine gittikleri görülmektedir. Böylece meşâyih, el koydukları arazinin bir oldubitti ile kendilerinde kalması için otoritenin gözünden ve kanunlarından bir kaçış yolu bulmuştur.⁶⁷ Bazı meşâyihin ise evlerini tekkeye çevirmek, bazılarının da bir mescit ya da camiye mesken tutmak suretiyle tekke gibi devlet ve toplum gözünde kurumsal bir karşılığı olan bir teşkilata kavuştukları hemen ardından da bu kurumlara sağlanan kamu yardımlarından istifade etmek için devlet kapısına müracaat ettikleri görülmektedir.⁶⁸ Bazen de mevcut tekkelerin bazı şahıslara haksız yere kiraya verildiği ya da herhangi bir şeyhe para karşılığı kiraya verilir gibi tekke verildiği kaydedilmiştir.⁶⁹ Devletin bu tür metis uygulamalarından bunaldığı, yeni tekke açma işini zorlaştırması ve önünü almaya çalışmasından da anlaşılmaktadır.⁷⁰ Son olarak meşâyihin zaman zaman da yanmış olan tekkelerin yerine başka amaçlı yapılar inşa ederek kendilerine yeni bir tasarruf sahası açma yolunu seçtikleri görülmektedir.⁷¹

4. Toplum ve Bürokrasi Üzerinden Metis/Kaçış Yolları

Tarikatın yatay ve dikey olmak üzere ağlarını birtakım tasavvufi istilahları işe koşmak suretiyle toplumun her kesimini içine alabilecek şekilde genişletebilecek bir kabiliyete sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁷² Özellikle tarikatların yaygınlaşmaya

⁶⁶ BOA. Y. PRK. UM. Nr. 27/14, 29 M 1311/12 Ağustos 1893.

⁶⁷ Nitekim 5 M 1269/19 Ekim 1852 Tarihli bir belge bu konuya şahidlik etmektedir. Beyrut'ta Su Kapısı dâhilinde kâin emlak-ı miriyeden bahçeye Halveti Tariki'ne mahsus bir tekke bina olduğundan bahçenin vakıf olarak tescilinden bahsedilmektedir. Bk. BOA. C. EV. Nr. 349/17705.

⁶⁸ Bu hususu ifade eden 14 Z 1265/31 Ekim 1849 tarihli bir kayıta, zikir yapmak için evini tekkeye çeviren Bursa'da sakin Kadiri Tarikatı'ndan Bağdadi Şeyh Ömer Efendi'ye Evkaf Hazinesi'nden bir miktar atıyye verilmesine dair Evkaf Nazırına buyrulduğu belirtilmektedir. Bk. BOA. A. MKT. Nr. 232/33; Vidinli Şeyh Feyzullah Efendi'nin Eyüb civarında bulunan evinin tekke olmak üzere inşası için yardım talebi hakkında bk. BOA. MVL. Nr. 428/110, 27 R 1280/11 Ekim 1863; 11 Te 1314 Tarihli bir belgede ise Üsküdar'da sakin Kadiri Tarikatı Şeyhi Beşir Efendi ile mensuplarının, tekkeleri olmadığı ve Meclis-i Meşâyih'ten ruhsat alınmadığı halde bir mescitte mukabele ettiklerinin anlaşılmış olduğundan bahsedilmektedir. Bk. BOA. ZB. Nr. 350/50.

⁶⁹ İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, Ankara 1989, s. 194.

⁷⁰ Yurdakul, *İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform*, s. 213.

⁷¹ Nitekim bir arşiv kaydında Varna'da yanmış olan Mehmed Baba Tekkesi'nin yerine bir cami ve mütevelli Halil Efendi tarafından yapılmak istenen mağaza inşasının engellenmesi istenmektedir. BOA. A. MKT. DV. Nr. 138/7. 23 Ş 1275/26 Mayıs 1859.

⁷² Tarikatın sosyal ağları ile olan bağlantısı hakkında Akhisarlı Şeyh İsa şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Ve muhib şol kimsedir ki, şeyhin hizmetinde olmadan ve şeyhten tebbe kalmadan şeyh görmeden işitmek ile

ve büyük şehir merkezlerinde tekkelerle temsil edilmeye başladıkları XV. yüzyıldan itibaren -daha önceki dönemlerdeki örneklerini yadsımamak kaydıyla- tarikat, toplum ve devletle iç içe yaşamaya başlamıştır. Bu durum gerek saray gerekse, sivil ve askeri bürokrasi ile tarikat arasında güçlü bir ilişki koridoru açmıştır. Şeyh ve dervişlerin bu süreçte zahiri ve batını bütün yetilerini işe koşmak suretiyle otoritenin kuralları ve yaptırımları karşısında mâduniyet rolüne bürünmek suretiyle devlet ve bürokrasi kanallarıyla olan ilişkilerinde zaman zaman birtakım metis/kaçış politikalarına başvurdukları görülmektedir.

Bu durumu açık seçik ortaya koyan Peçevi tarafından aktarılan bir hadise şöyle gelişmiştir. Ümmi Sinan Sufilerinden olmasının muhtemel olduğu kaydedilen Şeyh Şüca'nın çekildiği köşesinde bazı saygın kişilerin bağ bekçiliğini yaptığı sanılmaktadır. Şeyh o sırada henüz Manisa valisi olan III. Murat'ın bir rüyasını yorumlamış ve hayatı değişmiştir. III. Murat'ın tahta geçeceği günü tayin eden Şeyh Şüca, sarayda itibar görmeye başlamış sonuç olarak padişahın güvenini kazanarak “*âlemin kutbu*” olduğuna şüphe kalmamıştır. Padişah onu beraberinde İstanbul'a götürerek kendisine büyük bir saray bağışlamıştır. Mistik güçleriyle sultan üzerinde nüfuz kurduğu anlaşılan şeyh, ulemanın, bürokrasi ile onun hal ve hareketlerinden rahatsız olan geleneksel toplum dinamiklerinin bütün itirazlarına ve şikâyetlerine rağmen yükselişini sürdürmüştür. Hatta Peçevi'nin belirttiğine göre “*Padişah Şeyhi*” diye ün kazandığından kendine o kadar insan başvurmuş ve o kadar bağış ve rüşvet toplamıştır ki az zamanda çok büyük bir servete ve şöhrete ulaşmıştır. Hakkında dedikodular, şikâyet dilekçeleri padişah nezdinde hiç itibar bulmamıştır.⁷³

uraktan sever. Vê iştıyak arz eyler. Beni şeyh duadan unutmasın deyü nice hedayerle dünya gönderir. Dost iki nevîdir: Birisi şeyhin tarikin görmezden evvel hevâdârı ve musahibidir. Şeyhi sever gelür gider. Şeyhin tarikatine girmez evvelden nice musahabet ile geldiyse lâ teklif yine öyle ider. Bunun gibi kadim dost şeyhin katında gayet sevgilidir. Birisü (de) ol kadim dostun dostudur, anunla giderken ol dahi dost olur...” Akhisarlı Şeyh İsa Menâkıbnâmesi, haz. Sezai Küçük - Ramazan Muslu, Aşyan Yayınları, Sakarya 2003, s. 49-50; Bu daireler halinde genişleyerek tarikatı toplum içerisinde yaygınlaştıran yapılanma Mevlevilikte şöyledir: Dergâha gelip-gidenler; arakiyye giyenler (muhibbân); sema-ı şerife girenler (canlar); semâ-ı şerife girdikten sonra mukabele-i şerife girenler (canlar); matbaah-ı şerifinde çile-i güzin olanlar (canlar); matbaah-ı şerife çilesini tamalayıp hücreye çıkanlar/hücrenişinler (canlar). Burada gelip gidenlerin talip aşamasında oldukları arakiyye giyenlerin ise “muhibbân” olarak değerlendirildiğine dikkat edilmelidir. (Defteri Dervişan, *Yenikağı Mevlevîhânesi Günlükleri*, haz. Bayram Ali Kaya - Sezai Küçük, Zeytinburnu Beled. Kült. Yayınları, İstanbul 2011, s. 51-70.

⁷³ Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, C. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 29-31; Şeyh Şüca'nın yorumladığı söz konusu rüya ile şeyhin III. Murad ile olan yakın ilişkisi ve onun üzerindeki nüfuzuna dair bir çalışma için bk. Türkân Alvan, “Devrinden Seyrine Sultan III. Murad'ın Kitâbü'l-Menâmât'taki Mektuplarına Dair Bazı Tespitler”, *Fatih Sultan Mehmet Vakfı İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, Journal of Humanities and Social Sciences*, Sayı/Number 3, Bahar/Spring, İstanbul 2014, s. 38-39.

Aşçı Dede hatıralarında geçen bir hadisede şeyhlerin dinî ve mistik yollarla saray ve toplum üzerinde etkinliklerini XIX. yüzyılda da sürdürdüklerini göstermektedir. Söz konusu olaya göre: Padişahın kadınlarından birisine olan alakası sona ermiş, kadın kendisini tekrar sevdirmek için hocalara vb. yerlere gitmiş ancak bir fayda görmemiştir. O zamanlar Şeyh Hüseyin Efendi de İstanbul'a yeni gelmiştir. Haseki şeyhten himmet istemiş Şeyh, “*Bizimki ancak bir nazardır. Haydi git! Sarayda Zâat-ı Şâhâne şimdi sizi arıyor!*” demiş ve dediği gibi de olmuştur. Kadın ertesi gün hemen Erzurumlu Hüseyin Efendi'ye Ayasofya'daki bir konağı alıp hediye etmiştir.⁷⁴ Çeşmizade tarihinde adı geçen Esseyyid Mehmed adındaki bir zatın ise tarikat ve tasavvufla pek alakası olmamasına rağmen bu yolla birkaç sene içerisinde şöhret kazandığı, Haleb'i kendisine bağladığı “*Atup tutmağa ve sağır ü kebirin elinde olan nânâpârelerin kapu yutmağa kanaat etmeyüp...*” duagu gelirlerini de kendi uhdesine aldığı kaydedilmiştir. Kendisine sürekli “*Gâh arpalık ve gâh rûbesinin mâ-fevkindе mansıb talebiyle*” devlet kapısına müracaat ettiğinden bahsedilen bu zatın önce Bursa, sonra Edirne'ye sürgün edildiği görülmektedir.⁷⁵ Tasavvufla ilgisinin ne derece olduğunu bilemeyeceğimiz bu zatın tarikat ve tasavvuf istihlaları üzerinden kendisine geniş bir metis alanı bulduğunu anlaşılmaktadır.

Bu hadiselerden anlaşılacağı üzere şeyhler mistik donanımları ve tasavvufi istihlaları işe koşmak suretiyle sultanlara bürokratlara ulaşan bir yol bulmuş, insanüstü batını güçleri onları hem makam, mevkii ve prestij sahibi hem de rant sahibi yapmıştır. Bu durum onların, devlet otoritesini yumuşatma ve onun zahiri kurallarından azade olmak noktasında geliştirdikleri en muazzam yol ve yöntemlerden birisi olmalıdır.⁷⁶

Tarikat ile devlet kurumları ya da bürokrasisi ile ilişkiler deyince ilk akla gelen ve zamanla birbirine geçmiş güçlü bir sarmala dönüştüğü anlaşılan Yeniçeri-Bektaşî birlikteliğidir. Bu güçlü bağın ne zaman ve nasıl bu hali aldığı çalışmamızın ko-

⁷⁴ Aşçidede Halil İbrahim, *Hatıralar*, haz. Reşad Ekrem Koçu - Mehmed Ali Akbay, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat, İstanbul t.y., s. 51.

⁷⁵ Çeşmî-zâde Mustafa Reşid, *Çeşmî-zâde Tarihi*, haz. Bekir Kütükoğlu, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1993, s. 24.

⁷⁶ Mesela Hacı Bayram Veli şöhretinden endişe ve kuşku duyularak Edirne'ye getirilmiş ancak şeyh II. Murat'ı iyi niyeti konusunda ikna ettiği gibi bir takım vergilerden de muafiyet hakkı almayı başarmıştı (Bk. Nihat Azamat, “Hacı Bayram-ı Veli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, c. 14, s. 445). Sadrazam İbrahim Paşa'nın kazandığı şöhret ile Mısır'da dikkat ve şüphesini celp ederek İstanbul'a getirdiği Şeyh İbrahim Gülşeni Sultan Süleyman'ı ikna etmeyi başarmış ve göz hapsinden kurtulmuştu. Bk. Nihat Azamat, “İbrahim Gülşeni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, c. 21, s. 303.

nusu olmamakla birlikte Bektaşîliğin son tahlilde Yeniçeri inanç ve zihin dünyasının ve hatta gündelik yaşam pratiklerinin bir parçası haline geldiği bilinmektedir.⁷⁷ Mesela, Osmanlı kroniklerinin hatta bizzat padişahın düşman karşısında sürekli yenilgiler alan Yeniçerileri motive etmek için onlara “*Hacıbektaş köçekleri*” olduklarını hatırlatması bu bağlamda oldukça anlamlıdır.⁷⁸ Yeniçerilerin ise Nizam-ı Cedit’e karşı Bektaşîliklerini vurgulayarak, reforma ne hacet demeye getirmeleri başka bir deyişle reformun yerine Bektaşî ritüellerini koymaları⁷⁹ devletin modernleşme politikalarına karşı Bektaşîliğe yaslanmak suretiyle bir kaçış yolu bulmaya çalıştıkları şeklinde yorumlanabilir.

Nitekim, Yeniçeri ocağının tasfiyesinden birkaç yıl önce yaşandığı anlaşılan bir hadiseye göre Yeniçerilerin, sultana Bektaşî babası Haydar Baba’nın sürgün edildiği yerden geri bırakılması da dâhil birtakım şartlar ileri sürdükleri görülmektedir. Hatta II. Mahmut, Hatt-ı Hümayun’unda Yeniçerilerin temel gayesinin Haydar Baba ile ilgili olduğunu “*Haydar Baba maddesine müsadde olunmadığına inşîal edib türlü istid’alar...*” la devlet kapısına geldiklerini isteklerinin karşılanmaması halinde ise serbestliklerine hale geldiğini ileri sürerek başka başka şeyler dahi bulmak suretiyle isyana ve fesada başlayacakları şeklinde ifade etmiştir.⁸⁰ Nitekim, padişaha bu konuda yapılan bilgilendirmede Haydar Baba’ya dair taleplerin kar-

⁷⁷ Saka yeniçerilerinin inanç eğitimini anlatan Temmuz 1792 tarihli Bektaşîlerin tasavvuf eğitimlerinin sunulduğu soru-cevap sistemi üzerine oturtulmuş olan deftere dikkat çeken Soyyer, bu eserdeki bilgilere göre Saka yeniçerilerinin, Bektaşîlerin nasib ayinine benzer bir törenden geçirilmelerinden başka Bektaşîlerin ikrar ceminden unsurlar taşıyan bir tören hakkında da bilgi verildiğini kaydetmektedir. Bk. Soyyer, *Bektaşîlik*, s. 74-75; Cevdet Paşa, *Osmanlı Tarihi*, C. II, s. 65; BOA. HAT. Nr. 289/17328.

⁷⁸ Enver Ziya Karal, *Selim III.’ün Hattı Hümayunları*, TTK, Ankara 1999, s. 25; Târîh-i Râşid de başta yeniçeri ağası olmak üzere birtakım görevli değişikliklerinin “*düde-i (taife-i) Bektaşîyan*” şeklinde sunulması, başka bir yerde de ocak için “*Ocak-ı Bektaşîyan*” ibaresinin geçmesi, ocak ve tarikatın aynı isim ve kimlikle özdeşleşme sürecinin çok daha önceleri olduğuna işaret etmektedir. Bk. Râşid Mehmed Efendi - Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, haz. Abdülkadir Özcan - Yunus Uğur - Baki Çakır - Ahmet Zeki İzgöer, C. I-II-III, Klasik Yayınları. İstanbul 2013, s. 376; Es’ad Efendi, *Üss-i Zafer*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005, s. 175-184.

⁷⁹ “*Bu eli tüfekli, kendi tâlimli asker ne lazımdır? Âl-i Osman askerî dünyayı kılıçla fethettiler. Hemen bize düşman göstensinler dalkılıç olup düşmanı harap ederiz ve kralın tacı ile tahtını başına geçirip Kızıl Elma’ya dek gideriz... Hemen Hacı Bektaş-ı Veli evladından posta oturan Hacı Bektaş halifesi ocağa getirildi. Bir güzel dua etti ve bu yeni askerî kulsadı. Ondan sonra yazılanlar bir daha kaçmayıp: ‘Bizler Hacı Bektaş Veli köçekleri olduk.’ diye övünüp sebat ettiler. Böylece her zaman için başı bağlı, o zamana göre nizamlı asker meydanı aldı da devletimiz başarıya ulaştı, zaferler kazandı.*” Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, haz. Mustafa Gencer, C. II, İli Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s. 65.

⁸⁰ BOA. HAT. Nr. 289/17328, 29 Z 1241/4 Ağustos 1826; Mehmed Es’ad Efendi, *Vak’a-nüvis, Es’ad Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 130-132.

şılanmaması halinde, Yeniçeri zorbaları devleti isyan etmekle ve İstanbul'daki gayri müslim ahaliye saldırmakla tehdit ettiği anlaşılmaktadır. Bu hadise ocak-tarikat sarmalının başka bir deyişle devletin askeri bürokrasisi üzerinde Bektaşî babalarının genel devlet politikalarına karşı çıkacak kadar güçlü bir konuma ulaştıklarını göstermesi açısından önemlidir. Zira Yeniçeri-Bektaşî dayanışmasının reformu geleneksel kurumların dolayısıyla kendilerinin tasfiye girişimi olarak algıladıkları ve mâduniyet rolüne bürünerek çıkış yolu olarak birbirlerinin varlığını korumaya çalıştıkları anlaşılmaktadır.

Tarikatın metis politikaları hususundaki başarısı Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve Bektaşî tekkelerinin kapatılmasından sonra bile yer yer hayatta kalabilmesinden de anlaşılmaktadır. Nitekim ocak-tarikat sarmalının hemen tasfiye edilemediği ve yeni kurulan Asakiri Mansure ordusuna Yeniçeri artıklarının karıştığı ve Bektaşî çevrelerden güç alarak birtakım nahoş olaylara kalkıştıkları yine vesikalara yansıyan bir durumdur.⁸¹

Bu köklü meseleden başka da meşâyihin bürokrasi üzerindeki metis politikalarını izleyebilmek mümkündür. Mesela bunlardan birisi tarikatın çekim alanına dâhil edilen bazı memur ve bürokratların tarikat lehine usulsüzlükler yapmaları şeklindedir. Tepedelen'de Bektaşî Tekkesi Babası Ergiri'li Mustafa bin Kudret, tekke arazisine ait 88 kıt'a ve 1118 dönümü hâvî tapusu olduğunu iddia etmiş ve mesele öncelikle Tepedelen mahkemesine intikal etmiştir. Yapılan muhakeme esnasında “*Ergiri nâibi ve muhâkeme-i bidâyet reisi Nazîf Efendi merkûm Baba Mustafa'ya alenen himaye ve muhalif-i kânun...*” şeklinde davrandığı kaydedilmiştir. “*Hilâf-ı hakikat ikame olunan davâ*”, 26 Ağustos 1317 tarihli tahkikat üzere Ergiri merkez kazasıyla Tepedelen, Bermedi kazalarından bazı yerlerin muhtelif mahallerinde kırk elli seneden beri bazı Bektaşî babalarının mekân tutarak Sultan Mahmûd'un “*Zîr ü zeber ettiği tekke mahallerini*” ihya ettikleri ifade edilmiştir.⁸² Burada mahkeme reisinin devleti temsil etmesine rağmen kamu yerine baba ve tekkeden yana suistimali de göze alarak tercihte bulunması başka bir deyişle devletten çok tarikatın nüfuz alanında kalarak tekkeye bir kaçış yolu açması gözden kaçırılmamalıdır.

Bu türden hadiselerin yaygınlığına işaret eden başka bir hadise şöyle gelişmiştir. Yanya Vilâyetinden çekilerek umuma tebliğ olunan 26 Ağustos 1317 tarihli telgrafnameye göre Arnavutluk cihetinde hükûmetin ruhsat izni olmaksızın bir

⁸¹ “*Asâkir-i mansûre tertiblerinin içinde bulunan eski takımın tefrik ve ihrâci ve bundan böyle berât-ı hafîl durulmayıp ale'l-devâm basîret üzere olması hususunun... ve bu defaki fesâdın münsâtı Bektaşîler olmak hasebiyle bunların dahî çâresine bakılması...*” emredilmiştir. Bk. BOA. HAT. 340/19426, 29 Z 1243/12 Temmuz 1828.

⁸² BOA. TFR.I.YN. Nr. 4/348, 12 Z 1320/12 Mart 1903, lef1, lef2, lef 5.

takım babaların muhtelif yerlerde Bektâşi tekkeleri tesis ve ihdas ederek halkın itikadını bozduklarından bahisle, ruhsat verilmek suretiyle yeniden tekke tesis ve ihdasına katiyen meydan verilmemesi emir olunmuştur. Aslında böylesi bir emrin yayınlanması bile Bektâşi Babalarına bürokrasi içerisinde ihtimam geçildiğinin açık bir göstergesidir.⁸³ II. Mahmut'un bir fermanı hümayunu tam da mevcut vaziyeti özetler durumdadır:

“Tarîk-i Bektaşîyyeden Dersaâdet'de pek çok nüfûs olduğu ma'lûm iken şimdiye kadar tard u def olanları pek cüz'iyât makulesidir. Hatta baş muhâsebe ke-tibelerinde dahi olduğu mesmû'-ı hümâyûnum olmuş idi. Ma'hûd takımları idlâl eden bütün bu kavm-ı dâlle olmağla bunların dahi tathîrine bakılmak ve birgün ihmâl ü müsâmaha olunmayarak daimâ iş güc edinilmek muktezâ-yı vakt-i hâlden olmağla ona göre zinhâr gevşetmeyip pey-der-pey taharri ve tahkîk-birle icrâsına sa'y-i mâ-lâ-ke-lâm eylesesin” (1826).⁸⁴

5. Modernleşme ve Merkezileşme Politikaları Karşısında Metis/Kaçış Yöntemleri

Tanzimat ile birlikte Osmanlı modernleşme hamlesi, yeninin sağlıklı ve iyi durumda olmasına karşın, eskinin ve kadim geleneksel kurum ve kuralların bozulmuşluğuna ve kötü durumda oluşlarına vurgu yapmakta, Avrupa benzeri rasyonelliğe dayalı yeni bir zihniyetin gerekliliğini kabullenmekteydi.⁸⁵ Buradan yola çıkılarak modernleşme hem her alanda olduğu gibi dinin yapılandığı zihin ve vicdan dünyasında da bir tekelleşmeyi dayatmış hem de geri ve çağ dışı kalmış bu geleneksel kurumlara ya reformu ya da tasfiye olmayı seçenek olarak sunmuştur.⁸⁶ Dolayısıyla yeni sosyo-ekonomik, kültürel, siyasi ve askeri kurumların inşası sürecinden bütün geleneksel kurumlar gibi tarikatların da etkilenerek çıkmaları kaçınılmazdı.

Mesela tarikatlar için getirilen imtihan uygulaması aslında tasavvufi çevrelerin söz konusu rasyonel, seküler devlet ve toplum nizamı karşısında pek dağınık duran olabildiğince soyut ve mistik öğelerle dolu olan inanç ve zihin dünyalarını resmi İslam dairesine çekmek yolunda atılmış önemli bir adımdı. Başka bir deyişle tekkeleri ıslah etmek ile şeyh ve dervişleri kitabi İslam doğrultusunda bilgilendirmek, donatmak, tekkelere devletle ve sistemle barışık meşâyihin atanmasını sağlamak aynı şey olarak algılanmaktaydı. Bu amaçlara ulaşmak maksadıyla öncü ve

⁸³ BOA. TFR.I.YN Nr. 4/348, 12 Z 1320/12 Mart 1903, lef1, lef2, lef 5.

⁸⁴ Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvüs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, çev. Ahmet Hazarfen, C. I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 125.

⁸⁵ İhsan Çapcıoğlu, *Din ve Toplum*, s. 237.

⁸⁶ Ahmet Taşgün, *Dile Gelen Alevilik*, Çizgi Yayınları, İstanbul 2013, s. 10.

düzenleyici bir rol üstlenmesi için Meclis-i Meşâiyih kurulmuştur.⁸⁷ Ardından da Meşihatın otorite ve dizayn etme gücünü gösteren ulemaya öteden beri uygulana gelen bir hususun meşâyihde de teşmil edilmesi amacıyla şeyh atamalarında imtihan usulüne geçilmiştir.

Meşâyih ise söz konusu imtihanlara dair de zaman zaman kaçış ve çıkış yolları aramaya yönelmiş görünmektedir. Zira yapılan imtihanların ciddiyeti hem sonuçlarının menfi olabilmesinden hem de imtihan evraklarının merkeze gönderilmesi hususunda Meşihatın ısrarlı tutumundan anlaşılabilir. ⁸⁸ İmtihanların içeriği ise “*Ulûm-ı dîniyyeden îrâd olunan sualler*”⁸⁹ yani şeri ilimler ile “*mensûb olduğu târikin usulünden*”⁹⁰ olduğu anlaşılmaktadır. Mesela Çamlıcalı Mehmed Efendi Dergâhı şeyhi olan Nureddin Efendi kendisine verilen yarım hisse şeyhlik görevinin yeterliliği için hizmet kanunnamesinin beşinci maddesine uygun olarak, bağlı olduğu tarihin usulünden yapılan imtihandan başarılı olmuştur. Böylece Nureddin Efendi’ye görev verilmesi aşlında usul gereği iken dini meselelerden yapılan imtihanında yeterliliğini ispat edemediği için görev kendisine verilemeyerek, kanunnamenin birinci maddesine uygun olarak daha önceki –ölen- şeyhin küçük oğluna verildiği kayıtlardan anlaşılmıştır.⁹¹ Burada ilginç olan imtihan ehliyetini ispat edemeyen

⁸⁷ Mustafa Kara, *Tekkeler ve Zaviyeler*, Dergâh Yay. İstanbul 1999, s. 248; Halil İbrahim Şimşek, “Türk Modernleşmesi Sürecinde Tasavvuf Alanında Ortaya Çıkan Bazı Yöntem Tartışmaları”, *Hilâl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl 2006, 5/9, ss. 7-40, s. 7; Meclis-i Meşâyih’in kuruluşu ve ilk nizamnamesi hakkında bk. Varol, *Tarikat Politikaları*, s. 471-474; 9 Şevval 1336 tarihli Meclis-i Meşâyih Nizamnamesi için bk. Kara, *Tekkeler ve Zaviyeler*, s. 323.

⁸⁸ Bir kayıтта bu durum açıkça görülmektedir: “*Siroz’da Musâcılar Mahallesi’nde kâin Sihri Baba Dergâhı şeyhi Ahmed Efendi’nin bilâ-veled vukû-ı vefâtına mebnî münhall olan meşihat cihetinin Şeyh Mustafa Efendi’ye tevcihi hakkında Siroz Mahkeme-i Şer’iyyesi’nden tanzim kılınan ‘ilâm-ı şer’de mûmâ-ileyh Mustafa Efendi’nin imtihanı icrâ kılınmış beyân olunmuş ise de evkâf-ı müteferriâsı meyânında imtihan varakası görülemediği beyânıyla imtihanı her neden icrâ kılınmış ise bir varakaya tahriiriyle musaddiken isâli hakkınd... meşihata la’yin kılınacak zevâtın icrâ-ı imtihanıyla evrâk-ı imtihanıyesinin musaddiken be-heme-hal evrak-ı sâire meyânında olarak gönderilmesine i’tinâ ve dikkat idilmesi...*” MA. TZD, Nr. 1771, Numro 204, 23 Za 1309/19 Haziran 1892. İmtihan icrası ve sonrasında imtihan evraklarının gönderilmesi hususlarında itina ve dikkat edilmesi uyarısı devletin bu konuda ciddiyetini açıkça ortaya koymaktadır.

⁸⁹ MA. TZD, Nr. 1771, Num. 29, s. 204, 23 Za1309/19 Haziran 1892.

⁹⁰ MA. TZD, Nr. 1771, Num. 47, 15 Z 1309/11 Temmuz 1892.

⁹¹ “*Çamlıcalı Mehmed Efendi Dergâhı şeyhi Nureddin Efendi tarafından bi’t-taklîm havâle buyrulan işbu arzuhâl kırâat olundu. Mûmâ-ileyhin derûn-ı arzuhalde uhdesine tevcih-i istid’â kılınan nısf hisse meşihat cihetinin cihât-ı nizamnamesinin beşinci maddesine tevfiķan mensûb olduğu târikin usulünden bi’l-ımtihân ehliyyeti tebeyyün eylediği sûrette mûmâ-ileyh tevcihin iktizâsından olub fakat usûlen mesâil-i dîniyye ve men’-i icrâ kılınan imtihanında aslen isbât-ı ehliyyet idemediği cihette... mezkûr nizamnamesinin birinci maddesine tevfiķan bi’l-tab’ müteveffânın sagır mahdûmuna tevcih kılınmış kayden anlaşılmış ve is’âf-ı müsted’â kabîl bulunmuş olan keyfiyyetin müsted’âye tevhihîle bunun evrâkda hüfzı tezekkür kılındı.*” MA. TZD, Nr. 1771, Num. 47, 15 Z 1309/11 Temmuz 1892.

şeyhin yine de bürokratik kanallar arasında kendisine bir çıkış yolu aramasıdır. Dikkat çekici olan önemli bir husus da devletin tarikat usullerinden esasen dinî (şerî) ilimler konusundaki yeterliliği göz önüne alarak hareket etmesidir. Bu hadise Osmanlı modernleşmesinin öngördüğü tasavvufî çevrelerin resmi İslam doğrultusunda dönüştürülmeleri yolundaki eylemlerinden birisini, meşâyih'in ise bu talebe karşın bir metis yolu aradığını göstermesi açısından önemlidir.

Başka bir hadisede de Edirne'de bulunan Arabzâde şeyhi Mehmed Efendi Zaviyesi'yle, tarikat-ı âliye-i Nakş-bendî'yeden müteveffâ Süleyman Efendi zâviyesinin şeyhliğinin İsmail Hakkı Efendi uhdesine verildiğine dair mahallinden evrak gönderildiği belirtilmiştir. Ancak söz konusu şahsın imtihanı icra kılındığına dair bir belge görülemediğinden İsmail Hakkı Efendi'nin "*İcrâ-yı imtihânıyla me'zun-ı imtihâniyyesinin*" gönderilmesi hususunun Edirne Merkez Niyâbet-i Şer'iyyesi'ne bildirildiği görülmektedir.⁹² Buradan mevcut nizamnamelere rağmen böylesi bir yol izlenmesi ve anlaşıldığı kadarıyla daha öncesinden bu konu soruşturulduğu halde meşihata bir bilgi verilmemesi şeyhin bürokratik kanalları kullanarak bir kaçış yolu bulduğu şeklinde yorumlanabilir.⁹³

Bazen de imtihan meselesi hem bir kaçış yolu hem de meşâyih arasında bir mücadele alanı olarak karşımıza çıkmakta ve meseleler giriftleştikçe hakem rolüne bürünen devletin tekke ve tarikatlar üzerindeki güç ve otoritesinin de arttığı görülmektedir. Bu durumu izah eden bir hadiseye göre Yanya Vilâyetinde bir kazada bulunan Tarîkât-ı Halvetiyye Tekkesi şeyhi İdris Efendi'nin vefat ettiği geride Ke-biroğlu Derviş Halil ve küçük oğulları Süleyman ile Âkif'in kaldığı belirtilerek, yerine ise imtihan ehliyeti olmayan Halil Efendi'nin geçirildiği belirtilmiştir. Ancak Şeyh Zekerîya Efendi adındaki bir şahıs, "*Nâ ehil*" olarak nitelediği bu kişinin yerel makamlar tarafından ehil addedilerek görevlendirildiği gerekçesiyle duruma itiraz etmiştir. Şeyh Zekerîya'nın ifadelerinin doğru olmadığı, ehliyetini bir kez daha ulema ve meşâyih'ten kurulu bir imtihan heyeti önünde ispat eden Halil Efendi'nin şeyhliğe atanmasından anlaşılmaktadır. Burada ilginç olan tekke üzerindeki güç ve iktidar mücadelesinde Şeyh Zekerîya'nın imtihan uygulamasını bir mâduniyet

⁹² "*İsmail Hakkı Efendi'nin imtihânı icrâ kılındığına dair bir hareket görülemediğinden mûmâ-ileyh İsmâil Hakkı Efendi'nin icrâ-ı imtihânıyla ve me'zun-ı imtihâniyyesinin gönderilmesi hususunun Edirne Merkez Niyâbet-i Şer'iyyesi'ne iş'ârına dair takdîm kılınan Fî 26 Rebî-ül-âhır 1309 tarihli ve 49 numarolu tezkere-i dâiyânemiz üzerine icâb-ı icrâ kılınmış ise de henüz bir cevap alınmadığı kayden anlaşılmış olmağla keyfiyyetin te'kidîni niyâbet-i mezkûreye emr-i iş'ar buyrulması...22 Z 1309/18 Temmuz 1892.*" MA, TZD, Nr. 1771, Num. 14.

⁹³ "*26 R 1309/29 Kısım 1891 Tarihli ve 49 numarolu tezkere-i dâiyânemiz üzerine icâb-ı icrâ kılınmış ise de henüz bir cevap alınmadığı kayden anlaşılmış olmağla keyfiyyetin te'kidîni niyâbet-i mezkûreye emr-i iş'ar buyrulması tezekkür kılınmağın...*" MA, TZD, Nr. 1771, Num. 14.

politikası olarak kullanma biçimi ile yerel makamlarla şeyh ailesi arasında usulsüzlüğe yol açacak mahiyette olduğunu ileri sürdüğü ilişkidir.⁹⁴

Benzer bir hadisede de Kastamonu'nun Kırkçeşme Mahallesi'nde kâin Halidî Dergâhı postnişini Ahmed Hicâbî Efendi'nin vefatı sonrası yerine bütün nizam-namelere rağmen gayr-ı reşîd birâderzâdesi Arif Efendi'nin atanması hususunda mazbata verildiği görülmektedir. Burada aile içi dengelerin reşit olmamasına rağmen Arif Efendi'yi posta oturtacak bağlantılara sahip olduğu düşünülebilir. Zira hayatta olduğu gün gibi ortada iken reşit durumda olan büyük kardeş Saadeddin Efendi'nin devre dışı bırakılmasından bu durum açıkça anlaşılmaktadır. Buna itiraz eden Sadeddin Efendi "*Ârif Efendi'den derecede mukaddem evlâd-ı vâkıfıdan bulunduğu*" anlaşılmış meşayihin Ârif Efendi'ye verilmesi "*Şart-ı vakfa muhâlif olduğu gibi şer'-i şerîfe ve nizam-ı vâzîfeye mugâyir idüğünden*" görevin "*Mesâil-i dîniyyeden ve Tarikat-ı Halidîyye'den usûl-i vuku'ndan imtihâm bilâ-icrâ isbât-ı ehliyyet eylediği sûrette*" boşalan posta oturabileceği belirtilmiştir. Nihayet yapılan imtihandan geçerli bir sonuç alan Sadeddin Efendi önündeki engelleri aşarak şeyhlik postuna oturmuştur⁹⁵

Modernleşme sürecinde şeyh ve dervişleri etkileyen yeni düzenlemelerin belki de en kapsamlılarından birisi de askeri alanda yapılan reformlarla ilgiliydi. 1826'dan 1843 yılına kadar geçen on dokuz yılda askerlik hizmetleri için bir süre konmamış, 1843 yılında askerlik süresi 5 yıl olarak belirlenmiş ancak yedi yıl redif (yedek) olarak göreve hazır beklenilmesi kararlaştırılmıştır.⁹⁶ 1847 Yılında askere alma konusunda yapılan değişiklik "*Neferâtın kura-i şerîyye ile alınacağı ilân*" olunmuştur.⁹⁷ Böylece her bölgenin kendi durumuna göre genç nüfusunun belirli bir kısmını kura usulüyle askere göndermeleri kararlaştırılmıştır.⁹⁸ Nitekim Tanzimat döneminde, askerlik yapmaktan kaçan halkın medreselere ve tekkelere sığınmalarından talebe ve dervişlerin bu yükümlülükten muaf oldukları için, ahaliden bazı kimselerin böyle bir hileye başvurdukları anlaşılmaktadır.⁹⁹ Bu aynı zamanda as-

⁹⁴ MA. TZD, Nr. 1771, Num. 13, s. 33, 22 Z 1309/18 Temmuz 1892.

⁹⁵ MA. TZD, Nr. 1771, Num. 18, s. 46, 6 Muharrem 1310/31 Temmuz 1892. Benzer bir hadise için bk. 1734 No'lu Meclis-i Meşâyih, Müzekkire ve Der-kenâr Defteri, s. 9.

⁹⁶ *Lûtfî Tarihi*, C. VII, s. 1146.

⁹⁷ *Lûtfî Tarihi*, C. VII, s. 1146.

⁹⁸ Varol, *Tarikat Politikaları*, s. 118; Özer, *Tekke Ve Tarikat Islahatları*, s. 36-39.

⁹⁹ Üstelik mevcut durumun ilerleyen dönemlerde de tekrür ettiği yine arşiv kayıtlarından izlenebilmektedir: Medrese talebesi olmadıkları halde öyle görünerek askerlikten istisna olundukları ayrıca Sinani Zaviyesine medresenişin namı verilerek askerlikten istisna edildiklerine dair Kalkandelen Müfettişi Abdullah'a ait telgrafın gönderildiği belirtilmektedir. Bk. BOA. TFR. I. AS. Nr. 46/4599, 16 R 1325/29 Mayıs 1907.

kerlik konusunda dervişlerin de aynen medrese talebeleri gibi bir muafiyete sahip olduklarını göstermesi açısından önemlidir. Kur'a sistemine geçilmesi ve 1846 yılına ait kanunnamenin yürürlüğe girmesiyle birlikte "dergâh sahipleri" olarak nitelenen şeyhlerin askerlikten muaf oldukları¹⁰⁰ ancak dervişlerin askeri yükümlülük altına alındıkları anlaşılmaktadır.

Öztürk, Tanzimat'tan sonra taşrada bazı kimselerin bu gelişmeler karşısında, kendi evladını veya akraba çocuklarını askeri yükümlülüğünden kurtarmak amacıyla cami, mescit ve zaviye gibi yerler yaptırdığına, buraların hitabet ve şeyhliğini kendi yakınlarına tevcih ettirmek istediklerine dikkat çekmiştir.¹⁰¹ Topluma hizmet vermek üzere inşa edilen kurumların şahsi çıkarlara alet edilmesi üzerine devlet, kendini idame ettirecek kadar mülk vakfedilmemiş vakıfların tescillerinin yapılmasını emretmiş, askeri yükümlülükleri hususunda da sırası gelen şeyh ve dervişlerin bu tür yerlere tayin edilmeyeceklerini belirtmiştir.¹⁰²

Meşâyihi bu gelişmeler karşısındaki kaçma ve savuşturma yöntemi bürokratik kanallara ulaşmak suretiyle kendileri ve akrabalarının askerlikten muafiyetini sağlamaya çalışmak şeklinde olmuştur. Devletin Seyyidler ile Mevlevî, Kadiri¹⁰³ ve Rufai¹⁰⁴ tarikatları gibi kadim geleneği sürdüren meşâyihe bu konuda tolerans tanıdığı söylenebilir.¹⁰⁵ Ancak bu kez de şeyh ve dervişlere söz konusu ailelerin

¹⁰⁰ Varol, *Tarikat Politikaları*, s. 118; II. Mahmut ve Tanzimat dönemi askeri islahatları hakkında bk. Özer, *Tekke ve Tarikat Islahatları*, s. 36-39.

¹⁰¹ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, TDV Yayınları, Ankara 1995, s. 32. Bu tür hadiseleri tekke ve tarikatların bozulma emareleri olarak değerlendirmekte mümkündür. Bu türden bir tahlil için bk. Gündüz, *Devlet-Tekke Münasebetleri*, s. 165-180.

¹⁰² Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s. 32.

¹⁰³ Mevlânâ Celaleddin Rumi'nin sülalesinden olan evlad-ı zükura çeşitlilikten dolayı verilen askerlik muafiyeti, evlad-ı inas tarafından da istendiğinden durumun Seraskeriye'ye bildirilmesi kararlaştırılmıştır. Bk. BOA. MV. Nr. 35/37, 21 Z 1305/29 Ağustos 1888; Halep'de Kadiri Dergâhu Şeyhi Mahmud Esad Efendi'nin, Abdülkadiri-ı Geylani Hazretleri'nin sülalesine uygulanan askerlik muafiyetinden oğlunun da istifade ettirilmesi yönünde talebi belirtilmektedir. Bk. BOA. DH. MKT. Nr. 1181/72, 27 Ca 1325/8 Temmuz 1907.

¹⁰⁴ Dâhiliye Sadâret Kalemi tarafından sadârete gönderilen bir yazıda "Sâdât-ı Rıfâiyye'den olmalarına mebnî bâ-irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî hizmet-i askerîyyeden istisnâ olunan zevâlin evlâd ve ahşâd ve emmizâdelerinin..." tebâen askerlikten muaf olmaları yanında Rıfaiyye ailesinden olduğunu "iki şâhidin şehâdetiyle isbât ederek" başvuruda bulunanların bu ispatlarının kabul edilip edilemeyeceği sorulmuştur. Bk. BOA. DH. MKT. Nr. 2294/114, 6 N 1317/8 Ocak 1900.

¹⁰⁵ Ancak diğer tarikalara mensup meşâyihi aynı şekilde değerlendirilmediği anlaşılmaktadır: Mesela Necfî Şeyh Hasan'ın Bağdad vilâyetinde bulunan evladının hizmet-i askerîyeden muafiyetinin münasip olmayacağı kaydedilmiştir. Bk. BOA. MV. Nr. 98/32, 20 R 1317/28 Ağustos 1899; Yine Nakşebendî tarikatından Amasyalı Şeyh Mehmed Efendi'nin oğlunun askerlikten ihracı talebi kabul edilmemiş ve söz konusu şahsın askerlik görevini yapacağı belirtilmiştir. Bk. A. MKT. NZD. Nr. 50/94, 12 Ca 1268/4 Mart 1852.

soyundan olduklarını ispat gibi zor ve meşakkatli bir mâduniyet alanı daha açılmıştır. Mesela Abdülkadir-i Geylani'nin sülalesinden oldukları beyanıyla Şeyh Mehmed Tayyar Efendi ile rüfekasının askerden muafiyetleri hakkındaki talepleri kayıtlardan anlaşıldığına göre resmî makamlarla uzun süren bir cedelleşme ve yazışmalara neden olmuştur.¹⁰⁶ Bir başka hadisede ise şeyhin Kadiri ailesinden olduğu iddiası, Kadiri sülalesine ait defterde isminin bulunmaması nedeniyle reddedilerek askerlikten muaf tutulamayacağı belirtilmiştir.¹⁰⁷ Devletin ulu tarikat şeyhlerinin ailelerine mensubiyeti iddiası ile meşâyihin kendileri ve çocukları için muafiyet taleplerinden bunaldığı söz konusu sülalelere ait kaç kişinin bulunduğu nun tespit edilmesine dair emir çıkarmasından da anlaşılmaktadır.¹⁰⁸

Bu hususta ilginç bir durum da türbedarların kendilerini hatiplerin muadili göstererek onlar gibi askerlikten muafiyet talebinde bulunmalarıdır. Nitekim bir kayıтта Gelibolu'da bulunan Mevlevî tarikatı erkânından Şeyh Ahmed Bican Efendi'nin türbedarı olduğuna ve türbedarların da hatipler gibi askerlikten muaf olduklarından kendisinin de askere alınmamasına dair başvuruda bulunan Ahmed Hulusi Efendi'nin arzuhalinin Seraskerliğe gönderildiği ve bu hususta şahsın ifadesine göre gereğinin yapılmasının istendiği görülmektedir.¹⁰⁹

Diğer taraftan devletin zaman zaman içinde bulunduğu zor şartlar, tarikatın örgütlü dini ve mistik yapısının sağlayacağı birtakım avantajlardan yararlanmak zorunda kalmasına dolayısıyla genel teamüllerin dışına çıkılarak, şeyh ve dervişlere bazı muafiyetler sağlanmasına yol açmıştır. Mesela, İran'ın Mirivan kazasında sakin olup hicret etmek isteyen şeyh ile müritlerinin Musul civarında iskânı ve birkaç yıl askerlikten ve aşardan muaf tutulmalarının emredilmesi bu durumu açıkça göstermektedir.¹¹⁰ Burada sınırların güvenliği noktasında tarikata mecbur kalan devletin bu durumundan şeyh ve müritlerin öyle ya da böyle istifade ederek bir anlaşma ve uzlaşma zemini bularak birtakım yükümlülüklerden kurtulmayı başardıkları söylenebilir.

¹⁰⁶ BOA. BEO. Nr. 161/12034, 09 Ş 1310/26 Şubat 1893.

¹⁰⁷ BOA. BEO. Nr. 240/17954, 4 M 1311/18 Temmuz 1893.

¹⁰⁸ Abdülkadir-i Geylani Hz. sülale-i tahiresinden olduklarını iddia ederek askerden muafiyetlerini isteyen Şeyh Mehmed Tayyar Efendi ile Aclanizadeler hakkında olunacak muamele ile Kadiriye ve Rufaiyye sülalelerinden ne kadar nüfus olduğunun ba-defter arz-ı irade-i seniyyeden olmasına nazaran, mezkûr defterin vürudunun taliki hakkında karar için bk. BOA. BEO. Nr. 173/12950, 29 Ş 1310/8 Mart 1893.

¹⁰⁹ BEO. Nr. 987/73972, 4 Ra 1315/3 Ağustos 1897.

¹¹⁰ BOA. DH. MKT. Nr. 1555/105, 12 S 1306/18 Ekim 1888.

Reform çağında tarikat çevrelerini doğrudan etkileyen bir konu da vergi mükellefiyeti meselesidir. Devletin modernleşme ve merkezleşme siyaseti doğrultusunda maliye teşkilatı, ayrı ayrı olan harcama kalemlerinden birbiriyle ilintili olanların bir kalem altında birleştirilmesi suretiyle Avrupai bir zihniyet ile yeniden yapılandırılmıştır.¹¹¹ Evkaf Nezareti'nin kurulmasıyla sadece bütün vakıfların gelirleri ve idaresi nezaretin bünyesinde toplanmamış aynı zamanda vergi meselesi de yeniden düzenlenmiştir. Gelirlerin ve giderlerin tek merkezden kontrol edileceği bu sistemde vergi konusu herkesin eşit tutulduğu geleneksel ayrıcalıklı kesimlerin imtiyazlarının lağvedildiği yeni bir düzen kurulmayı hedeflemiştir. Böylece tekke ve zaviyelerin, malî kaynakları kontrol altına alınarak, üzerlerinde bir devlet baskısı ve otoritesi tesis edilmeye başlanmış, ardından yine devletin siyasi ve politik hamleleri yoluyla onlara maaş tahsisi ve vergi muafiyetleri sağlanmak suretiyle bir nevi memurlaşmaları ve sisteme doğrudan entegre edilmeleri için çalışılmıştır.¹¹²

Bu süreçte kadim tasavvuf geleneğini sürdüren tarikatların, geçmişten beri kendilerine tahsis edilmiş olan köy ve arazi gelirlerine dokunulmamış¹¹³ hatta "müstesnâ evkafdan olduğu hasebiyle" bu tür tarikat vakıflarının aşar ve ağnam vergileri de vakfa bırakılmıştır.¹¹⁴ Ancak güçsüz vakıflara sahip olan tekkelere aynı hoşgörü gösterilmemiş hatta bu tür yerlerin başta askerlik olmak üzere birtakım yükümlülüklerden kaçmak için kullanıldığı kaydedilmiştir¹¹⁵ Böylece Tarikat çevreleri askerlikten sonra, önemli bir muafiyet ve ayrıcalık sahası olan vergiler konusunda da

¹¹¹ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 98.

¹¹² Gündüz, *Devlet Tekke Münasebeleri*, s. 155, Özer, *Tekke ve Tarikat Islahatları*, s. 84.

¹¹³ Varol, *Tarikat Politikaları*, s. 98.

¹¹⁴ Mesela "Sülâle-i tâhire-i siddikiyyeden Molla Hasan Bulankî hazretlerinin Muş Sancağı ... Bulankî Kazası'nda vakî zaviyesine merbûl karye ve mezran aşer vergi mahsulesine bakılan zaviye-i mezkûreye aid olduğu halde hükümet-i muhasebeci edilen müdâhelenin hakkında vuku' bulan istidâsı üzerine şîrâ-yı devletden kaleme alınan mazbata"dan bahsedilmekte dergâhın aşar ve ağnam vergilerinin tekrardan dergâha bırakıldığı "sâlihi'z-zıkr karye ve mezrarlık aşer vergi mahsulesiyle ağnâmu mahsûlünün zaviye-i merbûteye raci' idiği..." halde malienin bu durumu kabul etmediğini belirtilerek dergâha bırakıldığı malieyce de kabul edilen aşardan başka ağnam vergisinin de zaviyeye bırakılması "nezâret-i maliyeye bu karara iğraz ile yalnız ağnam mahsûlüne başka olan mahsûlâtın zaviyeye âidiyeti ..." istenmiştir. Şeyh Tahir tarafından yazılan bu dilekçeye karşılık "Molla Hasan Bulankî vakfı ise müstesnâ evkafdan olduğu hasebiyle vakfın tercihi ..."ne karar verilmiş, zaviye maliye memurları ile girdiği mücadeleyi kazanmıştır. Bk. BOA. MV. Nr. 12/64, 23 Z 1303/22 Eylül 1886; Tanzimât döneminde genellikle Nâzaret'e bağlanan vakıflar içinde, Evkâf-ı Celâliyye (Mevlânâ vakfına soradan Evkâf-ı Celaliyye adı verilmiştir), Hacı Bektaş-ı Velî, Abdulkadir Geylanî, Hacı Bayram-ı Velî, Gazi Evronos, Gazi Ali Bey, Gazi Süleyman Bey vakıfları "müstesna" tutulmuş vakıf ve gelirlerine el konulmamıştır. Bk. Özer, *Tekke ve Tarikat Islahatları*, s. 82.

¹¹⁵ Varol, *a.g.e.*, s. 99; BOA. İ. MSM. Nr. 23/591; Özer, *Tekke ve Tarikat Islahatları*, s. 82; Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s. 32.

birdenbire düzenli birer mükellefe dönüşmüşlerdir. Bu süreç aynı zamanda devlet-tarikat ilişkilerini, hızla meşâyihin devlete mecbur olduğu bir patronaj ilişkisine dönüştürmüş, bürokrasinin yer yer çok kuralcı ve tavizsiz tutumu meşâyih ile sık sık karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. Mesela, Mâliye Nezâreti'ne yapılan bir şikâyet başvurusunda Bağdat'ta bulunan Sazlı Kasabası sakinlerinden Rufai Halifesi Abdülaziz Efendi'den *"vergi alınmak ıktiza eder bir nispeti olmadığı halde vergi talep olunmakta olduğundan"* bahisle böylesi bir durumda *"Bir şey talep olunmaması lazım geleceğinden"* vergi alınmaması emredilmiştir.¹¹⁶

Meşâyih zahiri ya da bâtuni melekelerini, güçlü sosyal ağları, nüfuz ve prestijini de işe koşmak suretiyle tekrar vergi muafiyeti kazanmak,¹¹⁷ vergilerin miktarını düşürmek,¹¹⁸ vergi borçlarının ve ödenmesi gereken harçların affını sağlamak¹¹⁹ ve bazen de isyan bayrağını çekerek yaptırımlardan kurtulmak gibi farklı metis politikaları geliştirmiştir.¹²⁰ Mesela, Bingazi'de bulunan Senusî zaviyeleri meşâyihî öşür vergisi konusunda mazur görülmelerini talep etmişler ve bu durumu merkezi hükümete kabul ettirmeye çalışmışlardır. Ancak anlaşıldığı kadarıyla bu arzularını gerçekleştirmek için de aralarında güçlü bağlar ve ağlar kurdukları aşiretleri kıskırtmışlardır. Nitekim olayın mahallinde yapılan tahkikat sonucu *"vergi ve öşür*

¹¹⁶ BOA. A.MKT. NZD. Nr. 72-92, 11 CA 1269/20 Şubat 1853.

¹¹⁷ Mesela XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra önemli ve nüfuzlu tarikatlar arasında olduğu anlaşılan Şazelîye Tarikatı Şeyhlerinden Mehmed Zafir Efendi'nin tekke ve medreselere vakf eylediği arazi ve emlakın tekâliften muaf tutulduğu anlaşılmaktadır. Bk. BOA. İ. DH. Nr. 783/63647, 25 Ra 1296/17 Mayıs 1879.

¹¹⁸ Nitekim 21 Ra 1269/24 Aralık 1852 tarihli bir belgede Cizre Sancağında kâin Mardin Kazasındaki Şeyh Musa Zoli Tekkesi postnişinlerinin tekâliften muafiyetlerinden bahsedilmektedir. Bk. BOA. Nr. C. EV. 522/26354; Yine bir başka belgede de Bitlis'te kâin Müştak Baba Tekkesi Şeyhi Sadullah Efendi'den talep edilen verginin alınmamasına dair Kürdistan Valisi'ne şukka yazılmıştır. Bk. BOA. A. MKT. UM. Nr. 25/85.

¹¹⁹ Tarikat-ı Nakşebendî'den Bağdatlı Şaban'ın mahdumu Süleyman Efendi'nin iki çift öküzünün vergisinin affı talebi herhalde yukarıda izah etmeye çalıştığımız durumun en güzel örneklerinden birisi olsa gerektir. Bk. BOA. MVL. Nr. 374/66, 18 M 1278/26 Temmuz 1861; "Yine Bağdad'da kâin Nakşebendî Tekkesi'ne mevkuף olan ağnamın vergiden istisna" edilmesi söz konusudur. Bk. BOA. BEO. Nr. 615/46108; Akka'da mukim Şazelîye Tarikatı Şeyhi Ali Efendi'nin Beyrut'ta vakfettiği hane ve bahçesine ait vergi borçlarının silinmesi hakkında bk. BOA. DH. MKT. Nr. 72/14, 7 Z 1310/22 Haziran 1893; Evkaf-ı Hümayun müfettişinin verdiği berat harcıını ödeyemeyen Kadiriye Tarikatı'ndan Seyyid Ali Keşfi Bey'in affı hakkında bk. BOA. A. MKT. NZD. Nr. 308/61, 21 Ş 1276/14 Mart 1860. 3 C 1314/9 Kasım 1896 tarihli bir arşiv belgesinde, Hacı Bektâş-ı Velî Hazretleri Tekkesi post-nişinliğine atanan Buharalı Hamza Efendi'den istenen harç resminin padişah sadakası olarak afvı istenmektedir. Bk. BOA. BEO. Nr. 864/64732.

¹²⁰ Sadâret-i azîm mektûbu kalemi, Taraf-ı vâlâ-yı ser-askeriyye ve şûrâ-yı devlet riyâset-i celîlesine gönderilen söz konusu vesika için bk. BEO Nr. 2706-202946, 23 N 1323/21 Kasım 1905.

vermemek hususunda” birleşen kabilelerin “*âdem-i itaat-ı kıyam eyledikleri*” ve bölgede vergi tahsili yüzünden ahvalin “*âdeta isyan rengi*” aldığı kaydedilmiştir. Aşiretlerin “*Şevâ-yâ a’şârnı vesîle-i itihaz*” ederek bazı maksatlarına ulaşmak istediklerinin merkezi hükümetçe bilindiği ve bölgenin “*emr-i idâresi(nin) bütün bütün haleldâr*” olduğu yani bozulduğu Derne Kaymakamlığı vekaletine bildirilmiştir. Sonuç olarak, bu tür hadiseler için emsal teşkil etmesi açısından itidalli ve yerinde bir askeri güç kullanmak suretiyle söz konusu aşiretlerin yola getirmesi salık verilmiştir. Bu mesele hükümetin vergi yükümlülüğü talebi karşısında tarikatın sosyal ağlarını işin içine sokarak çatışmayı dahi göze alarak radikal bir kaçış yöntemini seçebildiğini göstermesi açısından mühimdir.

Bütün bu gelişmelerden meşâyihin, II. Mahmut dönemi ile başlayan Tanzimat döneminde artarak devam eden hemen her alanda eşit yükümlülükler getiren uygulamalardan kadim bir tarikat geleneğini sürdürüyor olma, seyyid olma, türbedâr olmak suretiyle hatiplerin muadili olma ve nihayet devletin içinde bulunduğu konjonktürel şartlardan yararlanmak gibi yollarla başka birdeyişle de mâdun kesim olarak geliştirdikleri birtakım metis politikalarıyla kurtuldukları veya kurtulmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır.

Sonuç

Osmanlı kuruluş evresinde devletin kurucu unsurlarından birisi olarak ortaya çıkan abdallar, babalar, şeyhler ve dervişlerle temsil edilen tarikatlar devletle birlikte paralellik arz eden bir şekilde yaygınlaşmışlar, Osmanlı fert ve cemiyet hayatının önemli bir parçası haline gelmişlerdir. XVI. yüzyıldan itibaren merkezi devlet aygıtı ve onun ideolojik varyantları doğrultusunda sisteme adapte edilmeye çalışılan bu teşkilatlı yapılar, XIX. yüzyılda bu kez resmi ideoloji yanında modernleşmenin dayattığı yeni kural ve kurumlarla karşılaşmışlardır. Kadim tasavvuf ve tarikat yaşantılarını derinden sarsan bu hadiseler karşısında mâdun konumunda olan şeyh ve dervişler, isyan etmeden isyankâr olmak, karşı çıkmadan kurallardan kaçmak, talep etmeden taleplerinin yerine getirilmesini sağlamak, kaçmadan gizlenmek, hakikati söylemeden kendilerince hakları olana kavuşmak gibi kaçma ve savuşturma yöntemleri geliştirmişlerdir. Bunların yanında, tekke vakıfları ve malları üzerinde tasarrufta bulunmak, izinsiz tekke ve zaviye açmak, buraları amacının dışında kullanmak, toplum ve bürokrasi üzerinde nüfuz kurmak suretiyle amaçlarına ulaşmak, devletin modernleşme ve merkezileşme politikaları karşısında yeni kaçış ve çıkış kanalları bulmak gibi çok çeşitli metis politikaları ihdas etmişlerdir.

Tarikat çevreleri söz konusu bu metis politikalarının taktik planlaması ve stratejik olarak uygulanmaları esnasında sadece rasyonel yolları değil, aynı zamanda şeyh merkezli örgütlü yapılar olmalarının sağladığı avantajla dinî ve mistik yöntemleri de işe koşmuşlardır. Tarikat çevrelerinin geliştirmiş olduğu söz konusu batını mesnetlerden beslenen bazı metis politikaları, onların devlet ve toplum içerisinde güçlü ağlar kurmalarına yol açmıştır. Bu durum devleti tarikat karşısında çaresiz bırakan hususların en başında gelmiştir. Tarikatın bu yönü, meşâyih en köşeye sıkıştığı dönemlerde bile bir çıkış ve kaçış imkânı sunmuştur. Şu halde Osmanlı toplumunda, devlet-tarikat ilişkilerini, Osmanlı modernleşmesinin geleneksel yapılar üzerindeki etkilerini, değişim ve dönüşümü emreden reformlar karşısında meşâyih'in gösterdiği refleksi doğru anlamak ve anlamlandırmak için tarikat çevrelerinin mutlak iktidar ve bürokratik kanallar karşısında geliştirdikleri metis yöntemlerini anlamak hayati bir öneme sahiptir.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Tasnifi Maarif (C. MF), 184/9179.

Cevdet Tasnifi Evkaf (C. EV), 430/21752, 513/25928, 349/17705, 522/26354.

Cevdet Tasnifi Adliye (C. ADL.), 9/568.

Şûrâ-yı Devlet Defterleri (ŞD.d.), 2128/7.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TSMA.), 7351.

Zaptiye Nezareti Belgeleri (ZB.), 350/50, 350/82

Sadaret Mektûbî Kalemi, De'âvi (A. MKT. DV), 138/7.

İrade tasnifi, dâhiliye (İ. DH.), 669/46618, 783/63647.

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.), 30/86.

Rumeli Müfettişliği Yanya Evrakı (TFR. I. YN.), 4/348.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), 35/37, 98/32, 12/64.

İradeler Mesâil-i Mühimme (İ. MSM.), 23/591.

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT.), 2356/115, 2316/116, 2121/92, 2153/37, 1737/76, 2018/2, 1181/72, 2294/114, 1555/105, 72/14.

Sadaret Mektûbî Kalemi, Mühimme (A. MKT. MHM.), 121/14.

Bâbîâlî Evrak Odası (BEO), 615/46108, 864/64732, 2706/202946, 2987/223992, 2977/223245, 39/2870, 161/12034, 240/17954, 173/12950, 987/73972.

Hatt-ı Hümayûn Tasnifi (HAT), 289/17328, 340/19426.

Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayet (Y. PRK. UM.), 66/114, 27/14.

Maarif Nezareti Mektûbî Kalemi (MF. MKT.), 361/19, 812/67.

İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi (MA)

Meclis-i Meşâyih Müzekkire ve Der-kenâr Defteri, Nr. 1734.

Tekke Zaviye Defteri, Nr. 1771.

Tedkîk-i Müellefat Müzekkire ve Tedkîk-i Mesâhif-i Şerîfe Kayıt Defteri, Nr. 1784.

Yayımlanmış Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *6 Numaralı Mühimme Defteri*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 25, Ankara 1995.

Çorum Kent Arşivi, *Çorum Şerîye Sicilleri*, haz. Çorum Belediyesi Kent Arşivi, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2009.

Diğer Kaynaklar

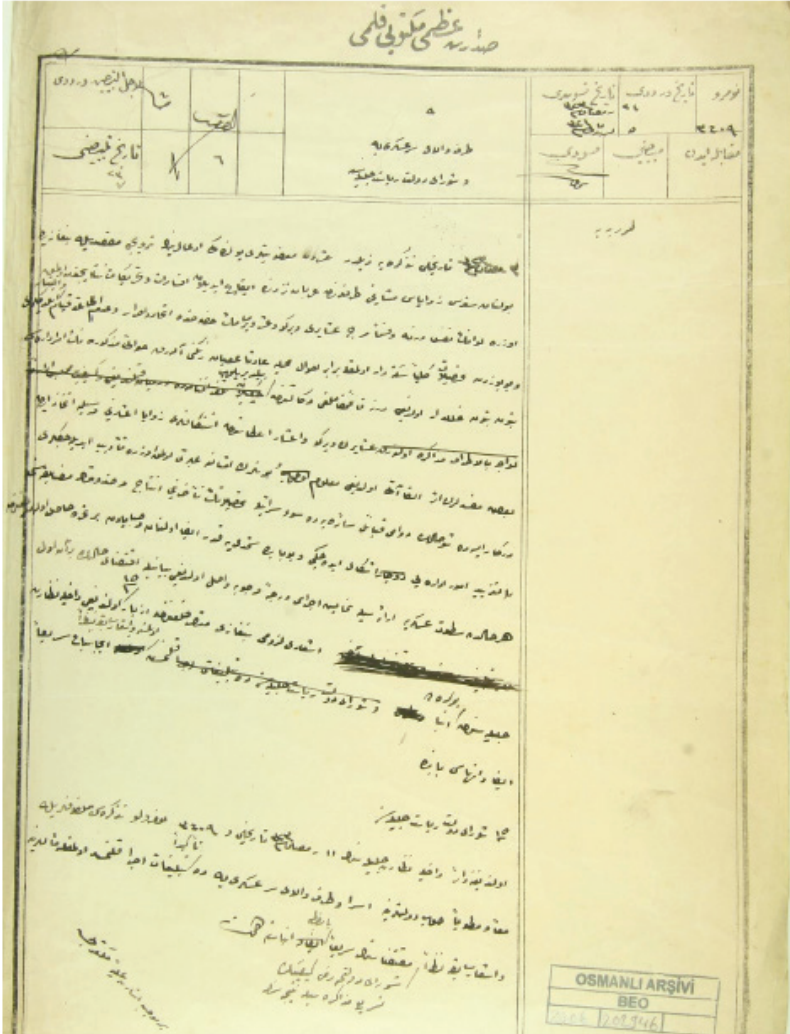
- Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, haz. Mustafa Gencer, C. I-II, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011.
- Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anivîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, çev. Ahmet Hazarfen, Yapı Kredi Yayınları. İstanbul 1999.
- Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, haz. M. Münir Aktepe, C. XI, TTK 1989.
- Ahmed Rasim, *Osmanlı Tarihi*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, C. I-II, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012.
- Ahmed Rıfki, *Bektâşî Sırrı*, haz. Mahmut Yücer, C. I-II, Kesit Yayınları, İstanbul 2013.
- Akhisarlı Şeyh İshâ Menâkıbnâmesi*, haz. Sezai Küçük - Ramazan Muslu, Aşiyân Yayınları. Sakarya 2003.
- Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yayınları, İstanbul 1993.
- Alvan, Türkân, “Devrinden Seyrine Sultan III. Murad’ın Kitâbü’l-Menâmât’taki Mektuplarına Dair Bazı Tespitler” *Fatih Sultan Mehmet Vakfı İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, *Journal of Humanities and Social Sciences*, Sayı/Number 3, Bahar/Spring, İstanbul 2014, ss. 27-60,
- Arslan, Faruk, *Mason Bektaşiler*, Karakutu Yayınları, İstanbul 2009.
- Aşçıdede, Halil İbrahim, *Hatıralar*, haz. Reşad Ekrem Koçu - Mehmed Ali Akbay, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat, İstanbul t.y
- Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye’nin Düzeni-I*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1971.
- Nihat, Azamat, “İbrahim Gülşeni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 21, Ankara 2000, ss. 301-304.
- , “Hacı Bayram-ı Veli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 14, İstanbul 1996, ss. 442-447, s. 445.
- Balıvet, Michel, *Şeyh Bedreddin-Tasavvuf ve İsyân*, çev. Ela Gültekin, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011,
- Barkey, Karen, *Farklılıklar İmparatorluğu*, çev. Ebru Kılıç, Versus Yayınları, İstanbul 2011.
- Çapcıoğlu, İhsan, *Modernleşen Türkiye’de Din ve Toplum*, Otto Yayınları, Ankara 2011.
- Çeşmî-zâde Mustafa Reşîd, *Çeşmî-zâde Tarihi*, haz. Bekir Kütükoğlu, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1993.

- Defteri Dervişan, *Yenikapı Mevlevîhânesi Günlükleri*, haz. Bayram Ali Kaya - Sezai Küçük, Zeytinburnu Beled. Kült. Yayınları, İstanbul 2011.
- Demir Baba Velâyetnâmesi*, haz. Filiz Kılıç - Tuncay Bülbül, Grafiker Yayınları, Ankara 2011.
- Ebû Abdîrrahmân Es-Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri Sülemî'nin Risaleleri*, çev. Süleyman Ateş, Ankara Üniv. Basımevi, Ankara 1981.
- Elvan Çelebi, *Menakıbu'l-Kudsiyye fî Menâsibi'l-Ünsiyye*, haz. İsmail E. Erünsal-Ahmet Yaşar Ocak, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- Erdoğan, Necmi, "Devleti İdare Etmek, Mâduniyet ve Düzenbazlık", *Toplum ve Bilim*, Sayı 83, Kış 1999/2000, ss. 8-30.
- Ertem, Adnan, "Osmanlı'dan Günümüze Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, c. 36, Aralık 2011, ss. 26-65.
- Mehmed Es'ad Efendi, *Üssi Zâfer*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005.
- , *Vak'a-nüvis Es'ad Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam- Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.
- F.W., Hasluck, *Bektaşî İncelemeleri*, haz. Mehmet Kanar, çev. Râgıp Hulûsî, İstanbul Say Yayınları 2012.
- Gencer, Bedri, *İslam'da Modernleşme*, Doğubatı Yayınları. Gencer, Ankara 2012.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Sıma'na Kadıoğlu Şeyh Bedreddin ve Menâkıbı*, Milenyum Yayınları, İstanbul 2008.
- Gündüz, İrfan, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, Ankara 1989.
- Hücvirî, *Keşful Mahcûb-Hakikat Bilgisi*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010.
- Işık, Zekeriya, *Şeyhler Ve Şahlar-Osmanlı Toplumunda Devlet Tarikat İlişkilerinin Gelişim Ve Değişim Süreçleri*, Çizgi Kitabevi, Konya 2015.
- İnalçık, Halil, *Devlet-İ 'Alîyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012.
- İslamoğlu, Huri, "16. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylüler, Ticarileşme Ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması", *Osmanlı Toprak Mülkiyeti Ve Ticari Tarım*, (Editörler Çağlar Keyder, Faruk Tabak), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
- Kara, İsmail, "Bir Tenkit/Tasfiye Alanı Olarak Tasavvuf ve Tarikatlar", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

- Kara, Mustafa, *Tekkeler ve Zaviyeler*, Dergâh Yay. İstanbul 1999
- Karal, Enver Ziya, *Selim III. Ün Hattı Hümayunları*, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Karpat, Kemal, *İslam'ın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. İstanbul 2010.
- Kasaba, Reşat, *Bir Konar Göçer İmparatorluk, Osmanlıda Göçebeler, Göçmenler Ve Sığınmacılar*, çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012.
- Kazancı, Musa, “Althusser, İdeoloji Ve İletişimin Dayanılmaz Ağırlığı”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 57-1/2002, ss. 55-87.
- Koç, Ahmet, “Mevleviler ve Devlet: Ankara Mevlevihanesi Örneği (Ekonomik Statü, Vakıflar ve Yönetim)”, *Bellekten*, 276, Cilt: LXXVI-Sayı: 276-Yıl: 2012 Ağustos, ss. 527-552.
- Kuşeyrî Risalesi, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1991.
- Lindner, Rudi Poul, *Ortaçağlar Anadolu'sunda Göçebeler Ve Osmanlılar*, çev. Müfit Günay, İmge Yayınları, Ankara 2000.
- Lowry, Heath, *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- Melikoff, Irene, *Uyur İdik Uyardılar-Alevilik Bektaşılık Araştırmaları*, Demos Yayınları, İstanbul 2011.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Babailer İsyanı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011.
- , “Osmanlı Resmi (Yahut İmparatorluk) İdeolojisi Meselesi”, *Doğu Batı Yayınları*, 29/2004, ss. 73-82.
- Okumuş, Ejder ve Cihan, Ahmet ve Avcı, Mustafa, *Osmanlı Devleti'nde Eğitim, Hukuk ve Modernleşme*, Ark Yayınları. İstanbul 2006.
- Özer, Ekrem, *Osmanlı'da Tekke ve Tarikat İslahâtı -II. Mahmud Dönemi Ve Sonrası-*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2007.
- Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi, Türk Diyanet Vakfı Yayınları*, Ankara 1995.
- Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, C. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- Râşid Mehmed Efendi - Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *Tarîh-i Râşid ve Zeyli*, haz. Abdülkadir Özcan - Yunus Uğur - Baki Çakır - Ahmet Zeki İzgör, C. I-II-III, Klasik Yayınları. İstanbul 2013.
- Savaş, Saim, *Bir Tekkenin Dinî ve Sosyal Tarihi Sivas Ali Baba Zaviyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1992.

- Soyyer, A. Yılmaz, *19. Yüzyılda Bektaşılık*, Frıda Yayınları, İstanbul 2012.
- Şimşek, Halil İbrahim, “Türk Modernleşmesi Sürecinde Tasavvuf Alanında Ortaya Çıkan Bazı Yöntem Tartışmaları”, *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl 2006, 5/9, ss. 7-40
- Şirvanlı Fatih Efendi, *Gülzâr-ı Fütûhât*, haz. Mehmet Ali Beyhan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011.
- Taşgın, Ahmet, *Dile Gelen Alevilik*, Çizgi Yayınları, İstanbul 2013.
- Türer, Osman, “Osmanlı Anadolu’sunda Tarikatların Genel Dağılımı”, haz. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*, TTK, Ankara 2005.
- Terzi, Emine Yeni, “Divan Şiirinde Osmanlı Devletindeki Sosyal, Ahlâkî Ve İktisadî Çözülmenin Akisleri”, *Selçuk Üniversitesi Uluslar Arası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi 7-9 Nisan 1999 –Bildiriler*, Konya 2000, s. 361-377.
- Varol, Muharrem, *Bektaşiliğin İlgası Sonrasında Osmanlı Devleti’nin Tarikat Politikaları (1826-1866)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2011.
- Yurdakul, İlhami, *Osmanlı İlmîye Merkez Teşkilâtı’nda Reform (1826-1876)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.
- Yurtseven, Yılmaz, “Osmanlı Klasik Döneminde İdeoloji, Din Ve Siyasi Meşruiyet Üzerine Kısa Bir Değerlendirme”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XI, Sa.1-2, Yıl 2007, ss. 1255-1283.

EKLER

EK-1: Şemsi zaviyeleri meyâhihi taraftarlarının öşür vergisinden mazur görülmeleri talepleri ile bu arzularını gerçekleştirebil-mek için bölgedeki aşiretleri de vergi ve öşür vermemek konusunda kışkırtıklara dair belge. BOA. BEO. Nr. 2706/202946, 23 Ramazan 1323/21 Kısım 1905.

۹۸
باجلیک محاوره و کلامی شیخی نورالدین انزلی طریقتی بالتعمیم حواله بوردی ایتمه عرضی قرانت ایدنب ایضا
درود و ضیاع و سوره نوحین استغفار فقهی نصف حصه تحت برینک جرات نفا نامه نیک شیخ ناصر بن
نویقاً حواله بوردی ایتمه مالاتی اهل بیتیدیا لیکه کی مورثه موی له توجیه اولی الامر علیهم السلام
سائل درین معراج اولی الامر علیهم السلام استغفار فقهی نصف حصه تحت برینک جرات نفا نامه نیک شیخ ناصر بن
منقول اولی الامر علیهم السلام استغفار فقهی نصف حصه تحت برینک جرات نفا نامه نیک شیخ ناصر بن
نظراً بدینک نظر نمودن نام استغفار فقهی نصف حصه تحت برینک جرات نفا نامه نیک شیخ ناصر بن
سینه غیر قابل بفرستادن نصف کتب استغفار فقهی نصف حصه تحت برینک جرات نفا نامه نیک شیخ ناصر بن
اسد مظالم
۱۰۱
۹۹

۱۰۱
شیخ محمد دواغیان حواله بالتعمیم حواله بوردی ایتمه عرضی قرانت ایدنب ایضا
درود و ضیاع و سوره نوحین استغفار فقهی نصف حصه تحت برینک جرات نفا نامه نیک شیخ ناصر بن
ارسال بوردی کردنت
اسد مظالم
۱۰۱
۱۰۱

EK-2: Bağlı olduğu tarikin usulünden yapılan imtihandan başarılı olduğu halde mesâilidiniyeden yapılan imtihanında yeterliliği-ni ispat edemediği için yarım hisse şeyhlik görevinden alınan Çamlıcalı Mehmed Efendi Der-gâhu şeyhe Nureddin Efendi'nin arzuhalı.
Meşihat Arşivi, Tekke Zaviye Defteri, Nr. 1771, Num. 47, 15 Zilhicce 1309/11 Temmuz 1892.

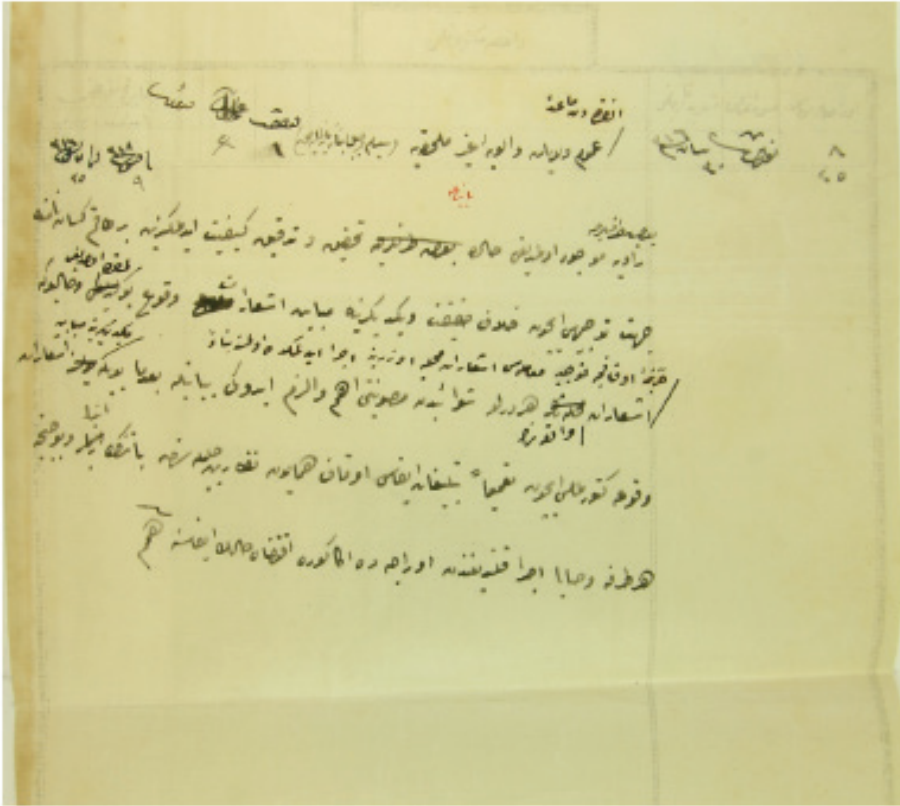
۳۸
۸۸

خط بند قرنیه حیدر علی خان خلیف درگاه برت زینا بون برادر احمد خاں افندیگ وقوع دفاتر بنام خاں افندی
 بیعت و برت زینا برادر زلم علی خاں افندی مضبوط درین اسرار بود سعادت از طرفتت و در حال خاں افندی
 سبب این امر من شوقین علی خاں افندی بود با خطور کویه لایح خاں افندی بود سعادت از طرفتت تعین قلمت و خاں افندی
 نظار درگاه و مذکور شدت و دولتت جودتت واقفک در جرم مساواتت موصلا در امینتت خط لایحته اصلتت خاں افندی
 اختار مشروط اور یعنی و بیعتت سعادتت افندیگت کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح
 واقفیتت بر طرفتت افندیگت کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح
 مددیله عارضه ازین تغییرتت واقفیتت خاں افندیگت کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح
 سعادتت افندیگت منیل رینتت ذم و طوقیتت خاں افندیگت کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح
 من اولان جودتت کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح
 مذکور جودتت کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح
 علامتت جودتت کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح
 اختار بالا و در مقامتت کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح
 ایچون لازم کلام اعلام شریف مضبوطتت تعینتت قلمتت جودتت کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح
 بیرونان ۹۹ در معدتت کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح
 زک و طیفه امتعه و در سنون ترتیب ایچون استم به موی سعادتت افندیگت در ترازو لایح جودتت کویه لایح کویه لایح
 وظیفه سی ایچون افندیگت کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح
 اعلام شریف مضبوطتت کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح
 مقدار شریف و در مقامتت کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح کویه لایح
 اسد

عالم
عالم
عالم

۱۲۱۱
حرم

EK-3: Vakıf şartnamesine, şer'î şerîfe ve vazîfe nizamına aykırı olarak, imtihan ehliyeti de olmayan Arif Efendi'nin küçük yaşta posta oturtulduğuna dair ağabeyi Saadeddin Efendi'nin arzualı. Meşihat Arşivi, Tekke Zaviye Defteri, Nr. 1771, Num. 18, s. 36, Muharrem 1310/31 Temmuz 1892.

EK-4: Bazı taraflarca Zâviye mevcut olmadığı halde görev tevcihi için “Halâf-ı hakikat” beyanda bulunulduğuna dair bir tezkere.
BOA. DH. MKT. N: 2356/115, 30 Nisan 1316/13 Mayıs 1900

SULTAN ABDÜLAZİZ DÖNEMİNDE BOSNA NİZÂMİYE ALAYLARI (1861-1876)

UĞUR ÜNAL*

Giriş

19. yüzyıl başlarına kadar devletin temel askerî kuvvetleri olma özelliğini korumuş Kapıkulu Ocaklarının en önemli sınıfı olan Yeniçeri Ocağı, 1826 yılında II. Mahmut tarafından kaldırılarak yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye adlı yeni bir ordu kurulmuştur. Yeni ordu ile paralı askerlik sistemi kaldırılmış ve millî orduya yönelik önemli bir adım atılmıştır¹.

Tanzimat yıllarında gerek Sultan Abdülmecid ve gerek Sultan Abdülaziz modernleşme kapsamında askerî alanda birçok önemli gelişmeye imza atarken her iki padişahın da çözmesi gereken önemli maddelerden biri, asker temini meselesi olmuştur.

Tanzimat Yıllarında Bosna'dan Asker Temini Hususunda Yapılan Çalışmalar

Sultan Abdülmecid tarafından hazırlatılan 6 Eylül 1843 tarihli askerî düzenleme ile kara kuvvetleri yeniden teşkilatlandırıldı ve ocak usulü tamamen terk edilerek yerine askerliğe alınma şart ve esaslarını belirleyen “Kur’a Usulü” benimsendi. Bu düzenleme sonucunda memleketin büyük bir bölümünden asker temini mümkün olmakla birlikte bazı bölgelerden asker temin edilememekteydi ki bunlardan birisi de Bosna Vilayeti idi.

Sultan Abdülmecid döneminde, fesat çetelerine karşı Bosna’ya askerî birlikler sevk edilmesine rağmen burada daimi bir nizamiye birliği tesis edilememiştir. Öyle ki, Bosna’ya memur edilen askerler, uzak bölgelerden getirilmesinden ve orada çok uzun süre görevli olmalarından dolayı bu durum bir takım huzursuzluklara

* Doç. Dr., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürü, Ankara/TÜRKİYE, ugurunal@gazi.edu.tr.

¹ Suat İlhan, “Osmanlı İmparatorluğunda Askerî Yapı İçerisinde Tanzimatın Yeri”, *Bellelen*, C. LV, s. 571; Uğur Ünal, *Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)*, ss. 17-18.

sebebiyet vermekteydi. Sultan Abdülmecid'in ilk yıllarında bu sıkıntı ve zorluklara işaret eden birçok kayıt bulunmaktadır. Nitekim 3 Eylül 1843 tarihli bir irâdede; Bosna'ya memur edilen bir alay tumarlı süvari nizâmiye askerinin 8 seneden beri orada oldukları ve memleketlerine gidemediklerinden bahsedilmektedir². Yine 23 Ağustos 1844 tarihli irâdede ise Bosna'ya sevk edilen iki tabur nizâmiye askerinin uzak bölgede olan Arabistan Ordusundan temin edildiği görülmektedir³. Hâlbuki Bosna'nın İstanbul'a ve ordu merkezlerine uzak olmasından dolayı buraya en yakın ordu merkezi olan Rumeli Ordusu'ndan (III. Ordu'dan) asker sevki gerekmektedir. Ancak Rumeli Ordusu da Sultan Abdülmecid döneminde geniş ve hassas görev mahallinden dolayı Bosna'ya yeterince destek veremiyordu⁴.

Bu sorunu çözmek adına 1852 yılında Bosna Valisi tarafından “*gelecekte gerekli emniyeti artırmak ve eyalete mahsus olmak üzere Bosna'da uygun sayıda dâimî nizâmiye birlikleri bulundurulması lüzumuna dair*” Sadârete bir yazı arz edilmiştir⁵. Sadaret, konu hakkında Nisan 1852'de Seraskerlikten görüş talep etmiş ve 2 Ekim 1852 tarihinde Bosna Valisi'ne; devletin yeterince askerinin oralarda bulunduğu, dolayısıyla şu anda buna gerek görülmediği, bu durumun ancak askerî kuvvetlerin oradan başka taraflara çekileceği sırada düşünülebileceğini belirtmiştir⁶.

Ancak ilerleyen tarihlerde burada nizamiye birliklerine ihtiyaç hâsıl olmuş ve Sultan Abdülmecid, Bosna, Hersek ve İşkodra Eyaletlerinden asker almak için kuvvet kullanmak zorunda kalmış ve buralara altı kez askerî birlik sevk etmiştir. Bununla birlikte adı geçen yerlerin halkı silaha sarılarak devlet kuvvetlerini iki defa yenilgiye uğratmıştır. Neticede Serdâr-ı Ekrem Ömer Paşa, isyan bölgelerini itaat altına almayı başarsa da; Bâbiâli, Boşnaklara ve Arnavutlara mecbûrî askerliği kabul ettirmekten vazgeçmiştir⁷. Sultan Abdülmecid'in son dönemlerinde

² Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi (Bundan sonra BOA. şeklinde kısaltılacaktır.) *İrâde Dâhiliye* (Bundan sonra İ. DH. şeklinde kısaltılacaktır.) 79/3929; BOA. *İrâde Mesâil-i Mühimme* (Bundan sonra İ. MSM. şeklinde kısaltılacaktır.) 80/2295.

³ BOA. İ. DH. 90/4530.

⁴ BOA. İ. MSM. 81/2322.

⁵ “İlerüde zâbıtâ-i mallûbeyeye kuvvet ve eyâlete mahsus olmak ve dâimî surette bulunmak için Bosna'da münâsib mikdâr asâkir-i nizâmiyye-i şâhâne bulundurulması lüzumunu mutazammun ...” BOA. *Nezâret ve Devâir Evrâkı* (Bundan sonra A. } MKT. N.Z.D. şeklinde kısaltılacaktır.) 53/9.

⁶ BOA. *Mühimme Kâlemi Evrakı* (Bundan sonra A. } MKT. MHM. şeklinde kısaltılacaktır.) 46/50.

⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 181; J. Krçsarık, “Bosna-Hersek”, *M.E.B. İ.A.*, C. 2, s. 732; Branislav Djurdjev, “Bosna-Hersek”, *T.D.V. İ.A.*, C. 6, s. 301; BOA. *Bâb-ı Âsâfî Mühimme Kâlemi* (Bundan sonra A. } DVN. MHM. şeklinde kısaltılacaktır.) 8-A/58. Sultan Abdülmecid döneminde Bosna Hersek'te gerçekleşen isyanlar için bkz.: Zafer Gölen, “1849-1851 Bosna Hersek İsyanı”, *Belleten*, Cilt: LXVI, S. 247, ss. 905-931.

sayıları bazen 10.000'e ulaşan, başta Karadağlı olmak üzere, çete faaliyetlerine karşı çoğunlukla silahlı halk ve oluşturulan başıbozuk birlikler direnmeye çalışıyor; merkezden ve ordu merkezlerinden sevk edilen nizamiye birlikleri gelinceye kadar eşkıya amacına ulaşıyordu⁸.

Sultan Abdülaziz tahta çıktığı sırada devlet, siyasi ve mali açılardan sancılı bir dönemin içindedir. Karadağ ve Hersek'te çıkan isyanların sona erdirilmesi ve mali israfların önüne geçilmesi yönünde büyük bir gayret içerisinde giren Sultan Abdülaziz döneminde Osmanlı için genel barış büyük ölçüde tesis edilmiş ve iç siyasette de bir takım yenilikler daha yoğun olarak ele alınmıştır⁹.

Askere Alma Hazırlıkları ve Cevdet Paşa'nın Faaliyetleri

Sultan Abdülaziz dönemine gelindiğinde Bosna'dan asker temin edebilmek amacıyla çok daha pratik ve başarılı bir yol izlenmiştir. Bu yollardan ilki Ahmed Cevdet Paşa'nın görevlendirilmesidir. Hersek memuriyetini tamamlayan Ahmed Cevdet Paşa, 20 Aralık 1863 tarihinde Saray Bosna'ya müfettiş olarak görevlendirilmiştir. İlk birkaç ay içerisinde ileri gelenler, görevliler ve halk ile yaptığı görüşmeler sonucunda Cevdet Paşa, tespit ve fikirlerini Sadrazam (aynı zamanda Serasker) Fuat Paşa'ya çeşitli telgraflarla bildirmiştir. Bu kapsamda Cevdet Paşa şu esaslara dikkat edildiğinde bölge nüfusunun askerliğe başlayacağını belirtmiştir: “*Boşnakların askerliğe temayüllü olduklarını, kur'a ile askerliğe alınmalarını, ancak Bosna dışına gönderilmemelerini, zâbitlerinin kendi aralarından seçilmesini, yerli elbiselerine uygun ve sevdikleri renk olan yeşil şeritli Tali'a elbisesi giydirilmesini, Yeni Pazar ve Hersek'in Karadağ hududundaki yerli müstahfiz asker oluşturulması*”. Nihâyetinde bu tespitlerin hemen hepsinin karara bağlandığı toplantı, Cevdet Paşa'nın başkanlığında hükümet konağında eyalet ileri gelenleri ve Meclis-i Kebîr âzâları arasında 12 Nisan 1864'te gerçekleşmiş, arkasından Fuat Paşa'dan bu konudaki padişah onayı istenmiştir¹⁰.

İstanbul'daki yazışmaların ardından padişahın onayı da alınarak 1864 yılının Ağustos ayından itibaren gerekli çalışmalar başlatılmıştır. Bosna'da teşkil olunacak nizamiye taburları için İstanbul'dan elbise ve silahlar temin edilerek Bosna'ya gönderilmiştir. Dersaadet'ten Selanik Valiliği, Prizren ve Yenipazar Mutasarrıflıkları

⁸ Bosna'da meydana gelen eşkıyalık faaliyetlerine karşı ağırlıklı olarak Edirne, Sofya, Kosova ve Priştine'den asker sevk ediliyordu. *BOA. Umûm Vilâyet Evrakı (Bundan sonra A. }MKT. UM. şeklinde kısaltılacaktır) 459/40; BOA. Cevdet Askeriyye (Bundan sonra C. AS. Şeklinde kısaltılacaktır) 932/40347; BOA. Hâriciye Nezâreti Mektûbî Kalemi Evrakı (Bundan sonra HR. MKT. Şeklinde kısaltılacaktır) 333/29.*

⁹ Cevdet Küçük; “Abdülaziz”, *T.D.V. İ.A.*, C. 1, İstanbul 1988, ss. 180-184.

¹⁰ A. Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, ss.19-49; *Tezâkir-i Cevdet*, T.T.K. Yazma Eserler, ss. 955-958.

ile Üsküp Kâimmakâmlığı'na 16 Ağustos 1864 tarihinde çekilen telgrafta: “*Bosna Eyâletinde teşkil olunacak asâkir-i nizâmiye taburları için Dersââdet'ten bi't-tertib Selânik tari-kiyle gelmekte olan elbise ve eslihanın mezkûr taburların teşkiline mübâşeret olunmasıyla sîr'at ve şiddet-i lüzumu olduğundan bunların hiçbir mahalde bir saat dahî tevkîf olunmayarak vaktiyle ... yetiştirilmesi lüzumunu ihtâra mübâderet eylerim.*” denilerek en ufak bir gecikmeye sebebiyet verilmemesi gerektiği katî olarak hatırlatılmıştır¹¹. Bununla birlikte fermanın okunacağı tarihten 4 gün sonra (21 Ağustos 1864'te) Üsküp Kâimmakâmlığından Bosna Hersek Müfettişliği'ne gönderilen yazıda; henüz silah ve elbiselerin kendilerine ulaşmadığı, ulaştığında kendilerinin derhal harekete geçecekleri belirtilmiştir¹². Bosna'da asker kayıtları sürekli devam edeceğinden dolayı 1864 yılının Eylül ayı sonlarında hala elbise ve silah takviyesine devam edilmiştir¹³.

Fermanın Okunması, İlk Kayıtlar ve Alay-Taburların Oluşturulması

Sultan Abdülaziz'in Bosna'da Nizâmiye birlikleri oluşturulmasına iznin ve yetkilerin verildiği fermanı, 13 Ağustos'ta okunması planlansa da¹⁴ ferman 4 gün sonra, 17 Ağustos 1864'te, bölgeye ulaşmıştır. Bu ferman aynı gün Bosna Valisi Osman Paşa, Müfettiş Ahmed Cevdet Paşa, birçok memûr ve eyâlet ileri gelenlerinin hazır oldukları bir törenle Bosna'da okunmuştur¹⁵. Fermanın okunmasından önce Cevdet Paşa yaptığı konuşmada özetle: Bosna halkının güzel ahlaklılığı ile bilindiği, tarihte birçok büyük devlet adamları çıkardığı, ancak son zamanlarda biraz durgunluğun olduğu, müfettişlik görevi sırasında halkı yakından tanıdığı, askerliğe yazılmayı içeren bu fermanın Boşnaklar için büyük bir fırsat olduğu üzerinde durmuştur¹⁶. Bosna Valisi Şerif Osman Paşa ise kısa bir süre sonra Sadarête yazdığı tezkirede Bosna'da yeniden bir alay nizâmiye askerinin oluşturulması konusunda-

¹¹ BOA. *Taşra Evrakı Bosna Müfettişliği* (Bundan sonra TŞR. BNM. şeklinde kısaltılacaktır.) 26/131.

¹² BOA. TŞR. BNM. 27/102.

¹³ BOA. TŞR. BNM. 29/115.

¹⁴ BOA. TŞR. BNM. 27/7.

¹⁵ BOA. İ. DH. 528/36521. Bosna Valisinin adı mühürlerde “Şerif Osman” olarak geçmektedir. BOA. TŞR. BNM. 28/66.

¹⁶ “... *Târih mütâla'a edenlerin ma'lûmudur ki, Bosna'dan pek çok büyük zâtlar çıkıp devlet ve millete büyük büyük hizmetler etmişlerdir... biri Sokullu Mehmed Paşa'dır... Cezzar Ahmed Paşa'nun dahi Boşnak olduğu ma'lûmdur... Boşnakların hüsn-i ahlâkı hasebiyle üç dört yüz seneden beri her asır ve zamanda içlerinden böyle meşhûr ve memdûh zâtlar zuhûra gelmiştir... Me'mûriyetim tamam olmak üzeredir. Size veda edip gidecek zamanım yaklaştı. Şundan pek memnûn ve müstehirim ki, me'mûriyetimin hilâmu pek hayırlı bir maslahatın mebâdî-i icraâtına tesâdüf edecektir. Bu fermân-ı âli, sabahleyin Bosna üzerine yeni doğmuş güneş gibidir ki ânın ziyâsı şevketlü, kudretlü, kerâmetlü, me'hâbellü velî-nî'met-i bî-minnetimiz pâdişâhımız Abdülaziz Han efendimiz hazretlerinin envâr-ı tevaccühâtdır. İnşâ-Allahü'l-kerim... fermân-ı âli okunduğu an beni tasdik edecek ... ve kadr ü şükürünü bileceksiniz...*” BOA. İ. DH. 36559.

ki iradenin kendi valiliği dönemine denk gelmesinden dolayı iftihar duyduğunu ifade etmiştir¹⁷.

Fermanın bölgeye ulaştırılması ile görevli olan Mirlivâ Salih Paşa tarafından 20 Ağustos 1864 tarihinde gönderilen telgrafta; O gün saat 16.00'dan biraz önce Atmeydanı'nda bizzat Bosna Valisi tarafından fermanın okunmasının ve hemen asker ve zabıt kayıtlarına başlanmasının halk üzerinde büyük memnûniyet uyardığından bahsedilmiştir. Salih Paşa ayrıca "Padişahım çok yaşa" nidalarıyla 21 pare top atıldığını, cümlece kışlaya girildiğini ve askerlere mevcut tabur elbisele-
rinin giydirildiğini ifade etmiştir. Cevdet Paşa'nın göndermiş olduğu telgrafta ise; 20 Ağustos günü Bosna Birinci Alayı'nın Kaymakâmı, alay emini ve sancaktarı ayrıca birinci taburun imamı ve 7 adet mülâzımının seçilerek tayin edildiği bildirilmiştir. Böylece Müfettiş Cevdet Paşa'nın Bosna'daki çalışma ve gayretleri sonuç vermiş; bölgede öncelikle her biri 800 neferden 6 tabur oluşturulması için asker kayıtlarına başlanmış, zâbitleri de seçilen birçok kişi askerliğe yazılmıştır¹⁸.

Askerliğe kaydolma işlemi o kadar hızlı ve gönüllü bir şekilde olmuştur ki Cevdet Paşa bu durumu şu şekilde özetlemektedir: "*Bizler kışlanın meydana nazır olan büyük kapısından girer iken yan kapısından birçok halk hücum ederek içeride bir gürültü peydâ oldu. "Bu ne" diye sordum. Meğer askere yazılacak gönüllüler yekdiğere müsâbakat ile birbirinden daha evvel yazılmak üzere cümlesi birden içeriye hücum etmişler... Belde eşrafından bazı zevât oğlunu yazdırmak için hanesinde ve sokakta ararken oğlunun kendiliğinden gelip elbise (asker elbisesi) giymiş olduğunu sonradan haber alırdı. Bu veçhile üç kardeş*

¹⁷ Sadarete yazılan resmi yazının tarihi 7 Eylül 1864'tür. Burada memnuniyetin ifadesi olarak bir tarih düşüldüğü de belirtilmiştir. *BOA. TŞR. BNM. 28/132*. 10 Ekim 1864'te, Vali tarafından teşekkürün bir ifadesi olarak inşa eylemiş olduğu tarihin saray tarafından memnuniyetle karşılandığına dair cevap yazılmıştır. *BOA. A. MKT. MHM. 314/53*.

¹⁸ *İ. DH. 528/36521; Takvim-i Vakayi (T.V.)*, No: 762, s. 2. Mirlivâ Salih Paşa, Bosna'ya geldiğinde Vali Osman Paşa, Müfettiş Cevdet Efendi, Askerî Müfettiş Mustafa Paşa, Saray-Bosna Komutanı Ahmed Paşa ve diğer ileri gelenler tarafından 14.09.1864'te karşılanmıştır. *Ceride-i Askeriye (C.A.)*, No: 35, ss. 1-2. Bosna'da bu hizmetleri başarıyla başlatan vali ve müfettişe Eylül 1864'te Nişân-ı Osmânî verilmiştir. *T.V.*, No: 766, s. 1. O zamana kadar hiçbir ilmiye mensubuna verilmemiş olan ikinci rütbeden nişân-ı Osmânî'nin Bosna'daki başarılarından dolayı ilk kez Cevdet Paşa'ya verilmesi dikkat çekicidir. Yusuf Halaçoğlu-M. Akif Aydın, "Cevdet Paşa", *T.D.V. İ.A.*, C. 7, s. 444; Ali Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa", *M.E.B. İ.A.*, C. 3, s.116. Yusuf Halaçoğlu, "Kendi Kaleminden Ahmed Cevdet Paşa", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 3. Ayrıca Cevdet Paşa'ya Bosna askerlerinin şêhâneli tüfeklerinden birisi hediye edilmiştir. Bosna'daki bu ıslahatın ardından Paşa, Kozan'a memur edildi. Derviş Paşa komutasındaki büyük bir fırka Kozan, Gavur Dağı, Kürd Dağı ve Dersim taraflarını ıslah için gönderildi. Cevdet Paşa da, fevkalâde komiser olarak bu muntakaların mülkî ıslâhı için 6 ay faaliyette bulundu. Bu çalışmalarının sonucunda Kozan da kur'aya alınabildi. Ali Ölmezoğlu, *Ahmet Cevdet Paşa –Hayatı ve Eserleri-*, ss. 39-42.

gelip yekdiğerinden *bî-haber olarak yazılmışlar. Sonradan pederi gelip birini çıkarmak istedi. Halbuki oğullarından hiçbirisi elbiseyi çıkarmak istemediğinden eyâlet erkâm vasıtasıyla ikna olunarak kur'a ile içlerinden birisi çıkartıldı... biz böyle gönüllü çıkarmak için tersine kur'a çekmeğe mecbur olduk.*"¹⁹

Bosna alayı için (ve usulden olmamasına rağmen taburları için) imal edilen sancaklar bir ay gecikmeli olarak Saray Bosna'ya ulaşmıştır. Fermanın okunmasının birinci ayında, 1864 yılının Eylül ayının ortalarında, Bosna I. Alayı ve I. ve II. Taburların sancakları, I. Tabur Binbaşısı Ebuzer Ağa'ya teslim edilmiştir. 21 Eylül 1864'te Vali, Mirlivâ Paşalar ve erkân Hükümet Konağı'nda yapılan törenden sonra Mirlivâ Sâlih Paşa alay sancağını bir bohça içerisinde elinde tutarak kışlaya girmiştir. Salih Paşa sancağı-ı hümayûnu kışladaki direğine yerleştirdikten sonra alay sancağı Miralaya; tabur sancağı Ebuzer Ağa'ya teslim edilmiştir. Ardından I. Alayın I. Tabur imamı tarafından dualar edilmiş; askerlerin "Pâdişahım çok yaşa" nidaları ile tören sona ermiştir²⁰.

Ebuzer Ağa'ya tabur sancağı teslim edildiğinde özetle şu konuşma yapılmıştır: "*Malûmunuzdur ki şimdîye kadar bizde alayların birer sancağı var idi. Taburların yalnız istikâmet almak için üçer flandrası olup müstakil sancakları yok idi... Şimdi Pâdişâhımız Efendimiz hazretleri taburların orta yerdeki flandrasına birer sancak ihsân buyurmuşlar bu da veliyy-i nimet Efendimizin başkaca bir inâyet ve kerametidir. Fakat bundan şu mana istinbât olunabilir ki bir taburdan bir alay kuvveti me'mûl buyuruyorlar. Fi'l-vâki' cülûs-ı hümayûnlarından berû askerlik başka hâle girdi. Şimdiki askerlik evvelki askerlik değildir. Şimdiki taburlar üç dört sene evvelki alaylara muâdil olur. İşte sana bu sancağı teslim ediyorum. Arkadaşlarıyla beraber bunun şan ve namusunu muhâfaza etmek vazîfe-i mahsusa-i muhteremenizdir*"²¹.

Alay ve taburlar oluşturulurken Cevdet Paşa'nın tespitlerinin ve şekillendirdiği fermanın sırasıyla ve eksiksiz olarak hayata geçirildiği görülmektedir. Bu cümleden olarak birinci alay oluşturulurken taburların başına yerli halktan muteber olduğu Büyük Eyalet Meclisi'nce onaylanan zabitler (mülâzım-ı evvelden bölük eminine kadar kaydedilen küçük zâbitler) intihâb mazbataları Seraskerliğe gönderilerek göreve başlatılmıştır²². 29 Ağustos 1864 tarihinde I. Alayın I. ve II. Ta-

¹⁹ A. Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 72.

²⁰ BOA. TŞR. BNM.29/115.

²¹ BOA. TŞR. BNM. 21/92.

²² BOA. A. MKT. MHM. 316/93; BOA. TŞR. BNM. 28/66; 29/126; 30/2; 30/27; 30/60. Zabitlerden seçilenlerin intihâb mazbataları Büyük Eyalet Meclisi'nce onaylandıktan sonra Seraskerliğe gönderiliyordu. Bunun dışında sancaklardan tertip olan askerlerin başında bulunacak zabitlerde ise sancakta oluşturulan özel bir komisyon vasıtasıyla yapılan seçimlere ait mazbata, Sancak Meclisi'nce Eyalet Meclisi'ne gönderiliyordu. BOA. TŞR. BNM. 30/5.

burlarına, Boşnakçaya aşına, dirayetli ve istikametli ve ayrıca askerî eğitim becerisi olan dört çavuş imtihanla tayin edilmiştir²³. Ayrıca Cevdet Paşa, fermamı bölgelere göre ahalinin anlayacağı şekilde etraflıca izah ederek sancak ve kazalara ayrı ayrı göndermiştir²⁴.

20 Ağustos'ta Bosna Meclisi'nce seçilen Bosna Birinci Alay Kaymakamı Travnik hanedanından Derviş Bey ve Alay Emmini olarak Bosna hanedanından (önceden Bosna Zabtiye Alay Katibi olan) İsmet Bey'in isimleri Cevdet Paşa tarafından resmi bir yazıyla 8 Eylül 1864'te İstanbul'a ulaştırılmış; 26 Ekim 1864 tarihinde Sadâret ve 5 Kasım'da ise padişah onayları alınmıştır. Onay ile ayrıca Tuzla-i Zîr Kazası hanedanından Mehmed Bey I. Tabura; Bihke hanedanından Hacı Rüstem Bey II. Tabura Solkolağaları; Bakırcızâde İbrahim Ağa Sancakdâr ve Bosna ahalisinden Hacı Hasan Efendi ise I. Tabura imam olarak tayin edilmişlerdir²⁵. Derviş Bey görevine Şûrâ-yı Devlet üyeliğine atanana kadar devam etmiş, yerine 30 Haziran 1868 tarihinde Kaymakâm Şâhin Bey atanmıştır²⁶.

Bosna'da yerlilerden oluşturulacak Nizâmiye Askeri, öncelikle 6 tabur teşkil olunduğundan ve 3 sene nizâmiye hizmetinin sonunda istibdâl tezkerelerini alanlar redifliğe kaydedileceğinden; Bosna Eyâleti'nde 9 senede 6 tabur Nizâmiye ile 18 tabur redif oluşması hedeflenmiştir²⁷. İlk etapta üç taburun kaydı tamamlanmıştır. I. Tabur dâiresi Saray Bosna şehir merkezi ve bağlı köyleri ile ağırlıklı olarak İzvornik, Visoka, Tuzla-i Zîr, Belina, Srebreniçe, Gradaçaç ve Gradçaniçe kazalarından; II. Tabur dâiresi çoğunlukla Akhisar, Teşene, Travnik, Ostrovçe, Banyaluka ve Bihke kazalarından; III. Tabur dâiresi ise Bihor, Çayniçe, Yenivaroş, Yeni Pazar, Tırgovişte, Taşlıca ve Mostar kazalarından oluşturulmuştur²⁸. Nizâmiye askerlerinin sayısı peyderpey artmaya başlamış; Kasım 1864'ten itibaren Bosna'dan başka Hersek'ten de asker kaydına başlanmıştır²⁹.

Aslında daha önceleri bir türlü başarılamayan askerliğe kayıt konusunda Bosna halkının gevşek davranması beklenirken, tam tersine aşırı istekli görün-

²³ BOA. TŞR. BNM. 28/58; 29/86.

²⁴ BOA. TŞR. BNM. 29/19.

²⁵ BOA. İ. DH. 530/36714; 530/36717; BOA. A. } MKT. MHM. 311/21; 316/93; BOA. TŞR. BNM. 27/146. Yeşil şeritli Talî'a elbiselerini Saray Bosna gönüllüleri giyip sokak ve mahallelerde gezerken kızların daha fazla ilgisini çekmekte, bu da bölge delikanlılarının askerliğe olan meyillerini artırmakta idi. A. Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, ss. 73-74. A. Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 99.

²⁶ BOA. İ. DH. 577/40207.

²⁷ T. V, No: 766, s. 1. C. AS. 45842.

²⁸ A. Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, ss. 87-89.

²⁹ BOA. A. } MKT. MHM. 317/62.

müşlerdir. Şöyle ki, nizâma göre her aileden ancak bir neferin askere yazılmasına müsâade edilmişken, ailelerin isteği ile birçok aileden birkaç kardeş birlikte yazılmıştır. Böylece Bosna merkezde yazılması beklenen miktar haylice aşılmıştır. Hatta ilk etapta oluşturulamayacağı düşünülen III. Taburun Hersek ve Yeni Pazar Sancakları ahâlisinin pusulaları bekletilmiştir. Fakat bu bölge ahâlisi, pusulalarını almadan memleketlerine dönmeyeceklerini ifade edince III. Taburun da hemen açılmasına karar verilmiştir³⁰.

Bosna Eyaleti'nde askerliğe rağbet o denli fazladır ki kazaların kendilerine ayrılan kontenjanlardan fazlasını gönderdiği görülmektedir. Nitekim Visoka Kazası için tespit edilen 60 kişilik asker kaydı bir fazlasıyla hemen tamamlanmıştır³¹.

Fermanın okunmasını müteâkip birinci ay sonunda, Eylül 1864'te, I. Taburun mevcudu 569'a³², ikinci ay ise 585'e ulaşmış, bölüklere mülâzım-ı sâni atamaları dahi yapılmıştır. Bu gelişmelerin akabinde Bosna Askerî Fırkası Kumandanı Ömer Fevzi Paşa olmuş, Kasım 1864'te ise Bosna Nizâmiye askerlerinin çavuş atamaları da tamamlanmıştır³³. III. Tabur Ekim 1864'e gelindiğinde oluşturulmasına rağmen Nisan 1865'te yani bir sene tamamlanmadan I. Alayın 3 taburu tam kapasite dolduğu resmi kayıtlarda ifade edilmektedir³⁴. Cevdet Paşa ise birinci senenin sonunda Bosna Nizâmiye birliklerinin I. Tabur 592, II. Tabur 557, III. Tabur 451 kişi olmak üzere toplam 1.600 askere ulaştığını ifade etmektedir³⁵.

Cevdet Paşa Bosna Nizamiye askerlerinin gerek disiplin ve davranışları gerekse eğitimleri ile ahâlinin kısa sürede ilgisini çektiğini ifade etmektedir. Yeni askerler sadece askerî talimleri değil bunun yanı sıra okuma yazmayı da öğrenmişlerdir. Bosna taburlarındaki askerlerin 5 / 6'sı okuma yazmayı kısa sürede öğrenmiş; bu ve benzeri gayretlerinden dolayı I. Tabur, Sultan Abdülaziz tarafından İstanbul'a davet edilmiştir. İstanbul'da hiçbir vukuat yaşamayan Bosna askerlerinin ikinci taburu da ileriki bir tarihte Dersaadete'ye getirilerek burada 4 ay kalmıştır³⁶.

II. Alayın Kurulması

12 Mart 1865 tarihinde Bosna Valisi Şerif Osman Bey tarafından Cevdet Paşa'ya sunulan bir yazıda Bosna Nizamiye I. Alayının zâbit atamaları ve nefer

³⁰ T. V, No: 771, ss. 1-2.

³¹ BOA. TŞR. BNM. 28/167; 29/19.

³² BOA. A. } MKT. MHM. 315/3.

³³ T. V, No: 774, s. 1; BOA. A. } MKT. MHM. 314/22.

³⁴ BOA. A. } MKT. MHM. 314/67; 330/89; T. V, No: 814, s. 1; C. A., No: 85, s. 3.

³⁵ A. Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 89.

³⁶ A. Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 83-84.

kayıtlarının tamamlandığı, İlbahardan sonra II. Alayın teşkil edilebileceği belirtilmiştir³⁷.

1865 senesi Nisan-Mayıs aylarında Bosna II. Nizâmiye Alayının (piyade) komuta kademesinin atamaları yapılmıştır. Buna göre Miralaylığa III. Ordu'dan Miralay Selim Bey, Kâimmakâmlığa Bosna I. Nizâmiye Alayından Sağ Kolağası Hacı Rüstem Bey ve Alay Eminliğine ise yine aynı alaydan Sol Kolağası Mehmed Bey getirilmiştir. II. Alayın I. Taburuna I. Ordu'dan Sağ Kolağası Mustafa Ağa, II. Taburuna I. Ordu'dan Sağ Kolağası Hüseyin Ağa, III. Taburuna II. Ordu'dan Binbaşı Reşid Efendi tayin edilmiştir³⁸.

30 Nisan 1865 tarihinde Sadâret'ten Bosna'ya gönderilen emirname ile Bosna Eyaleti'nde II. Nizâmiye Alayının tertibi ve yeni askerlerin kayıtlarına başlanması istenmiştir. Fermanda kur'a usulünün hayata geçirilmesi şayet bunda bir mahzur çıkarsa geçen seneki kaidelerle (gönüllülük esası ile) alınması gerektiği belirtilmiştir. Bosna Askerî Fırkası Komutanı Ömer Fevzi Paşa ile de müzakere edilerek kur'a sistemine üçüncü sene (nizamiye süresinin bitişinde yani rediflik sınıfı oluşturulduğunda) geçilmesi ve adı geçen yeni alay fertlerinin önceki sene olduğu gibi alımı kararlaştırılmıştır. Halihazırda tertib olunacak II. Alayın taburları için gereken onbaşı, çavuş ve mülâzımların ise müteselsilen I. Alay zabıt ve neferleri istidatlılarından tayini, gelecekteki kur'anın icrası sırasında uygunluk olması açısından I. Alay fertlerinin yarısının II. Alaya ayrılması ve yeniden alınıp kaydedilecek fertlerin yine yarısının I. ve II. Alaya verilmesinin münasip olduğu mütalaa edilmiştir. Saray, Yenipazar, İzvornik Sancakları I. Alay; Hersek, Banyaluka, Bihke ve Travnik Sancakları da II. Alay dairesi olarak belirlenmiş; yeni neferlerin kaydına ise hemen başlanmıştır. Nitekim 1-2 gün içinde sadece Saray merkezinden 65 nefer gönüllü olarak askere kaydolmuştur³⁹.

Tıpkı I. Alayın esasları gibi II. Alay da tertip edilirken Hersek ve Yenipazar ile birlikte Bosna Eyaleti'nin 7 sancağı ahalisinden 18-28 yaşları arasında ve nizâmiye hizmeti 3, rediflik hizmeti ise 9 yıl olmak üzere gönüllülük esası dikkate alınmıştır. Taburlar kumandanlarının tümünün Eyalet Meclisince seçileceği belirtilmiş ve bu alayın da 3 taburdan teşkiline karar verilmiştir⁴⁰.

³⁷ BOA. TŞR. BNM. 31/62.

³⁸ BOA. A. } MKT. MHM. 330/99; 331/74. II. Alayın I. Taburu Binbaşısı olan Mustafa Ağa, hastalığı nedeniyle emekliye ayrılmış ve kısa bir süre sonra vefat etmiştir. Onun yerine 15 Mart 1867'de açığa bulunan Binbaşı Ömer Necmi'nin ataması yapılmıştır. BOA. I. DH. 560/38994.

³⁹ BOA. A. } MKT. MHM. 342/89.

⁴⁰ BOA. A. } MKT. MHM. 342/89.

II. Alayın kurulması ile ilgili Bosna Askerî Fırka Kumandanı Ömer Fevzi Paşa vasıtasıyla getirilen ferman, 27 Temmuz 1865'te Saray Bosna Kışlası avlusunda Mirliva Ahmed Paşa, sair askerî ümerâ, meclis üyeleri, ulemâ ve ileri gelenler huzurunda Vali tarafından okunmuştur⁴¹.

Bosna'da ikinci bir alayın kurulması ile birlikte komutada Mirlivâ rütbesinin bulunması icap etmiştir. Bu çerçevede 25 Eylül 1865 tarihli irade ile Mekteb-i Harbiye'den yetişmiş, dirayet ve ehliyet sahibi I. Alay Miralayı Ali Bey, Mirlivâlık rütbesine terfi ettirilerek iki alayın kumandasına memur edilmiştir. Kendisine “*Bosna Nizâmiye Alayları Mirlivâsı*” şeklinde hitap edilmiştir. Boşta kalan I. Alay Miralaylığına ise III. Ordu'dan Miralay Hüseyin Bey nakledilmiştir⁴².

1865 senesi sonlarına doğru 3 tabur olması hesaplanan İkinci Alay, gönüllü askerlerin de katılımıyla büyük ölçüde oluşturulmuştur⁴³. Nisan 1869'da ise 2 Alay redif askeri teşkil edilmiş ve kumandanlığına Miralay Şahin Bey getirilmiştir⁴⁴. Bosna'da teşekkül eden bütün birlikler, Sultan Abdülaziz devrinin sonuna kadar III. Ordu nezâretinde faaliyet göstermiştir⁴⁵.

1864'te Bosna Saray Kalesi'nde harap bir vaziyette bulunan cephâne yenilenip eksikleri tamamlanarak mükemmelleştirilmiştir. Böylece Hadım Ali Paşa ve İskender Paşa camilerinde muhâfaza edilen silah ve techîzâtlar buraya nakledilerek büyük bir cephâne oluşturulmuştur⁴⁶.

Eksikleri devamlı giderilen ve eğitimlerine önem verilen Bosna Nizâmiye Alayları ta'lîmlerdeki başarılarıyla da dikkat çekmiştir. 20 Eylül 1866'da Saraybosna'da Bosna askerleri, Yenihan yakınlarında Vilayet Kumandanı Müşîr Abdi Paşa, Vâli Paşa, mülki ve askerî erkân önünde ateşli bir ta'lîm gerçekleştirmişlerdir. Kuruluşlarından kısa bir süre sonra bu kadar maharet kazanmaları herkesin takdirini toplamıştır⁴⁷. Bosna Nizâmiye askerleri halkla iç içe eğitime devam etmişlerdir. Örneğin Banyaluka Kasabası civarında nişangâh tahsis olunan yerde,

⁴¹ I. Alayın açılışı sırasında gerçekleşen törene benzer (“Padişahım çok yaşa” nida ve duası ile birlikte 21 pare top atışı) bir tören gerçekleşmiştir. *BOA. A. } MKT. MHM. 342/89*.

⁴² *BOA. İ. DH. 541/37597; BOA. A. } MKT. MHM. 343/57; 345/97*. Miralay Hüseyin Bey, Mirlivâlık rütbesi ile 6 Temmuz 1869'da Hassa Ordusu'nda görevlendirilmiştir. *BOA. C. AS. 1071/47132*.

⁴³ *A.M.D. UA. 52*, No: 391; *A.M.D. UA. 52*, No: 420; *A.M.D. UA. 53*, No: 93. *T. V*, No: 803, s. 1; 814, s. 1. *C. A.*, No: 85, s. 3. *A. } MKT. MHM.*, 340/43, 342/89. *İ. DH. 37500*.

⁴⁴ *A.M.D. UA. 56*, No: II/1; 57, No: 1.

⁴⁵ *BOA. İ. DH. 560/38994; BOA. A. } MKT. MHM.*, 377/60, 406/64, 467/100.

⁴⁶ *T. V*, No: 814, s. 1.

⁴⁷ *T. V*, No: 864, s. 3.

her Çarşamba ahâli ile burada yerleşmiş olan süvârî ve piyâde askerleri arasında at yarışları yapılmıştır⁴⁸.

1868'e gelindiğinde Bosna alaylarından 3 senesini tamamlayarak istibdal tezkeresi almaya hak kazanan 253 neferden 12'si tezkerelerini terk ile askerliğe devam etmişlerdir. Gerek gönüllü katılımların gerekse görevinde devam etmek isteyenlerin çoğalması ile asker sayısı her geçen yıl artmaya devam etmiştir⁴⁹. 1873 ve sonrasında Bosna Fırka-i Askeriyesi Genel Komutanlığı yanında⁵⁰, Hersek, Yeni Pazar, Belina, Banyaluka ve Travnik Askerî Fırkaları oluşturulmuş; bu fırkalar ferik, mirlivâ yahut miralaylar tarafından komuta edilmiştir. 2 adet redif alayına gelince; I. alayın askerleri Saray, İzvornik, Siyeniça; II. alayın ise Travnik, Banyaluka, Bihke ve Hersek'ten temin edilmiştir⁵¹.

Sultan Abdülaziz devrinde Bosna Nizamiye Alayları orduya sağladığı desteğin yanı sıra bölgesindeki çetecilik faaliyetlerine karşı da başarılar elde etmiştir. Bosna Nizâmiye alayları kurulana kadar eşkıyalık hareketlerine karşı ordu merkezlerinden birlik sevk edilmekte ve bu durum gecikmelere sebebiyet vermektedir⁵². Alayların tesisinden sonra çetecilere karşı en ufak bir gecikme ve ihmale izin verilmemiştir. Bu cümleden olarak 1874 senesinde Karadağ Vilayetinin kazası olan Kolaşin civarında Piyade II. Alayı Miralay Salih Bey kumandasındaki nizamiye birlikleri ile eşkıya arasında muharebe yapılmış ve eşkıya bertaraf edilmiştir. Bununla birlikte miralayın ve iki binbaşısının birliklerin geri dönüşünde usul ve esaslara riayet etmemesinden dolayı cezalandırılmasına; buna karşılık Bosna Nizamiye I. Alayı taburlarından Yüzbaşı Mustafa Ağanın ise bölüğünü sevk ve idare konusunda gösterdiği başarıdan dolayı 28 Şubat 1874 tarihinde terfi ettirilmesine Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî tarafından karar verilmiştir⁵³.

Bosna Nizâmiye Alayları, eşkıyaya karşı yiğitlik ve kahramanlık göstererek onları bozguna uğratmaları karşılıksız bırakılmamış ve ödüllendirilmişlerdir. Bosna Nizâmiye II. Alayı'nın III. Taburu askerleri eşkıya ile dolu siperlere kahramanlıkla taarruz ettiklerinden dolayı, tabur sancağına takılmak üzere 3. Rütbeden bir Osmânî nişânı takdim edilmesi, Bosna Valiliği ve Askerî Fırka Kumandanlığı'nın

⁴⁸ T. V, No: 877, s. 2.

⁴⁹ T. V, No: 982, ss. 1-2.

⁵⁰ 1870'lerde Bosna'daki askerî yapılanma için "Bosna Fırka-i Askeriyesi" yahut "Bosna Kuvve-i Askeriyesi" tabirleri kullanılmıştır. BOA. İ. DH. 45772, 49103, 49485.

⁵¹ Salnâme-i Vilâyet Bosna (S. V. Bosna) 1290 (1873), Def'a 8, s. 38. S. V. Bosna 1291 (1874), Def'a 9, s. 38.

⁵² BOA. A. } MKT. UM. 459/40.

⁵³ BOA. A. } MKT. MHM. 475/25.

teklifi sonucu olarak 28 Kasım 1875 tarihli irâde ile uygun görülmüştür⁵⁴. Yine 27 Mayıs 1876'da II. Alay II. Taburunda başarılarından dolayı bazı zabıtlere 5 adet Mecîdiye nişanının verilmesine karar verilmiştir⁵⁵.

Bosna'da Diğer Askeri Faaliyetler

İki alay Nizâmiye askerinin tertibinin tamamlanmasından sonra Bosna'da askerî kuvvetlerin ve eğitimin güçlendirilmesine devam edildi. Nisan 1868'de iki alay Nizâmiye askerinin tertibinin tamamlanmasından dolayı Bosna'da bir de Kordon Taburu oluşturuldu⁵⁶. Temmuz 1870'te bu tabur, merkezleri Hersek, Yeni Pazar, İzvornik ve Banyaluka'da olmak üzere 4 taburdan oluşan Bosna Nizâmiye Kordon Alayı şeklini aldı⁵⁷. Tüm bunların yanında 1868'de Bosna'da yeni Zabtiye karakolhâneleri⁵⁸, Mayıs 1873'te Bosna askerlerinin elbise ihtiyacını karşılamak amacıyla bir "Aba Fabrikası" ve Eylül 1873'te Bosna Mekteb-i İdâdîsi kuruldu⁵⁹. Bosna'da Abdülaziz devrinde son olarak 1 Nisan 1874 tarihinde, Bosnalı yiğitlerden I. ve II. Talia taburları oluşturuldu⁶⁰.

Sonuç

Osmanlı Ordusu'nun köklü bir değişime uğradığı 19. yüzyılda askere alma sistemi sürekli ele alınmaya çalışılmıştır. Askere alma ile alakalı sistem denemelerinin olduğu bu dönemde muhtelif sıkıntılarla da karşılaşmıştır. Bundan mütevellid Osmanlı vilayetlerinde birlik bulundurma keyfiyeti de ayrı bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Bu sıkıntılardan biri de Bosna Vilayetinde yaşanmıştır.

Sultan Abdülaziz devrine gelinceye kadar Bosna'da asker temini konusunda bir türlü kalıcı bir çözüm üretilememesi, devletin bölgedeki hâkimiyetini tehlikeye atmış ve buralarda mevcut çetelerin faaliyetlerini artırmasına neden olmuştur. Bu minvalde tahta çıktıktan sonra bölgedeki sıkıntıları sona erdirmek için büyük çaba harcayan Sultan Abdülaziz, bölgeye müfettiş olarak Ahmed Cevdet Paşa'yı göndermiştir. Cevdet Paşa'nın yaptığı çalışmalar sonucu; bölge halkının belli şartlar

⁵⁴ BOA. İ. DH. 711/49758.

⁵⁵ BOA. İ. DH. 723/50436.

⁵⁶ T. V, No: 1019, s. 1; 1103, s. 3. A.M.D. U.A. 56, No: 1/96. A.} MKT. MHM., 404/78., İ. DH. 40286.

⁵⁷ İ. DH. 42899; S. V. Bosna 1290 (1873), Def'a 8, s. 38.

⁵⁸ T. V, No: 1005, s. 2.

⁵⁹ Ruzname-i Cevide-i Havadis (R.C.H.), No: 2169, s. 3; İ. DH. 46441.

⁶⁰ ATASE Arşivi, Osmanlı – Sırp – Karadağ Harbi Koleksiyonu Kataloğu, Kutu 1, Gömlek 4, Belge 4-1.

altında askerlikte istihdam edilebileceği; bunun için askere alma noktasında yerel halka yönelik uygulamaların hayata geçirilmesi gerektiği belirtilmiştir.

Bu gereklilik ve çözüm önerileri, Sultan Abdülaziz tarafından kabul edilmiş ve Bosna'da Nizamiye Alaylarının oluşturulmasına başlanmıştır. Aslında askerliğe yatkın olan Boşnaklar alaylara kaydolma işlemine, Cevdet Paşa'nın yerel ihtiyaçları dikkate alan tedbir ve uygulamaları ile, önceki dönemden farklı olarak büyük ilgi ve alaka göstermişlerdir. Mez-kûr alakanın beklenenin de üzerinde olduğu, ilgili belgelerden de anlaşılmaktadır. Öyle ki arşiv belgelerinde ve dönemin gazetelerinde Boşnaklardan gönüllü olarak askerliğe kaydolanlara ve süreleri dolduğu halde askerliği terk etmeyenlere dair yüzlerce örnek bulunmaktadır. Nihayetinden kısa sürede Bosna'nın yerel halkından alınan askerlerle, evvela I. Alay, ardından II. Alay başarıyla ve eksiksiz oluşturulmuştur.

Bosna Nizamiye Alaylarının oluşturulması orduya önemli destek sağlamıştır. Nitekim Sultan Abdülaziz devrinin sonuna kadar III. Ordu bünyesinde faaliyetlerini sürdüren Bosna Alaylarının, çetecilik faaliyetlerine karşı başarılar elde etmesi; devletin bölgedeki otoritesini tesis etmesinde önemli rol oynamıştır.

Ahmed Cevdet Paşa'nın yerinde yaptığı tahkikat ve Bosna halkının görüşünü esas alarak uygulamaya koydurduğu askerî düzenleme, Osmanlı Devleti'ni askerî alanda; bölgeyi ise ekonomik ve sosyal alanlarda olumlu etkilemiştir. Bu kapsamda Bosna Nizâmiye Alayları, bölgede var olan birtakım mali, sosyal ve askerî huzursuzlukların giderilmesine ve yöre halkının devlete bağlılığının artırılmasına katkı sağlamıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bâb-ı Âlî Evrak Odası Sadâret Evrâkı Âmedî Kalemi Umûr-ı Askeriyye İrâde Hülâsa Kayıt Defteri (A.M.D.U.A.): 52, 53, 56, 57.

Bâb-ı Âsâfi Mühimme Kalemi (A.} DVN. MHM.): 8-A/58.

Cevdet Askeriye (C. AS.): 932/40347, 938/40659, 45842, 47132.

Hariciye Nezâreti Mektûbî Kalemi Evrakı (HR. MKT.): 333/29.

İrâde Dahiliyye (İ. DH.): 79/3929, 90/4530, 528/36521, 530/36714, 530/36717, 541/37597, 560/38994, 577/40207, 711/49758, 723/50436, 36559, 37500, 42899, 45772, 46441, 49103, 49485.

İrâde Mesûl-i Mühimme (İ. MSM.): 80/2295, 81/2322.

Mektûbî Kalemi Nezâret ve Devâir Evrakı (A.} MKT. N.ZD.): 53/9.

Mühimme Kalemi Evrakı (A.} MKT. MHM.): 46/50, 311/21, 314/22, 314/53, 314/67, 315/3, 316/93, 317/62, 318/84, 323/34, 330/89, 330/99, 331/74, 340/43, 342/89, 343/57, 345/97, 377/60, 404/78, 406/64, 467/100, 471/12, 475/25.

Taşra Evrakı Bosna Müfettişliği (TŞR. BNM.): 21/92, 26/131, 27/7, 27/102, 27/146, 28/36, 28/58, 28/66, 28/132, 28/167, 29/19, 29/86, 29/115, 29/126, 30/2, 30/5, 30/27, 30/60, 31/62.

Umum Vilâyât Evrakı (A.} MKM. UM.): 459/40.

ATASE Arşivi

Osmanlı-Sırp-Karadağ Harbi Koleksiyonu Kataloğu, Kutu: 1, Gömlek: 4, Belge: 4-1.

Gazete ve Süreli Yayınlar

Ceride-i Askeriye (C. A.): 35, 85.

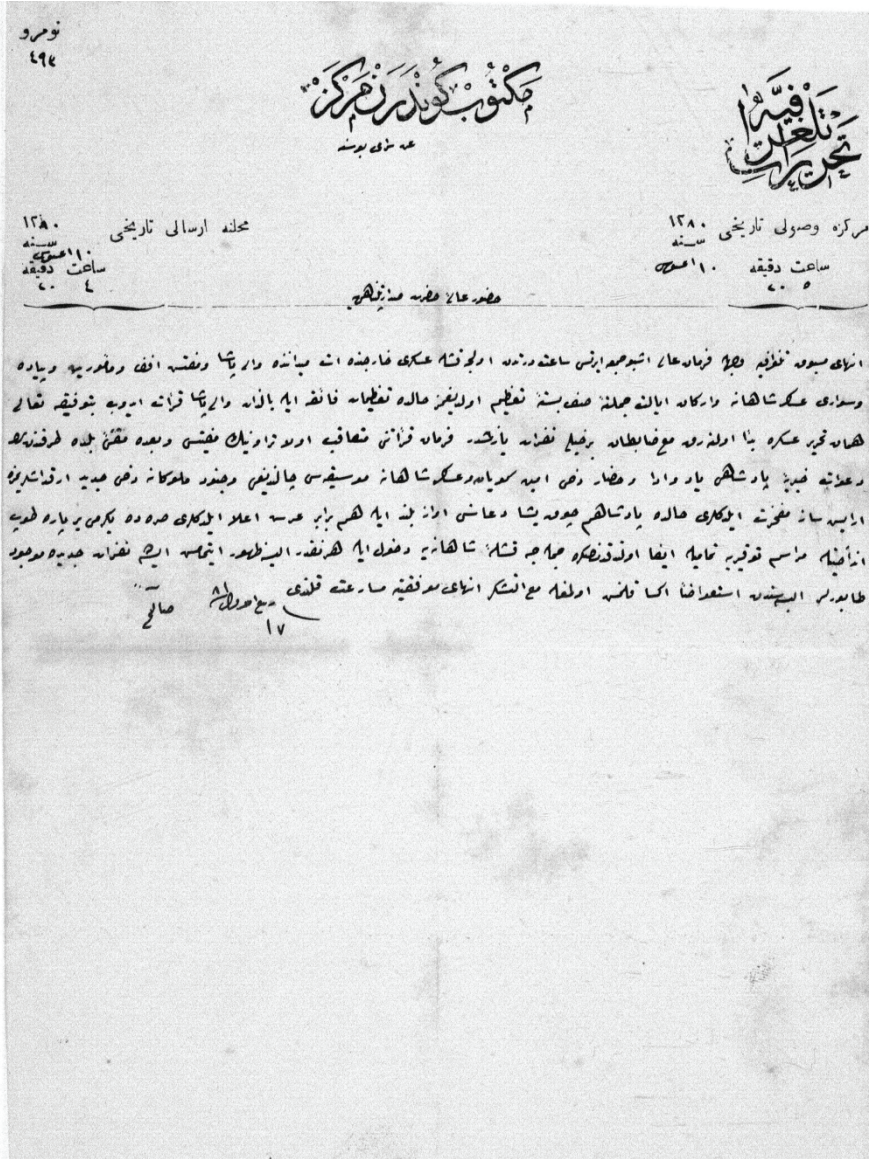
Takvîm-i Vakâyi' (T. V.): 766, 771, 774, 803, 814, 864, 877, 982, 1005.

Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis (R.C.H.): 2169.

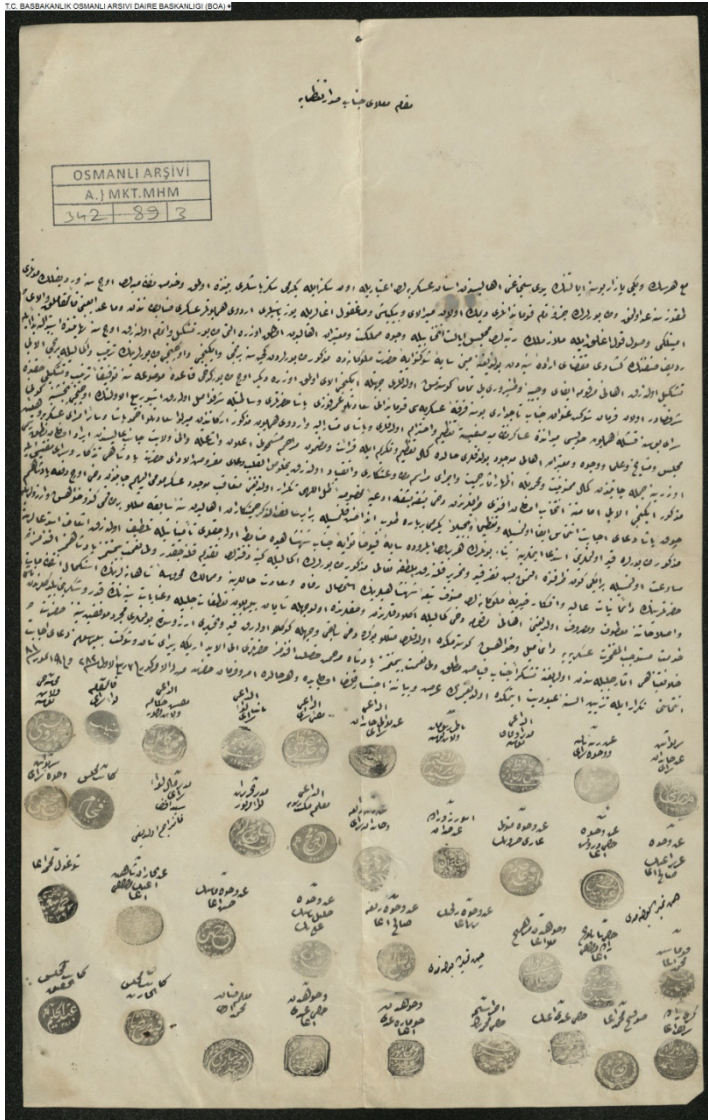
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna 1290 (1873) Def'a 8, 1291 (1874) Def'a 9.

Kaynak ve Telif Eserler

- Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, Yayımlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1986.
- Djurdjev, Branislav, “Bosna-Hersek, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1992.
- Gölen, Zafer; “1849-1851 Bosna Hersek İsyanı”, *Bellekten*, C. 56, S.247, ss. 905-931, Aralık 2002.
- Halaçoğlu, Yusuf - Aydın M. Akif, “Cevdet Paşa”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul 1993.
- İlhan, Suat, “Osmanlı İmparatorluğunda Askerî Yapı İçerisinde Tanzimatın Yeri”, *Bellekten*, C. LV, ss. 563-577.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.7, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.
- Küçük, Cevdet, “Abdülaziz”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul 1988.
- Ölmezoğlu, Ali, *Ahmet Cevdet Paşa –Hayatı ve Eserleri-*, Celal Bayar Üniversitesi Matbaası, Manisa 2002.
- Ünal, Uğur, *Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016.

EK-2: Mirliya Salih Paşa tarafından Sadârete gönderilen “ Bosna’da teşkil olunacak Nizamiye Alaylarına dair fermannın okunmasından ve ardından asker ve zabıt kayıtlarına başlanmasından dolayı halkın çok memnun olduğunu” ifade eden telgrafi. 17 Rebiülevvel 1281 / 20 Ağustos 1864. BOA. İrâde Dâhiliyye 528 / 36521.

A. | MKT. MHM. 00342.00089.003

EK-4: Bosna'da teşkil edilen İkinci Nizamiye Alayı'nın ne şekilde tertip olunacağına dair: 7 Rebiülevvel 1282 / 31 Temmuz 1865. BOA. Mihimme Kalemî Evrakı 342 / 89.

TÜRKİYE'DEN SON TOPLU ERMENİ GÖÇÜ SANCAK ERMENİLERİNİN LÜBNAN'A TAŞINMASI 1938-1939

HALİL ÖZŞAVLI*

Giriş

Çalışmamızın esasını oluşturan Türkiye'den son toplu Ermeni göçü 1939 yılında İskenderun Sancağının Türkiye'ye geçmesi üzerine yaşandı. Fransız idaresinde bağlı olarak İskenderun Sancağı 27 Kasım 1918'de merkezi Beyrut'ta bulunan Fransız Yüksek Komiseri General Gouraud tarafından yayımlanan bir kararname ile kurulmuştu.¹ Bu kararnameye göre Sancak 3 kaza ve 15 nahiyeden oluşmaktaydı. Antakya kazasının nahiyeleri Ordu, Kesap, Süveydiye, Biryas, Yukarı Kuseyr (Şeyh Köyü), Orta Kuseyr (Babutrun), Aşağı Kuseyr (Karsu), Harbiye ve Karamurt (Avakya)'dır. Kırıkhan kazasının nahiyeleri ise Kırıkhan, Reyhaniye, Hacılar ve Beylan'dır. İskenderun kazasının nahiyeleri de İskenderun ve Arsuz'dur.²

Sancak Ermenilerinin göçünü tartışmaya başlamadan önce Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Anadolu'ya geri dönen ve daha sonra Fransızların işgal ettikleri yerlerden çekilmesi üzerine bölgeyi tekrar terk eden Ermeni nüfusu meselesine değinmekte fayda vardır. 1918'de göç ettirilen Ermenilere geri dönme izni verilince önemli miktarda bir Ermeni nüfusu Anadolu'ya geri döndü. Geri dönüş kararnamesiyle ne kadar Ermeni'nin eski yerlerine geri döndüğü hakkında değişik kaynaklarda farklı rakamlar zikredilmektedir. Bu kaynaklardan, Mondros mütarekesi sonrasında, Anadolu'dan göç etmemiş ve halen evlerinde oturan önemli miktarda bir Ermeni nüfusun olduğu, hatta itilaf devletlerince işgal edilen yerlere, 1914 yılı öncesine oranla daha fazla sayıda Ermeni'nin geldiği tes-

* Yrd. Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Kilis/TÜRKİYE, halil-ozsavli@hotmail.com

¹ Stéphane Yerasimos, *Questions D'orient, Frontières et minorités des Balkans au Caucase*, Éditions La Découverte, Paris 1993, s. 125-130.

² Şerife Yorulmaz, "Fransız Manda Yönetimi Döneminde İskenderun Sancağı'nın Sosyo-Ekonomik ve Siyasal Durumuna İlişkin Bazı Kayıtlar 1918-1939", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 6, Sayı: 22, Kasım 1998, s. 244-245.

pit edilmektedir.³ Özellikle Kilikya bölgesi, yani Çukurova bölgesi ile Antep, Urfa ve Maraş'ı da içine alan yerler, Fransız mandası altında bir Ermenistan kurulması düşünülen bir yer olduğu için bu bölgeye daha fazla Ermeni göç etti ve göç ettirildi. Bu göçler o dönemde Ermenilerin uluslararası alanda en önemli temsilcisi olan Boğos Nubar Paşa ve Fransız Yüksek Komiseri Georges-Picot arasındaki uzlaşma neticesinde kararlaştırılmıştı. Nubar Paşa Kilikya'da Fransız mandası altında bir Ermeni devleti kurulmasını istiyordu. Bu talebe olumlu bakan Georges-Picot buna ancak barış konferansında karar verilebileceğini belirtmiş ve Ermenilerden İtilaf devletlerinden Fransız himayesi talep etmelerini istemişti. Bundan sonra Georges-Picot, Kilikya'da bir Ermeni Ulus Devleti kurabilmek için mümkün olduğunca fazla miktarda Ermeni mülteciyi Kilikya'da toplamaya karar verdi.⁴ 1918 yılının Ekim ayından itibaren mümkün her vasıta ile başta Port Said ve Şam ile Beyrut arasında kalan bölgelerden binlerce Ermeni geçici olarak Halep'e taşındı. Bunda maksat burada Kilikya bölgesine göç ettirilecek Ermeniler için bir insan kaynağı yaratmaktı. Nihayet 1919'un baharında 120.000 civarından Ermeni nüfus Kilikya bölgesine akın etti.⁵

Öte yandan Ermeni çeteleri de itilaf devletlerinin burada Ermeniler için bir devlet kurulacağı vaadine inanıp Suriye ve Filistin'deki Ermenileri buraya göç ettirmeye başladı. Suriye ve Filistin'in yanı sıra Anadolu'daki bazı şehirlerden de Adana ve havalisine Ermeni göçleri başlatıldı. Konya, Kayseri, Niğde ve Sivas şehirlerinde yaşayan Ermeniler Hınçak ve Taşnak örgütlerinin telkin bazen de zorlamalarıyla Adana'ya göç etti.⁶ 1919 yılının sonunda Suriye ve Lübnan bölgelerinden hem de Anadolu'nun diğer şehirlerinden 250.000 kadar Ermeninin Kilikya'ya geldiği tahmin edilmekteydi.⁷ 1918'in Ekim ayında başlayıp 1919'un

³ 1921 yılında Ermeni patrikhanesi tarafından hazırlanan bir belgede Anadolu ve Ortadoğu'daki Osmanlı topraklarında bulunan Ermeni nüfusu 644.000 olarak gösterilmektedir. Bkz: NARA, *Records of the Department of the State Relating to the Internal Affairs of Armenia, 1910-1929, Roll No:8, 8907.5011/-*, The Armenian Society of America cemiyeti başkanı Goerge R. Montgomery'den Dışişleri Bakanlığı Yakınoğu Bölümü Başkanı Warren D. Robbins'e, 26 Nisan 1921. Belgede henüz dağlarda gizlendiği için yerlerine dönmeyenler ile Müslüman evlerinde bulunan Ermeni dul ve yetimlerin sayısı 20.000 olarak belirtilmiş ve 64.000 rakamına bu şekilde ulaşılmıştır.

⁴ Robert F. Zeidner, *The Tricolor Over the Taurus 1918-1922*, TTK Yay., Ankara, 2005, s. 94-95.

⁵ Zeidner, *a.g.e.*, s. 95.

⁶ NARA, *Record Group 59, No: 867.00/1076*, ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 11 Aralık 1919, Ek 1-2: Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'nın Amerikan Büyükelçiliğine gönderdiği 3 Kasım 1919 ve 18 Kasım 1919 tarihli iki karar. Aynı belgede Ermeni çetelerinin Sivas ve Kozan'da Müslüman ahaliye uyguladıkları katliamlardan da bahsedilmektedir.

⁷ Zeidner, *a.g.e.*, s., 96. Milletler Cemiyeti Birliği (League of Nations Union) tarafından 1930'da yayınlanan başka bir kaynağa göre o dönem Kilikya'ya göç eden veya dönen Ermeni miktarı 200,000'den fazlaydı. Bkz: C. A. Macartney, *Refugees; The Work of the League*, League of Nations Union, 1930, s. 49.

son altı ayı boyunca devam eden bu göçlerin tek bir amacı vardı, o da; Çukurova ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin bir kısmını kapsayan bölgede yani Fransız işgali altındaki Türk topraklarında bir Ermeni devleti kurulabilmesi için buradaki Ermeni nüfusu artırıp Müslüman nüfusu azınlık haline getirmektir.⁸

Yukarıda izah ettiğimiz göçler neticesinde Anadolu'da yeniden oluşan Ermeni nüfusu 1921'de Fransızların Anadolu'dan çekilmesiyle beraber tekrar Suriye'ye göç etmeye başladı. Sykes-Picot antlaşmasına göre Kilikya bölgesi Fransızların payına düşmüş ve Fransızlara burayı yönetme hakkı vermişti. Başlangıçta İngilizler tarafından işgal edilen bölge, 15 Eylül 1920 İngiliz-Fransız antlaşmasıyla Fransızlara bırakılmış olmasına rağmen Fransızlar hiçbir zaman bölgede tam bir denetim sağlayamadılar. Mustafa Kemal öncülüğünde başlayan Kuvva-i Milliye hareketi kısa zamanda Fransızların Anadolu'yu işgal hareketlerine tepki vermeye başladı. Fransızlarla imzalanan 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması'na göre Türkiye'ye ve Suriye'deki Fransız manda yönetimi arasındaki kara sınırları aynı yıl toplanan Londra Barış Konferansı'ndaki gibi kabul edilecek ve Fransa iki ay içinde Kilikya'daki askeri birliklerini geri çekecekti.

Türk hükümeti ile Fransa arasında bu kararlar alınınca bölgede yaşayan Ermeniler paniğe kapıldı. Zaten Londra Konferansının imzalanmasından beri göç etmeyi düşündüklerinden, Ankara antlaşması ile Fransızların Çukurova'dan çekileceği kesinleşince göç etmeye karar verdiler. Fransızlar da Ermenilere kendileri ile birlikte bölgeden ayrılmalarını tavsiye ederek onları kendi hâkimiyetleri altındaki istedikleri bir yere göndereceklerine dair söz verdiler.⁹ Ancak Fransızların bu vaatlerine inanıp buldukları şehirleri terk edip Halep'e göç edenlerin çoğu kamplarda sefalet içinde yaşamaya mahkûm oldular. Örneğin barınak, yiyecek, giysi ve iş vaadiyle Fransızlar tarafından Halep'e göçürülen Antep Ermenilerinin Halep kampında tek elde edebildikleri şey kendilerine günde üç defa verilen bir parça karabuğday ekmeğiydi.¹⁰

Fransızlar Antep, Urfa ve Maraş'ı terk ettikleri sırada onlara yardım eden veya onlarla birlikte gelen birçok Ermeni, Fransızlar bu şehirlerden geri çekilir-

⁸ NARA, *Record Group 59, No: 867.00/1076*, ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 11 Aralık 1919, Ek 1-2; Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'nın Amerikan Büyükelçiliğine gönderdiği 3 Kasım 1919 ve 18 Kasım 1919 tarihli iki takrir. Ayrıca bkz: Zeidner, *a.g.e.*, s. 96.

⁹ NARA, *Records of the Department of the State Relating to the Internal Affairs of Asia, 1910-1929, Roll No:8, 890d.00/50, Ek 1*, Digby A. Willson'dan Bainbridge Colby'ye, 14 Aralık 1920.

¹⁰ NARA, *...Internal Affairs of Asia, 1910-1929, Roll No:8, 890d.00/59*, Digby A. Willson'dan Amiral Mark L. Bristol'a 1 Kasım 1920.

ken onlarla birlikte gitti. Adana bu göçlerin yoğunlaştığı merkez oldu ancak bir kısım Ermeniler İskenderun, Halep ve Beyrut'a vardı. Bu dönemde Antep, Urfa ve Maraş bölgelerinden Adana ve İskenderun'a göç edenlerin sayısını tam olarak belirlemek mümkün olmasa da Kahire'deki Ermeni Ulusal Birliği, İngiliz konsolosluğuna gönderdiği bir yazıda bu sayının 60.000 civarında olduğunu belirtmektedir.¹¹ Ancak bu sayıya temkinli yaklaşmakta fayda vardır.

Franzların Urfa, Antep ve Maraş'tan çekilmesiyle birlikte bu illerde yaşayan Ermeniler de göç etmeye başladı. Başlangıçta maddi olarak daha iyi durumda olanlar Kıbrıs ve Mısır'a göç etti. Geriye kalanlara Suriye'ye geçme izni verildi. 1921 yılının son on beş gününde 16.500 göçmen Mersin'den Suriye'nin çeşitli limanlarına vardılar. Bunlardan 10.466'sı Beyrut limanına, 356'sı Cuniyeh limanına, 2.266'sı Lazkiye limanına, 1,895'i Sayda limanına ve 1.432'si Trablus limanına vardı.¹² Aynı günlerde 12.000 kişi ise kara yoluyla Halep ve İskenderun sancağına vardı. Fransız resmi kaynaklarına göre on beş gün içinde Fransız manda yönetimi altındaki topraklara varan 30.000 mültecinin çoğunluğunu Ermeniler oluşturuyordu.¹³ Bu döneme ilişkin Ermeni göçü Fransız hükümetinin 413 Ermeni yetimi Adana'dan Beyrut'a taşınması ile sona erdi.¹⁴

Ağustos 1922'de Türk kuvvetlerinin İzmir'de Yunanlılara karşı nihai zaferini elde etmesinden sonra bir toplu göç hareketi daha yaşandı. İzmir'den ayrılp Suriye'ye gelen Hıristiyanların neredeyse tümünün vardığı nokta Halep oldu. Fransız resmi kaynaklarında Temmuz 1923'e kadar Halep'e varan 27,308 mültecinin üçte ikisinin ve Temmuz 1923'ten Nisan 1924'e kadar varan 9,187 kişiden 6,472'sinin

¹¹ FO 141/629, No. 722/19

¹² *Archives Diplomatiques France Ministère des Affaires Étrangères, Série E, Levant, 1918-1940-Syrie-Liban* (Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, bundan sonra Arc. Dip.), E.313. No: 59/60, Fransız Yüksek Komiserliği Beyrut Sekreteri Robert De Caix'tan Dışişleri Bakanlığına, 21 Ocak 1922.

¹³ French Ministère des Affaires Étrangères, *Rapport À la Société des Nations sur la Situation de la Syrie et du Liban 1922-1923*, Paris, 1924, s. 18-19. (Fransızca; Fransız Dışişleri Bakanlığı, Suriye ve Lübnan ile ilgili Milletler Cemiyetine Sunulan Rapor 1922-1923). 1922'de başlayıp 1938'de sona eren bu raporlar Suriye ve Lübnan'daki Fransız Manda yönetiminin Milletler Cemiyetine sunduğu bir yıllık süreyi kapsayan raporlardır. Bundan sonra " Rapport " olarak belirtilecektir.

¹⁴ *Arch. Dip. E313/ DO..*,(belge numarasındaki son iki hane silik olduğu için okunamadı) Kilikya Fransız Konsolosluğundan General Gouraud'a 19 Temmuz 1922. Aynı belgede 60 süryani ve 32 Keldani yetimin Humus'ta Süryani cemaatine, 60 kadar erişkin Ermeni yetiminde İstanbul'da Ermeni Patrikliğine verileceği belirtilmektedir. Ayrıca bkz: *Rapport, 1922-1923*, s. 19-20. 1923 tarihli Hayasdanı Goçnak isimli Ermenice gazete Kilikya'dan Suriye'ye gelen Ermeni miktarını 75.000 olarak vermektedir. Bkz: *Hayasdanı Goçnak* (Ermenice: Ermenistan'ın Çağırısı), 20 Ocak 1923, no:3, s. 85. Bu eser o dönem New York'ta yayınlanan haftalık bir süreli yayındır.

Ermeni olduğu belirtilmektedir.¹⁵ Buna göre İzmir'in Türklerin eline geçmesinde sonra buradan ayrılıp Suriye topraklarına özellikle Halep'e varan Ermeni miktarı 25,000 kadardır. Bu kadar kısa sürede bu kadar çok Ermeni mültecinin Halep'te barınabilmesi mümkün değildi. Zira henüz 1922 yılının ilk aylarında bile Halep'teki Ermeni mülteci sayısı 14,000 civarındaydı ve Near East Relief gibi yardım kuruluşları bu mültecilere barınak, giysi ve yiyecek sağlama konusunda yetersiz kalıyordu.¹⁶

Tablo: 1. 21 Ocak 1922 Tarihine Kadar Fransızlar Tarafından Kilikya'dan Suriye Topraklarına Taşınan Ermenilerin Yerleştirildikleri Şehirler

Beyrut	4.562
Cuniyeh	1.700
Zahle	100
Trablus	1.453
Sayda	1.852
Şam	4.500
Alevi Bölgesi (Lazkiye)	2.266
Toplam	16.433

Kaynak: Arch. Dip., E.313. No: 59/60, Fransız Yüksek Komiserliği Beyrut Sekreteri Robert De Caix'tan Dışişleri Bakanlığına, 21 Ocak 1922.

Bu dönemde 1000 kadar Ermeni Halep'ten Lübnan'a geçti.¹⁷ Diğer bazı Amerikan yardım kuruluşları da Halep'teki yetimhanelerde kalan Ermeni yetimleri 1923 yılının haziran ayında, önce Beyrut'a gönderdi daha sonra ise Lübnan'ın çeşitli bölgelerindeki yetimhanelere 40 kişilik gruplar halinde dağıttı.¹⁸ Fransız resmi kaynakları ve konsolos raporları Kilikya'dan ayrılan Ermenilerin sayısına ilişkin yukarıda zikrettiğimiz rakamları verirken Birleşmiş Milletler, o zamanki adıyla Milletler Cemiyeti arşivinde bulunan ve Mültecilere Yardım Komisyonu Fridtjof

¹⁵ *Rapport, 19222-1923*, s., 20. Aynı kaynağa göre Halep'e varan 27,308 kişinin üçte birini Rumlar ve 1000 kişisini de Süryani ve Keldaniler oluşturuyordu.

¹⁶ NARA, ...1910-1929, *Roll No:14, 890d.48/-*, Halep Ermeni Ulusal Birliği başkanı P. Gabriel Casparian'dan Beyrut Near East Relief yöneticisi Howard b. McAfee'ye 23 Şubat 1922.

¹⁷ *FO 371/4000/A, No. 59.*

¹⁸ *Hayasdani Gognak*, 16 Haziran 1923, say., 24, s. 759.

Nansen tarafından hazırlanan 31 Mayıs 1924 tarihli bir raporda 1922 yılının sonbahar ayına kadar yaşanan olaylar neticesinde Kilikya'dan 100.000 Ermeninin göç ederek Suriye ve Lübnan topraklarına geçtiği belirtilmektedir.¹⁹

Türkiye'den son toplu Ermeni göçü ise 1939 yılında İskenderun Sancağının Türkiye'ye geçmesi üzerine yaşandı. Sancak Ermenilerinin göçü ile ilgili ayrıntılara değinmeden evvel Sancak'taki Müslüman ve Ermeni nüfus miktarı ile göçün başlamasından önce Sancak'taki siyasi durum üzerinde durulması konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacağından önce bu konulara değinilecektir.

I. Sancaktaki Ermeni Nüfusu ve Fransızların Sancak'ta Ermeni Nüfusu Arttırma Çabaları

1) Yıllara Göre Sancak'taki Ermeni Nüfusu

1914 Nüfus istatistiğine göre Sancak'taki Ermeni nüfusu toplamda 6.699'du. Bu nüfusun; 1.519 Ortodoks ve 65 Katolik olmak üzere 1.854'ü İskenderun'da, 4.773 Ortodoks ve 72 Katolik olmak üzere 4,845'i Antakya Sancağında yaşıyordu.²⁰ Ancak yukarıda ifade ettiğimiz üzere 1921'de Fransızlar Urfa, Antep ve Maraş'tan çekildikleri zaman buralarda yaşayan Ermenilerin büyük bir kısmı Halep'e göç ederken bir kısmı da başta Dört Yol ve Kırıkhan olmak üzere Fransız idaresi altındaki İskenderun Sancağına göç etti. Bu durum Sancak'taki Ermeni nüfus miktarında hızlı bir artışa neden oldu. Bu dönemde Anadolu'nun diğer illerinden Sancak'a ne kadar Ermeni mülteci geldiğini tam olarak kestirmek zor olsa da 4.000-5.000 arasında bir rakam olması oldukça muhtemeldir. Nitekim Milletler Cemiyeti Mültecilere Yardım Komisyonu üyesi G. Carle tarafında hazırlanan bir raporda 1925 yılında Sancak'ta 5,000 Ermeni mülteci olduğu belirtilmektedir.²¹ Ancak bu mülteci miktarı Fransızlar tarafından başta Halep olmak üzere Suriye'deki Ermeni mülteci kamplarından getirilen Ermeniler ile Anadolu'nun diğer şehirlerinden Sancak'a göç eden Ermeni aileler dolayısıyla artmaya devam edecektir. Fransız resmi kaynaklarına göre 1926 yılında Sancak'taki Ermeni mülteci sayısı 6.460'tur. Bu mültecilerin 4.200'ü İskenderun'da, 1.800'ü Kırıkhan'da, 60'ı Reyhaniye'de ve 400'ü Antakya'dadır.²² Yine Fransız Manda Yönetiminin Milletler Cemiyetine sunduğu 1926 yılı raporuna göre Sancak'taki toplam Ermeni miktarı 10.535 olduğuna göre aynı yıl Sancak'taki mukim Ermeni miktarı 4.000

¹⁹ *League of Nations Archives of Nansen Office for Refugees (Milletler Cemiyeti Nansen Bürosu Mültecilere Yardım Komisyonu Arşivi)*, L.N. C.237.1924. VIII. Bundan sonra arşivin ismi "L.N" olarak verilecektir

²⁰ Karpas, *a.g.e.*, s. 176.

²¹ L.N. A. 41. 1925. XIII.

²² *Rapport 1926*, s. 195.

dolayındadır. 1914 istatistiğine göre ise tehcirden evvel Sancak'taki Ermeni miktarı 6.669'du. Aradaki bu fark 1915'te Fransızlar tarafından Mısır'a taşınan Musa Dağ Ermenilerinden kaynaklansa gerektir.

Tablo 2. Fransız Resmi Kaynaklarına Göre 1926 Yılında Sancak'taki Nüfus Dağılımı.

Sunni	65.147
Maruni	182
Rum Katolik	171
Ermeni Katolik	1.407
Süryani	134
Keldani	176
Latin	145
Rum Ortodoks	8.222
Ermeni Gregoryan	9.128
Yakubi	38
Protestan	1,833
Alevi	37.678
Yahudi	305
Diğerleri	476
Toplam	125.042

Kaynak: Rapport 1926.

1927 yılında ise Sancak'taki mülteci Ermeni miktarı İskenderun'da 6.000, Kırıkhan'da 3.000 ve Antakya'da 2.000 olmak üzere 11.000 olacaktır.²³ Görüldüğü üzere sadece bir yıl içinde Sancak'taki Ermeni mülteci miktarı 5.000 civarında artmıştır. 1936 yılında ise Sancak'taki Ermeni miktarı mülteciler dahil 24.919'dur.²⁴ Bu kadar hızlı nüfus artışının doğal olması mümkün değildir. Bu hızlı nüfus artışının nedeni Fransız Manda Yönetiminin Sancak'ın sınırlarını Suriye'ye doğru genişleterek Ermeni nüfusun yoğun olarak yaşadığı Kesab'ı da Sancak'a dahil etmesidir.

²³ *Rapport 1927*, s. 105.

²⁴ *Rapport 1936*, s. 55.

Sancak'taki Ermeni nüfus hızlıca artmasının bir diğer önemli nedeni ise Beyrut Fransız Yüksek Komiserliğinin 1927 yılında Suriye ve Lübnan'daki kamplarda yaşayan Ermeniler için Milletler Cemiyeti ile beraber başlattığı mültecileri yeniden iskân ve onlara daimi barınak sağlama projesidir. Ancak Fransa bu projeyi başlatmadan önce dâhi kendi çıkarları doğrultusunda Sancak'a Ermeni iskânını başlattı. Fransa, Milletler Cemiyeti'nin projeye dahilinde sonra ise kırsal alana yapılan konutların ve mülteci yerleştirmelerin ağırlıklı olarak Sancak'ın kırsalındaki köylere yapılmasını sağlayacaktır.²⁵

Tablo 3. Fransız Resmi Kaynaklarına Göre 1936 Yılında Sancak'taki Nüfus Dağılımı²⁶

Türk	85.242 (% 38,9)
Alevi Arap	62.062 (%28)
Sunni Arap	22.461 (% 10)
Hıristiyan Arap	18.051 (% 8,16)
Ermeni	24.919 (% 11,36)
Çerkez	954
Yahudi	474
Diğerleri	130

Kaynak: Rapport, 1936.

2) Fransa'nın Sancak'taki Ermeni Nüfusunu Arttırma Çalışmaları

Mandater devlet olarak 1923 yılından itibaren Sancak için kabul ettiği özel yönetimi koruyan Fransa, 1924 yılında 12 üyeli bir Sancak Meclisi kurmuş, 1925 yılında Arapça ve Fransızcanın yanında Türkçeyi de resmi dil olarak kabul etmişti. Fakat aynı yıl daha önce Halep Valiliğine bağlı olan Sancak, doğrudan Suriye hükümetine bağlandı. Bunda maksat Sancak üzerinde Suriye'nin nüfuz ve otoritesini arttırmaktı. Diğer taraftan Fransız yönetimi Türklerin bölgedeki salt çoğunluğu-

²⁵ *L.N. A. 48. 1927. XIII.*

²⁶ Bir Ermeni kaynağa göre ise 1937 yılında toplam 240.000 nüfusa sahip Sancak'taki nüfus dağılımı şöyle idi; Arap 115.000 (%49), Türk 55.000 (%23), Ermeni 43.000 (%18), Türkmen 20.000 (%8), geriye kalan % 2 Çerkez, Yahudi ve diğerlerinden oluşmaktaydı. Bkz: A. A. Bayramyan, *Aleksandredi Sançaki Yev Miçazkayin Tivanakidutyum (1936-1939)*, Notstsan Daban, Yerevan, 1998, s. 18-19. (Ermenice: İskenderun Sancağı Meselesi ve Uluslararası Diplomasi, Erivan, 1998).

nu bozmak için bir takım önlemler almakta gecikmedi. Öncelikle Sancak güneye doğru genişletilerek Türk nüfus Arap nüfus içinde biraz daha eritilmeye çalışıldı.²⁷ Bunun yanında Fransa bölgedeki Türk nüfus oranını azaltmak için bölgeye Ermeni nüfusu getirip yerleştirdi. Nitekim Fransa Sancak bölgesine iskân edilmek üzere Yunanistan'dan 20,000'e yakın Ermeni getirilmesi için Sancak meclisinden bir karar çıkarmak istedi ancak bölge ahalisinin bu projeden haberdar olup karşı çıkması üzerine bundan vazgeçildi.²⁸ 1928 yılının Eylül ve Ağustos aylarında Antakya ve İskenderun'a gelen Milletler Cemiyeti temsilcisi ile beraber Antakya ve havalisine Ermeni iskânı hususuna dair bir takım kararlar alındı ve Sancak'ın son seçimlerinde Ermeniler adına mebus seçilen Movsesyan bu iskân meselesi ile ilgilenmek üzere vekil tayin edildi. Antakya'nın batısında bulunan Bitias²⁹ isimli Ermeni köyü civarında İkiz Köprü mevkiinde bir kısım arazi satın alınarak buraya Suriye'den getirilen Ermeniler iskân edildi ve yeni teşkil olunan bu köye Ermenice "Yeni Zeytun" manasına gelen "Nor Zeytun" ismi verildi. Aynı şekilde Amik ovasındaki Askeri Çayırı (Hayaşın)'na da 40 hane kadar Suriye'den getirilen Ermeniler yerleştirildi. Yine Fransızlar tarafından Ermeni iskânı için Suveydiye'nin doğusunda, sahil kıyısında bulunan Miyadun köyünde bulunan Yetimzade³⁰ Nizameddin Efendi'ye arazisini satması için iki bin beş yüz ile üç bin altın teklif edildi ancak Nizameddin Efendi arazisini satmadığı için arazi alınamadı.³¹

Türk hükümeti ve Sancak'ta yaşayan Türkler her ne kadar başka yerlerden getirilen Ermenilerin Sancak'a yerleştirilmesine karşı olsa da 1927 yılında başlayan proje gereği Fridtjof Nansen başkanlığındaki Milletler Cemiyeti Mültecilere Yardım Ofisi Suriye ve Lübnan'da olduğu gibi Sancak'ta da hem kırsal da hem de şehirlerde araziler satın alıp Ermeniler için kalıcı konutlar ve çiftlikler kurmaya başladı. 1927 yılında Antakya'ya 200 aile yerleştirmek için çalışmalar başlamıştı.³²

Nitekim 1928 yılı sonunda Sancak'ta Kırsal alanda 1,360 hektar arazi satın alınarak buraya 375 aile yerleştirilirken Kırıkhan, İskenderun ve Halep' te 250 hektar arazi satın alınarak buraya 250 Ermeni aile yerleştirildi. Bu araziler için yapılan harcama miktarı 18,440 İngiliz sterlini idi.³³ Milletler Cemiyeti Mülte-

²⁷ Yusuf Sarıncay, "Atatürk'ün Hatay Politikası I", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası-Makaleler*, Yay., Haz., Berna Türkdoğan, ATAM Yay., Ankara 2000, s. 362.

²⁸ *BCA*, (030.10.00.108). 710.17.

²⁹ Musa Dağ'ı oluşturan altı Ermeni köyünden biri.

³⁰ Etimzade de olabilir, belge silik olduğu için net okunamadı.

³¹ *BCA*, (030.10.00.108). 710.17.

³² *L.N. A. 48. 1927. XIII.*

³³ *L.N. A. 33. 1928. XIII.*

cilere Yardım Komisyonuna ait birçok belgede her bir Ermeni ailenin ortalama beş üyeden oluştuğu kabul edilmektedir.³⁴ Bu hesaba göre 1928 yılı sonuna kadar Sancak'a arazisine iskân ettirilen Ermeni mülteci sayısı 2.500 civarındadır.

Tablo 4. Milletler Cemiyeti Mültecilere Yardım Komisyonu Tarafından 1928 Yılında İskenderun Sancağındaki Ermeni Mülteciler için Alınan Araziler ve Bu Arazilere İskân Ettirilen Aileler

Kırsalda Yapılan İskânlar			
	Arazi Miktarı (Hektar)	İskân Edilen Aile Miktarı	Maliyeti (sterlin)
İkiz Köprü (Yeni Zeytun)	600	60	2,450 £
Soğuk Su	100	50	3,350 £
Kırıkhan	40	36	1,116 £
Kırıkhan	20	20	160 £
Hudut Arazisi (Hayaşin)	600	206	9,049 £
Toplam	1,360	375	16,125 £
Şehir Merkezlerine Yapılan İskânlar			
Kırıkhan ³⁵ ve Halep	180	180	2,000 £
İskenderun	70	70	225 £
Toplam	250	250	2,225 £

Kaynak: L. N. A.33. 1928. XIII.

Milletler Cemiyeti Cenevre arşivlerinde bulunan başka bir belgede 1932 yılına kadar İskenderun ve Kırıkhan'da şehir merkezlerine olmak üzere 320, Sancak'a bağlı köylere ise 299 Ermeni aile iskân ettirildiği belirtilmektedir.³⁶ Yine her

³⁴ L. N. A.24. 1932. XIII.

³⁵ Başka bir belgede 1931 yılından önce Kırıkhan'a iskân ettirilen aile miktarı 35 olarak verilmiştir. Bkz: L. N. A.24.1932.

³⁶ L. N. A.24.1932, XIII. Report of the Governing Body, Geneva, 16 Ağustos 1932.

Ermeni aileyi beş kişiden hesap ettiğimizde 1932 yılına kadar Sancak'taki şehir merkezlerine ve kırsal alanlara iskan ettirilen Ermeni nüfus miktarı 3,000'in üzerine çıkmaktadır. Başka bir kaynakta da Fransızların 1929 yılında Antakya'nın çevresine 900 Ermeni mülteciyi yerleştirdiği belirtilmektedir.³⁷

Tablo 5. Milletler Cemiyeti Mültecilere Yardım Komisyonu Tarafından İskenderun Sancağına Yerleştirilen Ermeni Ailelerin Miktarı 1931-1932

Şehir Merkezlerine Yapılan İskânlar	31 Mart 1931'den Önce İskân Ettirilen Aileler	1 Nisan 1931-20 Haziran 1932 Tarihleri Arasında İskân Ettirilen Aileler	Toplam
İskenderun	256	-	256
Kırıkhan	60	-	60
Toplam	316	-	316
Kırsal Alana Yapılan İskânlar	31 Mart 1931'den Önce İskân Ettirilen Aileler	1 Nisan 1931-20 Haziran 1932 Tarihleri Arasında İskân Ettirilen Aileler	Toplam
Hayeşhin	78	-	78
Abdal-Höyük	57	3	60
Soğuk-Su	40	-	40
Yeni-Zeytun	21	-	21
Masyaf	41	4	45
Kırıkhan	35	-	35
Bey-Seki	20	-	20
Toplam	292	7	299

Kaynak: L. N. A.24.1932. XIII.

Ermeni mülteciler için konut inşasına 1933 yılında da devam edildi. Mültecilere Yardım Komisyonu'nun kayıtlarına göre 1933 yılının Aralık ayının sonuna kadar İskenderun, Kırıkhan ve Reyhaniye'de şehir merkezlerinde yeni yapılan konutlara yerleştirilen Ermeni kişi sayısı 769 iken kırsal alanda yapılan iskânlarda yeni inşa edilen konutlara veya çiftlik evine yerleştirilen Ermeni mülteci sayısı 1,436 idi. Ayrıca aynı belgede 31 Aralık 1933 ve 30 Haziran 1934 tarihleri ara-

³⁷ NARA, ...1910-1929, *Roll No:14, 890d.48/82*, Beyrut Amerikan Konsolosu George L. Brandt'tan Dışişleri Bakanlığına, 28 Mart 1929.

sında 150 kişinin Reyhaniye'deki kırsal alana yerleştirildiği belirtilmektedir. Buna göre 1933 yılı ile 1934 yılının Haziran ayına kadar Sancak'ta kalıcı konutlara yerleştirilen Ermeni mülteci sayısı 2.355'tir.³⁸

Tablo 6. 1933 Yılında Sancak'a İskân Edilen Kişi Sayısı

Şehir Merkezlerine Yapılan İskânlar	
İskenderun	211
Kırıkhan	318
Reyhaniye	240
Toplam	769
Kırsal Alana Yapılan İskânlar	
Soğuk-Su	206
Yeni Zeytun (İkiz Köprü)	95
Hayaşin ³⁹	634
Kırıkhan	175
Masiyaf	181
Bey-Seki	36
Bitias	109
Toplam	1.436

Kaynak: L. N. A. 12. 1934. XIII.

Sancak'ta mülteci Ermeniler için konut inşasına 1934 yılında da devam edildi. Bu yılda İskenderun, Reyhaniye ve Kırıkhan'da şehir merkezlerine 163 konut inşa edilerek bu evlere 825 kişi yerleştirildi. Bu evler için yapılan harcama miktarı 114,960 Fransız frangı idi. Kırsal alanda inşa edilen konut sayısı 295 ve bu konutlara yerleştirilen Ermeni sayısı 1,248'di. Bu konutlar için yapılan harcama miktarı ise 3,564,100 Fransız frangı idi.⁴⁰

1930 yılında Fridtjof Nansen'in vefatından sonra onun ismini alarak Nansen Office olarak anılmaya başlayan Milletler Cemiyeti Mültecilere Yardım Komisyonu 1933 yılının sonunda Fransız Mandası altındaki topraklarda yaşayan Er-

³⁸ L. N. A. 12. 1934. XIII.

³⁹ Bazı kaynaklarda Askeri Hudut Bölgesi anlamına gelen Prè-Militaire olarak geçmektedir.

⁴⁰ *Rapport 1934*, s. 55.

meni mültecilere yardım projesini bitirme kararı almıştı. Ancak o dönem özellikle Suriye ve Lübnan'da binlerce aile hâlâ kamplarda yaşadığı için projenin 1934 ve 1935 yıllarında da devam ettirilmesi kararlaştırıldı. 1936 yılının sonunda Beyrut kampında 642 ve Halep kampında 1,050 aile vardı. Sancak'taki kampta ise Ermeni mülteci kalmamıştı.⁴¹ Bu da Sancak'ta Ermeni mültecilerin hepsinin kalıcı konutlara yerleştirildiği anlamına gelmektedir.

Tablo 7. 1934 Yılında Sancak'ta Şehir Merkezlerine Yapılan Ermeni İskânı

Yeni Yapılan Evlerde Oturanların Kişi Sayısı	Kırkhan	Reyhaniye	İskenderun	Toplam
	327	221	277	825
Yeni Yapılan Ev Miktarı	67	42	54	163
Yapılar İçin Yapılan Harcama Miktarı (Fransız Frangı)	34.300	15.500	65.160	114.960
Geri Ödenen Para Miktarı (Fransız Frangı)	132.440	-	10.080	142.520

Kaynak: Rapport 1934, s. 55.

Tablo 8. 1934 Yılında Sancak'ta Kırsal Alana Yapılan Ermeni İskânı

Yeni Yapılan Evlerde Oturanların Kişi Sayısı	Yeni Zeytun (İkiz Köprü)	Soğuksu	Abdal Höyük	Kırkhan	Masiyaf	Beyseki	Toplam
	64	160	644	144	199	37	1.248
Yeni Yapılan Ev Sayısı	17	41	148	35	44	10	295
Yapılar İçin Yapılan Harcama Miktarı (Fransız Frangı)	242.520	385.260	1.844.940	92.060	952.440	46.880	3.564.100
Geri Ödenen Para Miktarı (Fransız Frangı)	-	-	16.580		107.780	-	124.300

Kaynak: Rapport 1934, s. 55.

Yukarıda açıkladığımız üzere sadece Nansen Office ile ortaklaşa yürütülen proje neticesinde 1927'den 1934 yılının sonuna kadar Sancak'ta 13,000 civarında Ermeni mülteci kalıcı konutlara yerleştirildi. Anadolu'nun diğer şehirlerinden kendi isteğiyle Fransız idaresindeki Sancak'a göç edenler ile Fransızların Nansen

⁴¹ L. N. A. 23. 1936. XIII.

Office'den bağımsız olarak Sancak'a taşıdığı Ermeni nüfus da hesaba katıldığında 1914 yılında 7,000 civarında olan Sancak'taki Ermeni nüfusunun, 1926 yılında 10,000'e ve 1936 yılında da 24,000'e nasıl yükseldiği anlaşılacaktır.

Fransızların Sancak'a sürekli olarak Ermeni nüfus taşıyarak sürdürdüğü sosyal yapı üzerindeki bu operasyonları bölgedeki dengeleri bozarak cemaatler arasında siyasi çatışmalar çıkmasına, Türkler ve Ermeniler arasındaki ilişkilerin gerilmesine ve zaman zaman çatışmaların çıkmasına sebep oldu. Fransızların Ermeni yanlısı tutumlarından rahatsız olan Türk vatandaşlar Sancak'ı terk ederek Anadolu'nun başka şehirlerine göç etmeye başladı. Ancak Hatay davasına sahip çıkma kararlılığında olan Türkiye de boş durmadı. Fransızların Ermeni nüfusu arttırarak Türk nüfusu azınlık durumuna getirme çabalarına, bir taraftan Halep Konsololuğu vasıtasıyla "terk-i tabiiyet" işlerinde fiili güçlükler çıkararak, diğer taraftan bölgenin terkedilmemesi gerektiği yolunda propaganda yaparak Hatay'dan Anadolu'nun diğer şehirlerine Türk göçlerini engellemeye çalıştı.⁴²

II. Göç Öncesi Sancak'ta Sosyal ve Siyasi Koşullar

İngiltere ve Fransa I. Dünya Savaşı içinde gizli olarak imzaladıkları Sykes-Picot Anlaşması ile Ortadoğu bölgesini paylaşmışlardı. Bu anlaşmaya göre Suriye, Lübnan ve Çukurova dolayısı ile Sancak bölgesi Fransa'nın nüfus bölgesine dahil edilmişti. I. Dünya Savaşı sonunda 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi imzalandığı sırada, Sancak bölgesi Türk kuvvetlerinin kontrolünde bulunuyordu. Ancak Mütarekenin 7. ve 16. maddelerini ileri süren itilaf devletleri bölgede Yıldırım Orduları Komutanı olarak bulunan Mustafa Kemal Paşa'nın direnmesine rağmen 9 Kasım 1918'den itibaren başta İskenderun Limanı olmak üzere Hatay, Urfa, Antep, Maraş ve Çukurova bölgesini işgal etmişti. İşgallere paralel olarak gizli anlaşma gereği bölge Fransa'ya bırakılmış, Fransa da bölgedeki hakimiyetini sağlamlaştırmak amacıyla 27 Kasım 1918'de merkezi Beyrut'ta bulunan Fransız Yüksek Komiseri General Gouraud tarafından yayınlanan bir kararname ile "İskenderun Sancağı"nı kurmuştu. Bu kararname ile yönetim şekli ve kuralları Beyrut'taki Yüksek Komiserlik tarafından belirlenecek olan Sancak; idari merkezi İskenderun olmak üzere Antakya, Harim (Reyhaniye) ve Belen kazalarını da içine alan bölgede kuruldu.⁴³

Beyrut'taki Fransız Yüksek Komiserliği 1 Eylül 1920'de Halep, Şam, Lübnan ve Alevi bölgesi olmak üzere dört yönetim birimi oluşturdu. İskenderun San-

⁴² Sannay, a.g.m., 364.

⁴³ Stéphane Yerasimos, *Questions D'orient, Frontières et minorités des Balkansa au Caucase*, Éditions La Découverte, Paris, 1993, s. 125-130.

çağı ise özel bir rejime sahip olmak kaydıyla Halep yönetimine bağlandı. Fransız Yüksek Komiserliğinin 8 Ağustos 1921 tarihli kararıyla Sancak'ın idaresi bir mutasarrıfa veriliyor ve bu mutasarrıfa Fransız Yüksek Komiserinin rehberlik ve nezaretinde Sancak'ı bağımsız bir şekilde Sancak'ı idare etme hakkı veriliyordu. Aynı karara göre Türkçe Arapça ile beraber Sancak'taki resmi dil olarak kabul ediliyordu.⁴⁴ Fransa ile Türkiye arasında imzalanan 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması'nın 7. Maddesinde bu kararlar tekrar teyit edilerek İskenderun Sancağı'nın, Suriye sınırları içerisinde kalması; burada özel bir idare kuruluşu, resmi dilin Türkçe, para biriminin ise Türk lirası olması kararlaştırıldı.

1923 yılında imzalanan Lozan Antlaşmasında Ankara antlaşmasının geçerli olduğu kabul edildi. 30 Mayıs 1926'da Fransa ile Dostluk ve İyi Komşuluk Sözleşmesi imzalandı. Bu antlaşma ile Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı İmparatorluğundan ayrılan ve Fransız Cumhuriyetinin mandası altında bulunan ülkeler her zaman dostluk ve iyi komşuluk ilişkileri sürdüreceklerini ve taraflardan birine yöneltilen her hangi bir saldırıyı özendirmeyeceklerini ve buna yardımcı olmayacaklarını belirtiyorlardı. Sözleşmeye ekli protokollerden birincisi sınırı ayrıntılarıyla belirlerken iki numaralı protokol suçluların iadesini düzenliyordu. 1930'da imzalanan protokolle Türkiye-Suriye sınırı kesin olarak belirlenecekti.⁴⁵

1926 sözleşmesinin imzalanmasından sonra iyileşen Türk-Fransız ilişkileri Sancak'ta yaşayan Türklerin durumlarının düzelmesine de olanak sağladı. Bu dönemde, Sancaklı Türkler Ankara'yı yakından takip etmeye, Türkiye'deki tüm reformları uygulamaya başladılar. Kısa süre içinde Halk Partisi'ni kurarak örgütlenmelerini daha disiplinli biçimde gerçekleştirdiler. Bu gelişmeler Fransız yönetimi tarafından da destekleniyordu. Çünkü Fransa kendi yönetimine muhalefet eden Şam'a karşı Sancak'ı bir koz olarak kullanmayı düşünüyordu. Ancak, beklentileri gerçekleşmedi. 1930 yılında İngiltere'nin manda yönetiminin sona erdirerek Irak'a bağımsızlık vermesi Suriye Araplarını harekete geçirince, Sancaklı Türkler arasında da milliyetçi istemler arttı. Nitekim, 14 Mayıs 1930 tarihli Suriye Anayasasına Sancak'ın özel rejimine ilişkin hükümler kondu; böylece hem Sancak Türkleri tatmin edildi, hem de Suriye Araplarına Sancak'ın özel konumu hatırlatılarak gözdağı verilmiş oldu.

⁴⁴ Edward Weisband, "The Sanjak of Alexandretta 1920-1939: A Case Study", *Near Eastern Round Table* 1967-1968, Ed., R. Bayly Winder, New York, 1969, s. 158-157.

⁴⁵ Lozan Antlaşması için bkz: Treaty of Lausanne, July 24, 1923, Part I, Section II, Articles 30-33; Lawrence Martin, *The Treaties of Peace 1919-1923*, The Law Exchange, Clark, New Jersey, 2007, c.II, s. 969, Türk-Fransız antlaşmaları için bkz: İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasi Antlaşmaları*, cilt I, 1920-1945, TTK Yay., Ankara, 1989, s. 379-380.

9 Eylül 1936'da Fransa'daki Sosyalist Hükümet Suriye ile bir antlaşma yaptı. Bu antlaşmaya göre Suriye üç sene sonra bağımsız olacaktı. Bu durum neticesinde Sancak'ın geleceği Fransa ve Türkiye arasında tekrar tartışma konusu oldu. 1936 yılının ekim ayında Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Cenevre'de Fransa Devlet Bakanı'na Sancak'a yerel bağımsızlık şekli verilmesi için, Türk ve Fransız temsilcileri arasında en kısa sürede Paris'te müzakerelere başlanmasını teklif etti. Türkiye Sancak'ın bağımsız olmasını istiyor ve iddialarını şunlara dayandırıyor; Sancak'ın nüfusunun ekseriyeti Türk olduğu için burası bağımsız Suriye devletinin bir parçası olamazdı. Kaldı ki, 1921 ve 1926 Türk-Fransız antlaşmalarına göre, Fransa'nın Lübnan'a yaptığı gibi Sancak'a da bağımsız statüsünün verilmesi gerekiyordu. Fransa ise iki devlet arasında yapılan antlaşmaların Sancak'a özel bir yönetim temin ettiğini ancak bağımsızlık vermediğini iddia ediyordu.⁴⁶

1936 yılının Kasım ayının sonunda, Fransa konunun Milletler Cemiyeti'ne havale edilmesini Türkiye'ye teklif etti. Türkiye'nin bu teklifi kabul etmesi üzerine Sancak meselesi 14-16 Aralık 1936 tarihleri arasında Milletler Cemiyetinde görüldü. 16 Aralık 1936'da kabule edilen bir öneriye göre, Ocak ayında görülmesine karar verilen Sancak meselesine bir çözüm bulabilmek için Sancak'a üç tarafsız gözlemcinin gönderilmesine karar verildi. Ancak bu tedbirler Türkiye tarafından pek hoş karşılanmadı.

Nihayet Milletler Cemiyeti Sancak ile ilgili olarak 27 Ocak 1937 tarihli kararı aldı. Bu karara göre; Sancak içişlerinde bağımsız, fakat dışişlerinde bazı şartlarda Suriye'ye bağımlı "ayrı bir varlık" olacaktı. Resmî dil Türkçe olacak, ordusu bulunmayacaktı. Sancak için bir anayasa ve statü hazırlanacak, bunlar Milletler Cemiyeti Konseyi'nin kararı ile yürürlüğe girecek ve uygulamasını Fransız vatandaşı bir delege temin edecekti. Sancak'ın toprak bütünlüğü Türkiye ile Fransa arasında yapılacak bir anlaşma ile teminat altına alınacaktı.⁴⁷

Yaşanan bu gelişmeler Ermeniler tarafından endişeyle karşılandı. Çünkü Ermeniler geçmişin acı hatıralarından ötürü Türk idaresindeki bir Sancak'ta yaşamak istemiyorlardı. Türkiye'nin Sancak meselesinde elde ettiği başarılar Ermenileri Arap milliyetçiler ile iş birliğine sevk etti. İki gurubun da tek gayesi Sancak'ı bağımsız Suriye ile birleştirmekti. Bölgede aktif olan Hınçak ve Daşnak partilerinin yanında Antakya'da yerel olarak faaliyet gösteren bazı Ermeni gruplar

⁴⁶ Ahmet Özgiray, *Türk-Fransız Siyasi İlişkileri 1930-1938*, Tarih İncelemeleri Dergisi, 1994, say., IX, s. 31-47, Wesiband, a.g.m., s. 174-175.

⁴⁷ Sarıay, a.g.m., s. 8.

da Arap milliyetçileri ile beraber Türkiye'ye karşı hareke geçti. Bunlardan biri Antakya'da faaliyet gösteren Dr. Matosyan öncülüğündeki bir gruptu. Bu grup Sancak'ın Suriye ile birleşmesini savunan Arap Usba hareketiyle işbirliği yaptı.⁴⁸ İki grup sıklıkla Türkiye aleyhinde propaganda faaliyetlerinde bulunarak Arapları Türkiye'ye karşı kıskırttı.⁴⁹ Antakya ve Reyhanlı'daki Türk köyleri Dörtayak ve Şarkıayrancı Usbacılar tarafından basıldı, Türklerden yaralanan ve ölenler oldu.⁵⁰ Sancak'taki Ermeniler bu çatışmalara sırasında tarafsız kalmaya özen gösterdi. Araplar Ermenilerin çatışmalara girmemesinden memnun iken Türk tarafı şimdilik bu konuda yorum yapmamaya özen gösteriyordu.⁵¹

Bir süre sonra Türk Hükümeti Usbacıların ve Daşnakların propaganda faaliyetlerine karşılık kendi propaganda faaliyetlerini başlattı. Ermenileri kendi yanına çekmek isteyen Türkiye hükümeti halktan ve yerel yetkililerden Milletler Cemiyeti'nin verdiği karar için Hatay ve İskenderun'da düzenlenecek mitinglerde Ermenilerden dostane söz edilmesini istedi.⁵² Hatta bazı Türk gazetelerinde Ermeniler ile Türklerin soy bakımından aynı ırktan geldiği, aralarında etnik akrabalık olduğu, hatta Atatürk'ün yaptırdığı ilmi araştırmalarla Ermenilerin aslında Türk olduklarının ispatlandığı haberleri boy gösterdi.⁵³ Tayfur Sökmen dahi Hatay'da yaptığı mitinglerde Ermeniler ile Türklerin aynı soydan gediklerini ifade etti.⁵⁴

Türk hükümetinin bu faaliyetlerinin arkasında yatan neden Fransızların Ermenileri silahlandırıp, onlardan silahlı çeteler oluşturma girişimleri idi. Fransızların talebi üzerine Suriye ve Lübnan'dan gelen Hıncak ve Daşnak partilerinin ileri gelenleri Sancak'taki Ermenileri Fransız politikası istikametinde yönlendirmekle görevlendirilmişti.⁵⁵

Aynı yıl Fransa, Suriye ile yaptığı bağımsızlık antlaşması gereği 14 Kasım'da Sancak genelinde seçim çalışmalarını başlattı. Ancak Türk nüfusun büyük bir ço-

⁴⁸ Dalal Arsuzi-Elamir, *Arabischer Nationalismus in Syrien*, Lit Verlag Münster, London, 2003, s. 108, Ayrıca bkz: *Cumhuriyet*, 1 Haziran 1938.

⁴⁹ *BCA. (030.10.00.225). 515.25.*

⁵⁰ *Cumhuriyet*, 1 Haziran 1938.

⁵¹ *Hayrenik Amsakir*, Mart 1938, cilt 16, sayı 5, s. 161-162 ve Haziran 1938, cilt 16, sayı 8, s. 174.

⁵² Sarımay, a.g.m., s. 8, *Son Posta*, 25 Ağustos 1938.

⁵³ *FO 371/21915 /No: E4624/1528/89* İstanbul İngiliz konsolosuğunda Percy Loraine'in İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda M.W. Baxter'a 29 Temmuz 1938, Ayrıca bkz: *Cumhuriyet*, 1 Haziran 1938 Yunus Nadi'nin haberi.

⁵⁴ *Hayrenik Amsakir*, Kasım 1938, cilt 17, sayı 1, s. 166-167.

⁵⁵ *FO 371/21915 /No: E4625/1528/89* İstanbul İngiliz konsolosu P. Scrivener'dan İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda S. Gaselee'ye 30 Temmuz 1938.

ğunluğu bu seçimlere, seçimlerin Antakya'yı Suriye'nin bir parçası olarak görenlerin amacına hizmet ettiği gerekçesiyle katılmadı.⁵⁶

III. Sancak'ın El Değiştirmesi ve Göçün Başlaması

Sancak Ermenilerinin Suriye'ye ve Lübnan'a toplu göçleri 1938 yılının yazında Türk ordusunun İskenderun'a girmesi ile başladı. Temmuz 1938 tarihli Türk-Fransız antlaşması gereği Türk askeri birlikleri 3 Temmuz'dan itibaren Sancak topraklarına girdi. Daha sonra 22 Temmuz 1938 tarihinde Milletler Cemiyeti Seçim Komisyonu'nun bıraktığı yerden seçimlere devam edilmesine karar verdi. 1 Ağustos 1938 günü tamamlanan birinci derecede seçmen yazımına göre, Türk cemaatine 35.847, Alevi cemaatine 11.319, Ermeni cemaatine 5.504, Arap cemaatine 1845, Rum Ortodoks cemaatine 2098 ve diğer cemaatlere 359 kişi kayıt yaptırdı. Elde edilen sonuçlara göre Sancak'ın toplam 40 milletvekilliği cemaatlere, 22 Türk, 9 Alevi, 5 Ermeni, 2 Arap, 2 Ortodoks-Rum olmak üzere paylaştırıldı.⁵⁷

Sancak'ta yaşanan ve Türkiye'nin lehine olan bu gelişmeler Ermenilerce pek hoş karşılanmadı. Ermeniler bu gelişmeler akabinde Sancak'ı terk etmeye başladılar.⁵⁸ Zira Ermeniler hükümette Türklerin çoğunlukta olduğu bir Sancak'ta yaşamak istemiyorlardı.⁵⁹ Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Sancak Ermenilerinin Suriye'ye ve Lübnan'a toplu göçleri 1938 yılının yazında Türk ordusunun İskenderun'a girmesi ile başladı. Türklerin Sancak'a girdiği haberleri duyulunca Ermeniler arasında büyük bir panik yaşandı. Kırıkhan, Reyhaniye ve İskenderun'dan birçok aile Halep, Kesap ve Musa Dağ bölgelerine göç etti. O sıralar Milletler Cemiyeti adına Suriye ve Lübnan'daki Ermeni mülteciler için görev yapan Monsieur Burnier'e göre göç eden aile miktarı 700 civarındaydı. Bunların 150-200 kadarı Lübnan'a vardı. Geri kalanlar aynı miktarlarda olmak üzere Kesap ve Musa Dağ bölgelerine geçti. Ancak bu ilk göç sadece Kırıkhan, Reyhaniye ve İskenderun şehirlerinin merkezinde yaşayan Ermenileri etkiledi. Bu yerleşim yerlerindeki Ermeni nüfusun yaklaşık yarısı göç etmişti ancak kırsalda yaşayanlar bu göçe dahil

⁵⁶ Tayfur Sökmen, *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Yenigün Haber Ajansı AŞ., Ankara 1999, s. 91-92.

⁵⁷ *BCA. (030.10.00.224). 512.28.*

⁵⁸ *Hayrenik Amsakir*, Temmuz 1938, cilt 16, sayı 9, s. 162.

⁵⁹ *FO 371/21915 / No: E4533/1528/89*, Canterbury Başpiskoposu Lambeth Palace'dan Dışişleri Bakanlığı'nda R.A. Butler'a 28 Temmuz 1938, *FO 21915 / No:34* Halep İngiliz Konsolosu A.W. Davis'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 15 Ağustos 1938. Bazı Ermenice kaynaklar da Ermenilerin 1938 yılının son aylarında göç etmeye başladığını doğrulamaktadır. Bkz: *Huşamadyan Musa Leran*, Edit., Musa Kuşakçıyan- Boğos Maduryan, Hradaragutyun Cebel Musayi Hayrengis Miyutyun, Beyrut, 1970, s., 497-510. (Ermenice: Musa Dağ Hatura Kitabı, Musa Dağ Ermenileri Derneği tarafından yayınlanmıştır) ayrıca bkz: Bayramyan, *a.g.e.*, s. 154-155.

olmamıştı. Burnier'e göre bu göçün temel nedeni Sancak Ermenilerinin iki yıldan beri muzdarip oldukları ekonomik sıkıntı idi. Ermeniler Türkler ve Fransızlar arasındaki görüşmeler başlamadan önce de bu ekonomik sıkıntılar yüzünden göç ederek geçimlerini daha kolay sağlayabilecekleri bir yere gitmeyi düşünüyorlardı. Göç edenlerden, Halep'e varanlar iş bulmakta zorlanıyordu ancak Lübnan'a varanlar hasat işlerinde ve Fransız manda yönetiminin yaptırdığı bazı işlerde işçi olarak çalışma fırsatı bulmuştu. Yine Burnier'e göre bu dönemde göç edenlerin çoğu yaz mevsiminin sona ermesinden sonra Sancak'a geri dönmüştü.⁶⁰

Ancak İngiliz arşivlerinde bulunan ve Halep İngiliz konsolosu A. W. Davis tarafından dışişlerine gönderilen 6 Ağustos 1938 tarihli başka bir raporda, Davis Sancak'tan göç edip Halep'e varan Ermeni aileler için İskenderun'dan 342, Kırıkhan'dan 313, Reyhaniye 'den 63, Soğuk Su'dan 18 ve Antakya, Kesap ve Bitias'dan 12 olmak üzere toplam 748 aile rakamını vermektedir. Yine aynı belgede bu ailelerden 75'inin Halep'te kaldığı, geri kalan 673 ailenin ise Lübnan'a geçtiği ve geçimlerini sağlamakta oldukça zorlandıkları belirtilmektedir.⁶¹

Bu duruma göre 1938 yılı Ağustos ayına kadar Sancak'tan Suriye'ye geçen Ermeni nüfusu 375 kişi kadardır. Lübnan'a geçenler ise 3.300 civarındadır. Döneme ait Ermenice süreli yayınlar ise bu dönemde Sancak'tan ayrılan Ermeni nüfus miktarını 10.000 olarak vermektedir.⁶²

Tablo 9: 1938 Yılında Sancak'tan Halep'e Göç Eden Aile Miktarı

İskenderun	342
Kırıkhan	313
Reyhaniye	63
Soğuksu	18
Antakya-Kesap-Bitias	12
Toplam	748

Kaynak: FO 371/21915 / No: E5077/5.3.1

⁶⁰ FO 371/21915 / No: E5077/5.3.1 Beyrut İngiliz konsolosu F. W. Furlonge' Halep İngiliz konsolosu A. W. Davis'e 11 Ağustos 1938, Ek 2; Milletler Cemiyeti mültecilere yardım komisyonu Nansen Office temsilcisi Monsieur Burnier ile yaptığı 11 Ağustos 1938 tarihli görüşme.

⁶¹ FO 371/21915 / No: E5048/1528/89, Halep İngiliz konsolosu A. W. Davis'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 6 Ağustos 1938.

⁶² Mayıs 1939 tarihli Ermenice gazete Hayrenik Amsakir'e göre Mayıs ayına kadar göç edenlerin miktarı 12,000'di. 30,000 Ermeni nüfusa sahip Sancak'ta o tarihten sonra kalan Ermeni miktarı 18,000'di. Bkz: *Hayrenik Amsakir*, Mayıs 1939, cilt 17, no: 7, s. 172, ayrıca bkz: *Hayrenik Amsakir*, Ağustos 1939, cilt 17, no: 10, s. 163.

1938 yılında Lübnan ve Suriye göç edenler henüz geri dönmeye başlamışken Türkiye ve Fransa arasındaki yeni görüşmeler Ermenileri bir kez daha göçe sevk etti. Önce bağımsız Hatay Devleti'nin kurulması isteyen ve bunda başarılı olan Türkiye Avrupa'da yaşanan bazı siyasi gelişmelerden dolayı zor günler yaşayan Fransa'ya karşı baskılarını arttırdı. Çünkü 15 Mart 1939'da Almanya Çekoslovakya'yı, İtalya da 7 Nisan 1939'da Arnavutluk'u işgal ederek Avrupa'da siyasi dengeleri kökünden sarsmıştı. II. Dünya Savaşı'nın eşiğine gelindiğinin farkında olan Fransa Türkiye'nin Hatay konusundaki isteklerini kabul etmek zorunda kaldı.

Nitekim aynı tarihlerde İtalya'nın Arnavutluk'u işgal etmesinin ardından Türk-İngiliz ittifak görüşmeleri başlayınca Fransa'da bu görüşmelere katılmak istedi ancak Türkiye, Hatay meselesi halledilmedikçe Fransa'nın katılmasına razı olmadı ve sadece gelişmeler konusunda Fransa'ya bilgi verilmesini kabul etti. Türk-İngiliz görüşmeleri sonunda 1939 Türk-İngiliz-Fransız ittifakına temel teşkil edecek olan ortak demeç 12 Mayıs 1939'da açıklanınca, ortak demeç ile ilan edilen Türk-İngiliz ittifakının üçlü olmasını isteyen Fransa, Türkiye'nin Hatay konusundaki isteklerini kabul etmek zorunda kaldı. Bunun üzerine 23 Haziran 1939 tarihinde Türkiye ile Fransa arasında, Paris'te Türk-İngiliz ortak demecinin aynısı, aynı gün Ankara'da da Hatay'ın Türkiye'ye bırakılmasına ilişkin anlaşma imzalandı.⁶³

Bu anlaşma ile Milletler Cemiyeti sınır komisyonunun 19 Mayıs 1939 tarihinde belirlediği Hatay Devleti sınırları Türkiye-Suriye sınırı olarak kabul edildi. Ayrıca Türkiye, Suriye'nin toprak bütünlüğüne saygı gösterecek, içişlerine karışmayacaktı. Fransız askerleri de bir ay içinde Hatay'ı terk edecek, isteyen Hatay Devleti vatandaşları, ülke değişikliği sebebiyle altı ay içinde Suriye ve Lübnan vatanı olabilecekti.

1. Göçün Nedenleri

Bu gelişmelerden sonra Hatay Valiliğinin Hatay'da yaşayan herkese eşit muamele yapılacağına dair açıklamasına rağmen Hatay, Kırkhan, İskenderun, Reyhaniye ve Musa Dağ'da yaşayan Ermenilerin neredeyse hepsi Suriye ve Lübnan'a göç etti.⁶⁴ Fransızlar başta bu göçe karşı çıksa da daha sonra bizzat kendileri göçü organize ederek nakil için gerekleri masrafları ödedi.⁶⁵

⁶³ Sannay, a.g.m., s. 12.

⁶⁴ *BCA. (030.10.00.225). 515.26.* Türk Hükümetini Ermenilerin can ve malların korunması ve onlara zarar vereceklerin şiddetle cezalandırılacaklarına dair İngiliz konsolos raporları için bkz: *FO 371/21915 / No: E4963/1528/89, FO 371/21915 / No: E6985/1528/89, FO 371/21915 / No: E5048/1528/89.*

⁶⁵ *El-Ermen, EL Bahs En Melce' 1917-1939*, Ed., Raymond Kevorkian, Levon Nordiguan,

Türk Hükümetince hazırlanan bir rapora göre Ermenilerin göç etme nedenleri⁶⁶;

Göçün umumi olmasını sağlayarak tehcirin Türk Hükümetine karşı bir protesto mahiyetine bürünmesini isteyen Komitacı Ermenilerin yaptıkları tahrik ve tehditler

Ermenilere Suriye'de ihtiyaç duyan Fransızların göçü teşviki

Bağımsız Hatay Devleti idarecilerinin kötü idaresi

Suriye'deki ucuzluk

Maziye ait korkular ve düşmanlıklar

olarak sıralanmış ancak göç eden Ermenilerin miktarı hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Suriye'deki ucuzluk maddesi dışında yukarıda sıralanan nedenlerin tümüne katılmak mümkündür. Zira daha önce ifade ettiğimiz üzere o yıllarda Suriye ve Lübnan ekonomik sıkıntı içinde boğuşmakta, fakirlikten bıkan halk Ermeni mültecilerin sınır dışı edilmesini dahi talep etmekteydi.⁶⁷ Kanaatimizce Suriye ve Lübnan'ı Ermeniler için cazip kılan şey buradaki ucuzluk değil, o yıllarda Milletler Cemiyeti'ne bağlı mültecilere yardım komisyonu Nansen Office'in, Ulusal Ermeni Birliği'nin (Armenian General Benevolent Union), Ermeni Hemşehri Derneklerinin ve birçok misyoner yardım kuruluşlarının 1915 tehcirinden beri Suriye ve Lübnan'daki kamplarda yaşayan Ermenilere yaptığı yardımlarıdır. Bu yardımlar neticesinde Beyrut'ta Burc Hammud, Halep'te Süleymaniye gibi sadece Ermenilerin yaşadığı merkezler oluşmuştu. Fransızların kendilerine sağladığı imkanlar neticesinde Ermeniler, bu bölgelerde kendilerine ait okul ve kiliselerle ekonomik

Vahe Tachjian, Menşurat Camiet Kuds Yusuf, Beyrut, 2010, s. 181. (Arapça: Ermeniler, Bir Sığınak Arayışı 1917-1939, St. Joesph Üniversitesi Yay.)

⁶⁶ *BCA. (030.10.00.225). 515.26.*

⁶⁷ 1922 yılında Arap milliyetçileri tarafından Fransızlara karşı oluşturulan *Kırmızı El* isimli bir örgüt Eylül ayında üzerindeki örgütün sembolü olan kırmızı bir el bulunan bir bildiriye her tarafa asar. Bildiride sayıları 30,000 olan Ermeni mülteciler ekonomik sıkıntılıların sebebi olarak görülüyor ve Fransızlardan bunların Halep sınırları dışına çıkarılmaları isteniyordu. Bkz: *NARA, RG 84, 800/3049*, Halep Amerikan Konsolosu J. Jackson'dan Beyrut Amerikan Konsolosu Paul Knabenshue'ya, 29 Eylül 1922. Beyrut'ta da durum Halep'tekinden pek farklı değildi. 1926 yılında yaşandı Beyrut'taki Ermeni mülteci kamplarının hijyen koşullarını hiçe saydığını ve bu durumun yakında Beyrut'ta bir salgına sebep olacağını düşünen bir Müslüman milletvekili senato toplanularının birinde Ermenilerin Beyrut'un dışına çıkarılmasını talep ediyordu. Bkz: *FO 371/4000/A.No. 59*, Beyrut İngiliz Büyükelçisi Sir E. L. Spears'dan dış işleri bakanı Rt. Hon. Anthony Eden'e, Lübnan Ermenileri Raporu, 29 Haziran 1944.

açıdan olmasa da politik açıdan rahat ve güvenli bir yaşam sürüyordu. Beyrut ve Halep'teki bu rahatlık Sancak Ermenilerinin göç etme nedenlerinden biriydi.

Ermenilerin göç etmen nedenlerinden biri de zorunlu askerlik hizmetine tabi olacak olmalarıydı. Zira 1 Ocak 1940'tan itibaren Hatay'da da zorunlu askerlik kanunu yürürlüğe girecekti.⁶⁸

2. Göçün Başlaması

23 Haziran 1939 tarihli Türk-Fransız antlaşmasının ardından Ermenilerin göç etmek ve Lübnan ya da Suriye vatandaşlığını almak istediğini gören Beyrut'taki Fransız yüksek Komiserliği Ermenilerin göçünü düzenlemek üzere Albay Collet'i tayin etti. Fransızların planına göre Ermeniler ilk önce geçici olarak Basit ve Tartus'taki kamplara yerleştirilecekti. Göç masrafları için aile reisine 500, ailenin yetişkin üyelerine 300 ve çocuklara ise 200 frank para yardımı yapılacaktı.⁶⁹ Ayrıca Lübnan'da göç edeceklerin bir kısmını yerleştirmek için Fransız Yüksek Komiserliği tarafından 10 bin dekar arazi satın alınmıştı.⁷⁰ Fransız Yüksek Komiserliği başlangıçta her aileye kalıcı olarak iskan etmesi için arazi sağlanacağını dahi duyurmuştu.⁷¹

Türkiye ile 23 Haziran'da imzalanan antlaşma gereği Fransız askerlerin bir ay içinde Hatay topraklarını terk etmeleri gerekiyordu. Dolayısı ile Albay Colonel'in göç işini bir ay içinde bitirmesi gerekiyordu. Fransız Yüksek Komiserliğince hazırlanan talimatnameye göre her göçmen Fransız makamlarınca verilen kimlik kartuna, sınırı geçmek için bir izin belgesine ve Suriye veya Lübnan vatandaşlığına geçmek istediğini ifade eden dilekçeye sahip olmalıydı.

Aynı talimatnameye göre göçün düzenli olması için Sancak, Cebel Musa, Amik Ovası, İskenderun ve Antakya olmak üzere 4 bölgeye ayrılmış ve her sektöre göç işi ile ilgilenmek üzere bir Fransız asker veya idareci atanmıştı.⁷²

a) Musa Dağ (Cebel Musa): Burada göçten sorumlu kişi Fransız Yüksek Komiserliğine bağlı Antakya Özel Servisi müfettişi Yüzbaşı Gacon'du.⁷³ Musa-

⁶⁸ FO 371/23302 / No:E5503/5132/44, Halep İngiliz konsolosu A. W. Davis'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 27 Temmuz 1939.

⁶⁹ FO 371/21915 / No:E5132/5132/44, Halep İngiliz konsolosu A. W. Davis'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 10 Temmuz 1939. Hayrenik Amsakir'deki haber de bu yardım işini doğrulamaktadır. Ancak Hayrenik'e göre para yardımı sadece çok fakir ailelere verilecekti. bkz: *Hayrenik Amsakir*, Temmuz, 1939, cilt 17, no: 9, s. 175.

⁷⁰ *Hayrenik Amsakir*, Haziran 1939, cilt 17, no: 8, s. 168-169.

⁷¹ *Hayrenik Amsakir*, Temmuz 1939, cilt 17, no: 9, s. 175.

⁷² *El-Ermen*, ..., s. 179.

⁷³ *El-Ermen*, ..., s. 179.

dağ'dan yaklaşık 4.000 kişi deniz yoluyla Bedrusiye'ye, 2.500 kişide kara yoluyla Kesab'a taşındı.⁷⁴ Burada göç 15 Temmuz'da başladı ve 21 Temmuz'da sona erdi.

b) Amik Ovası: Burada göçten sorumlu kişi Antakya Özel Servisi müfettişi Üstteğmen Lohéac'tı. Amik Ovası belgesinde bulunan Abdal Höyük, Reyhaniye, Hayaşın ve Kırkhan kasabalarından göç eden ailelerin miktarı, bu ailelere ait hayvan ve yük miktarı aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 10. Amik Ovasındaki Köylerden Göç Eden Kişi, Yük ve Hayvan Miktarı

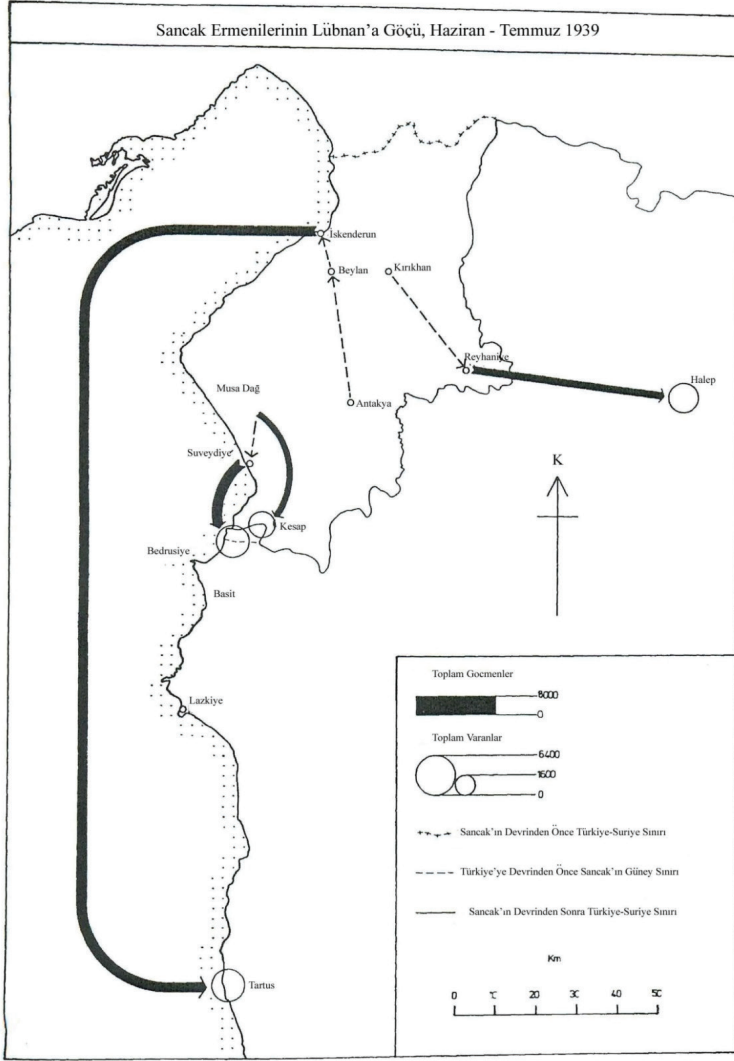
	Aile	Kişi	Yük	Hayvan
Kırkhan	339	1638	270 ton	Yok
Hayaşın	55	217	85 ton	229
Abdal Höyük	15	84	21 ton	33
Reyhanlı	71	180	28 ton	3
Toplam	480	2119	404	265

Buradaki göç Fransızların nezaretinde 17 Temmuz'da başladı. Kırkhan'dan ayın 17'sinde 120 aile, ayın 18'inde 120 aile ve ayın 19'unda 99 aile taşındı. Bu aileleri taşımak için 40 kamyon kullanıldı. Her kamyonla ortalama 3 aile bindirildi.

20 Temmuz'da Hayaşın, Abdal Höyük ve Reyhanlı'daki Ermeni aileler taşındı. Hayaşın'dekiler için 27 kamyon, Reyhaniye'dekiler için 12 kamyon ve Abdal Höyük'teki aileler için 1 kamyon kiralandı. Kamyonların ücreti Lazkiye Fransız Delagasyonu tarafından ödendi. Kamyonlarla taşınan aileler günümüzde Cilve Gözü sınır kapısı olan Bab-el Hava sınırında Halep'ten gelen başka kamyonlara bindirilip gidecekleri yerlere gönderildi.

Hayaşın, Abdal Höyük ve Reyhaniye'den göç eden ailelere ait hayvanlar 19 Temmuz'da çobanlarla birlikte Bab-el Sınır Kapısı'na ulaşarak burada Halep'ten gelen Fransızlarca görevlendirilmiş çobanlara teslim edildi.

⁷⁴ FO 371/23302 / No:E5503/5132/44, Halep İngiliz konsolosu A. W. Davis'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 27 Temmuz 1939.

c) İskenderun: Buradaki göç operasyonu konsolos müfettişi Mentque tarafından idare edildi. İskenderun ve bağlı kasabalardan göç ettirilen Ermeni aile miktarı ve bu ailelere ait yük ve hayvan miktarı aşağıdaki tabloda verilmiştir.⁷⁵

⁷⁵ *El-Ermen*, ..., s. 180, ayrıca FO 371/23302 / No:E5503/5132/44.

Tablo 11. İskenderun Bölgesinden Göç Eden Kişi, Yük ve Hayvan Miktarı

İskenderun	Aile	Kişi	Yük	Hayvan
Kozan grubu	10	37	6 ton	36
Maraş grubu	61	262	31 ton	103
Fartisli grubu	65	254	40 ton	266
Antep grubu	18	72	10 ton	6
Adana grubu	16	62	5 ton	1
Hasan Beyli-Bahçe grubu	65	267	34 ton	35
Kayseri grubu	29	90	11 ton	-
Saimbeyli grubu	31	140	24 ton	7
Dörtyol grubu	254	1.028	156 ton	41
İskenderun grubu	200	797	100 ton	20
Soğuk Oluk	95	423	57 ton	340
Beylan	125	575	70 ton	145
Atık	29	138	17 ton	436
Nergizlik	29	149	19 ton	70
Toplam	1.007	4.294	580 ton	1.416

Beylan, Soğuk Oluk, Atık ve Nergizli kasabalarından göç eden aileler kendi taşınma masraflarını kendileri karşıladılar.⁷⁶ Aileler ve onlara ait eşyalar 20 Temmuz'da İskenderun limanından Tartus'a gitmek üzere gemiye bindiler.

İskenderun, Kayseri ve Saimbeyli (Haçin) gurubu 17 Temmuz'da, 19 Temmuz'da Dörtyol grubu yola çıktı. Deniz yolu ile göç edeceklerden Kozan, Maraş, Fartisli, Antep, Adana, Hasanbeyli, Bahçe ve Nergizlik grupları 21 Temmuz'da ilk gemiye bindirilirken, Soğuk Oluk, Beylan ve Atık grubuna dahil olanlar ikinci gemiye bindirildi. Tüm bu taşıma işlemlerinin masrafları Fransız Yüksek Komiserliği tarafından karşılandı.

İskenderun bölgesine ait hayvan sürüleri 17 Temmuz'da Beylan'a ulaştırıldı burada Beylan, Atık, Soğuk Oluk ve Nergizlik kasabalarına ait sürülerle birleştirilerek Kavasiye, Ain Semek ve Ciliye üzerinden Kesab'a taşındı.⁷⁷

⁷⁶ FO 371/21915 / No:E5132/5132/44, Halep İngiliz konsolosu A. W. Davis'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 10 Temmuz 1939.

⁷⁷ *El-Ermen*, ..., s. 181.

d) Antakya: Burada Ermenilerin Suriye'ye taşınmasından sorumlu olan kişi Yüzbaşı Farnier'di. Antakya bölgesinden 790 kişiyi tekabül eden 82 aile 81 ton yük ile birlikte 21 ve 22 Temmuz günlerinde Suriye'ye taşındı. Taşıma için 20-30 kamyon kullanıldı. Buradan göç edenlere ait masraflar Fransız Antakya Delagasyonu tarafından karşılandı. Buradaki taşıma işi 22 Temmuz 1939'da bitirildi.

Fransızların organize ettiği göçlerde toplamda 14.000 Ermeni Sancak'tan Suriye'ye taşındı ve Fransız Yüksek Komiserliği bu göç işlemi için 5 bin frank dolayında harcama yaptı.⁷⁸ 14.000 kişinin geldikleri ve vardıkları yer şöyle idi⁷⁹;

<u>Geldiği Yer</u>	<u>Vardığı Yer</u>	<u>Kişi Sayısı</u>
Musa Dağ	Kesap	2.500
Musa Dağ	Bedrusiye	4.000
Beylan, Antakya ve İskenderun	Tartus	4,000
Reyhaniye	Halep	3.500
		+ _____
Toplam		14,000

22 Temmuz itibariyle Sancak'taki Ermenilerin Fransız mandası altındaki topraklara taşınması işi tamamlandı. İki hafta içinde Sancak Ermeni nüfusunun yüzde 90'ı Suriye sınırına geçmişti. Ermenilerin ayrıldığı her bölgede birkaç aile ekinlerin hasadı ve kendisi ve komşularının mallarına göz kulak olmak için geride kalmıştı. Musa Dağ'ın altı farklı köyünde kalan yaklaşık 30 aile daha sonra Türk hükümeti tarafından bir araya toplanıp Vakıflı köyünü oluşturdu.⁸⁰

Halep'e varan Kırıkhan, Reyhaniye ve Hayaşından 3.000 Ermeni ilk olarak yaz dönemi olduğu için kapalı olan okul binalarına ve kilise avlularına yerleştirildi. Burada kısa bir süre kaldıktan sonra Beyrut'a sevk edildi. Göç edenlerin toplandığı bir diğer merkez Trablus ve Lazkiye şehirlerinin ortasında bulunan Tartus'tu. Buraya İskenderun merkezi ile Atik, Beylan, Soğuk Oluk ve Nergizli köylerinden taşınan 4.000 kişi getirildi. Burada iki hafta kaldıktan sonra onlar da Beyrut'a nak-

⁷⁸ FO 371/21915 / No:E5132/5132/44, Halep İngiliz konsolosu A. W. Davis'tin Beyrut Fransız Yüksek Komiseri ile yaptığı görüşme, 10 Temmuz 1939.

⁷⁹ FO 371/23302 / No:E5503/5132/44, Halep İngiliz konsolosu A. W. Davis'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 27 Temmuz 1939.

⁸⁰ FO 371/23302 / No:E5905/5132/44, Beyrut'taki Kilikya Katagığosluğunda Piskopos Yardımcısı Bedros Saradjian'dan İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Frederick Lindley Wood'a (Viscount Halifax), 4 Ağustos 1939.

ledildi. Lazkiye'nin 55 km. kuzeyinde buluna Basit, en kalabalık grubun vardığı nokta oldu. Buraya Musa Dağ ve Suveydiye bölgelerinden taşınan 6.500 kişi getirildi. Göçebeler burada zeytin bahçelerinde kendilerinin yaptıkları kulübelerde kaldılar.⁸¹ Daha sonra Lübnan'a Beka vadisinde bulunan Ancar'a yerleştirildiler.⁸² Ermeniler buraya iskan edildiğinde burada yaşayan herhangi bir nüfus yoktu. Bir anlamda Fransızlar Ancar'ı Musadağ Ermenileri için kurdu. Fransız Komiserliği buraya çiftçi aileleri yerleştirmeyi arzu ettiğinden buraya iskanı teşvik etmek için çiftçilik yapan ailelere arazi dağıttı. Ancak ticaretle uğraşan ve şehirlere yerleşen aileler kendi başlarının çaresine kendileri bakmak durumundaydı. Çünkü Fransız Yüksek Komiserliği sadece kırsala yerleşen çiftçilere yardımda bulunacağını duyurdu.⁸³

Burada Fransızların 1921'den beri yürüttüğü ekonomik çıkar siyasetini tekrar görüyoruz. Fransızlar bu siyaseti yani Lübnan'ın savaş dolayısıyla boş kalan, tarıma elverişli arazilerine Ermenileri iskan ederek bu arazilerden ekonomik anlamda istifade etme siyasetini, ilk olarak 1921, daha sonra 1926'da denemişti. Ancak Ermenileri bir arda yaşamayı tercih ettiği için Fransızların bu girişimleri başarısız olmuştu. Ancak bu defa kırsala iskan edilenlerin çoğu Cebel Musa'dan gelen ve bahçe tarımı ile uğraşan aileler olduğu için Fransızlar istediklerini elde ettiler.⁸⁴

Netice itibarıyla ik hafta içerisinde 14.000 Ermeni yük ve hayvanları ile birlikte Sancak'ı terk etti. 1938 yılında Sancak'ı terk eden 4.000 kişi de bu rakama eklendiğinde 1938 ve 1939 yıllarında Sancak'ı terk eden Ermeni miktarı 18.000 kadar olmaktadır. Hatırlanacağı üzere Fransız resmi kaynaklarına göre 1936 yılında Sancak'taki Ermeni nüfus 24.900 kadardı. Fakat bu sayıya 7.000 Ermeni nüfusa sahip Kesab da dahildi. Sancak Türk tarafına geçtiğinde Kesab Suriye sınırlarına dahil edildi ve dolayısıyla buradaki Ermeniler göç etmedi. Kesab'taki 7.000 nüfusu Sancak'ın 1936 yılı nüfusundan çıkardığımızda 17.900 rakamını elde ederiz ki bu sayı 1938 ile 1939 yıllarında Sancak'ı terk eden Ermeni miktarına neredeyse eşit olmaktadır. Aradaki fark ise 1939 yılında Sancak'ı terk etmeyen Musadağ'daki bazı Ermeni ailelerden kaynaklanmalıdır. Yukarıda defaatle zikredildiği üzere 1939 yılında yaklaşık 30 aile Fransızların organize ettiği göçe katılmamış Musa-

⁸¹ FO 371/23302 / No:E5905/5132/44, Aynı belge.

⁸² *El-Ermen*, ..., s. 181.

⁸³ *Hayrenik Amsakir*, Ekim 1939, cilt 17, no: 12, s. 160-161.

⁸⁴ Günümüzde Beka Vadisinde, Zahle'ye bağlı bir kasaba olan Ancar 2,500 nüfusa sahiptir ve Beyrut'a 60 km mesafededir. Nüfusun neredeyse tamamı Ermenidir. Yazın yurt dışında yaşayanların gelmesiyle Ancar'ın nüfusu 3,500'e kadar çıkabilmektedir. Burada yaşayan Ermeniler genellikle tarımla uğraşmaktadır. Yeni nesil ise kuyumculuk ile uğraşmayı tercih etmektedir.

dağ'daki birkaç farklı köyde kalmayı tercih etmişti. Daha sonra bu aileler Türk hükümeti tarafından bir araya getirilerek yine aynı bölgede bulunan ve günümüzde Türkiye'nin tek Ermeni köyü olan Vakıflı köyünü oluşturmuştu.

Göç eden Ermeniler Halep, Basit ve Tartus⁸⁵'daki kamplarda birkaç hafta kaldıktan sonra Lübnan'da Beyrut, Beka Vadisi ve Ancar'a yerleştirildiler. Göç eden 14,000 Ermeni'nin yaklaşık olarak 13,000'i Lübnan topraklarına yerleştirildi. Bunun nedeni Lübnan'da Ermenilerin yerleştirilebileceği daha fazla arazinin var olmasıydı. Göç boyunca Türk hükümeti tarafından Ermenilere herhangi bir zorluk çıkarılmadı. Ermeniler taşıyabildikleri her şeyi beraberlerinde götürdüler. Taşınmaz malları ise daha sonra kendileri tarafından satılarak paraya çevrildi. Sancak'ta kalmak isteyen Ermenilerin can ve mal güvenliği sağlandı.

Sancak'tan göç tamamlanınca Lübnan'a varan mültecilerin durumu ile acilen ilgilenilmesi gerekiyordu. Zira binlerce insan çadırlarda ve meyve bahçelerinde kalıyordu. Antilias'taki Ermeni Katagığosluğu ile Fransız Manda Yönetimi bu durumu gidermek için kısa süre sonra harekete geçti. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Musa Dağ Ermenileri Lübnan'da Ancar'a yerleştirilmişti. Göç işlemi tamamlandıktan sonra Fransız Manda Yönetimi Ancar'da 15.000 dönüm arazi satın aldı. Musa Dağ'dan gelen Ermeni aileler 6 farklı köyden geldiği için Ancar'da da 6 köy inşa edildi ve bu köylere Musa Dağ'daki 6 Ermeni köyünün ismi verildi. Ermeni aileler Musa Dağ'da yaşadıkları köyün ismini taşıyan köylere yerleştirildi. Bir anlamda Fransızlar Ermeniler için Ancar'da bir yeni bir Musa Ler (Ler Ermenice dağ demektir) inşa etti. Yeni Musa Dağ'da Ermeni aileler için bir oda ve bir mutfaktan oluşan çimento evler de Fransız Yüksek Komiserliği tarafından inşa edildi. Toplam 1,200 ve inşa edilmesi planlanıyordu ve Ocak 1940'da 40 evin inşaatı bitmişti.⁸⁶

Sancak'tan gelen Ermenilerin kalıcı olarak yerleştirildiği bir diğer yer ise Beyrut'a yakın bir mesafede bulunan Rasul Ayn bölgesiydi. Deniz kenarında olan Rasul Ayn'a çoğunlukla İskenderun ve Antakya şehirlerinden gelen ve geçimini işçilik ve zanaatkarlık ile sağlayan 280 aile yerleştirildi. Buradaki ailelere Fransızlar herhangi bir yardımda bulunmadılar, başta Ermeni yardım kuruluşlarını ve kilisenin yardımını alan bu aileler zamanla Beyrut'taki iş olanaklarından faydalanarak hayata tutunmayı başardılar.

⁸⁵ Suriye'nin batısında bir liman kentidir. Akdeniz kıyısında, Ervad Adasının (*cezire*) karşısında yer alır. Aynı adı taşıyan Tartus ilinin merkezidir.

⁸⁶ *Hayrenik Amsakir*, Şubat 1940, cilt 18, no: 4, s. 175.

Sonuç

Fransızların 1921 yılında Anadolu'da işgal ettikleri şehirlerden çekilmelerinin ardından bu şehirlerde yaşayan Ermeni nüfus onlarla birlikte Suriye topraklarına göç etti. Göçün yaşanmasında, işgal sırasında Fransızlara yardım eden Ermenilerin artık Türklerle yaşayamayacaklarını düşünmeleri kadar Fransızların da onları göçe teşvik etmesi etkili oldu. Çünkü Fransızlar bir yandan hem I. Dünya Savaşında hem de Urfa, Antep, Maraş ve Adana'nın işgali sırasında kendilerine her türlü yardımı gösteren Ermenilere karşı kendilerini borçlu hissediyor hem de manda idaresine aldığı Suriye ve Lübnan'da insan gücüne ihtiyaç duyuyordu. Suriye ve Lübnan'da I. Dünya Savaşı sırasında, savaş ve kıtlık nedeniyle bir çok insan hayatını kaybetmiş, tarım arazilerini işleyecek insan gücü kalmamıştı. Ermeniler Fransızlar için ideal insan gücünü oluşturuyordu.

1921 yılında Fransızların Maraş, Urfa ve Antep'i terk etmesinin ardından bu şehirlerde yaşayan Ermenilerden bir kısmı o dönem hâlâ Fransız işgali altında bulunan Adana ve İskenderun Sancağı'na göç etti. İlk etapta diğer illerden Sancak'a göç eden Ermeni miktarı 5.000 dolayında iken sonraki yıllarda Fransızların Halep'teki mülteci kamplarına artık sığmayan Ermenileri Sancak'a taşınmasıyla Sancak'ın Ermeni nüfusu hızla arttı. Öyle ki, I. Dünya Savaşı başlamadan önce 7.000 civarında olan Sancak'taki Ermeni nüfusu 1926'da 10.000'e yükseldi. Daha sonra Fransızlar, Sancak'ın idari sınırlarını Suriye doğru genişleterek Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Kesab'ı da Sancak'a dâhil etti. Bunda maksat kâhır ekseriyeti oluşturan Türk nüfusu Arap ve Ermeni nüfus içinde azaltmaktır. 1926 yılında Milletler Cemiyeti'ne başvuran Fransa, manda idaresi altında bulundurduğu Suriye ve Lübnan topraklarındaki Ermeni mülteciler için kamplardan kurtarılıp kalıcı konutlara yerleştirilmesi, zanaatkârlara iş yeri, çiftçilere de işleyebilecekleri toprak verilmesi için yardım talebinde bulundu. Milletler Cemiyeti'nin bu talebi kabul etmesiyle Fridtjof Nansen başkanlığındaki Komisyon 1927 Fransız mandası altındaki topraklarda bulunan Ermenilere yardım projesini başlattı. Sekiz yıl devam projede Suriye ve Lübnan topraklarındaki 40.000'in üzerinde Ermeni mülteciye yardım edildi. Kimine konut sağlandı, kimine işyeri kimine işlemesi için toprak. Projenin ilk başladığı yer olan Sancak'ta 1936 yılına kadar 10.000'den fazla Ermeni nüfus kırsal alanda ve şehir merkezlerinde kendileri için sağlanan kalıcı konutlara yerleştirildi. 1936 yılında Fransız resmi kaynaklarına göre Sancak'ın Ermeni nüfusu 24.000 civarındaydı. Başka yerlerden gelen ve getirilen Ermeniler önce kamplara yerleştirilmiş, sonrada kendilerine konut sağlanarak eskiden beri Sancak'ta mukim Ermeniler gibi, 1936 sayımında Sancak'ın asli unsurları olarak hesaplanmıştı. 1936 yılında 24.000 dolayındaki Ermeni nüfusu bu şekilde elde edildi. Bu rakama Sancak Türkiye'ye ilhak olacağı zaman Suriye sınırında kalan ve yaklaşık 7.000 Ermeni nüfusa sahip olan Kesap şehri de dahildi.

1936'da Fransa'daki Sosyalist Hükümet Suriye ile bir antlaşma yaptı. Bu antlaşmaya göre Suriye üç sene içerisinde bağımsız olacaktı. Bu durum neticesinde Sancak'ın geleceği Fransa ve Türkiye arasında tekrar tartışma konusu oldu. Türkiye Sancak'taki nüfus ekseriyetinin Türk olmasına dayanarak Sancak'a bağımsızlık verilmesini istiyordu. Fransa'nın Türkiye'nin bu isteğini reddetmesi üzerine mesele Milletler Cemiyeti'ne götürüldü. Milletler Cemiyeti 1937 yılında Sancak meselesi ile ilgili olarak Türkiye'nin lehine kararlar aldı. Bu karara göre; Sancak içişlerinde bağımsız, fakat dışişlerinde bazı şartlarda Suriye'ye bağımlı "ayrı bir varlık" olacaktı. Resmi dil Türkçe olacak, ordusu bulunmayacaktı. Yaşanan bu gelişmeler Ermeniler tarafından endişe ile karşılandı. Yönetimde Türklerin çoğunlukta olduğu Sancak'ta yaşamak istemeyen Ermeniler, 1938 yılında Türk ordusunun Sancak'a girmesiyle Suriye'ye göç etmeye başladılar.

Bu ilk göçte yaklaşık 350 civarında aile kendi isteğiyle Halep'e göç etti. Türk hükümetinin Ermenilere herhangi bir baskısı olmadı. Aksine Ermenilerin göç etmesini istemeyen Türk hükümeti, Ermenilere herhangi bir şekilde kötü muamelede bulunanların şiddetle cezalandırılacağını duyurdu. Ermenilerin Türk idaresindeki bir şehirde yaşamak istememesinin nedeni geçmişte izledikleri Fransız yanlısı tavır nedeniyle duydukları pişmanlıktı.

19 Mayıs 1939'da Sancak'ın Türkiye'ye geçmesi kararlaştırıldı. Fransızlarla yapılan antlaşmaya göre Fransız askerleri bir ay içerisinde Hatay'ı terk edecek, isteyen Hatay devleti vatandaşları ülke değişikliği sebebiyle altı ay içerisinde Suriye ve Lübnan vatandaşı olabilecekti. Ermeniler bu karara istinaden Suriye veya Lübnan vatandaşı olabilmek için Sancak'ı terk etmeye karar verdi. Başlangıçta Ermenilerin göç etmesine karşı olan Fransa onların göç konusundaki kararlı isteklerini görünce göç işini bizzat üstlendi. Ancak yapılan antlaşma gereği Fransız askerlerinin bir ay içerisinde Sancak'ı terk etmesi gerektiğinden göçün hızlı bir şekilde bitirilmesi gerekiyordu. Albay Collet'in liderliğinde iki hafta içerisinde 14.000 Ermeni yük ve hayvanları ile birlikte Sancak'ı terk etti. Göç eden Ermeniler Halep, Basit ve Tartus'daki kamplarda birkaç hafta kaldıktan sonra Lübnan'da Beyrut, Beka Vadisi ve Ancar'a yerleştirildiler. Göç eden 14.000 Ermeni'nin yaklaşık olarak 13.000'i Lübnan topraklarına yerleştirildi. Bunun nedeni Lübnan'da Ermenilerin yerleştirilebileceği daha fazla arazinin var olmasıydı. Göç boyunca Türk hükümeti tarafından Ermenilere herhangi bir zorluk çıkarılmadı. Ermeniler taşıyabildikleri her şeyi beraberlerinde götürdüler. Taşınmaz malları ise daha sonra kendileri tarafından satılarak paraya çevrildi. Sancak'ta kalmak isteyen Ermenilerin can ve mal güvenliği sağlandı.

KAYNAKLAR**Arşiv Belgeleri****Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi**

Archives Diplomatiques France Ministère des Affaires Étrangères.
Série E, Levant, 1918-1940-Syrie-Liban

E.313. No: 59/60.

E.313/ DO...

Amerika Arşivleri (NARA)

Records of the Department of the State

Relating to the Internal Affairs of Armenia, 1910-1929

Roll No:8, 890J.5011/-,

Relating to the Internal Affairs of Asia, 1910-1929,

Roll No. 8: 890d.00/50; 890d.00/59

Roll No.14: 890d.48/82; 890d.48/-,

Record Group 84: Records of Foreign Service Posts of the Department of State,
U.S. Consulate, Beirut, The Lebanon, Confidential Files

RG 84, 800/3049;

NARA, Record Group 59,

867.00/1076

NARA, Record Group 59,

No: 867.00/1076

Birleşmiş Milletler Cenevre Arşivi

League of Nations Archives of Nansen Office for Refugees (L.N)

A.24.1932. XIII.

C.237.1924. XIII.

A.33. 1928. XIII.

A. 41. 1925. XIII.

A. 48. 1927. XIII.

A. 12. 1934. XIII.

A. 23. 1936. XIIIIB.

İngiliz Arşivleri

Foreign Office (FO)

FO 141/629, No. 722/19

FO 21915 / No: E4533/1528/89;

FO 371/21915 / No: E4625/1528/89;

FO 371/21915 / No: E4624/1528/89;

FO 371/21915 / No: E5048/1528/89;

FO 371/21915 / No: E4963/1528/89;

FO 371/21915 / No: E6985/1528/89;

FO 371/21915 / No:E5132/5132/44;

FO 371/23302 / No:E5503/5132/44;

FO 371/23302 / No:E5905/5132/44;

FO 371/23302 / No:E5656/5132/44;

FO 371/4000/A, No. 59.

Türkiye Arşivleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, (030.10.00.108). 710.17;

BCA. (030.10.00.225). 515.25;

BCA. (030.10.00.224). 512.28;

BCA. (030.10.00.225). 515.26;

Yayınlanmış Belgeler

Rapport Á la Soci t  des Nations sur la Situation de la Syrie et du Liban, French
Minist re des Affaires  trang res, Paris, 1922-1938.

Gazeteler

Cumhuriyet, 1 Haziran 1938.

Son Posta 25 Ağustos 1938.

Ermenice Gazete ve Dergiler

Hayasdani Goçnak: (Hafta bir kez yayınlanan bir gazete)

Sayı 3 Ocak 1923;

Sayı 24 Haziran 1923;

Hayrenik Amsakir

Sayı 5, Mart 1938.

Sayı 8, Haziran 1938.

Sayı 1, Kasım 1938.

Sayı 9, Temmuz 1938.

Sayı 7, Mayıs 1939.

Sayı 9, Temmuz 1939.

Sayı 8, Haziran 1939.

Sayı 12, Ekim 1939.

Sayı 10, Ağustos 1939.

Sayı 5, Mart 1929.

Sayı 4, Mart 1940

Kitaplar

Arsuzi-Elamir Dalal, *Arabischer Nationalismus in Syrien*, Lit Verlag Münster, London, 2003.

Bayramyan, A., *Aleksandredi Saŋçaki Yev Miçazkayin Tivanakidutyuni (1936-1939)*, Notstsan Daban, Yerevan, 1998, s., 18-19.

El-Ermen, EL Bahs En Melce' 1917-1939, Ed., Raymond Kevorkian, Levon Nordiguan, Vahe Tachjian, Menşurat Camiet Kuds Yusuf, Beyrut, 2010.

Huşamadyan Musa Leran, Edit., Musa Kuşakçıyan- Boğos Maduryan, Hradaragutyun Cebel Musayi Hayrengts Miyutyun, Beyrut, 1970.

Karpat, Kemal H., *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, Visconsin, 1985.

Lawrance, Martin, *The Treaties of Peace 1919-1923*, The Law Exchange, Clark, New Jersey, 2007.

Macartney, C. A., *Refugees; The Work of the League*, League of Nations Union, 1930.

Sökmen, Tayfur, *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Yenigün Haber Ajansı AŞ., Ankara 1999.

Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasi Antlaşmaları*, cilt I, 1920-1945, TTK Yay., Ankara, 1989.

Yerasimos, Stéphane, *Questions D'orient, Frontiers et minorités des Balkansa au Caucase*, Éditions La Découverte, Paris, 1993.

Zeidner, Robert F., *The Tricolor Over the Taurus 1918-1922*, TTK Yay., Ankara, 2005.

Makaleler

- Özgiray, Ahmet, “Türk-Fransız Siyasi İlişkileri 1930-1938”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 1994, say., IX.
- Sarımay, Yusuf, “Atatürk’ün Hatay Politikası I”, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası-Makaleler-*, Yay., Haz., Berna Türkdoğan, ATAM Yay., Ankara 2000.
- Weisband, Edward, “The Sanjak of Alexandretta 1920-1939: A Case Study”, *Near Eastern Round Table 1967-1968*, Ed., R. Bayly Winder, New York, 1969.
- Yorulmaz, Şerife, “Fransız Manda Yönetimi Döneminde İskenderun Sancağı’nın Sosyo-Ekonomik ve Siyasal Durumuna İlişkin Bazı Kayıtlar 1918-1939”, *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 6, Sayı: 22, Kasım 1998.

Kitap Tanıtma

NÂDIYE YÂSÎN ABED, *el-İttihâdiyyûn: Dirâse Te'rihiyye fî Cuzûrihi-mi'l-İctimâ'yye ve Turûhâtihimi'l-Fikriyye (Evâhiru'l-Karni't-Tâsi'a Aşar – 1908)* = [الاتحاديون: دراسة تاريخية في جذورهم الاجتماعية وطروحاتهم الفكرية (أواخر القرن التاسع عشر - 1908)], Dâru Mek-tebeti Adnân & Dâru Safahât, Bağdat & Şam 2014, 430 s. ISBN 978-993349542-8.

Adım, “İttihatçılar: Toplumsal Kökleri ve Düşüncelerine Dair Kronolojik Bir Araştırma (On Dokuzuncu Yüzyıl Sonları – 1908)” şeklinde tercüme edebileceğimiz kitap, asıl itibariyle 2006 yılında Prof. Dr. Kemal Mazhar Ahmed danışmanlığında Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Beş bölümden oluşan eser, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tarih sahnesinde yer aldığı dönem boyunca olup bitenlerin Arap dünyasına akademik bir soğukkanlılıkla tanıtılmasını amaçlamaktadır.

İki ara başlıktan oluşan Birinci Bölüm (s. 17-103)'ün genel başlığı “Osmanlı Devleti'nin sosyal, ekonomik ve siyasî konumu”nu belirlemeyi hedefleyen bir başlıktır. Konuya giriş mahiyetindeki bilgilerden oluşan bu bölümde yazılanlar, daha sonra dile getirilen görüşler için bir zemin/başlangıç teşkil etmektedir. Birinci Bölümde ilk olarak On Dokuzuncu Yüzyılın ikinci yarısında (1908'e kadar) Osmanlı Devleti'nin sosyal ve ekonomik vaziyeti üzerinde durulmaktadır (s. 19-73). Bölümün ikinci ara başlığı altında ise sosyal ve ekonomik durumun Osmanlı siyasî yapısına yansımaları ele alınmaktadır (s. 74-104).

İkinci Bölüm, Osmanlı Devleti'nde yenilikçi düşüncelerin doğuşunu ele almaktadır (s. 105-164). Bu bölümün ilk ara başlığı altında Osmanlı aydınlarının bakışlarını Batı'ya yönelişlerinin (yenileşmenin) başlangıcı işlenmektedir (s. 107-115). İkinci ara başlık yeni fikirlerin Osmanlı Devleti'ne girişi hakkındadır (s. 116-150). Bölümün son ara başlığı ise On Dokuzuncu Yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti'nde mevcut fikri-entelektüel akımları konu almaktadır (s. 151-164). Böylece bölümde ele alınan ana konuya dair ayrıntılar, kronolojik bir biçimde ilerlemektedir.

Araştırmacı, Osmanlı Devleti'ne yenilikçi fikirlerin girişi bağlamında en başta *Muhâverât-ı Hikemiyye*'deki Fénelon, Voltaire, Fontenelle'den bölüm tercümelerine değinmektedir. Türkiye'de “Batı dillerinden Türkçeye çevrilen ilk edebî ve felsefi eser” unvanını taşıyan ve Münif Efendi (Paşa) tarafından 1276 (1859) yılında yayımlanan *Muhâverât-ı Hikemiyye*, adı geçen üç Avrupalı düşünürden seçilmiş on bir diyalogun tercümesinden ibarettir. *Muhâverât-ı Hikemiyye* Türkiye'de yeni harflerle de yakın bir zamanda yayınlanmıştır (haz. Ali Budak, İstanbul 2010). Abed, ayrıca Montesquieu, Rousseau, Locke gibi Fransız aydınlarından ve onların Türkçeye tercüme edilmiş eserlerinden; yerli yenilikçi fikir adamları olarak ise Şinâsi, Nâmık Kemâl, Ahmed Midhat Efendi'den söz etmekte; bu isimlerin, tesiri altında kaldıkları Batılı aydınlar ve bizzat kendi tesirleri üzerinde de durmaktadır.

Nâdiye Yâsîn Abed, Üçüncü Bölüm'de İttihatçılığın doğuş ve yayılışını işlemektedir. Öncelikle Cemiyetin doğuş şartları üzerinde durulmuş (s. 167-191); peşinden gelen iki alt bölümde ise İttihat ve Terakki kurucularının sosyal kökenleri (s. 192-198) ve İttihatçı fikirlerin Osmanlı Devleti haricindeki yankıları üzerinde durulmuştur (s. 199-230). Bölümde yer verilen konulardan biri de Ahmed Rıza'nın faaliyetleri ile İttihat ve Terakki içindeki rolüdür. Araştırmacı İttihâd-ı Osmânî'den başlayarak Dörtler, Hamamönü, Hatab Kırâat-hânesi ve İnciraltı içtimalarını bu bölümde anlatmaktadır.

Dördüncü Bölüm, İttihatçı kongreleri ve doğurduğu sonuçlar üzerinedir. Dört ara başlıkta ele alınan bu bölümde, ilk olarak 1902'deki ilk genel kongreden ve burada alınan muhalefeti genişletme kararından söz edilmektedir (s. 233-262). İkinci ara başlıkta ise İttihatçıların saflarını yeniden düzenleme girişimlerinden ve Osmanlı muhalefet parti (hizip)'lerinin de katıldığı ikinci kongrenin düzenlenişinden söz edilmektedir (s. 263-292). Üçüncü olarak Osmanlı Devleti'nde şartların müsait oluşu sebebiyle "şûrâ"ya giden yolun olgunlaşması (s. 293-303) ele alınmaktadır. Bu bölümün son ara başlığı ise "İttihatçı sosyal bünyenin belirginleşmesi" (s. 304-316) şeklindedir.

Beşinci Bölüm ise İttihatçıların siyasî düşüncelerine tahsis edilmiştir (s. 319-329). Kitabın en fazla ara başlığı bulunan bölümü de Beşinci Bölümdür (6 ara başlık):

İlk olarak İttihatçıların Osmanlı Devleti'nin batılılaşmasına bakışı incelenmektedir (s. 319-329). İkinci olarak "din" in modernleşme aracı olarak kullanılışı üzerinde durulmakta (s. 330-337) ve peşinden bilim ve o dönemde yaygın felsefi nazariyelerin İttihatçı düşünceye tesiri ve fikrî yapıyı oluşturmadaki rolü konusuna geçilmektedir (s. 338-359). Dördüncü ara başlık altında İttihatçılar ve sömürgecilik karşıtlığı konusu işlenmekte (s. 359-364); beşinci ara başlık altında "Osmanlılık ve Türklük arasında İttihatçılar" konusu ele alınmaktadır (s. 365-374). Beşinci Bölüm'ün altıncı ve son ara başlığı ise İttihatçıların idealist bir yaklaşımdan faydacı-gerçekçi bir anlayışa evrilişlerine tahsis edilmiştir (s. 375-380).

Görüldüğü üzere Beşinci Bölüm, kitabın merkezini oluşturmaktadır. İlk dört bölüm, daha çok Cemiyet'in tarihine dairdir ve kronolojik akış içinde İttihat ve Terakki düşüncesinin gelişimini anlamada anahtar konumda görünmektedir.

Kitabın ana bölümleri tamamlandıktan sonra İttihatçı fikriyatın uygulamaları üzerine müstakil bir bölüm oluşturulmuştur (s. 381-404). Kitap bir "Hâtîme / Son Söz" ile sona ermiştir. Teferruatlı bir bibliyografya bölümü olmasına rağmen eserde ne yazık ki bir dizin bulunmamaktadır.

Kaynakları açısından esere baktığımızda şu manzarayı görmekteyiz: Arşiv kaynağı olarak Bern – Bundesarchiv'deki Fransızca belgeler ve Sir O'Connor'dan Sir Edward Grey'e gönderilmiş 23 Nisan 1906 tarihli İngilizce bir belge kullanılmıştır. Arapça matbu arşiv belgesi barındıran Selim Fâris'in hazırladığı *Kenzü'r-Regâib fî Müntehabâti'l-Cevâib* [كنز الرغائب في منتخبات الجواب] ; Abdülazîz Süleyman Nuvâr başkanlığında derlenen *Vesâiku*

Esâsiyye min Târîhi Lübnâne'l-Hadîs 1517-1920 [١٩٢٠ - ١٥١٧ وثائق اساسية من تاريخ لبنان الحديث]; Abdüsselâm Edhem'in derleyip Arapçaya tercüme ettiği *Vesâiku Târîhi Lâbye'l-Hadis – el-Vesâiku'l-'Osmâniyye 1881-1911* [1881 - 1911 الوثائق العثمانية – وثائق تاريخ ليبيا الحديث] de araştırmacının başvurduğu kaynaklar arasındadır. Ayrıca İngilizce, Türkçe ve Almanca belge neşirleri de Abed'in kaynakları arasındadır.

Hâtırat kitaplarının da Abed'in önem verdiği kaynaklar olduğunu görmekteyiz. Öncelikle Türkçe yayınlanmış hâtırat kitaplarına değinecek olursak; bugün için sahihliği tartışmalı *Abdülhamid'in Hâtıra Defteri* araştırmacının ara ara müracaat ettiği kaynaklar arasında öncelikle göze çarpan bir metindir. Bu *Defter* hakkında Prof. Dr. Ali Birinci ve Prof. Dr. Mustafa Gündüz'ün yazdıkları dikkate alındığında kaynaklık derecesinin tartışmalı olacağını hatırlatmak gerekmektedir. Yine Ahmet Emin Yalman, Halil Paşa, İbrahim Temo, Kâzım Karabekir, Kâzım Nami Duru, Samih Nafiz Tansu ve Tahsin Paşa'ya ait hâtırat metinleri ile İngilizce olarak Yalman (*Turkey in my Time*); Halide Edib (*Memoirs of Halide Edib*); Sir Robert Graves ve İsmail Kemal Bey'in hâtıratı da araştırmacının kaynakları arasındadır.

Türkçe hâtırat kaynakları arasında konuyla ilgili olan metinlerden İttihat ve Terakki'ye olumsuz yaklaşan Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi ve Mevlanzâde Rifat'ın ihmal edilmiş olması ise şaşırtıcıdır. Bu kaynaklar İttihatçıların sosyal kökleri ve düşünce alt yapıları hakkında ilgi çekici ipuçları sunabilirdi.

Arapça hâtırat metinlerinden ise Ahmed Şefik Paşa, II. Abdülhamid, Ayşe Osmanoğlu, Enver Paşa, Süleyman Feyzî gibi bir kısmı Türkçeden tercüme hâtırat kitapları kullanılmaktadır. Bunlar arasında Emîr Şekîb Arslan'ın Türkçeye İttihatçı Bir Arap Aydını Emîr Şekîb Arslan'ın Anıları adıyla çevrilen (çev. Halit Özkan, 2005) *Sîretün Zâliyye* [سيرة ذاتية] adlı hâtıratıyla İzzet Derveze'nin *Osmanlı Filistin'inde Bir Posta Memuru* başlığıyla kısmen tercüme edilen (çev. Ali Benli, 2007) *Müzekkirâtü Muhammed İzzet Derveze* [مذكرات محمد عزت دروزه] adlı altı ciltlik hâtıratı kullanılmamıştır. Bu kaynaklarda Arap dünyasından ilki daha çok olumlu ve ikincisi olumsuz olmak kaydıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti hakkında gerçekten nadide ayrıntılara yer verilmektedir. Bu bir eksiklik olarak görülebilirse de çalışmanın İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kronolojisini Arapça olarak ana hatlarıyla ortaya koymakla sınırlanmış olması sebebiyle anlaşılabilir bir durumdur.

Yine Arapça matbu kaynaklara, konuyla alakalı mektup metinleri için de sık sık başvurulmuştur. Arapça araştırma kitapları arasında ise başlığında Cemiyet'in adı geçen sadece bir kaynak göze çarpmaktadır: Bu kitap Hasan Keleşî'nin Muhammed el-Arnaûd tarafından Arapçaya tercüme edilmiş *el-Vechu'l-Âhar li'l-İttihâd ve'l-Terakkâ* adlı eseridir (Ürdün, 1990). Görüldüğü üzere o da Arapça telif değildir. Bunun dışında Arapça tarih araştırmacı kitaplarında İttihatçıların siyasî tutumlarını içeren bölümler barındıran azımsanamayacak bir birikim olduğunu da Abed'in bibliyografyasına bakarak görebiliyoruz. Bir kısmı tercüme olan Arapça kaynaklardan Arapça telif olanları Türk araştırmacıları için de dikkat çe-

kici olabilir gözükmektedir. Bunlardan İbrahim ed-Dakûkî, İbrahim el-Mîlhî, Ahmed Nûrî en-Naîmî, Enver el-Cündî, Orhan Mehmed Ali, Cercis Fethullâh, Cozif Nesîm Yûsuf, Hasan Ali Hallâk, Hüseyin Lebîb, Hayriye Kâsîmiyye, Sâtû el-Husrî, Abdülaziz Süleyman Nuvâr, Kadri Kal'aci, Muvaffak b. Merce vd.'nin eserleri, konuyu II. Abdülhamid ve Filistin merkezli olarak ele alan kaynaklardır. Bunların dışındaki Arapça kaynaklar genel Arap ve Osmanlı tarihleriyle, tarih boyunca Osmanlı-Arap ilişkilerine tahsis edilmiş eserlerdir.

Bu arada Cevat Rifat Atilhan'dan Arapçaya tercüme edilmiş iki eser, Ebû's-Süreyyâ Sâmî, Ahmed Rıza Bey, Ekmeleddin İhsanoğlu gibi müelliflerin eserlerinden Arapçaya tercüme ve Batılı yazarların beli başlı eserleri Arapçadaki konuyla ilgili birikimi yansıtan örnekler arasında sayılabilir. Bibliyografya, İngilizce kaynaklar yönünden de oldukça zengindir.

Matbu kaynaklardan Latin harfli Türkçe malzemeyi ayrı bir ara başlık altında gösteren Abed, Arap harfli Türkçe kaynakları da hemen peşinden sıralamaktadır. Kitapların bitimiyle başlayan -hemen her dilde yazılmış- makaleler listesi ve internet kaynakları da bibliyografyayı zenginleştirmektedir.

Eserde ağırlıklı olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarda olduğu 1908-1918 yılları arası işlenmektedir. Araştırmacının ana başlık altında belirtilen "On Dokuzuncu Yüzyılın Sonu – 1908" ifadesi Türkiye'deki genel algıya göre "Yirminci Yüzyıl başları" şeklinde düşünülmelidir. Fakat 1908 ve sonrası Arap dilinde "On Dokuzuncu Yüzyıl Sonu" şeklinde ifade ediliyor olmalıdır; sonuçta On Dokuzuncu Yüzyıl bitmiş (sonlanmış) olmaktadır.

Özetlemeye çalıştığımız üzere eser, bir İttihat ve Terakkî Cemiyeti tarihi veya kronolojisidir. Bu Cemiyet'in Osmanlı-Arap dünyasında meydana getirdiği olumlu veya olumsuz tesirleri mercek altına almaktan çok konunun kronolojik boyutuna ağırlık vermektedir. Elbette bu hâliyle, Cemiyet'in Arap-Osmanlı ilişkilerinde oynadığı rolü etraflıca ele alacak bir akademik çalışmaya da zemin hazırlamış olmaktadır.

Öyle görünüyor ki Nâdiye Yâsîn Abed'in bu eseri, bibliyografyası ve konuyu ele alış biçiminden de anlaşılabilirceği üzere alanının Arapça yazılmış en derli toplu araştırması olup uzun bir süre müracaat eseri olarak kalacaktır.

Yusuf TURAN GÜNAYDIN
Türk Tarih Kurumu

EKREM KALAN, *Ulus Cuçi (Zolotaya Orda) i Stranı Vostoka: Torgovo-Ekonomiçeskie Vzaimootnoşeniya vo Vtoroy Polovine XIII-XIV vv.*, İnstitut İstorii im. Ş. Marcani AN RT, Kazan 2012, 155 s., ISBN 978-590-4449-537.

Cengiz Han'ın torunu Batu Han komutasında 1236'da girişilen ve 1242'de sonlandırılan Batı seferinden hemen sonra 1243'te İdil boylarında kurulan Altın Orda Hanlığı'nın tarihi, gerek Türk ve Moğol tarihi gerekse Doğu Avrupa ve Dünya tarihi açısından önemli bir devredir. Doğuda ve batıda İli ve Tuna ırmakları, Kuzeyde ve Güneyde Pskov ve Derbend hudutlarıyla çevrili olan bu Hanlığın jeopolitik durumu, onu zamanın siyasi tarihinin ağırlık merkezine yerleştirmektedir. Nitekim Altın Orda Hanlığı'nın klasik dönemini çalışan araştırmacı bir anda kendisini İlhanlılar, Çağatay ve Ögedey Ulusları, Moğolların Büyük Hanlığı, Memlûk ve Anadolu Selçuklu Sultanlıkları, Gürcü Krallığı, Ermeni Prenslikleri, Rus Knezlikleri, Macaristan, Lehistan ve Litvanya Krallıkları ile Papalık tarihinin içerisinde bulur. Zamanın siyasi tarihinin merkezinde bulunması yanında Altın Orda Hanlığı, dönemin iktisadî bir kutbu olarak da kendisine bir yer edinmiştir. Bununla birlikte bu husus, siyasî tarih derecesinde aydınlatılabilmiş bir konu olamamıştır. Ancak bugün elimizde Altın Orda Hanlığı'nın Doğu ülkeleriyle ticaretine ilişkin oldukça önemli bir inceleme bulunmaktadır. Ekrem Kalan tarafından doktora tezi olarak sunulan ve 2012'de Kazan'da Şehabeddin Mercani Tarih Enstitüsü tarafından neşredilen *Ulus Cuçi i Stranı Vostoka: Torgovo-Ekonomiçeskie Vzaimootnoşeniya vo Vtoroy Polovine XIII-XIV vv.* (Cuçi Ulusu ve Doğu Ülkeleri: XIII. Yüzyılın İkinci yarısı ve XIV. Yüzyılda Ticarî-Ekonomik İlişkiler) başlıklı bu eser, alanında büyük boşluğu dolduran bir tetkiktir.

Konuyla ilgili yazılı ve arkeolojik kaynaklar ile araştırma eserler hakkında oldukça aydınlatıcı bir değerlendirmenin yapıldığı giriş kısmından (s. 4-16) sonra Ekrem Kalan, eserinin *Predposlki i Usloviya Razvitiya Torgovo-Ekonomiçeskih Svyazey v Evrazii v IX-XIV vv.* (X-XIV. Yüzyıl Avrasyası'nda Ticarî-Ekonomik İlişkilerin Gelişimi ve Öncesi) başlıklı I. Kısımına (s. 17-60) İdil boyu ile Rusya'nın Altın Orda hâkimiyetinden önceki iktisadî durumunu, gerek el-Mes'udî, el-İdrisî, el-Gırnatî ve daha başka İslam coğrafyacılarının eserlerine ve gerekse nümizmatik deliller ile arkeolojik verilere başvurarak aydınlatılmıştır. Bölgenin Hazar Kağanlığı döneminde bir yandan Çin, Hindistan ve Harezmi ile diğer yandan da Doğu Roma ve İslam ülkeleriyle yakın bir iktisadî bağ içerisinde bulunduğunun ve adeta bir geçiş bölgesi olduğunun altını çizen yazar, bu durumun İtil Bulgar Hanlığı zamanında da devam ettiğini, bu sayede sadece Bulgar kentinin değil, aynı zamanda Bilyar gibi kentlerin de iktisaden inkişaf ettiklerini vurgular. Bununla yetinmeyip ticarî durumu, İran, Azerbaycan ve Türkistan kentlerinde de takip eden yazar bu tetkiki ile dönemin ticaret yollarına dair de son derece kıymetli bilgiler sunar. Eserinin I. kısmın ikinci alt başlığını Doğu Avrupa

ile Asya arasındaki ticaret yoluna ayıran Ekrem Kalan, İpek Yolu'nun kuzey güzergâhının tarihi durumu hakkında oldukça tatmin edici malumat verdikten sonra yolun Altın Orda Hanlığı idaresindeki işlerliğini tetkike girişir. Bu konuda yazar sadece Marco Polo, İbn Battuta, Schiltberger ve Pegolotti'nin eserlerindeki malumata başvurmakla kalmaz, aynı zamanda Ermeni Kralı I. Hetum ve daha başka seyyahların kullandıkları yollar ile çeşitli raporları da göz önüne alarak karşımıza Altın Orda Hanlığı topraklarından geçen ipek yolunun eksiksiz bir haritasını çıkarır. Yazar 43. sayfadan sonra, Altın Orda Hanlığı ile birlikte ticaret yollarının nasıl bir dönüşüme geçtiğini incelemeye başlar. Esas itibarı ile Altın Orda Hanlığı'nın zamanın ticaret hayatına katmış olduğu en büyük yenilik de buydu. Nitekim Ekrem Kalan'ın da altını çizdiği üzere uluslararası ticarete Mısır ve Suriye'nin gerisinde kalmış olan Karadeniz, Moğol idaresiyle birlikte bir anda iktisadî bir merkez haline gelerek Uzak Doğu malları üzerinde büyük bir etkinlik kazanmıştı. Yazar, gerek Selçuklu Sultanlığı'nın Suğdak seferi, gerekse Halep ve Sivas tüccarlarının Karadeniz kıyılarında etkinlik kurmalarını da bu değişimin bir delili olarak değerlendirir. Gerçekten de söz konusu dönemde Türk tüccarlarının Karadeniz kıyısındaki iktisadî hayata büyük önem verdikleri bir gerçektir. Nitekim bu husus Rubruklu Willem'in bir kaydıyla da desteklenmiştir¹.

Eserin I. kısmının 3. başlığı altında Ekrem Kalan Altın Orda Hanlarının iktisadî politikasını incelemeye girişir. Altın Orda Hanlığı'nın İdil boylarına hâkim olmasından sonra Doğu Avrupa ticaret hayatının büyük bir yükselme ivmesi kazandığını ifadeyle konuya başlayan yazar, Altın Orda Hanlarının ticareti teşvik politikasıyla hâkimiyetleri altında tuttukları bölgeyi iktisadî bir merkez haline getirdiklerine işaret eder. Bu konuda iktisadî reform ve vergi hususlarına da değinen yazar, Rusya'daki kent hayatındaki gelişmenin yanında İdil boylarında ve daha başka yerlerde kurulmuş Altın Orda kentleri ve buralardaki medeni hayat hakkında da bilgiler verir. Eski ve Yeni Saray, Ukek, Macar, Belcamin ve daha başka kentlerin bu yeni düzenle ortaya çıktıklarının altını çizer.

Ekrem Kalan, eserinin *İmpört i Eksport v Torgovle Ulusa Cuçi so Stranami Vostoka* (Cuçi Ulusunun Doğu Ülkeleriyle Ticaretinde İthalat ve İhracat) başlıklı II. kısmına (s. 61-108) Altın Orda Hanlığı'nın ticaret ilişkisinde bulunduğu dünya hakkında bilgi vererek başlar. Bu konuda en son yapılmış nümizmatik çalışmalarının neticelerini de okuyucuya takdim eden yazar, Altın Orda Hanlığı'nın sadece İran, Azerbaycan ve Kafkasya ile değil, aynı zamanda Türkiye, Memluk Sultanlığı, Türkistan, Hindistan ve Çin ile de yoğun bir ticaret ilişkisi içerisinde bulunduğunu detaylı bir şekilde ele alır (s. 61-83). Bunun ardından yazar, doğu ülkeleriyle Altın Orda Hanlığı arasındaki ithalat-ihracat mallarını iki ayrı kısımda ele alır. Burada verilen bilgilere göre Altın Orda Hanlığı'nın Doğu ile ticaretindeki ithal mallarında başı ham veya işlenmiş ipek ve ipekliler, porselen, seramik, kıymetli taşlar çekiyordu. Bunlardan önemli bir kısmı İtalyan tüccarları vasıtasıyla Avrupa'ya ithal edilirken

¹ Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, ed. P. Jackson, D. Morgan, çev. Z. Kılıç, Kitap yay, İstanbul 2010, s. 78.

belirli bir kısmı da iç tüketimde kullanılıyordu. Buna Rusya'nın da iştirak ettiğini örnekleriyle ifade eden yazar, özellikle Novgorod, Tver ve Vladimir gibi kentlerdeki seramik buluntularına işaret eder. İhracatta ise Çin ipeklilerinin yanında köle ticaretinin de önemli olduğunu örnekleriyle gösteren Ekrem Kalan, bundan başka at ve kürkün de önemli bir ihracat unsuru olduğunu gösterir.

Ekrem Kalan, eserinin Üçüncü kısmı olan *Kupecestvo Ulusa Cuçi*'de (Cuçi Ulusunda Tüccar Sınıfı) (s. 109-131) Altın Orda Hanlığı topraklarındaki tüccar kesimini ele alır. Altın Orda kentlerinde Orta Doğu'dan Hindistan'a, Çin'e ve Kafkaslara kadar değişik milletlerden zengin bir tüccar sınıfının bulunduğunu çeşitli delillerle ortaya koyduktan sonra Altın Orda ticaretinde kervansaray ağının öneminden bahseder. Çeşitli kaynaklarda birer saurdan ibaret bilgileri arkeolojik delillerle harmanlayarak ortaya koyduğu bu kısmı tüccarların Altın Orda Hanlığı'nın kültür unsurlarının gelişimi incelemekle devam ettirir. Yazarın da altını çizdiği üzere, meşhur Altın Orda kentlerinin tamamının ticaret yolunun üzerinde yer alması, ortaya çıkan kültür hayatının ticaretle birbirine ne kadar sıkı bağlı olduğuna işaret etmektedir.

Ekrem Kalan eserinin sonuç kısmında ise, birbirinden farklı ticaret yollarının artık tek bir idarenin kontrolü altına girmesinin ardından, daha önceki dönemlere göre ticaret hayatının büyük bir gelişme kaydettiğinin altını çizdikten sonra Altın Orda Hanlığı'nın ticari-ekonomik hayatının doğu ile batı arasında kilit bir rol üstlendiğine vurgu yapar. Timur'un saldırıları neticesinde ortadan kalktığını yinelediği bu uluslararası ticaret hayatının bu tarihten sonra güneye kaydığına işaret eden yazar, Moğol işgalinin küllerinden ticaret vasıtasıyla nasıl yüksek bir kültür hayatına ulaşıldığını vurgular.

Netice olarak Ekrem Kalan'ın, incelenmesi pek müşkül bir konuda hazırladığı eseri, gerek yazılı kaynakların değerlendirilmesi, gerek buradaki bilgilerin nüvizmatik ve arkeolojik delillerle desteklenmesi ve gerekse bibliyografyasıyla oldukça üstündür. Altın Orda Hanlığı tetkiklerine büyük katkı sağlayan bu çalışmanın Türkçeye çevrilmesi, özelde Altın Orda Hanlığı incelemeleri, genelde ise Türk ve Moğol tarihi tetkikleri açısından oldukça yararlı olacaktır. Ümidimiz odur ki Ekrem Kalan, böyle bir gereksinimden Türkiye akademisini mahrum etmeyecektir. Böyle bir gayret ve emeğin yazara, eserini, son yıllarda yayımlanmış bazı yayımları değerlendirerek güncellemek imkânı da sağlayacağı görülmektedir. Nitekim, pek çok açıdan Ekrem Kalan'ın incelemesinin gerisinde kalsa da Virgil Ciociltan'ın Romence kaleme aldığı eseri 2012'de *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries* başlığı ile İngilizceye çevrilerek Brill Publishing yayımları arasında neşredilmiş, Hannah Barker da 2014'te *Egyptian and Italian Merchants in the Black Sea Slave Trade 1260–1500* başlıklı ehemmiyetli bir doktora tezini Columbia Üniversitesi'nde sunmuştur.

Doç. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN
Dumlupınar Üniversitesi

Türkçe Özetler

DENİZ SARI-FADİME ARSLAN: *İlk Tunç Çağı'nda Batı Anadolu'da Üç Ayaklı Mutfak Kabının Yayılımı ve Gelişimi*

Batı Anadolu'da İlk Tunç Çağı'nın önemli kap biçimlerinden bir tanesi olan üç ayaklı mutfak kapları pişirme geleneği ile ilgi önemli bilgiler vermesinin yanı sıra bölgede yer alan İlk Tunç Çağı yerleşimlerinin stratigrafilerinin çakıştırılmasında anahtar kap biçimleri arasında yer alır. Üç ayaklı mutfak kapları İlk Tunç Çağı'nın başından itibaren Batı Anadolu'nun sahil kesiminde yaygınken İç Kuzeybatı Anadolu'da ilk kez İlk Tunç Çağı II'nin son evresinde ortaya çıkar ve Erken İlk Tunç Çağı III'de tüm Batı Anadolu'da yaygın bir şekilde devam eder. Ocak kullanımına bağlı olarak Batı Anadolu'nun sahil kesiminde Geç İlk Tunç Çağı III ile birlikte, pişirme kabı olarak kullanımı neredeyse ortadan kalkan bu kap biçimi, yerini düz dipli küresel gövdeli çömleklere bırakmıştır. Ancak pişirmede farklı biçimlerde üç ayakların kullanımı devam etmiştir ve günümüzde bile örnekleri söz konusudur.

Anahtar Kelimeler: Üç Ayaklı Mutfak Kabı, İlk Tunç Çağı, Batı Anadolu.

BİLCAN GÖKCE : *Urartu Krallığı'nda Din Görevlileri*

Urartu Devleti M.Ö. I. binde Önasya'da güçlü bir devlet olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Urartuların egemen olduğu coğrafyada siyasi ve askeri üstünlüğünün yanı sıra dinsel alanda da önemli gelişmeler ortaya koydukları bilinmektedir. Arkeolojik verilerden Urartu dininde Meher Kapı kaya nişi, tapınaklar ve açık hava kutsal alanlar ile bu alanlarda gerçekleştirilen dini ayinlerin olduğu anlaşılmaktadır. Bu yönüyle söz konusu ayinlerde din görevlilerinin de önemli bir yeri olduğu kanaatindeyiz. Dini ritüellerde önemli bir yeri olan din görevlilerinin bir kısmının adına Urartu yazılı kaynaklarında rastlamaktayız. Yazılı kaynakların yanı sıra dönemin tasvirli eserleri de din görevlileri hakkında bize önemli veriler sunmaktadır. Bu çalışmamızda Urartulularda din görevlileri ile ilgili cinsiyet ve statü farklılığı gibi bazı sorulara açıklık getirilmiştir. Ayrıca din görevlilerin ritüeller esnasında yaptıkları işler, kendi aralarındaki iş bölümü de incelenmiştir. Böylelikle Urartu dini yaşamında önemli bir yeri olan din görevlilerinin dünyası aralanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Urartu, dini ayinler, din görevlileri, tapınaklar.

ERKAN GÖKSU : *Türkiye Selçuklu Devleti'ne Tâbi' Devletler ve Tâbiyyet Hukuku Üzerine Bir Değerlendirme*

Ortaçağ devletler hukukuna göre savaş veya sulh yoluyla bir devletin hâkimiyetini kabul eden hükümdar veya emîrler, klasik tâbiyyet (vasallık) şartlarını ve bu şartlardan doğan mükellefiyetleri yerine getirirlerdi. Avrupa, Uzak Doğu ve sair bölgelerde kurulmuş muhtelif devletlerde de mevcut olduğu görülen tâbiyyet hukukunun, Ortaçağ İslâm devletlerinde tezahür eden en önemli şart ve mükellefiyetleri, yıllık haraç vermek, metbû' hükümdar adına hutbe okutmak ve metbû' hükümdar asına sikke darp ettirmektir. Bunların dışında, metbû' hükümdar "sultan" unvanını taşıırken, tâbi hükümdarın "melik" unvanını kullanması, metbû' hükümdarın sarayının kapısında günde beş nevbet çalınırken, tâbi hükümdarın üç nevbetle yetinmesi, metbû' hükümdar nezdinde hükümdar soyundan ve ekseriya tâbi hükümdarın oğullarından rehinelere bulundurulması ve tâbi hükümdarın, her lüzum gösterdiği anda yardımcı kuvvetlerin başında metbû' hükümdarın hizmetine koşması gibi hususlar da klasik tâbiyyet alâmetlerinden kabul edilmişti. Buna mukabil her tâbi hükümdar, metbû' hükümdarın menfaatlerini haleldar etmemek kaydı ve şartıyla iç ve dış işlerinde tamamıyla müstakil olup, üçüncü bir devletle harp veya sulh yapmakta, elçiler gönderip kabul etmekte serbest idi.

Tâbiyyet hukukunun genel çerçevesi bu şekilde olmakla birlikte zaman zaman farklı uygulamalara da tesadüf edilmektedir. Bunun yanı sıra oldukça basit görünen metbû-tâbi ilişkileri, bazen oldukça karmaşık bir hale gelebilmiştir. Bu durumun yaşandığı devletlerden biri de Türkiye Selçuklu Devleti'dir. Bu dönemde çoğu zaman klasik tâbiyyet hukukunun cari olduğu görülse de gerek şekil gerekse mahiyet itibarıyla farklı uygulamalara da rastlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Türkiye Selçukluları, Tâbiyyet hukuku, Metbû devlet, Tâbi devlet, Metbû-tâbi ilişkileri

HALDUN EROĞLU : *Osmanlı Ailesinin Savaşlarda Şehit Olan Üyeleri*

Klasik dönem Osmanlı imparatorluğunun üzerinde yorum yapılan temel konularından biri de Osman'ın ailesine mensup erkek üyelerin taht kavgalarına karışmaları ve ülkenin içine düştüğü kaotik durumdur. Özellikle taht kavgalarının sonucunda ortaya çıkan kardeş katli meselesi ilgi çekici bulunmuş ve bu çerçevede konu daha çok öne çıkarılmıştır. Ancak Osmanlı ailesinin üyeleri, yetişmiş profesyonel yöneticilerin olmamasına da bağlı olarak, üstlendikleri askeri ve idari görevlerle imparatorluğun kuruluşunda önemli katkılar yapmışlardır.

Gerek ordu komutanı olarak gerek ele geçirilen yerlerin yönetiminde sağladıkları bu katkılar kaynaklara ayrıntılı biçimde yansımıştır. Elinizdeki bu çalışmada da Osmanlı fetihlerine katkıda bulunmak üzere yapılan savaşlara katılarak önemli yararlılıklar gösteren ve savaş meydanlarında şehit olan aile üyeleri ele alınmıştır. Kaynakların derinlemesine incelenmesinden anlaşıldığına göre imparatorluğun özellikle ilk yüz yılında aileye mensup üyeler ordu komutanı olarak savaşlara katılmışlar ve bunlardan yedi tanesi savaş meydanında şehit olmuştur. Savaşırken hayatını kaybeden aile üyelerinin şehit olmalarına bağlı olarak kutsiyet atfedilerek mezarlarının türbe haline gelmesi ise hayli dikkat çekicidir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, şehit, fetih, aile üyesi, kardeş katli.

MEHMET DEMİRYÜREK – HAKAN YAZAR: *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Kıbrıs'ta İngiltere Konsoloshuğu (1700-1800)*

Avrupalı bir devletin tüccarlarının Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde serbestçe ticaret yapabilmesi için Osmanlı devletinin söz konusu Avrupalı devlete ahidname-i hümayun vermiş olması gerekliydi. Ahidname-i hümayun sayesinde dost devletler İstanbul'da elçi bulundurabilir, Osmanlı ticaret merkezlerinde konsolosluk kurabilir ve ahidname sahibi devletin tüccar ve tebası kendi bayrakları altında serbestçe ticaret yapabildi. Bir başka deyişle yabancı elçiler, konsoloslar, tüccar ve teba kapitülasyon şemsiyesi altında faaliyet gösterirdi. Bu çalışmanın temel amacı XVIII. yüzyılda Kıbrıs'ta görev yapan İngiliz konsoloslarını tespit ederek; bu yüzyılda konsolosların görev anlayışında yaşanan değişimi, Kıbrıs konsoloshuğunun Halep'e bağlılığını, Kıbrıs İngiliz konsoloslarının diğer devletler adına yaptığı konsolos vekilliğini, Kıbrıs İngiliz konsolosların gelir kaynakları ile güvenliklerini ve XVIII. yüzyılda Kıbrıs'ta, kapitülasyon koruması altında faaliyet gösteren İngiliz tüccarların durumunu incelemektir. Çalışmada konuyla ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan defter ve belge koleksiyonları kullanılarak konu aydınlatılacak ve bu tür çalışmalarda Doğu Akdeniz'e ve Yakın Doğu'ya hâkim olan Osmanlı İmparatorluğu'ndan intikal eden kaynakların önemi vurgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kapitülasyon, Konsolos, Kıbrıs, Halep, Ticaret, Akdeniz, İngiltere.

AYŞE NÜKHET ADIYEKE: *18. Yüzyılda Girit'te Cizye Uygulaması ve Tophumsal Etkileri*

Cizye, İslam egemenliği altında yaşayan kitap ehli gayrimüslimlerin şer'i esaslara göre ödemekle yükümlü oldukları baş vergisidir. Cizye uygulaması Os-

manlı İmparatorluğu'nda vergi sisteminin önemli bir parçasıdır. Cizye uygulamasına ilişkin tespitler önemli bir vergi kalemini ele almamızı sağlar. Bunun yanı sıra sosyo-ekonomik yapıya ilişkin çok önemli verilere cizye kayıtları sayesinde ulaşılabilir. Girit'te Osmanlı egemenliğinde gerçekleştirilen cizye düzenlemeleri ve buna bağlı olarak oluşturulan cizye defterleri hem adanın nüfus yapısına hem de gayrimüslimlerin ekonomik statüsüne ilişkin temel kaynaklardır.

Çalışmamızda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgeler ve 18. Yüzyıl Girit Şeriyeye Sicilleri incelenerek bu döneme ilişkin cizye uygulamasının özellikleri aşağıdaki başlıklar çerçevesinde incelenmiştir. a-Cizye uygulamasında meydana gelen değişiklikler ve ortaya çıkan şikayetler. b-Cizye mükelleflerinin ve muafiyetlerin belirlenmesi. c.Vakıf köylerinde cizye uygulamasında mütevellilerin yol açtığı yakınmalar.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Girit, Cizye, Gayrimüslim, Kadı sicilleri.

ÇİĞDEM GÜRSOY: *Para Vakıfları Kapsamında Sosyo-Ekonomik Bir Analiz: Davudpaşa Mahkemesi Kayıtları (1634-1911)*

Çalışmada para vakıflarının ekonomik işleyişi ve sosyal hayata katkıları incelenmiş, uygulama alanı olarak İstanbul Davudpaşa Mahkemesi sicil kayıtları seçilmiştir. Konunun Davudpaşa Mahkemesi kayıtlarıyla sınırlandırılması kendi içinde bir bütün oluşturabilme isteğidir. Bu kapsamda mahkeme tarafından 1634-1911 yılları arasında onaylanan para vakıfları ilk kaynağından incelenmiştir. Öncelikle siciller arasında bulunan 261 vakfiye değerlendirilmiş, konuya uygun olan 203 tanesi seçilmiştir. Seçilen vakfiyelerde vâkıflarca yerine getirilmesi istenilen şartlar, mümkün olduğunca sayısal verilere çevrilmiştir. Sonrasında, bu bilgiler tarih dönemlerine ayrılarak değerlendirilmiş ve günün sosyo-ekonomik koşulları ile karşılaştırılmıştır.

Para vakıflarıyla ilgili yapılan çalışmalarda her ne kadar vakfiyeler kullanılmış olsa da konu, ağırlıklı olarak vakıf muhasebe kayıtları ve hüccetlerden hareketle ele alınmıştır. Bu çalışmada direkt vakfiyelerin kullanılması para vakıflarının kurulma amaçlarının anlaşılmasına yardımcı olurken diğer taraftan yapılmış olan hayır işlerinin kapsamını görmeye olanak sağlamıştır. Ayrıca araştırma başlıklarında, kadınların kurdukları vakıflar ve yardımlaşma sandıkları hakkında bilgiler de bulunmaktadır. Sonuç olarak çalışma, Davudpaşa Mahkemesi Sicilleri özelinde 277 yıl boyunca para vakıflarının işleyişini, değişim ve dönüşüm aşamalarını anlama gayretinden ibarettir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, vakıf, para vakfi, Davudpaşa Mahkemesi .

ZEKERİYA IŞIK: 19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Tarikatların Devlet Otoritesi Karşısındaki Tutumları

Tarih boyunca devletin mutlak otoritesi, idari ve hukuki yaptırımları karşısında toplum içerisinde yer alan fert ve gruplar bir takım yollar ihdas etmek suretiyle kaçış yolları aramışlardır. Şeyh merkezli teşkilatlı yapılar olan tarikatların, şeyh ve dervişlerin de mutlak iktidar karşısında tabi/mâdun kesimlerden birisi olarak oldukça çeşitli metis yol ve yöntemleri geliştirdikleri görülmektedir. Meşâyihin bazen rasyonel, pratik ve pragmatik yani zahiri kanalları bazen de kendine has dinî, mistik yani bâtını yolları kullanarak -dönemsel farklılıkları yadsımamak kaydıyla- otoritenin kurallarından, kurumlarından ve uygulayıcılarından kaçtıkları anlaşılmaktadır. Osmanlı arşiv vesikalarından yola çıkıldığında tarikat çevrelerinde gizlenme, kılık değiştirme, kaçma, savuşturma, devlet kurumlarına ve bürokrasi kanallarına nüfuz etmek suretiyle fayda sağlama, gerçek dışı beyanda bulunma, uzlaşma, çatışma, kanun boşluklarından faydalanma, simülasyon, taktik geliştirme, kurnazlık, hile vb. olmak üzere çok çeşitli metis yöntemlerinin kullanıldığı görülmüştür. Devlet-tarikat, toplum-tarikat ilişkilerindeki çok yönlülüğe işaret eden bu olaylar aynı zamanda söz konusu kesimlerin bir birlerine karşı geliştirdikleri davranış ve tutumların analitik bir yöntemle daha sağlıklı değerlendirilebilmesi için de ayrıca bir önem arz etmektedir. Osmanlı modernleşmesinin geleneksel kurum ve kuralların tasfiyesini dayattığı, merkezileşmenin hemen her alanda devlet güç ve otoritesini -modern anlamda- yeniden inşa ettiği bir dönemde meşâyihin kendisine çıkış yolu olarak gördüğü kaçış yolları kendi ikballeri kadar devlet ve toplumla olan ilişkilerinde de belirleyici olmuştur.

Anahtar Kelimeler: On dokuzuncu yüzyılda tarikatlar, Mâdun, Gizlenme, Savuşturma taktikleri, Osmanlı, Metis.

UĞUR ÜNAL: Sultan Abdülaziz Döneminde Bosna Nizâmiye Alayları (1861-1876)

Osmanlı Devleti'nin köklü reformlar yaptığı 19. yüzyılda askerî alanda da önemli gelişmeler yaşanmış; bu gelişmelere bağlı olarak Osmanlı Ordusu'nun yapısında değişiklikler vuku bulmuştur. Bu yüzyılın ikinci yarısında özellikle askere alma sisteminin yeniden ele alındığı görülmektedir. Ancak bu kapsamda başta Bosna olmak üzere birtakım sıkıntuların yaşandığı da vâkiâdır.

Makalede Sultan Abdülaziz'in tahta çıktıktan sonra bu konuda yaptığı kararlı çözüm arayışları ile Bosna'da yerel halktan kurulu Nizamiye Alaylarının

kuruluş süreci ve bilhassa Ahmed Cevdet Paşa'nın burada yaptığı çalışmalar, dönemin arşiv kaynakları ve gazeteleri ışığında ele alınmıştır.

Çalışmada Sultan Abdülaziz'in emriyle teşkiline başlanan Nizamiye Alaylarının kuruluş aşamalarına dair öncelikle Osmanlı Arşivinde bulunan Taşra Evrakı Bosna Müfettişliği fonundan yararlanılmıştır. Ayrıca İrade, Mühimme Kalemi Evrakı ve Cevdet fonlarından da geniş ölçüde istifade edilmiştir. Bosna Nizamiye Alaylarına dair, Sultan Abdülaziz devri ile ilgili teferruatlı bilgiler içeren dönemin süreli yayınlarından Ceride-i Askeriye ve Takvim-i Vakayi gibi yayınlar da incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sultan Abdülaziz, Ahmed Cevdet Paşa, Bosna, Nizâmiye Alayı, Osmanlı Ordusu.

HALİL ÖZŞAVLI: *Türkiye'den Son Toplu Ermeni Göçü: Sancak Ermenilerinin Lübnan'a Taşınması 1938-1939*

Türkiye'den son toplu Ermeni göçü 1939 yılında İskenderun Sancağı'nın Türkiye'ye geçmesiyle yaşandı. Ancak İskenderun Sancağı Fransız manda idaresi altında kaldığı süre boyunca burada bilinçli olarak demografik bir mühendislik uygulandı ve buraya sürekli olarak 1921-1922 döneminde Aandolu'dan Suriye ve Lübnan'a göç eden Anadolu Ermeni mülteciler iskan edilmek suretiyle gayrimuslim nüfus Türk nüfusun aleyhinde olacak şekilde arttırıldı. Öyleki 1914 yılında yedi bin civarında olan Sancak'taki Ermeni nüfusu 1927 yılında dokuz bin, 1936 yılında ise yirmidört bin olmuştu. Bu süre zarfında bu kadar büyük oranda Ermeni nüfusunun artmasının sebebi Milletler Cemiyeti Mültecilere Yardım Ofisi'nin 1927 yılında başlattığı Suriye ve Lübnan'daki Ermeni mültecileri yeniden iskan projesidir. Bu proje çerçevesinde halep ve Beyrut kamplarındaki kırk bin civarında Ermeni mülteci yeni inşa edilen semtlere taşındı. Bu proje kapsamında 1927-1936 yılları arasında İskenderun Sancağı'ndaki şehir merkezleri ile kırsal alanlara toplmada on üç bin Ermeni iskan edildi. Ancak önce 1938 yılında Türkiye ve Fransa arasında yapılan antlaşma gereği Türk ordusunun İskenderun Sancağı'na girmesi ve 1939 yılında Sancak'ın idaresini tamamen Türkiye'ye bırakılması neticesinde on sekiz bin civarında Ermeni Türk idaresindeki Sancak'ta yaşamaktansa Fransız idaresindeki Suriye ve Lübnan'da yaşamayı tercih ettikleri için Suriye ve Lübnan'a göç etti.

Anahtar Kelimeler: İskenderun Sancağı, Ermeniler, Göç, Yeniden İskan.

Abstracts

DENİZ SARI-FADİME ARSLAN: *The Development and Distribution of the Tripod Cooking Pot in Western Anatolian Early Bronze Age*

Tripod cooking pots, one of the significant form groups in Western Anatolia in the Early Bronze Age, contribute not only to reconstruct the early cooking traditions, they also are among the key form groups in comparison the Early Bronze Age stratigraphies. While these pots are common in coastal regions from the beginnings of the Early Bronze Age on, they occur for the first time in inland north-western Anatolia in the Late Early Bronze Age II. In the coastal western Anatolia, related to the occurrence of ovens, tripod cooking pots almost disappeared and globular cooking pots replaced them at the beginning of the Late Early Bronze III. However, the use of tripods in cooking have been continued in several types and varieties, even they are still in use in present.

Key Words: Tripod cooking pot, Early Bronze Age, Western Anatolia.

BİLCAN GÖKCE: *Religious Officials in Urartian Kingdom*

We see Urartian State as a powerful state in Near East during I. millennium B.C. Hence it is known that the Urartians had significant improvements also in religious field as well as their political and martial in the geography in which the Urartians dominated. By archaeological data, it is understood that there were Meher Kapı rock niche, temples and open-air shrines and religious rituals performed in this areas. From this aspect, we consider that also religious officials had a significant role in these rituals. We encounter names of some religious officials who had a significant role in religious rituals in Urartian written sources. Beside the written sources, depicted arts of that period also provide significant data about the religious officials to us. In this study, some questions such as gender and status differences about religious officials in the Urartians have been clarified. In addition, works made by religious officials during rituals and also division of labor between each other have been analyzed. Thus, world of the religious officials who had a significant role in Urartian religious life has been tried to be unveiled.

Key Words: Urartu, religious rituals, religious officials, temples.

ERKAN GÖKSU : *An Evaluation on the Vassal States of Seljuk Sultanate of Rum and the Vassalage Law during the Age of Seljuk Sultanate of Rum*

According to the Medieval laws of states; obligations of being a vassal state and duties resulting from those obligations were carried out by kings, princes or emirs who submitted to the sovereignty of another state by way of war or peace. The vassalage law is seen to have existed in the states founded in Europe, the Far East and in the other regions and the most important obligations and requirements of the vassalage law seen in Medieval Islamic states were paying annual tribute, reading khutba in the name of the suzerain state, minting coins (sikka) in the name of the suzerain king. In addition to these, those had been accepted as the signs of being vassal: that the suzerain king bears the title “sultan” and the vassal king bears the title “malik”, that the suzerain king has five nawbats (the ceremony of military band as a sign of sovereignty) a day in front of his palace and the vassal king has three nawbats a day, that the suzerain king keeps someone descending from a king family and usually one of sons of the vassal king and that the vassal king runs -as a leader of the auxiliary troops- to the service of the suzerain king in any necessary time. However every vassal king was independent in his domestic and foreign relations on condition that he not spoil the interests of the suzerain king, the vassal king was free for fighting or making peace with another state, sending or accepting envoys.

Though the general outline of the vassalage law was in that way, occasionally different practices were seen. Additionally, even if it is seemed very simple, sometimes suzerain-vassal relations could be very complicated. One of the states where this case could be seen was Seljuk Sultanate of Rum. During the age of that state, even if classical vassalage law usually was seen having been in effect, different practices can be seen in terms of nature and form.

Key Words: Seljuks, Seljuks of Rum, Vassalage Law, Suzerain State, Vassal State, Relations between Suzerain and Vassal States

HALDUN EROĞLU : *Ottoman Family Members Martyred on the Battlefield*

One of the main issues commented on the Classical Age of the Ottoman Empire is the Ottoman (Osman’s) male family members’ rivalry for the throne, and also the chaotic situation of the country. Especially the issue of “fratricide”

as a result of throne rivalry has been taking more interest in this context and the subject is highlighted more. However, due to the lack of trained professional administrators, members of the Ottoman family have made significant contributions to the foundation of the Empire by undertaking military and administrative tasks. Their notable contributions both as the army commander and the administrator in the captured lands are reflected in detail on the archival documents. In this study, Ottoman family members, who were martyred on a battlefield showing significant efficacy in order to contribute to the Ottoman conquests, are studied. On the evidence of the depth study of the sources, the members of Ottoman family, especially in the first hundred years, involved in many wars as army commanders and seven of them lost their lives on battlefield. Due to the martyrdom of family members during warfare, the sanctity attributed to their graves, which were considered a shrine, is quite remarkable.

Key Words: Ottoman, martyr, conquest, family member, fratricide.

MEHMET DEMİRYÜREK – HAKAN YAZAR: *According to the Ottoman Documents: British Consulate of Cyprus (1700-1800)*

The commercial activities of the European nations were organised by the capitulation system. Having gained the ahd-name or capitulations from the Ottomans, the European nations set up their embassy in Istanbul and their consulates organizing the commercial activities in the Ottoman Empire. This study examines the British consuls in Cyprus, whether the British consulate in Cyprus was sub-ordinate of Aleppo consulate or not, the vice-consulate missions of the British consuls in Cyprus for other European states, the sources of their incomes, their security problems and the drogoman, their servants, brokers and merchants who are acting under the British protection in Cyprus throughout the 18th century. In addition to this, it will be examined the transformation of the consuls' duties during the period under question. In this study it will be focused on the collections of the Ottoman documents and registers and stressed on the importance of the Ottoman archival documents for these kind of researches, in that the Ottoman Empire governed Levant and Near East.

Key Words: Capitulations, Consul, Cyprus, Aleppo, Trade, Mediterranean, England

AYŞE NÜKHET ADIYEKE: *The Practice of Poll-Tax in Crete in the 18th Century and its Social Impacts*

Poll-tax is the head tax that the non-Muslims, who had scriptures of divine origin, living under the rule of Islam are obliged to pay under religious laws. The practice of Poll-tax on non-Muslims is an important element of the taxation system in the Ottoman Empire. Determinations regarding the practice of poll-tax on non-Muslims allow us to address an important taxation item. In addition to this, important data on socio-economic structure can be accessible through the records of poll-tax on non-Muslims. The arrangements of poll-tax on non-Muslims exercised in Crete under the Ottoman rule and the associated books for poll-tax on non-Muslims are the most basic records relating both to the demographic structure of the Island and economic status of non-Muslims.

In our study, we have reviewed the documentation at the Ottoman Archives of the Prime Ministry, the 18th Century Crete Court Registers, and the exercise of the practice of Poll-tax on non-Muslims under the following topics: a- Any changes in the practice of poll-tax on non-Muslims and related complaints. b- Identification of taxpayers of poll-tax on non-Muslims and their exemptions. c- The complaints of trustees regarding the practice of poll-tax on non-Muslims in Foundation villages.

Key Words: Ottoman, Crete, Poll-tax, Non-Muslims, Kadi Court Records.

ÇİĞDEM GÜRSOY: *A Socio-Economic Analysis in Cash Waqfs: Davudpaşa Court Records (1634-1911)*

In this article, the economic model of the cash waqfs and their contribution to the social life are studied and the registration records of Istanbul Davudpaşa Court is selected as an application area. In order to create a complete model, this study limits itself to Davudpaşa Court Records. To this extent, the cash waqfs which were approved by the Court between 1634 and 1911, are investigated from their primary sources. Firstly, 261 registered waqfs are evaluated and then 203 waqfs are selected according to the purpose of this article. All the provisions for the waqfs are converted into numerical data and then these data are examined by classifying according to their historical periods and are compared with the socio-economic conditions.

Although the vakfiqes are used for the researchers about the cash waqfs, the main subject is approached from financial records and hujjats of the cash waqfs. In this article, the direct usage of the vakfiqes helped us to understand the reasons behind the foundation of cash waqfs and to see the scope of the charities by the cash waqfs. In addition, this article includes information about charity sandfunds and waqfs established by women. In conclusion, the basic aim of this article is to understand the general functioning, transformation and changing steps of cash waqfs specifically in Davudpaşa Court's registration for 277 years.

Key Words: The Ottoman Empire, Davudpaşa Court, waqfs, cash waqfs

ZEKERİYA IŞIK: *The Attitudes of Sects Toward State Authority in 19th Century Ottoman Society*

Throughout history, individuals involved in the community and groups against the absolute authority of the state, administrative and legal sanctions; has sought to escape routes by creating a number of ways. It has been observed that sects which sheikh based organized structures, sheiks and dervishes as the parts of subject /subordinate against the absolute authority of the state developed many various metis ways and means. It is understood that sages sometimes by using rational, practical and pragmatic namely virtual ways and sometimes by using idiosyncratic religious, mystical namely esoteric ways escaped the rules of authority, institutions and practitioners, on condition that not abnegate periodical differences. When it has departed from the Ottoman archive documents it has been observed that they used many various metis ways such as hiding in the sect environment, disguise, escape, parry, benefitting by penetrating to bureaucracy channel and state institutions, unreal statements, compromise, conflict, take advantage of the loophole in the law, simulation, strategy development, cunning and trickery. These events pointing to versatility in state-sect, society- sect relationships at the same time it has great importance to be evaluated healthier to being talked about the sections' behavior and attitudes develop towards each other in an analytical way. Ottoman modernization that imposed the elimination of traditional institutions and rules when the centralization in almost every area rebuilt state power and authority- in modern meaning- escape routes that sages he saw himself as a way out have been decisive for its relations with the state and society and as well as own prosperities.

Key Words: Sects in XIX. century, Subordinate, Hiding, Tactics of parry, Ottoman, Metis.

UĞUR ÜNAL: *Bosnia Nizamiye Regiments during the Period of Sultan Abdülaziz (1861-1876)*

Ottoman State made radical reforms in the 19th century when important developments occurred in the military field as well. Depending upon these developments, some changes were resulted in the structure of the Ottoman Army. It is seen that particularly the system of recruitment was re-organized during the second half of the mentioned century. However, it is a fact that several difficulties were experienced in this field mainly in Bosnia.

This article deals with, in the light of archival sources and newspapers of the period, the decisive solution seeking in this issue by the Sultan Abdülaziz after his succession to the throne; the establishment period of the Nizamiye Regiments which were consisted of local people in Bosnia; and especially Ahmed Cevdet Pasha's works in this region.

In this study, it was benefitted primarily from the fonds of the Bosnian Inspectorship among the Provincial Documents in the Ottoman Archives concerning the establishment stages of the Nizamiye Regiments which were founded by the order of Sultan Abdülaziz. Besides, the documents belonging to the Decrees, Important Affairs and Cevdet fonds were widely used. Periodicals of the time such as Ceride-i Askeriye and Takvim-i Vakayi which contained detailed information on the Nizamiye Regiments during the era of Sultan Abdülaziz were studied as well.

Key Words: Sultan Abdülaziz, Ahmed Cevdet Pasha, Bosnia, Nizâmiye Regiment, Ottoman Army.

HALİL ÖZŞAVLI: *The Last Mass Armenian Migration from Turkey: Moving of Sanjak Armenians to Lebanon 1938-1939*

The last mass migration of Armenians from Turkey took place in 1939 when Iskenderun Sanjak (Alexandretta) became a Turkish province. However, during years of French Mandate, the French authorities informed a demographic engineering here and non-muslim population was increased against the Turkish population. Thus, the seven thousand Armenian population of Alexandretta of 1914 was increased to nine thousand and to twenty for thousand in 1936. The reason for that much increase of the Armenian population was the Resettlement

Project of the League of Nations which started in 1927 to assist the Armenian refugees who were living in destitute conditions in the camps located in Beirut and Aleppo. As part of this project thirteen thousand Armenians were settled to the rural and urban areas of Alexandretta.

But, first when the Turkish army entered Alexandretta in 1938 according to the treaty signed between Turkey and France and then when Alexandretta became a Turkish province in 1939, about eighteen thousand Armenians immigrated to Syria and Lebanon preferring to live under the French Mandate rather than the Turkish administration.

Key Words: Alexandretta, Armenians, Immigration, Resettlement

BELLE TEN DER Gİ Sİ

YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma, kongre-sempozyum haberleri ve vefeyat yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayın kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerektiğinde yaygın Batı dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazılar, bir nüshasında yazının tamıncı bilgileri (ad-soyad, kurum, telefon, e-posta vb.) olmak üzere iki nüsha ve bir CD olarak Kurum adresine gönderilir.

- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler bir nüsha çıktı ile birlikte CD'de (JPG, TIFF gibi bilgisayar formatında) teslim edilmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile anahtar kelimeler bulunmalı ve bunların da çıktı ve CD'si gönderilmelidir.

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Gelen yazılar, Yayın Çalışma Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Çalışma Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (vefeyat, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.

- Yayın Çalışma Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.

- Yazarlarına hakem raporu doğrultusunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra bir raporla birlikte bir nüsha çıktı ve CD ile en geç bir ay içerisinde Kurum'a teslim edilmelidir.

- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.

- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre yazara telif ücreti ödenir.

- Dergide yayımlanan makalelerin yayım hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlanmayı da kapsar. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI

- **Yazılar**, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Trans Baskerville veya Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.

- **Başlık**, 12 punto, beyaz ve büyük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, büyük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.

- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, beyaz, büyük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.

- **Metin**, 10 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Alttan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası 3 nk olmalıdır. Paragraf araları 6 nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.

- **Üstbilgi-Altbilgi**, metin üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hali büyük harfle, 8 punto yazılmalıdır.

- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında görünmeyecek şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.

- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.

- **Dipnotlar**, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayıraç çizgisi olmamalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *a.g.e.*, *a.g.m.*, veya *a.g.t.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eser ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs., s. 115.

Sonraki atıflarda:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makale:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Bellekten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

- **Kaynakça:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik ağ*, 1300-1600, ev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Bellekten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), ss. 99-106.

Yazışma Adresi:

Türk Tarih Kurumu
Bilimsel alışmalar Koordinasyon Mdrlğ
Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA
Tel: 0 312 310 23 68/277 ve 217
e-posta: basinyayin@ttk.gov.tr

BELLETEN JOURNAL

EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* Journal is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are accepted for publication. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in common western languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- Two print-out copies and one CD copy of the articles prepared in accordance with the publishing rules must be forwarded to the Society's address below; one of the copies shall include short information about the author (name-surname, institution, telephone, e-mail etc.)

- Pictures, drawings, maps or documents asked to be added to the article shall be sent and submitted as a print-out copy and CD (in JPG, TIFF computer format). All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The translator of an article must provide permission of the author of the article. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In sending the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them not exceeding 200 words and containing key words. In addition, printouts of the abstracts together with the CDs shall be sent.

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- Having been examined by the Editorial Board, papers submitted for publication will then be sent to two referees specialized on the topic; if necessary, the Board may send the article to a third referee for evaluation. The final decision regarding the publication of an article submitted rests with the Editorial Board.

- The Editorial Board can make minor editing changes and corrections.

- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society within a month together with a report, a printout copy and a CD copy.

- Articles not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees.

- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History

- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual media. The articles published by the Society can not be published elsewhere without permission.

WRITING RULES:

- Articles must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Trans Baskerville or Times New Roman font.

- **The title must be white**, in capital letters and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used in the text. Main headings will be bold, in capital letters, 10 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10 font size, in small letters and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.

- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with 10 font size, white, in capital letters and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, address and e-mail information in 8 font size.

- **The text** shall be 10 font size and justified. 5.8 cm from above, 5.8 cm from the bottom, 4.5 cm from left and right space shall be left. Page breaks should be 3 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm.

- **The header-footer:** the text in the header shall include the author's name and surname in the even pages, in the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in capital letters and in 8 font size. The header will be 4,45 cm and the footer will be 0 cm.

- **The page numbers** shall be included in the first page of the article in a way that it shall not be seen, inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the page.

- **References** shall be started 1 cm from the paragraph indent after they exceed 5 lines, written in 1 font size inside the quotations marks. References less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no references inside the text. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like a.g.e (ibid), a.g.m or a.g.t should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article shall be written. In the Case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples:

Book:

Halil İnalçık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.115.

For the next references:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123

If the same author has more than one source, for the next footnotes:

İnalçık, *Classical Age*, s.123.

Article:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Bellekten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 9 font size. Only the references inside the text must be included and arrange according to the last names of the authors in alphabetical order.

İnalçık, Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.11

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Bellekten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

[In articles written in common western languages abbreviations will of course be in their usual styles].

Communication Address:

Turkish Historical Society
Directorate of Scientific Studies
Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA
Tel: 0 312 310 23 68/277 and 217
e-mail: basinyayin@ttk.gov.tr

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
SARI, DENİZ - ARSLAN, FADİME: The Development and Distribution of the Tripod Cooking Pot in Western Anatolian Early Bronze Age.....	1
GÖKCE, BİLCAN: Religious Officials in Urartian Kingdom.....	23
GÖKSU, ERKAN: An Evaluation on the Vassal States of Seljuk Sultanate of Rum and the Vassalage Law during the Age of Seljuk Sultanate of Rum.....	43
EROĞLU, HALDUN: Ottoman Family Members Martyred on the Battlefield.....	67
DEMİRÜREK, MEHMET – YAZAR, HAKAN: According to the Ottoman Documents: British Consulate of Cyprus (1700-1800).....	89
ADIYEKE, AYŞE NÜKHET: The Practice of Poll-Tax in Crete in the 18 th Century and its Social Impacts.....	135
GÜRSOY, ÇİĞDEM: A Socio-Economic Analysis in Cash Waqfs: Davudpaşa Court Records (1634-1911).....	159
İŞİK, ZEKERİYA: The Attitudes of Sects Toward State Authority in 19 th Century Ottoman Society.....	191
ÜNAL, UĞUR: Bosnia Nizamiye Regiments during the Period of Sultan Abdülaziz (1861-1876).	227
ÖZŞAVLI, HALİL: The Last Mass Armenian Migration from Turkey: Moving of Sanjak Armenians to Lebanon 1938-1939.....	243
Book Review:	
GÜNAYDIN, YUSUF TURAN: Nâdiye Yâsîn Abed, <i>el-İttihâdiyyûn: Dirâse Te'rîhiyye fî Cuzâ'irihîmi'l-İctimâ'îyye ve Turûhâtihîmi'l-Fikriyye (Evâhiru'l-Karni't-Tâsi'a Aşar – 1908) = [الاتحاديون: دراسة تاريخية في جذورهم الاجتماعية وطروحاتهم الفكرية (أواخر القرن التاسع عشر - 1908)]</i>	277
ÖZCAN, ALTAY TAYFUN: Ekrem Kalan, <i>Ulus Cuçi (Zolotaya Orda) i Strani Vostoka: Torgovo-Ekonomičeskie Vzaimootnoşeniya vo Vtoroy Polovine XIII-XIV vv.</i>	281
Turkish Abstracts.....	285
Abstracts.....	291
Belleten Journal Editorial and Application Requirements (in Turkish).....	299
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English).....	302

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXXXI

No. 290

April 2017

ANKARA – 2017